

**ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

Кам'яна доба України

Випуск 16

До 90-річчя Ю.Г. Колосова

**КИЇВ
Видавець Олег Філюк
2015**

УДК 902(477)

ББК 63.4 (Укр)

К 18

К 18 Кам'яна доба України: Збірка наукових статей. — Вип. 16. — Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. — 250 с.

ISBN 978-617-7122-62-2

Черговий 16 випуск періодичного видання «Кам'яна доба України» присвячено 90-річчю від дня народження відомого українського археолога, дослідника палеоліту Криму Ю.Г. Колосова. Містить статті та публікації з проблематики палеоліту, мезоліту, неоліту.

Розраховано на археологів, істориків та краєзнавців — усіх, кого цікавить первісна археологія.

УДК 902(477)

ББК 63.4 (Укр)

Затверджено до друку Вченуою радою Інституту археології НАН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф.	Залізняк Л.Л. (головний редактор видання)
	Філюк О.В. (відповідальний редактор)
к.і.н., с.н.с.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., пр.н.с.	Степанчук В.М. (переклад резюме англ. м.)
д.і.н., чл.-кор.	Чабай В.П.
д.і.н., проф.	Гладких М.І.
д.і.н., проф.	Ситник О.С.
д.і.н.	Сапожников І.В.
д.і.н., проф.	Отрощенко В.В.
к.і.н., с.н.с.	Манько В.О.
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В.

Науковий редактор випуску
доктор історичних наук, професор *Залізняк Л.Л.*

Літературний редактор
кандидат історичних наук *Кухарчук Ю.В.*

Комп'ютерна верстка *Філюк О.В.*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

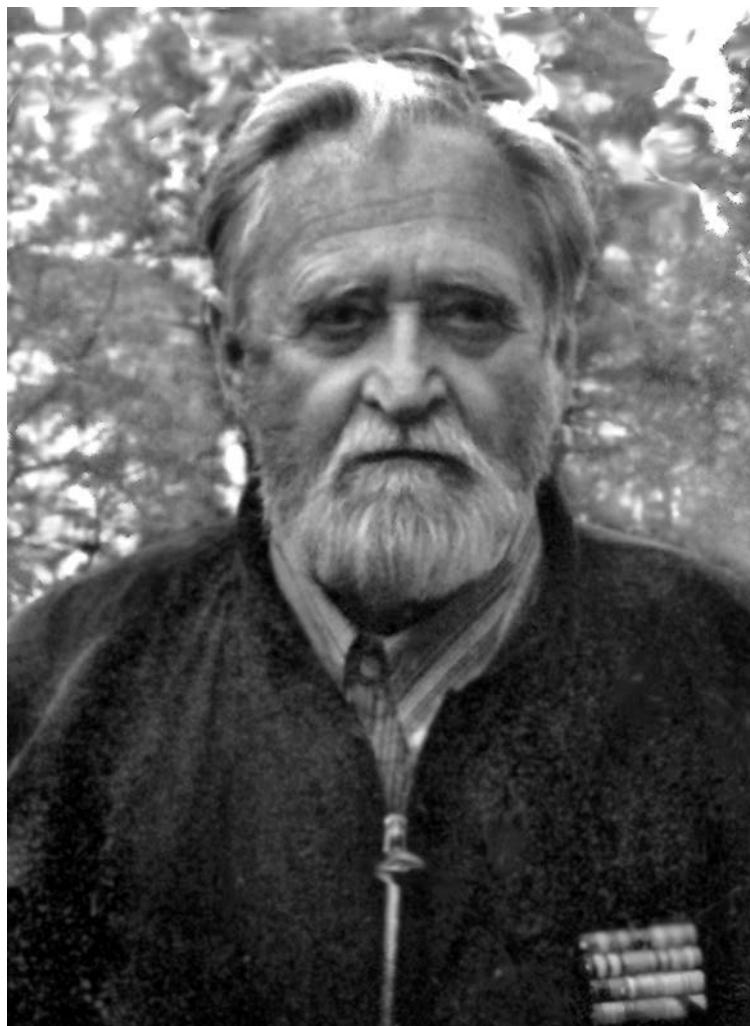
доктор історичних наук, професор *Гладилін В.М.*
доктор історичних наук, професор *Скорий С.А.*

Свідоцтво про державну реєстрацію засобів масової інформації КВ №8605 від 01.04.2004 Зареєстровано Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання в галузі археології.

ISBN 978-617-7122-62-2

© Інститут археології НАН України, 2015

© Видавець Олег Філюк, 2015

ЮРІЙ ГЕОРГІЙОВИЧ КОЛОСОВ
1924–2002

ЗМІСТ

<i>Кухарчук Ю.В., Степанчук В.М. ДО 90-РІЧЧЯ ЮРІЯ ГЕОРГІЙОВИЧА КОЛОСОВА</i>	6
<i>Kukharchuk Yu.V., Stepanchuk V.M. ON THE 90TH ANNIVERSARY OF YURI GEORGIEVICH KOLOSOV</i>	6
<i>Залізняк Л.Л., Шевченко Т.О., Кухарчук Ю.В. СТОЯНКА АНДРІЇВКА 4 І ПРОБЛЕМА ЗУБЧАСТОГО МУСТЬЄ УКРАЇНИ</i>	11
<i>Zaliznyak L.L., Shevchenko T.O., Kuharchuk Yu.V. ANDRIIVKA 4 SITE AND PROBLEM OF DENTICULATE MOUSTERIAN IN UKRAINE.....</i>	11
<i>Кухарчук Ю.В. СУЧАСНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЧНІ МЕЖІ ТА ТЕХНІКО-ТИПОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ</i>	44
<i>Kukharchuk Yu.V. MODERN CONCEPTS OF CHRONOLOGICAL BOUNDARIES AND TECHNO-TYPOLOGICAL MEANING OF THE MIDDLE PALAEOLITHIC</i>	44
<i>Чабай В.П., Усик В.І. ГРОТ ШАЙТАН-КОБА: СТРАТИГРАФІЯ ВІДКЛАДІВ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АРТЕФАКТІВ.....</i>	50
<i>Chabai V.P., Usik V.I. SHAITAN-KOVA ROCK-SHELTER: THE STRATIGRAPHY OF DEPOSITS AND GENERAL CHARACTERISTIC OF ARTIFACTS</i>	50
<i>Степанчук В.М. СТОЯНКА КОЛОСОВСЬКА (ЗАСКЕЛЬНА VI), ШАРИ III Й IIIA: КАМ'ЯНА ТА КІСТЯНА ІНДУСТРІЇ, ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗНАХІДКИ</i>	71
<i>Stepanchuk V.M. SITE OF KOLOSOV (ZASKELNA VI), LAYERS III AND IIIA: STONE AND BONE INDUSTRIES, PECULIAR FINDS</i>	71
<i>Шевченко Т.О. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗУБЧАСТОГО МУСТЬЄ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ.</i>	77
<i>Shevchenko T.O. HISTORY OF RESEARCH OF DENTICULATE MOUSTERIAN IN WESTERN EUROPE</i>	77
<i>Ветров В.С. ПІОНЕРСЬКЕ 1 — МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ КВАРЦITOВОГО ПАЛЕОЛІТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ</i>	93
<i>Vetrov V.S. PIONERSKE 1: LOCALITY OF QUARTZITE PALAEOLITHIC IN THE EAST OF UKRAINE.....</i>	93
<i>Ветров Д.О. ЗВ'ЯЗКИ ГРАВЕту ПІВДЕННОГО БУГУ З ГРАВЕТОМ ПОДNІСТЕР'Я</i>	112
<i>Vetrov D.O. GRAVETTIAN SITES OF THE SOUTHERN BUG BASIN AND THEIR CONNECTIONS WITH THE GRAVETTIAN OF THE DNIESTER AREA</i>	112
<i>Переверзєв С.В., Хоптинець І.М., Сорокун А.А. СТОЯНКА ВЕЛИКИЙ ДИВЛІН 1 (СКУПЧЕННЯ Е) НА ЖИТОМИЩИНІ</i>	126
<i>Pereverzev S.V., Khoptynets I.M., Sorokun A.A. THE SETTLEMENT OF VELYKY DYVLYN 1 (LOCALITY E) IN ZHYTOMYR REGION.....</i>	126
<i>Бабенко Л.І., Сніжко І.А. КОЛЕКЦІЯ МІЗИНСЬКИХ КРЕМ'ЯНИХ ЗНАРЯДЬ В ЗІБРАННІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ.....</i>	144
<i>Babenko L.I., Snizhko I.A. THE ASSEMBLAGE OF MIZYN FLINT TOOLS IN COLLECTIONS OF KHARKIV HISTORY MUSEUM</i>	144
<i>Цеунов І.А. ВІДКРИТТЯ ТА ПЕРШІ ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ AMBROSІїВСЬКОГО ВЕРХньОПАЛЕОЛІТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ</i>	150

Tseunov I.A. THE DISCOVERY AND FIRST FIELD INVESTIGATIONS OF AMVROSIYIVKA UPPER PALEOLITHIC COMPLEX.....	150
Гладилін В.М. ВУЛКАНИ В ПАЛЕОЛІТІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ	156
Gladilin V.M. VOLCANOES IN THE PALAEOLITHIC OF TRANSCARPATHIAN UKRAINE	156
Залізняк Л.Л., Переферезєв С.В. СВІДЕРСЬКІ СТОЯНКИ В УРОЧИЩІ ПЕРЕВОЛОКИ ПОБЛИЗУ ОЗ. НОБЕЛЬ НА РІВНЕНЩИНІ.....	157
Zaliznyak L.L., Pereverzev S.V. SWIDRY CULTURE SITES IN PEREVOLOKY PLACE NEARBY NOBEL LAKE IN RIVNE REGION	157
Шатіло Л.О. ПОХОДЖЕННЯ НЕОЛІТУ В ФЕССАЛІЇ. (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС). <i>Shatilo L.A.</i> THE ORIGIN OF NEOLITHIC IN THESSALY. (HISTORIOGRAPHICAL ESSAY)	168
Гаскевич Д.Л. НЕОЛІТИЧНІ ЗНАХІДКИ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ЛАДИЖИН І У ЛІСОСТЕПОВОМУ ПОБУЖЖІ. (За матеріалами досліджень П.І. Хавлюка)	181
Gaskevych D.L. NEOLITHIC LADYZHIN 1 SITE IN THE FOREST-STEPPE PART OF THE SOUTHERN BUH RIVER BASIN (Materials of snvestigations by P.i. Khavliuk)...	181
Матвійшина Ж.М., Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Дорошкевич С.П. ПЕДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВИХ ПАМ'ЯТОК ГАРД І ЛІДИНА БАЛКА У СТЕПОВОМУ ПОБУЖЖІ.....	190
Matvyishina Zh.M., Fomenko V.M., Tovkaylo M.T., Doroshkevich S.P. PAEDOLOGICAL STUDIES OF MULTILAYERED SITES GARD AND LIDYNA BALKA IN SOUTHERN BUG STEPPE REGION	190
Шидловський П.С., Слесарев Є.С. ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КРЕМ'ЯНОГО КОМПЛЕКСУ РАНЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БЕРНАШІВКА I.....	204
Shidlovsky P.S., Slesarev Ye.S. TECHNOLOGICAL PARTICULARITY OF FLINT COMPLEX FROM THE EARLY TRIPILYA BERNASHIVKA I SETTLEMENT	204
Радомський І.С. КАМ'ЯНИЙ ІНВЕНТАР З ПОСЕЛЕННЯ ОЖЕВЕ-ОСТРІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2013 р.	225
Radomsky I.S. STONE IMPLEMENTS FROM OZHEVE-ISLAND SETTLEMENT ACCORDING TO THE MATERIALS OF INVESTIGATIONS 2013.....	225
Беленко М.М., Радієвська Т.М. ПАЛЕОЛІТИЧНІ МАТЕРІАЛИ З ТЕРИТОРІЇ ФРАНЦІЇ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	238
Belenko M.M., Radievska T.M. PALEOLITHIC MATERIALS FROM THE TERRITORY OF FRANCE IN ARCHEOLOGY COLLECTION OF NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE	238
Гладких М.І., Шидловський П.С. ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕСНЯНСЬКОГО ЗАГОНУ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1972 року	250
Gladkikh M.I., Shidlovsky P.S. DESNA REGION DETACHMENT PALEOLITHIC EXPEDITION 1972 RESEARCH	250

Кухарчук Ю.В., Степанчук В.М.

ДО 90-РІЧЧЯ ЮРІЯ ГЕОРГІЙОВИЧА КОЛОСОВА

Kukharchuk Yu.V., Stepanchuk V.M.

ON THE 90TH ANNIVERSARY OF YURI GEORGIEVICH KOLOSOV

Чергову збірку наукових праць щорічника «Кам'яна доба України» відділ присвячує 90-річчю від дня народження колишнього його провідного співробітника, відомого українського археолога і визначного дослідника палеоліту Криму — доктора історичних наук Юрія Георгійовича Колосова. Влаштована до цієї дати в бібліотеці Інституту археології НАНУ меморіальна виставка кількох місяців знайомила колишніх колег ученого і молодше покоління науковців з фото-літописом його життєвого й творчого шляху. Але фотографії зафіксували тільки окремі епізоди цього шляху, де були й подвиги часів війни, відзначені високими бойовими нагородами, і роки пошуку себе в археологічній науці, і сенсаційні відкриття, і виховання цілої наукової школи в ході багаторічних археологічних досліджень у Криму.

Як представники цієї школи, виявляючи шану до постаті свого вчителя в археології, нагадаємо про основні віхи його життя та наукової діяльності.

Киянин у третьому поколінні, Юрій Георгійович Колосов народився 21 березня 1924 р. в с. Деребчин Мурівсько-Куриловецького району Вінницької області (на той час — Мурафського району Могильовського округу Подільської губернії), куди його батька, Георгія Юхимовича Колосова призначили директором цукрового заводу. Невдовзі родина повернулася до Києва, де в однокімнатній квартирі на вул. Круглоуніверситетській в районі Бесарабки пройшли дитячі роки майбутнього вченого. Закінчивши середню школу № 83, що на вул. Лютеранській, збирався продовжити навчання — мріяв стати археологом. Та всі плани перекреслила війна.

Услід за батьком, Ю.Г. Колосов проситься добровольцем на фронт, але, як неповнолітнього, його евакують з матір'ю в м. Омськ, де він спочатку вчиться в медінституті, потім робить спробу вступити до авіаційного училища, але з-за виявленої серцевої недостатності, потрапляє (не за власним бажанням — по мобілізації) в інтенданське училище. Насмілившись піти на прийом до самого начальника училища, добивається переведення у дислоковане в м. Ачинську Сумське артилерійське училище, проходить 7-місячне навчання і в листопаді 1943 р. вже командує вогневим взводом на 2-му Прибалтійському фронти. Після першого поранення (рис. 1) у січні 1944-го р. лейтенант Колосов у складі протитанкового винищувального батальону 1-го Українського фронту бере участь в битві за Сандомирський плацдарм у Польщі, з боями переходить кордон Німеччини, але тяжко поранен-

ний на Одері, День Перемоги змушений зустрічати в Тбіліському госпіталі.

Про виявлену в боях особисту відвагу промовляють два ордени й численні медалі Ю.К. Колосова. А про деякі епізоди тих воєнних буднів розповідає невеличкий рукопис спогадів «Дорогами війни», нещодавно переданий у відділ його донькою і долучений до особистого архіву вченого.

Демобілізувавшись, у 1945 р. Юрій Георгійович повертається в Київ, кілька місяців працює у військоматі, а далі вступає на історичний факультет КДУ ім. Т. Шевченка, який закінчує (екстерном, у 1949 р.) з дипломом археолога.

Наукова кар'єра Ю.Г. Колосова починалася у карстово-спелеологічній експедиції (рис. 2), завданням якої було вивчення Кунгурської Льодяній печери на Уралі. У ході цих досліджень він, за сприяння О.М. Бадера, провів археологічну розвідку уздовж р.Чусової, результати якої відбулися в першій науковій публікації. З 1952 р. Ю.Г. Колосов вже мешкає в Сімферополі, працюючи у відділі спелеології та карстознавства новоствореної Кримської філії АН УРСР. У 1954 р. він переходить до відділу історії та археології філії й бере участь у розкопках О.О. Векілової у гроті Сюрень I. Там відбулося його знайомство з С.М. Бібиковим (тоді старшим науковим співробітником Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР), який, ставши у 1955 р. директором Інституту археології АН УРСР, перевів молодого вченого до штату інституту, спрямувавши у мезо-неолітичну проблематику.

Рис.1. Після першого поранення,
1944 р.

Рис.2. У спелеологічній експедиції на Уралі.
Кунгур, 1950 р.

Працюючи в Інституті археології, Ю.Г.Колосов в ранзі замначальника експедиції С.М. Бібікова бере участь у розкопках стоянки Фатьма-Коба, у складі експедиції О.О. Векилової досліджує стоянки Сюрень I і II. Веде й самостійні розкопки — в печері Карап-Коба. Наслідком його інтенсивних розвідок другої половини 1950-х років стало відкриття в Степовому Криму цілої низки нових мезо-неолітичних пам'яток, таких як гrot Водопадний, Долинка, Ішунська, Ала-Чук, Су-ат, Лугове, Фронтове III, Кой-Асан II, Краснопerekopska. На початку 1960 р. він здійснює археологічні розвідки по трасі Північно-Кримського каналу, розкопки неолітичних стоянок на Керченському півострові.

Серед відкритих вченим у цей ранній період пам'яток значиться й палеолітичні стоянки — печера Карань-Коба (Темна), Гrot Червоний з мустьєрським і верхньопалеолітичним шарами; результатом розвідки 1961 р. в басейні р.Десна стало відкриття близько 30-ти місцевонаходжень, переважно верхньопалеолітичних. У 1962 — розвідки в р-ні Дніпропетровська,

в 1963 — розкопки в долині р. Бодрак стоянки Шайтан-Коба II (Великий Гrot).

Палеоліт вабить все більше, і тему кандидатської дисертації він врешті затверджує саме в цій проблематиці, одним із перших серед вітчизняних дослідників застосувавши для техніко-типологічного аналізу крем'яної індустрії гроту Шайтан-Коба схему Ф. Борда. Захищена у 1967 р., дисертація згодом вийшла у виді монографії «Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму» (1972).

Набутий під час роботи над дисертацією досвід класифікації масового мустьєрського матеріалу став у нагоді коли розгорнулася багатолітня «ак-кайська» епопея Ю.Г. Колосова. З 1969 р. очолювана ним Кримська палеолітична експедиція розпочала новий, найбільш вражаючий за своїми результатами етап у вивченні первісної археології Криму. Особливо велике значення і далекосяжні наслідки не тільки для вітчизняної, але й усієї європейської археології, мало відкриття вченим цілої низки мустьєрських стоянок в районі Білої Скели (татарська назва Ак-Кая). Не буде перебільшенням сказати, що тут було започатковано докорінно нову методику розвідок палеолітичних пам'яток у гірській місцевості: якщо доти стоянки неандертальців шукали на півострові тільки в існуючих сьогодні печах, то Ю.Г. Колосов винайшов спосіб виявляти в сучасному рельєфі й «поховані» гроти та нависи (рис. 3).

Найбільш плідні результати принесли стоянки неандертальців, відкриті й досліджені Ю.Г. Колосовим у Червоній Балці (рис.4). Такі з них, як багатошарові Заскельна V і Заскельна VI, а також Заскельна III, Заскельна IX, Ак-Кая III, стали опорними не тільки для палеоліту Криму, а й для Східної Європи в цілому.

Про добуті під час розкопок цих пам'яток тисячі класичних мустьєрських знарядь, про унікальні знахідки кісткових решток неандертальців (яких тут було відкрито більше, ніж на решті території Східної Європи) — про всю цю вражаючу епопею «епохи Колосова» в Криму можна довідатися з монографії і

Рис.3. На розкопках в районі скелі Ак-Кая, 1972 р.

численних публікацій Ю.Г. Колосова (див. бібліографію його праць: Кухарчук, Степанчук, 2003, с.6-21). Тому обмежимося тут лише стислим висвітленням хронології цих досліджень, більшість із яких проходили на очах і за безпосередньою участі авторів статті. Вважаємо за доцільне зберегти для історіографії й перелік пам'яток, які були відкриті та досліджувалися Ю.Г. Колосовим або співробітниками Кримської па-

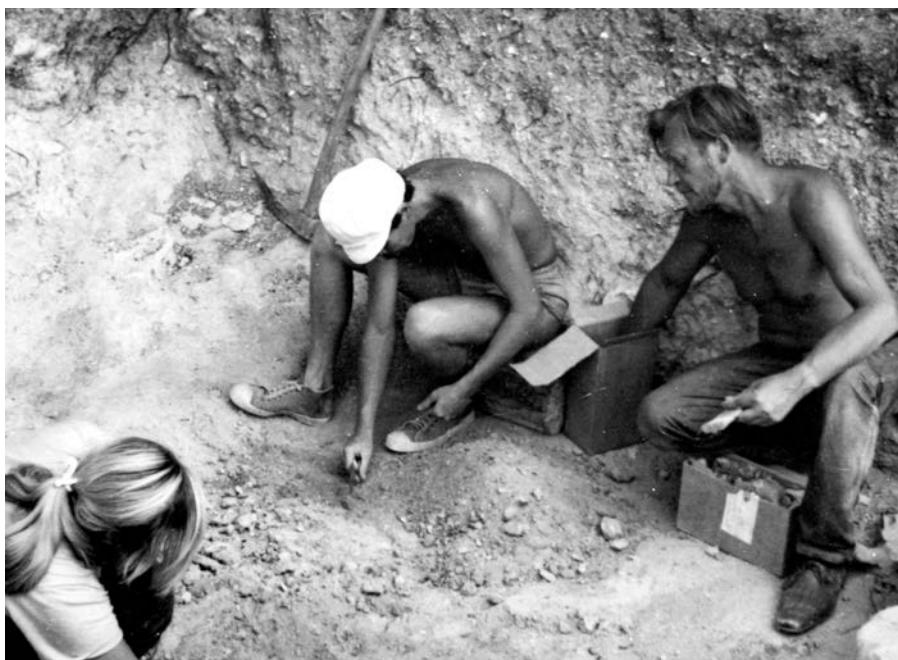

Рис.4. Розчистка культурного шару на стоянці Заскельна VI, 1973 р.

леолітичної експедиції в роки її керівництва Юрієм Георгійовичем.

У 1969 р. — розвідка в районі скелі Ак-Кая, ідентифікація місць розташування низки потенційних місцевознаходжень в Червоній Балці. У цьому ж році було відкрито стратифіковану мустєрську стоянку Сари-Кая I та проведено невеликі розкопки в Червоному Гrotі.

Рис.5. Початок розкопок на стоянці Заскельна IX, 1974 р.

У 1970 р. — розпочато розкопки в Червоній Балці — на місцевознаходженнях, що отримали назву Заскельна V та Заскельна VI; проведено шурфування місцевознаходжень Ак-Кая. Уперше в Східному Криму виявлено рештки неандертальця (потилична кістка з траншеї нижче місцевознаходження Заскельна V).

У 1971 р. — розкоп на місцевознаходженні Заскельна III, в якому виявлено матеріали подібні до знайдених в Заскельній V та Заскельній VI.

У 1972 р. — роботи на Заскельній V та VI (на кожній пам'ятці зафіксовано по три верхніх шари), а також у траншеї під Заскельною V (рис.3). На Заскельній VI у III шарі виявлено рештки неандертальця: фрагмент нижньої щелепи та розрізнені зуби.

У 1973 р. — роботи на Заскельній V та VI (виявлено 5, 6 і 7 шари на Заскельній V та п'ять шарів на Заскельній VI). Знайдено перше поховання неандертальців (рис. 4). На місці знахідки виїздить комісія у складі С.М. Бібікова, В.П. Якимова, І.Г. Підоплічка, В.П. Любіна, С.В. Смирнова, О.І. Домбровського. У цьому ж році проведено нові розвідки, відкрито місцевознаходження Пролом I і Пролом

II. Шурфування Пролома I виявило культурний шар з індустрією, близькою до матеріалу Киїк-Коби.

У 1974 р. — роботи на Заскельній V, Заскельній VI та в Проломі I. Виявлено першу для Криму мустєрську стоянку під відкритим небом — Червону Балку; розпочато розкопки Заскельної IX (рис.5).

У 1975 р. — роботи на Заскельній V, Заскельній VI, розширено та поглиблено розкопи на Червоній Балці та Заскельній IX (на останній зафіксовано два шари, у нижньому з яких виявлено унікальні рубила); прошурфовано Заскельну VIII.

У 1976 р. — робочий семінар на місці розкопок в районі Білої Скелі.

У 1977 р. — роботи на Заскельній V, в траншеї під Заскельною V, на Заскельній VI, Заскельній IX, Проломі I, Сари-Кая I. Прошурфовано Пролом II та Ак-Каю III. Уперше виявлено верхньопалеолітичні знахідки — в районі с. Вишнене.

У 1978 р. — підготовчі роботи для презентації розрізів і колекцій Заскельної V та VI Міжнародному радянсько-французькому робочому семінару; проведення міжна-

родного робочого семінару (рис.6); роботи на Сари-Кая I; невеликі роботи в Червоному Гроті.

У 1979-1980 рр. — камеральна обробка матеріалів в Інституті археології (польові дослідження не проводилися).

У 1981 р. роботи на Заскельній VI, Проломі II (виявлено кісткові рештки неандертальця). Проведено шурфування місцевознаходжень Пролом IIa, Пролом IIb, Пролом III — в усіх виявлено матеріали мустєрського часу.

У 1982 р. — розкопки на Проломі II, де зафіксовано чотири шари, надзвичайно багаті на фауністичні рештки; деякі шари містили унікальні зразки кістяних виробів мустєрського часу.

У 1983-1984 рр. польові дослідження не проводилися: це роки інтенсивної роботи Ю.Г. Колосова над докторською дисертацією (захист якої відбувся в 1985 р.) та підготовка монографій за матеріалами досліджень (вийшли друком у 1983 та 1986 рр.).

У 1985 р. — невеликі розкопки на Заскельній V та Заскельній VI, масштабні розкопки на Сари-Кая I та Проломі II. Розвідками в долині р. Біюк-Карасу виявлено верхньопалеолітичні місцевознаходження Біюк-Карасу-III, VI, IX, XVI. У цьому ж році Кримська палеолітична експедиція вперше поширила польові дослідження на Південно-Західний Крим. Розвідки в цьому регіоні привели до відкриття низки стратифікованих пам'яток в долині р. Альма — Кабазі II-V.

У 1986 р. — розкопки на Заскельній V, досліджено великі ділянки на Сари-Кая I, проведено розкопки на Проломі II. Розвідками в долині р. Бодрак відкрито верхньопалеолітичне місцевознаходження Скалисте I.

У 1987 р. — розкопки на Кабазі II та Кабазі V у Південному-Західному Криму.

У 1988 р. — роботи у Південно-Західному Криму: розкопки на Кабазі II та Кабазі V, відкрито епі-палеолітичний багатошаровий грот Скалистий, мустєрські стратифіковані місцевознаходження ГАБО

Рис.6. Міжнародна конференція в Червоній балці біля скелі Ак-Кая, 1978 р.

і Балакали I та III, верхньопалеолітичні місцевознаходження Скалисте III, Альма I, Шайтан-Коба III.

У 1989-1990 рр. — ведуться розкопки на Кабазі II, Кабазі V, Скалистому I, ГАБО, у гроті Скалистий.

У 1993 р. — після кількох років перерви, присвячених науковому аналізу добутих матеріалів, Ю.Г. Колосов поновлює роботи на Заскельній V.

У 1994 р. — роботи на Заскельній V та на схилі нижче цієї стоянки. Тут під схиловими відкладами з рештками шарів Заскельної V був виявлений похованій навіс із непорушеним культурним шаром. Цю нову пам'ятку Ю.Г. Колосов назвав ім'ям свого маленького онука — Альошин Грот (рис.7).

Рис.7. Юрій Георгійович з онуком Альошою біля Альошиного грота, 1998 р.

Рис.8. Серед співробітників Інституту археології НАНУ.
Видубичі, 1980-і рр.

У 1995 р. — розкопки на Альошиному Гrotі, де було зафіксовано кілька шарів з типово мустєрськими виробами; невеликі роботи на Сари-Кая I.

У 1997 р. (останній рік польових досліджень Ю.Г.Колосова) — зачистки на стоянках Заскельна V, Заскельна VI, Червона Балка, Червоний Гrot, Сари-Кая I, Пролом II, ГАБО, Шайтан-Коба IV: відбір зразків фауни з культурних шарів для датування.

Оцінюючи масштаби досліджень Кримської палеолітичної експедиції тих років від кутом зору методичних зasad сьогодення, іноді здається, що по декуди темп польових робіт був занадто швидким. І все ж позитив від зробленого Ю.Г. Колосовим — набагато більший. Його експедиційна діяльність, його наукові відкриття в ході дослідження тих численних і унікальних палеолітичних пам'яток були в багатьох відношеннях революційними. У цьому контексті нагадаємо про існуючі в 1960-і роки уявлення, що в палеоліті Криму вже все знайдено: про те впевнено пи-

али поважні фахівці, а дехто робив на цій підставі навіть висновки про демографічну ситуацію на півострові в мустє. Діяльність Ю.Г. Колосова зробила щодо цього справжній переворот — досить сказати, що кількість пам'яток середнього палеоліту після робіт очолюваної ним Кримської палеолітичної експедиції сягнула з 30-ти (на кінець 1960-х рр.) до понад 100.

Розкопками унікальних багатошарових мустєрських стоянок за ці роки було накопичено в фондах Інституту археології НАН України величезні колекції артефактів. Їх опрацювання триває й досі, виявляючи все нові й нові риси побуту та господарства, соціально-культурних особливостей неандеральського суспільства. Цілком очевидно, що потенціал цієї багатошарової

джерельної бази ще далеко не вичерпаний — до неї повертаються (і повертаються) знову й знову, оцінюючи крем'яний, фауністичний та антропологічний матеріал під кутом зору нових напрямків досліджень. Такими є, зокрема, питання співіснування неандеральців і людей сучасного фізичного типу, питання абсолютної хронології конкретних шарів і стоянок, що вирішуються на базі нових методів абсолютно-го датування, питання стратиграфії й тафономічної історії давніх стоянок, питання хронологічної межі існування неандеральських спільнот.

Чим далі відходить від нас «епоха Колосова», тим чіткішим стає розуміння грандіозності його наукової спадщини, тим вагомішого змісту набуває внесок його у вивчення неандеральців Криму. Тож варто, вішановуючи пам'ять вченого, називати «Колосовською» одну з найбільш яскравих його пам'яток — Заскельну VI, дослідженю якої він віддав частку свого життя.

Kukharchuk Yu.V., Stepanchuk V.M.

On the 90th anniversary of Yuri Georgievich Kolosov

The presented collection of scientific reports of the yearbook «Stone Age of Ukraine» our department dedicates to the 90th anniversary of the birth of his former leading scientist, well-known Ukrainian archaeologist and outstanding researcher of the Paleolithic of the Crimea — doctor of historical science Yuri Georgievich Kolosov.

Залізняк Л.Л., Шевченко Т.О.,
Кухарчук Ю.В.

СТОЯНКА АНДРІЇВКА 4 І ПРОБЛЕМА ЗУБЧАСТОГО МУСТЬЄ УКРАЇНИ

У статті підсумовуються результати дослідження середньопалеолітичної стоянки Андріївка 4 на Кіровоградщині. Наводяться докази двошаровості пам'ятки і дані щодо її стратиграфії. На широкому історіографічному тлі обґрунттовується висновок, що крем'яний комплекс верхнього шару відповідає класичній дефініції індустрії зубчастого мустьє схеми Ф. Борда.

Місцезнаходження середньопалеолітичного вигляду Андріївка 4 було відкрите П.І. Озеровим у 1983 р. на краю плато правого берега р. Велика Вись, за 1 км на захід від с. Андріївка, що поблизу районного центру Новомиргород на Кіровоградщині. Вкриті молочно-білою патиною, часто кородовані кремені архаїчного вигляду (численні відщепи, зубчасті знаряддя, нуклеуси мустьєрського типу) були виявлені на оранці та задернованій верхній частині схилу від плато у бік заплави річки. Смуга підйомного матеріалу простягалася уздовж краю плато на площині 360 x 80 м. Пам'ятка, що має південну експозицію і розташована на висоті близько 30 м над заплавою, обмежена зі сходу та заходу неглибокими балками.

Попри значну площину зборів, колекція підйомного матеріалу з краю плато спроявляє враження відносно гомогенного комплексу. Про це свідчать однакової патинізація, фізичний стан поверхні, морфологія зібраних кременів, загальна однорідність колекції. Враховуючи численність знахідок та значні розміри пам'ятки, можна припустити, що вона сформувалася внаслідок неодноразових відвідин зручного для поселення місця одним або кількома культурно спорідненими колективами.

П.І. Озеров показував зібрані матеріали і саму пам'ятку різним фахівцям (О.В. Цвек, Л.В. Кулаковська, В.І. Ткаченко, В.М. Степанчук, С.М. Рижов, Л.Л. Залізняк), які у різні роки проводили її обстеження і навіть шурфування. Численні колекції підйомного матеріалу ентузіаст-краєзнавець передав до Археологічного музею Інституту археології НАНУ та до музею Черкаського педагогічного університету. Повідомлення про нову палеолітичну пам'ятку з'явилося у звіті О.В. Цвек і П.І. Озерова за 1997–1989 рр. (Цвек, Озеров 1990), а Л.В. Кулаковська та В.М. Степанчук зі співавторами в коротких публікаціях запропонували культурно-хронологічну інтерпретацію зібраних на ній артефактів (Кулаковська 1997, с.53; Степанчук та ін. 2004, с.38–40).

Культурний шар з патинованими кременями було зафіксовано під час шурфування пам'ятки в 2010 р. Знахідки, ідентичні зібраним на поверхні, залягали на глибині близько 1 м. У 2012 році Археологічна експедиція НаУКМА розпочала стаціонарні розкопки

Zaliznyak L.L., Shevchenko T.O.,
Kuharchuk Yu.V.

ANDRIIVKA 4 SITE AND PROBLEM OF DENTICULATE MOUSTERIAN IN UKRAINE

У статті підсумовуються результати дослідження середньопалеолітичної стоянки Андріївка 4 на Кіровоградщині. Наводяться докази двошаровості пам'ятки і дані щодо її стратиграфії. На широкому історіографічному тлі обґрунттовується висновок, що крем'яний комплекс верхнього шару відповідає класичній дефініції індустрії зубчастого мустьє схеми Ф. Борда.

Стратиграфія

Стоянка Андріївка 4 розташована на краю плато правого берега р. Велика Вись, у верхах четвертинних нашарувань якого, досліджених до глибини 6,2 м, потужні лесові відклади чергаються з похованими ґрунтами. Стратиграфію цієї товщі вивчали у 2011 та 2013 рр. київські палеогеографи Ж.М. Матвіїшина й С.П. Дорошкевич. Вони визначили в ній п'ять наступних геологічних горизонтів (згори донизу): голоценовий ґрунт, бузький лес, витачівський похований ґрунт із крем'яними артефактами, удайський лес та верхи похованого рис-вюрмського ґрунту (рис. 3). Стратиграфію пам'ятки докладно розглянуто у відповідному розділі колективної монографії «Найдавніше минуле Новомиргородщини» (Залізняк, Степанчук, Кухарчук та ін. 2013, с. 13–26).

Верхній культурний шар стоянки Андріївка 4 пов'язаний з рештками витачівського похованого ґрунту, який виявлено на глибині 0,9–1,6 м (рис. 3). Бурий суглинок витачівського горизонту на території стоянки зберігся погано, хоча й простежувався візуально. Головними факторами його руйнування були кріогенні явища та, меншою мірою, землериї.

Зверху витачівський ґрунт перекривав пухкий білясто-палевий лес бузького часу (гл. 0,4–0,9 м) з численними кротовинами, заповненими голоценовим чорноземом. Розораний голоценовий ґрунт мав невелику потужність (гл. 0–0,4 м) через змив більшої частину чорнозему вниз по схилу тераси до заплави річки.

Під витачівським суглинком з артефактами верхнього культурного шару залягав потужний горизонт удайського лесу (гл. 1,6–4,2 м). Світло-палевий, однорідний, досить щільний, дрібноструктурний лес утвор

рився в умовах холодного й сухого прильодовикового клімату першої фази вюрмського (валдайського) зледеніння, що датується часом 74-55 трт.

Вкриті молочно-білою патиною кремені середньо-палеолітичного вигляду тяжіли до верхньої частини витачівських відкладів (0,9-1,3 м), хоча зустрічалися й вище, у кротовинах бузького лесу, а подекуди — навіть у голоценовому ґрунті та на його поверхні (рис. 3). Проникнення окремих кременів з витачівського ґрунту у вищі геологічні рівні, очевидно, пов'язане з діяльністю землерій та кріогенними явищами.

Більшість кременів у верхній половині витачівського горизонту лежали *in situ*, іноді утворюючи характерні для непорушеного шару скучення. Про це ж свідчить горизонтальна позиція більшості великих пласких кременів у шарі. Їхню верхню поверхню покривала густа біла патина, а нижню — вапнякова кірка, під якою кремінь був патинований лише злегка, до блакитного кольору. Подібний стан крем'яних артефактів — переконливе свідчення непорушеності значної частини культурного шару.

Загальна потужність верхнього шару у витачівському ґрунті — 0,4-0,5 м. У цій товщі не простежувалися окрім стратиграфічні горизонти чи морфологічні відмінності виробів верхніх рівнів залягання від нижніх, а колекція, в цілому, виглядає гомогенною. Вірогідно значна потужність культурного шару пояснюється рознесенням певної частини кременів по вертикалі кріогенними явищами, що взагалі властиво витачівському горизонту та його аналогам по всій Центрально-Східній Європі. Різке похолодання 27 трт, а особливо під час максимуму похолодання 20-19 трт, привело до руйнації морозобійними тріщинами похованіх ґрунтів середньовюрмського потепління, які в Україні отримали назву витачівських. Аналогічної руйнації кріогенними процесами зазнав витачівський ґрунт (разом із культурним шаром у ньому) на стоянці Вись, що знаходитьться за 1 км на південь від Андріївки 4.

Фауністичних решток, слідів житлових об'єктів, вогнищ не виявлено. Кілька скучень кременів, серед яких переважали лусочки, являли собою типові точки-майстерні, де відбувалася обробка кременю. Тяжіння кременю до верхніх горизонтів витачівського ґрунту дає підстави датувати верхній (1-й) шар стоянки ранньою порою верхнього палеоліту, тобто проміжком часу 40-27 трт.

Нижній культурний шар стоянки виявлено у травні 2012 р. Після завершення дослідження верхнього культурного шару в доведеному до рівня 1,6 м розкопі було поставлено шурф 2 х 1 м, який сягнув глибини 5,4 м від поверхні — до рис-вюрмського похованого ґрунту. Більшість західок походить із глибини 3,6-4,0 м, де вони спочатку були виявлені на невеликій площі дна шурпу (блізько 2 кв. м). Шар залягав на рівні нижньої частини удайського лесу, за 15-20 см над поверхнею прилуцького горизонту рис-вюрмського похованого ґрунту.

Непатиновані кремені темно-сірого та чорного кольорів з дуже гарно збереженою, «свіжою» поверхнею

почали траплятися в шурфі з відміткою 1,8 м і зустрічалися аж до рівня залягання основного масиву таких кременів та уламків кісток — на глибині 3,6-4,0 м (рис. 5, 6). У ході подальших розкопок з'ясувалося, що нижній шар стоянки залягає не на всій площі розкопу (як верхній), а утворює на глибині близько 4 м смугу західок, що тягнеться по діагоналі розкопу з північного сходу на південний захід (рис. 7). Було встановлено, що основний масив західок нижнього шару та непатиновані кремені, що зустрічалися вище нього, пов'язані зі схожим на витачівський бурим суглинком, відмінним за кольором та фактурою від удайського лесу, на рівні якого вони залягали.

У перший, 2012 рік розкопок пам'ятки відзначенні особливості залягання культурних решток другого шару було важко пояснити. Адже, як зазначалося, відклади, в яких залягали західки нижнього шару, спочатку були досліджені лише на невеликій (2 х 1 м) площі шурпу. Стратиграфічна ситуація прояснилася в наступному 2013 р., коли було отримано чималий стратиграфічний розріз глибиною 5 м та довжиною 7 м (рис. 3). Під верхнім культурним шаром у ньому чітко позначив себе тальвег невеликого похованого яру, який врізався в удайський лес з нижнього рівня витачівського ґрунту, а саме — від глибини 1,6 м до 4,2 м від поверхні (рис. 3, 4).

Пізньовитачівський суглинок, що містив західки верхнього культурного шару, утворився пізніше, коли ярок уже був заповнений ранньовитачівськими відкладами з артефактами, що в них містилися. Цю стратиграфічну ситуацію підтвердили палеогеографи Ж.М. Матвіїшина та С.П. Дорошкевич, які вивчали зазначений розріз у травні 2013 р.

Похований яр заповнено суглинком з низу витачівського ґрунту (VTbl) до самого дна. У придонній частині заповнення простежуються смужки темно-бурих суглинків (рис. 3), які, за визначенням Ж.М. Матвіїшини, свідчать про заболочений режим формування донних відкладів. Швидким накопиченням суглинків у яру пояснюється гарний стан кременю, відсутність патини на ньому, також збереженість кісток (на відміну від верхнього культурного шару, що лежав у верхах витачівського ґрунту). Про швидке заповнення яру та гомогенність крем'яного комплексу свідчить випадок ремонту двох уламків нуклеусу, один з яких походить із дна яру, а другий знайдено на 1,5 м вище над ним. Ще одним підтвердженням гомогенності непатинованих кременів, що зустрічалися на різних рівнях нижче верхнього культурного шару, стало аналогічне з'єднання двох фрагментів сколу, один із яких залягав на глибині 4 м, а другий — на 3-метровій позначці.

Культурні рештки в яру утворювали скучення, в тому числі концентрації лусочек та відщепів, що супроводжувалися нуклеусами, і нагадували точки (рис. 5, 6, 7). Культурний шар побитий морозними тріщинами, часто заповненими карбонатними стяжіннями.

Концентрацію західок у придонній частині заповнення яру — на глибині 3,6-4,0 м від поверхні, де

скупчення кременів разом із кістками пізньоплейстоценової фауни виявляли виразно горизонтальне положення, –визнано основним рівнем залягання нижнього культурного шару. Успішне застосування аплікативного методу для непатинованих кременів з глибин 1,8-4,0 м дозволило об'єднати матеріали з яру в рамках єдиного гомогенного комплексу — нижнього шару стоянки (рис. 7).

Привертає увагу знахідка в яру п'яти великих жовен кременю, при їх відсутності поза межами яру, у верхньому культурному шарі. Не виключено, що у вологій промивні зберігали запаси крем'яної сировини, а точки утворилися, коли первісні майстри перевіряли якість конкрецій сировини. Можливо жовна кременю, що зберігалися у вологому середовищі яру були забуті чи засипані глиною і через те не використані мешканцями стоянки.

Одне з великих, обтесаних жовен мало природний отвір по центру (рис.6). Відзначимо також знахідку невеликої (діаметром 5 см) крем'яної конкреції з природним отвором та камінчика діаметром близько 1 см з отвором на краю. Попри те, що два останні предмети не мали якоїсь практичної цінності для мешканців стоянки їх принесли на стійбище. Є підстави припускати якусь неутилітарну, можливо навіть сакральну семантику каменів з отворами для палеоантропів, що мешкали на стійбищі.

Крім зберігання крем'яної сировини та первинної обробки кременю в яру могли здійснюватися й інші трудові операції, про що свідчать знахідки однолезових скребел-ножів, гостроконечників, зубчастих інструментів, скobelів. Планіграфія окремих горизонтів заповнення яру (рис. 5, 7) нерідко нагадувала планіграфію культурного шару стоянки. Поки що важко сказати достеменно, чи скупчення крем'яних артефактів є результатом якоїсь трудової діяльності в самому яру, чи вони виникли внаслідок потрапляння до яру кременів та кісток у процесі заповнення цієї промивини. Цілком вірогідно, що яр, принаймні у придонній його частині, було використано в якості тимчасового прихистку чи навіть якогось житла (великі камені, про які йшлося вище, в такому разі могли слугувати опорами для жердин цієї конструкції); але не можна виключати й того, що мешканці стійбища ранньовітчівського часу використовували цю промивину лише як смітник. Можливо мали місце усі зазначені варіанти потрапляння решток життєдіяльності неандертальців до яру. Отже, питання характеру формування нижнього культурного шару в заповненні похованого яру потребує подальших досліджень.

За північним та східним профілями розкопу травня 2013 р., а також за планами розкопу, які фіксували знахідки кожного 20-сантиметрового горизонту, простежено два відроги яру (рис. 1, 7). Більший і глибший із них прорізав розкоп з північного сходу на північний захід до гл. 4,2 м від поверхні. Менший впадає в нього з півночі і має глибину 3,4 м від поверхні землі. Більший врізався з нижнього горизонту витачівського ґрунту в удайський лес майже на всю його глибину (до

2,8 м). Обидві ці промивини в удайському лесі були доверху заповнені витачівським суглинком, що містив крем'яні артефакти зі «свіжою», непатинованою поверхнею та уламки кісток тварин. Отже формування обох промивин пов'язане з ранніми етапами витачівського ґрунтоутворення, що розпочалося, за Н.П. Герасименко, близько 55 трт.

Придонна частина відкладів яру (глибина 3,6-4,1 м) з підвищеною концентрацією знахідок (рис. 7) тяглася смугою по діагоналі розкопу з північного сходу на південний захід, поступово розширюючись від 0,5 до 3-х м. У місці злиття головного яру з приярком у південно-західній частині розкопу ширина придонного горизонту шару сягала 3,5 м (рис. 1, 7). У північно-східному кутку розкопу дно яру різко піднімається на 1,4 м, його верхів'я виходить за межі розкопу 2013 р. на глибині 2,9 м (рис. 1). Розкопом 2014 р. було досліджено верхів'я приярку, який виклинювався у північному напрямку.

Окрім 4511 кременів у заповненні яру знайдено епіфіз стегна молодого мамонта розміром приблизно 25 x 15 см, а також дрібніші кістки, головним чином уламки трубчастих кісток кінцівок тварин, зокрема коня. У 2013 р. виявлені остеологічні рештки мамонта, бізона, ікло пічерного лева.

Цілковита відсутність патини на поверхні кременів та гарна збереженість кісток вочевидь пояснюється швидкою консервацією решток внаслідок інтенсивного накопичення відкладів. Натомість інтенсивна патинізація кременів верхнього шару свідчить про тривале перебування на поверхні, під дією руйнівних для них природних факторів — сонячної радіації, пеперадів температур та вологості тощо. Адже стоянка верхнього шару функціонувала у період витачівського потепління, коли накопичення лесу припинилося.

Суттєва техніко-типологічна відмінність крем'яних виробів із заповнення ярка від виробів з верхнього горизонту витачівських відкладів дає підстави для висновку про наявність двох різних культурних горизонтів у межах витачівського ґрунту — верхнього й нижнього, і розглядати крем'яні вироби, отримані з рівня 1,8-4,0 м як єдиний гомогенний комплекс, пов'язаний зі стійбищем палеоантропів ранньовітчівського часу.

Важливо зазначити, що абсолютно стерильного від артефактів прошарку між верхнім і нижнім культурними шарами не простежено. Попри різке зменшення кількості знахідок інтенсивно патинованого кременю верхнього шару на глибині 1,5-1,6 м уже в наступному штику почали зустрічатися поодинокі непатиновані та злегка патиновані кремені чорного кольору, властиві нижньому шару.

Постає питання зв'язку між горизонтами з патинованими та непатинованими кременями, яке є важливим для розподілу всієї сукупності культурних відкладів Андріївки 4 на «верхній» та «нижній» культурні шари.

Нечіткість стратиграфічного кордону між горизонтами з інтенсивно патинованими та непатинованими кременями, робить доволі умовним використання термінів «верхній» та «нижній культурний шар» стосовно

тієї пачки відкладів Андріївки 4, яка розмежовує верхній та нижній культурні шари. Видається виправданим застосування терміну «верхній культурний шар» до концентрації патинованого кременю з рівня 0,8-1,4 м, а термін «нижній культурний шар» — до непатинованих кременів та кісток тварин із заповнення ярка з глибинами 1,8-4,0 м від поверхні. У цій ситуації мабуть доцільно розглядати горизонт 1,4-1,6 м з кременями, що мають патину різної інтенсивності, у якості переходного — такого, в якому змішалися артефакти верхнього та нижнього шарів.

Є підстави сподіватися, що розкопки похованого яру нижче по схилу, де потужність четвертинних відкладів зростатиме, чіткіше продемонструють диференціацію між нижнім та верхнім культурними шарами. Втім, не виключається й те, що дослідження цієї перспективної ділянки, навпаки, виявлять більшу техніко-типологічна наближеність індустрії верхнього та нижнього культурних шарів, а різниця між рівнем патинізації поверхні артефактів пояснюватиметься тафономічними чинниками.

На даному етапі досліджень стоянки Андріївка 4 можна константувати той факт, що знахідки нижнього шару — непатиновані кремені та кістки — пов'язані з суглинками нижнього горизонту витачівського ґрунту, якими заповнено похований яр. Тобто, матеріали нижнього шару слід ув'язувати з геологічними відкладами ранньовитачівського часу, початок якого датується 55 трт. Отже, вірогідний вік цього комплексу — близько 50 трт.

Крем'яні вироби верхнього (1-го) культурного шару

Колекція верхнього культурного шару стоянки з розкопок 2012-2014 рр. нараховує 11163 кременів, у тому числі 530 завершених знарядь з ретушшю, а також 571 різноманітний скол та уламки кременю зі спорадичною, часто мінімальною ретушшю. Переважна більшість кременів має глибоку молочно-блілу патину. На нижньому рівні шару (гл. 1,4-1,5 м) з'являється домішка кременів, вкритих блакитною прозорою патиною, а ще нижче починають зустрічатися й поодинокі непатиновані кремені чорного кольору.

На середньопалеолітичний вигляд верхнього крем'яного комплексу вказує не лише щільна патина, що вкриває поверхні виробів, а й їх специфічна морфологія. Серед заготовок переважають масивні, грубі відщепи, при нечисленності пластинчастих заготовок. Серед завершених знарядь домінують середньопалеолітичні форми (зубчасті, скребла, біфаси), натомість верхньопалеолітичні знаряддя (різці, скребачки) поодинокі й атипові.

Порівняно зі співвідношенням кількості нуклеусів і знарядь до площин стоянки, розкопаної в попередні роки, розкоп 2014 р. розкрив ділянку з підвищеною господарською діяльністю мешканців поселення верхнього культурного шару, про що свідчить вищий відсоток ядрищ і виробів із вторинною обробкою.

Серед майже 74 знайдених нуклеусів (без урахування 31 нуклеподібного уламка) переважають ядри-

ща радіального зняття, у тому числі дископодібні (рис. 2). Вони представлена як однобічними, так і двобічними формами. Другою поширеністю групою ядрищ є пласкі нуклеуси паралельного сколювання з різною кількістю ударних площинок. До них, можливо, слід віднести й «чоппінгоподібні» артефакти на видовженіх крем'яних конкреціях невеликих розмірів.

Судячи зі значної кількості первинних сколів, присутності великих жовен кременю та пренуклеусів, розщеплення на стоянці здійснювалося в умовах наявності достатньо забезпеченого сировиною місцевого родовища, єдиним кандидатом на яке поки що є поклади кременю в с. Коробчине, за 8 км на південний захід від Андріївки 4.

Показник левалуазької техніки в комплексі Андріївка 4 майже нульовий: відсутні нуклеуси левалуазького типу й відповідні сколи, а фасетовані площинки мають лише кілька відщепів. Переважають природні й гладкі площинки, більшість із яких утворюють тупий кут з черевцем, що має виразний відбивний горбок. Численними є відщепові макрозаготовки (більше 5 см), але досить багато сколів представлені фрагментами, причому місце зламу вкрите такою самою патиною, як і решта поверхні (що свідчить про фрагментацію артефактів під час відкладення шару). Що саме спричинило фрагментацію — недосконалість розщеплення, причини тафономічного характеру, чи такі злами робилися навмисно — на це питання поки що важко дати однозначну відповідь.

Характерним для комплексу типом заготовок є первинні сколи підокруглої форми. Окрім поширеніших первинних і напівпервинних відщепів, зустрічаються скибкові сколи, типу *debordant*, типу «салямі» з видовжених конкрецій. Пластинчастих заготовок небагато і більшість із них масивні. У якості відбійників та ретушерів застосовувалися переважно спрацьовані нуклеуси або уламки конкрецій — вони мають сліди характерної зірчастої забитості.

Знахідки конкрецій кременю з ознаками початкового розщеплення, наявність скучень крем'яного бою (точків) включно з ядрищами різного ступеня спрацьованості, присутність ретушованих виробів та якісних відщепів репрезентують всі стадії послідовної утилізації сировини — від отримання з конкрецій кременю сколів-заготовок до перетворення їх вторинною обробкою у знаряддя.

Найбільш примітною особливістю крем'яної індустрії верхнього культурного шару стоянки Андріївка 4 є тотальне домінування серед ретушованих виробів зубчасто-виїмчастих знарядь (рис. 8-16), переважно на грубих відщепах. Усього їх в колекції 428, з 530 знарядь із виразною ретушшю. Тобто, зубчасто-виїмчасти форми становлять понад 80% виробів з ретушшю. І це — без урахування величезної кількості відщепів та уламків кременю зі спорадичною, часом мінімальною ретушшю з кількох фасеток, які утворюють зубчастий край. Отже, наголосимо, що категорії зубчастих та відщепів з ретушшю не мають чіткого морфологічного розмежування. Знарядь з виразною ретушшю

блізько 5% від усіх кременів, і ще стільки ж спорадично ретушованих відщепів.

Зубчаста ретуш наносилася на край відщепа як зі спинки, так і з черевця. Зубчастий робочий край формувався нерегулярною ретушшю або шляхом виламування кромки сколів-заготовок виїмками різної конфігурації. Переважає зубчаста ретуш, утворена середніми та макровиїмками з діаметром фасетки до 7 мм. Набагато менше виробів з дрібною зубчастою ретушшю.

Зубчасті вироби різняться між собою, перш за все, формою заготовки та кількістю лез. Серед зубчастих знарядь на відщепах однолезові (154) значно переважають над дволезовими (29) та виробами з зубчастою ретушшю по периметру (15). Виразною серією (54) представлені знаряддя на первинних відщепах овальної форми зі спорадичною зубчастою ретушшю по краю (рис. 9, 1, 10, 7-11). Зубчастих знарядь на грубих пластинчастих заготовках — 60 (рис. 11, 3-5). Серед них наявні як однолезові, так і дволезові форми.

Органічною і досить численною (116) складовою знаряддя-виробами верхнього шару Андріївки 4 є споріднені з зубчастими виробами виїмчасті знаряддя — скobelі. Підправлені ретушшю виїмки більшістю (86) одинарні (рис. 9, 3, 12, 1-3, 14, 2). Менш численні подвійні (15). До них примикає невелика (7), але виразна серія подвійних скobelів з гострим шипом, утвореним двома глибокими суміжними виїмками (рис. 12, 4-8).

Виразну, хоча й нечисленну (5) групу виїмчастих знарядь складають вироби на масивних, крупних відщепах підтрикутної форми, конвергентні робочі краї яких мають кілька великих круто ретушованих виїмок (рис. 11, 1, 2). До них морфологічно примикають три довгі, масивні, трикутні в перетині сколи з кількома такими ж великими й грубими виїмками (рис. 13).

Скребла складають близько 10% від ретушованих артефактів і представлені переважно «атиповими» формами, що морфологічно примикають до зубчастих знарядь (рис. 16-18). Ф.Борд, характеризуючи виділену ним зубчасту фацію мустє, наголошував на відносно незначній ролі скребел у цій індустрії. У цьому контексті він зазначав: «Якщо ви готові назвати будь-який відщеп з обробкою краю «скреблом», то даний клас знарядь може доходити до 13%, але за їх вузьким визначенням скребла зазвичай не перевищують 7%» (Bordes 1961).

Ця характеристика цілковито відповідає категорії скребел верхнього шару Андріївки 4, значна частина яких має нерегулярну зубчасту ретуш і мало чим відрізняється від зубчастих знарядь (рис. 15, 16). Серед скребел домінують «атипові» однолезові форми (рис. 17), де виділяються 8 виробів з круто ретушованим лезом високої форми (рис. 18). Дволезових скребел 7 (рис. 17, 3), з них 3 конвергентні (рис. 12, 9, 19, 2, 3). Більшість класичних мустєрських скребел знайдено в 2014 р., у східній частині розкопу.

Отримані з нової дослідженії у 2014 р. ділянки розкопу кілька скребел, у порівнянні з атиповим та зубчасто-

тим виглядом цієї групи знарядь з колекції попередніх років (2012, 2013), репрезентовані більш правильними формами з регулярною ретушшю й меншою зубчастістю робочих країв. Домінують однолезові поздовжні форми, хоча наявні й дволезові та наближені до конвергентні (рис. 12, 9, 19, 2, 3).

Характерні для середньопалеолітичних індустрій гостроконечники в колекції верхнього шару Андріївки 4 відсутні, якщо не вважати такими згадувані конвергентні скребла (рис. 19, 2, 3). Лише кількома уламками представлена в розкопі двобічно-оброблені вироби — біфаси (рис. 19, 1).

Присутні в колекції й нечисленні знаряддя верхньопалеолітичних типів. Це 5 досить виразних різців, у тому числі кутовий подвійний багатофасетковий на зламі пластинчастого відщепу (рис. 10, 2) та достатньо типовий бічний ретушний (рис. 10, 1). До них примикають 5 різцеподібних виробів з атиповими різцевими сколами. Скребачки невиразні — «атипові», деякі віднесені до цієї категорії виробів досить умовно (рис. 10, 3-6). Доповнюють верхньопалеолітичні типи невелика проколка з виділеним ретушшю жалом.

Деякі знаряддя верхнього культурного шару являють собою комбіновані форми з морфологічно і функціонально різними робочими ділянками. В цих комбінованих інструментах часом поєднуються скobelі, зубчасті леза, скребло- та скребачкоподібні ділянки, дзьобоподібні різчики.

Варто відзначити ще одну примітну рису цього крем'яного комплексу — на багатьох знаряддях різних типів часто наявні акомодаційні ділянки.

Домінування зубчасто-виїмчастих виробів дало підстави віднести індустрію верхнього шару Андріївки 4 до зубчастого варіанту мустє (Залізняк, Степанчук, Кухарчук та ін., 2013, с.29; Залізняк, Кухарчук, Шевченко 2014, с.84).

АНДРІЙВКА 4 - 2012, 2013, 2014 Крем'яні вироби верхнього (1-го) шару

2012 2013 2014 Разом

Нуклеуси дископодібні

однобічні	-5	-1	-3	-9
двообічні	-3	-2	-7	-12
атипові	-2	-9		-11

односторонні паралельного зняття

одноплощинні	-5	-4	-2	-11
двоплощинні	-2	-2	-2	-6
багатоплощинні	-6	-6		-12

дрібні одноплощинні, в т.ч. чопери	-3	-10		-13
нуклеподібні				

уламки кременю	-4	-6	-21	-31
Відбійники	-1	-2		-3

<u>Пластини</u>	-104	-16	-34	-154
-----------------	------	-----	-----	------

<u>Луски</u> (до 1,5 см діаметром)	-1835	-774	-1534	-4143
------------------------------------	-------	------	-------	-------

<u>Відщепи</u> та уламки				
--------------------------	--	--	--	--

кременю	-3470	-1015	-1025	-5510
---------	-------	-------	-------	-------

Конкремції	-8	-15		-23
------------	----	-----	--	-----

Відщепи з незначною				
---------------------	--	--	--	--

ретушшю	-194	-170	-207	-571
---------	------	------	------	------

Знаряддя з ретушшю				
<u>Зубчасті</u> знаряддя				
на пластинах	-35	-3	-22	-60
на овальних первинних відщепах	-25	-8	-21	-54
на відщепах однолезові	-58	-18	-78	-154
дволезові	-10	-4	-15	-29
з ретушшю по периметру	-10	-2	-3	-15
<u>Скобелі</u> одинарні	-20	-33	-33	-86
подвійні	-6	-6	-3	-15
подвійні з шипом	-5	-2	-7	
багатолезові конвергентні				
трикутні	-4	-1	-5	
видовжені	-1	-2	-3	
<u>Скребла</u> однолезові	-16	-4	-18	-46
дволезові	-1	-2	-1	-4
конвергентні	-1	-2	-3	
<u>Біфаси</u> (фрагментовані)	-2	-1	-2	-5
<u>Скребачки</u> (атипові)	-8	-10	-6	-24
<u>Різці</u> (атипові)	-5	-2	-3	-10
Усього знарядь	-219	-96	-215	-530
Загальна кількість крем'яних виробів	-5822	-2149	-3092	-11163

Крем'яні вироби нижнього (2-го) культурного шару

Крем'яна колекція нижнього культурного шару стоянки, добута розкопками 2012-2014 рр., нараховує 4543 кремені, у тому числі 142 завершені ретушовані знаряддя і 292 відщепи зі спорадичною ретушшю. Як зазначалося, кремені походять із глинистого заповнення похованого яру, перекритого витачівським суглінком, що містить матеріали верхнього культурного шару. Від останніх кремені з яру відрізняються «свіжою», непатинованою, масною поверхнею. Відщепи тут відзначаються більшими розмірами, але є тоншими в перетині.

Мешканці стоянки нижнього шару використовували в якості сировини для знарядь велике жовна темно-сірого, іноді майже чорного, тонкозернистої масного на дотик кременю. Неутілізовані конкреції такого кременю, часом досить великих розмірів (до 30 см), знайдені в заповненні похованого яру (рис.6). Скоріш за все, вони походять з уже загадуваного родовища біля с. Коробчине. Наявність у шарі великих конкрецій і уламків крем'яних жовен та крупних, масивних сколів, які не були використані для виробництва знарядь, свідчать про багатство родовища і відсутність дефіциту сировини.

Технологічно індустрія нижнього шару відрізняється від верхнього лише трохи вищим рівнем фасетажу та присутністю витонченіших сколів. Серед ядрищ рівною мірою представлені як класичні дископодібні (рис. 20), так і сплющені підпаралельного зняття з різною кількістю площинок. Ні ядрищ, ні сколів левалуазького типу не виявлено, хоча кілька відщепів мали фасетовані площинки. Техніка розщеплення кременю виглядає більш розвинutoю, ніж в індустрії верхнього шару, передусім завдяки наявності тонких, видовжених сколів, схоже, отриманих з використанням м'якого відбійника. Але водночас переважають великі

й масивні відщепи (без обробки або зі спорадичною ретушшю) — це надає індустрії виразної макролітичності. Фрагментовані сколи, на відміну від верхнього шару, нечисленні, що, зважаючи на кращий стан збереженості артефактів із заповнення яру, може бути зумовлене не так технологічними особливостями, як тафономічними чинниками.

Відзначимо також наявність у колекції нижнього шару 5 преформ біфасів.

Серед ретушованих знарядь, як і у верхньому шарі, тут домінує зубчасто-виїмчаста група (рис. 24). Зубчасті форми та скобелі складають 78% усіх знарядь, без врахування численних відщепів зі спорадичною ретушшю, яких удвічі більше, ніж завершених знарядь (292 і 142 відповідно).

Зубчасто-виїмчасті знаряддя, попри численність, суттєво поступаються виразністю та різноманіттям аналогічним виробам верхнього шару. Зубчасті леза оформлені нерегулярно, часто альтернативно ретушшю на краях досить тонких відщепів та пластинчастих сколів. Показовою є серія одинарних та подвійних скобелів з великими виїмками на краях масивних заготовок (рис. 23, 4, 24, 1). Наявний масивний інструмент з гострим зубом, утвореним двома суміжними виїмками (рис. 24, 3).

Визначальними для колекції кременів нижнього шару є однобічно ретушовані, поздовжні скребла-ножі (рис. 22), в тому числі обушкові (рис. 21, 4-6) та гостроконечники (рис. 21, 1-3). Ретушовані зі спинки скребла-ножі та обушкові ножі виготовлені на великих, видовжених, пласких, переважно первинних відщепах (рис. 21, 4-6, 22). Ретуш крайова, місцями неглибока. Вторинної обробки зазнав лише самий край опуклого робочого леза, решта периметру цих знарядь зберегли первинні контури сколів-заготовок (рис. 22).

Гостроконечники типові, однобічні, ретушовані переважно стрімкою лусковою, рідше східчастою ретушшю (рис. 21, 1-3). Один невеликий гостроконечник у базальній частині потоншено підтескою зі спинки й черевця, очевидно для закріплення в руків'ї чи ратищі (рис. 21, 2).

Головною типологічною відмінністю інструментарію нижнього шару є наявність у ньому нехарактерних для знаряддявого набору верхнього шару виразних серій однобічних поздовжніх скребел-ножів, обушкових ножів та гостроконечників. Тому у 2013 р. верхній культурний шар було інтерпретовано як зубчасте мустє з надзвичайно великим вмістом зубчасто-виїмчастих знарядь, а нижній, попри те, що в ньому теж наявні зубчасто-виїмчасті форми, — як варіант типового однобічного мустє. Однак під час дослідження у 2014 р. верхів'їв похованого яру однобічні скребла-ножі та гостроконечники були знайдені й на стратиграфічних рівнях верхнього шару. Цей факт, а також відсутність виразного стерильного прошарку між верхнім і нижнім культурними шарами, дає підстави для певних сумнівів щодо окремішності верхнього та нижнього шарів Андріївки 4.

Все ж відмічені вище технологічні та морфологічні відмінності між двома індустріями пам'ятки лишаються актуальними, що не дає підстав вважати їх єдиним гомогенним комплексом. На даному етапі досліджень пам'ятки мають більше аргументів на користь висновку, що артефакти нижнього шару, які залягають *in situ* на дні приярків, були швидко перекриті нижньовитачівськими суглинками, натомість матеріали верхнього шару тривалий час зазнавали негативного впливу атмосферних чинників. Підкріплює висновок про культурну відмінність комплексів верхнього та нижнього шарів і значний хронологічний хіатус між ранньовитачівськими літологічними горизонтами якими заповнені приярки, і пізньовитачівськими, суцільно поширеними на досліджений ділянці схилу.

Крем'яні вироби нижнього (2-го) культурного шару

	2012	2013	2014	Разом
Нуклеуси підпаралельного зняття				
одноплощинні	-4	-11	-6	-21
двоплощинні	-6			-6
дископодібні однобічні	-4	-9	-3	-16
двобічні	-3			-3
багатоплощинні	-6	-4		-10
нуклеподібні	-3	-6	-5	-14
Пластинчасті сколи	-19	-26		-45
Відщепи	-440	-916	-425	
-1781				
Луски (до 1,5 см діаметром)	-241	-937	1118	-2296
Конкреції	-20	-7		-27
Відщепи з ретушшю	-10	-249	-33	-292
Знаряддя з ретушшю				
Гостроконечники	-2	-4	-2	-8
Скребла-ножі однолезові	-3	-12	-3	-18
Біфаси (преформи)	-4	-1		-5
Зубчасті	-11	-18	-36	-65
Скобелі одинарні	-6	-20	-13	-39
Подвійні	-2	-2	-2	-6
з шипом	-1			-1
Усього знарядь	-24	-61	-57	-142
Загальна кількість крем'яних виробів	-716	-2134	-1654	-4543

Проблема зубчастого мусте очима дослідників палеоліту Франції

Батьківчиною палеолітознавства, як відомо, була Франція, де в середині XIX ст. розпочалися інтенсивні дослідження численних печерних пам'яток на південному заході країни. Серед них виявилися і стоянки з переважанням у крем'яних комплексах зубчасто-виїмчастих форм, що зробило французів пionерами вивчення зубчастого мусте Європи. Палеолітознавці інших країн принаймні до другої половини XX ст., фактично, рухалися у фарватері французького палеолітознавства. Це стосується і радянських вчених, погляди яких на зубчасте мусте нещодавно були розглянуті Ю.В. Кухарчуком у контексті аналізу зубчастої індустрії стоянки Андріївка 4 (Кухарчук 2013б, с.9-12; Залізняк, Степанчук, Кухарчук та ін. 2013а, с.35-47). Для кращого розуміння зубчасто-виїмчастої

індустрії верхнього шару стоянки Андріївка 4 коротко зупинимося на головних версіях інтерпретації зубчастого мусте Франції.¹

У 150-річній історії дослідження зубчастих індустрій Франції, відповідно до зміни методик дослідження та інтерпретаційних концепцій, можна виділити чотири основні етапи:

Створення основи джерельної бази зубчастого мусте (середина XIX — середина ХХ ст.).

Період «бордівсько-бінфордівських дебатів» (1950-1980 рр.).

Редукційно-сировинна концепція «нового синтезу» (1980-2000 рр.)

Комплексно-міждисциплінарний синтез С. Тьєбо (2000-2014 рр.).

Основа джерельної бази зубчастого мусте Франції, закладена у другій половині XIX ст., інтенсивно поповнювалася протягом усього ХХ ст. Зубчастий варіант мусте виявився надзвичайно поширеним у Південно-Західній Франції, в департаменті Дордонь (колишня провінція Перигор) та сусідньому департаменті Шарант. Зокрема численні шари з домінуванням зубчасто-виїмчастих форм крем'яних виробів досліджені на низці багатошарових печерних стоянок Арсісюор-Кюр, Ля Кіна, Комб Греналь, Ле Мусте, Плакар, Сен-Сезар, Абрі де Фестон та ін.

У другій половині минулого століття французькі вчені, з метою перевірки на практиці нових методик та інтерпретаційних концепцій, повернулися до розкопок уже відомих стоянок зубчастого мусте Південно-Західної Франції. На сьогодні таких стоянок у Франції вже налічується близько 50-ти. І хоч пам'ятки із зубчастою індустрією відомі й у Західній, Центральній та Південній Європі, а також в Україні, на Кавказі, у Центральній Азії, на Близькому Сході, на півночі Африки, — все ж регіоном найбільшої їх концентрації залишається Південно-Західна Франція.

Паралельно з польовими дослідженнями відбувається усвідомлення французькими археологами факту існування окремого, зубчастого варіанту мусте. Його своєрідність вперше була відзначена на початку ХХ ст. *P. Burrinе* та *A. Darpe* під час розкопок навісу Бруйо та поселення просто неба Сандонь (Дордонь) (Darguin 1936). Але як проблематика зубчасте мусте бере свій початок з появи дефініції, яку дав йому Ф. Борд у 1950-х рр. (Bordes 1953).

Саме з *Франсуа Бордом*, а також з американцем *Льюїсом Бінфордом* пов'язаний **другий етап** (1950-1980 рр.) вивчення зубчастого мусте Франції, хоч інтерпретували вони це явище зовсім по-різному. Перший розглядав зубчасте мусте як одну з культурних традицій палеоліту Європи. Другий пояснював морфологічну специфіку зубчасто-виїмчастих знарядь їх функцією.

Археологічною основою для таксономічної схеми мусте Франсуа Борда, в тому числі і для виділення зубчастого варіанту, слугували великі колекції, добу-

¹ Докладніше історію вивчення зубчастих індустрій Франції розглянуто у вміщенні у цій збірці статті Т.О. Шевченка.

ті в ході грандіозних розкопок відкладів гроту-навісу Комб Греналь у Дордоні, які тривали 13 років — з 1953 по 1965 рр. Ця пам'ятка мала найповнішу для Південно-Західної Франції послідовність мустьєрських шарів, які відкладалися від кінця риссу до вюрму II. Саме на Комб Греналь Ф. Бордом були виділені основні варіанти мустьєрських індустрій Франції. Комплекси зубчастого мустьє залягали на різних рівнях стратиграфічної колонки, але найбільша їх концентрація (шари 16-11) спостерігалася у верхах колонки.

Справою життя Ф.Борда була розробка його знаменитого тип-листа крем'яних виробів раннього та середнього палеоліту, модернізованими версіями якого вже більше 50 років користується переважна більшість фахівців світу. Ретельний типологіко-статистичний аналіз численних зібрань артефактів навісу Комб Греналь та інших мустьєрських пам'яток Франції дозволили Ф. Борду виділити в мустьє Західної Європи чотири основні варіанти індустрій (фації): двобічне мустьє ашельської традиції з двома послідовними фазами розвитку A і B, типове однобічне мустьє, зубчасте мустьє і мустьє шарантського типу з численними скреблами у двох варіантах (Ля Кіна та Ля Феррасі). У цих мустьєрських фаціях Ф.Борд вбачав стійкі культурні традиції виготовлення знарядь, носіями яких були різні групи палеантропів.

Зазначимо, що одним із провідних критеріїв фаціального поділу мустьєрських індустрій для Ф.Борда був вміст і характер скребел у комплексах. Для зубчастої фації мустьє дослідник відзначав провідну роль у крем'яному інвентарі численних зубчасто-виїмчастих форм (часом до 80% знарядь), при нечисленності і атиповоності скребел (не більше 7-13%), біфасів, обушкових ножів і наявності поодиноких верхньопалеолітичних знарядь (різці, скребачки, проколки). Зубчасті індустрії, за Ф.Бордом, базуються на нелевалуазькій техніці розколювання кременю, в основі якої лежить дископодібний нуклеус (Bordes 1953, 1961).

З 1960-х рр. до вивчення мустьє Франції долучилися американські археологи на чолі з Льюісом Бінфордом, який на основі французьких археологічних матеріалів створив і розвинув протягом наступних 30 років радикально відмінну від бордівської, «функціональну» модель інтерпретації середньопалеолітичної індустрійної варіабельності (Binford 1966).

Як і Ф. Борд, Л. Бінфорд виходив із визнання заздалегідь запланованої морфології кам'яних знарядь, але пов'язував форму виробів не зі сталою традицією їх виготовлення, а виключно з їхнім функціональним призначенням. У середньому палеоліті він виділив дві основні функціональні групи знарядь: знаряддя з ріжучим краєм (скребла, гостроконечники) — як інструменти для первинного розчленування туш впольованих тварин, і зубчасто-виїмчасту групу, головним призначенням якої була обробка рослинної йже та деревини.

Функціональний поділ стоянок Л.Бінфорда враховував і гендерний аспект. Численні скребла та гостроконечники, за його концепцією, свідчили про суттєву роль чоловічої праці на стійбищі, а прості зубчасті

інструменти кваліфікувалися як атрибути жіночої трудової діяльності. Відтак в індустрійних варіантах мусьє (фаціях) Ф. Борда Л.Бінфорд схильний був вбачати не синхронні за часом «культури» з різними традиціями обробки каменю, а різнофункціональні стоянки, на яких морфологія знарядь визначалася специфікою трудових операцій та різною роллю чоловічої й жіночої праці.

Спроба двох видатних вчених підійти до вирішення складної проблеми з діаметрально протилежних позицій («культурної» Ф. Борда й «функціональної» Л. Бінфорда) завершилася «бойовою нічиєю», оскільки жодна з конкурючих моделей не була визнана науковою громадськістю єдино вірною. «Бордівсько-бінфордські дебати», що тривали два десятиліття, так і не виявили переможця.

Третій етап дослідження зубчастого мустьє (1980–2000 рр.) характеризується поширенням принципово нового пояснення варіативності мустьєрських індустрій. Мається на увазі розроблена американськими вченими *Гарольдом Діблом і Ніколасом Роландом* на матеріалах Південно-Західної Франції редукційно-сировинна концепція «нового синтезу», яка суперечила традиційній для французького палеолітознавства «палеонтологічній» методиці досліджень (Dibble 1987, 1991; Rolland & Dibble 1990; Dibble & Rolland 1992). Її засновники та прибічники вважають, що мустьєрські знаряддя набуvalи характерних форм у процесі тривалого використання, коли постійне поновлення робочого краю ретушію призводило до редукції інструментів і їх трансформації у всім відомі різноманітні скребла та гостроконечники.

Наприкінці ХХ ст. намітилося поступове зміщення акценту у дослідженнях мустьє Франції з типологічних характеристик індустрій на технологічні. Okрім розробки феномену редукції знарядь, більше уваги почали приділяти ролі сировинної варіабельності в утворенні окремих варіантів індустрій. Був проведений порівняльний аналіз між видами сировини та окремими типами знарядь, який виявив тенденцію до виготовлення морфологічно складніших форм (скребел, гостроконечників, біфасів) з високоякісної, дрібнозернистої сировини із більш віддалених родовищ, а простіших і дрібніших знарядь (з дебільшого зубчасто-виїмчастої групи) — із місцевої сировини гіршої якості (Tavoso 1984). На деяких печерних пам'ятках мустьє Франції сировина невисокої якості місцевого походження спеціально обирається для виробництва зубчасто-виїмчастих знарядь.

Таким чином, теорія «нового синтезу», окрім фактору інтенсивності редукції знарядь, враховує такий чинник, як доступність якісної сировини. Н. Роландом і Г. Діблом були відкинуті типологіко-статистичні критерії виділення мустьєрських варіантів Ф. Борда; на перший план у них вийшли технологічні показники, які звели всю типологіко-статистичну дискретність мустьє до технологічно-редукційної варіативності єдиної, безперервної лінії розвитку традицій обробки каменю в середньому палеоліті.

Зубчасті комплекси були віднесені до малоредукованих індустрій, які нібіто виникали на забезпечених сировиною, нетривалих стоянках зі значною роллю рослинної їжі в раціоні. За цих умов злегка підправлені зубчасті відщепи полишалися на стоянці у первинному стані, без додаткової підправки ретушшю

За логікою такої інтерпретації, інтенсивна, систематична редукція знарядь мала відбуватися на погано забезпечених сировиною, довготривалих стоянках, де мешканці були б змушені економити на сировині, значною мірою переробляючи знаряддя в ході використання, — що, відповідно, відбивалося й на суттєвому зменшенні розмірів знарядь. У залежності від зміни зазначених факторів, що впливали на посилення або послаблення ступеня редукції, й, відповідно, на різне співвідношення скребел і зубчасто-виїмчастих форм у наборі ретушованих знарядь, мустєрські індустрії самі могли трансформуватися, як, наприклад, зубчасті — в типові мустєрські, або ж навіть у багаті на різноманітні скребла шарантські.

Редукційно-сировинна модель пояснення мустєрської варіабельності Г. Дібблса та Н. Роланда не надто узгоджувалася з фактичним археологічним матеріалом, тому зазнала критики (Mellars 1996).

З 1980-х рр. набули популярності *трасолого-експериментальні* дослідження кам'яних артефактів. Трасологічний аналіз слідів використання на мустєрських зубчасто-виїмчастих знаряддях показав, що такі інструменти були багатофункціональними і застосовувалися для обробки різних матеріалів (деревина, ріг, шкіра, м'ясо, кістка). Частина з них використовувалася для обробки деревини в якості скobelів, стругальних ножів, пилок. Разом з тим, відомі зубчасті комплекси функціонально спеціалізовані виключно на розбиранні туш великих копитних (стоянки Моран, Ля Борд, Кудулу, Ле Рок), де зубчасто-виїмчасті знаряддя використовувалися для членування туш, зняття з кісток м'яса та його розрізання. На користь використання зубчасто-виїмчастих знарядь в операціях, пов'язаних з утилізацією мисливської здобичі, свідчать дослідження останніх років на стоянках зубчастого мустье у сусідніх із Францією регіонах (Thiebaut et al 2012, Chacon et al. 2013).

Паралельно з трасологічним аналізом кам'яних виробів поширилися й експериментальні дослідження на предмет утворення зубчастих псевдознарядь в результаті *топтання* сколів людьми чи великими копитними (бовідами). Експерименти показали, що в появі псевдоретуші від топтання визначальну роль відіграє не якість сировини або щільність розташування артефактів, а субстрат, і що найкраще псевдоретуш утворюється на твердій основі (McBrearty et al. 1998). Отже, численні зубчасті комплекси з відкритих стоянок, культурний шар яких не лежить на скельній поверхні, не могли утворитися шляхом топтання по крем'яних артефактах людей чи копитних тварин.

Сучасний, четвертий етап дослідження зубчастих індустрій епохи мустье характеризується подальшою інтенсифікацією комплексних, міждисциплінарних досліджень та першою спробою синтезу усього

масиву даних по зубчастому мустье Франції, яку запропонувала С. Тьебо. Її фундаментальна праця являє собою вичерпний каталог зубчастих пам'яток Франції та Іспанії (близько 40, в тому числі кілька багатошарових), комплексна інформація щодо яких була вперше в історії дослідження зубчастого мустье синтезована в такому всеохоплюючому вигляді.

В рамках своїх узагальнюючих досліджень С. Тьебо проаналізувала за допомогою сучасних комплексних, міждисциплінарних методів теоретичні концепції феномену зубчастого мустье різних його інтерпретаторів ХХ ст. (Ф.Борда, Л.Бінфорда, Г. Дібблса, Н. Роланда та ін.). Значну увагу дослідниця приділила критиці тафономічної версії походження зубчастих форм — внаслідок топтання людьми чи тваринами полишених на стоянках сколів. Для експериментального топтання по крем'яним відщепам нею були залучені великі бовіди з національного Парку Тварин. С. Тьебо дійшла висновку, що версія природного (тафономічного) походження зубчасто-виїмчастих псевдознарядь виявилася штучною. Адже справжні зубчасті знаряддя мають чіткі морфологічні особливості, не властиві псевдознарядям із псевдоретушшю від топтання людей чи тварин. Було підтверджено антропогенний характер більшості з відомих зубчастих індустрій (Thiebaut 2010).

Комплексні дослідження С. Тьебо не підтвердили ні функціональну, ні редукційну, ні сировинну, ні тафономічну версії генези зубчастих комплексів. Дослідниця визначає зубчастий варіант мустье як кам'яну індустрію, пов'язану з різними типами стоянок, різними видами локальної сировини, різною фауною, але переважно пристосованою до холодних, відкритих середовищ. Розщеплення кременю базується на дископодібних нуклеусах, а серед знарядь домінують зубчасто-виїмчасті форми. Фактично, С. Тьебо повернулася на новому, сучасному дослідницькому рівні до поглядів «батька» зубчастого мустье Франції Ф.Борда, який вбачав у ньому один із чотирьох виділених ним варіантів (фаций) мустєрських культурних традицій.

Тривалі археозоологічні дослідження мустєрських стоянок із зубчастими індустріями Франції протягом ХХ ст. дали змогу встановити особливості їхньої господарської спрямованості (Chase 1986, Mellars 1996). Носії традицій зубчастого мустье були *мисливцями на великих копитних*: переважно коня — на печерних пам'ятках, та виключно *на бовидів* — на пам'ятках відкритого типу. Доведено зв'язок зубчастого мустье зі стратегіями широкомасштабних, колективних, загінних полювань на копитних, завданням яких було отримання не тільки м'яса, але й максимальної кількості кісткового мозку. Характерно, що на всіх стоянках зубчастого мустье Франції використовувалася схожа модель утилізації туш тварин, спрямована на видобуток кісткового та головного мозку з голів і кінцівок.

Специфіка дісти та моделі використання кісток копитних на пам'ятках зубчастого мустье відрізняється від мисливської поведінки, зафікованої для ін-

ших мустєрських варіантів, — що може розглядатися як складова середньопалеолітичної варіабельності в культурному, хронологічному та географічному сенсі. Зв'язок зубчастих індустрій зі скученнями утилізованих фауністичних решток не підтверджує традиційного тлумачення зубчасто-виїмчастих наборів знарядь як інструментів, призначених виключно для обробки рослинної йже та деревини, вказавши також на їх використання в операціях по розбиранню туш великих тварин і вилученню кісткового мозку. Виявилось, що й неандертальці, і люди сучасного фізичного типу використовували схожі мисливські стратегії, — що суперечило моделі культурного заміщення.

Останнім часом набули актуальності дослідження ролі носіїв зубчастих індустрій у процесі переходу від середнього до верхнього палеоліту. Маємо все більше доказів на користь функціонування переважної більшості стоянок зубчастого мустє на *фінальних етапах середнього палеоліту*, а саме під час середньовормського потепління (KIC 3), що датується близько 50-30 трт. На багатошарових стоянках Дордоні та Шаранту зубчасті індустрії, як правило, перекривають мустє ашельської традиції та типу Кіна і підстилають комплекси переходного типу, зокрема Шательперон та верхньопалеолітичні оріньяксі. Наприклад, шар зубчастого мустє перекривав мустє ашельської традиції і підстилав горизонт з виробами шательперон на відомій стоянці Сен-Сезар у провінції Шарант (Debenath 1992, Morin 2004, p. 75). Тому більшість дослідників розглядають середньовормське зубчасте мустє як головний варіант фінальномустєрських індустрій на території Франції, що передував появлі переходних індустрій та оріньяку на хронологічному відрізку 50-40 трт, а потім, вірогідно, співіснував з ними протягом ранньої пори верхнього палеоліту до 35-30 трт (Jaubert et al. 2011).

Суто мустєрський характер зубчастого типу індустрій відбиває фазу «вимірання» неандертальської лінії культурного розвитку в умовах конкуренції з кроманьонцями ранньої пори верхнього палеоліту Європи. Іншими словами, зубчасте мустє виглядає як тупикова лінія розвитку, що завершилася на початку верхнього палеоліту, з виміранням неандертальських популяцій Європи, причини якого залишаються не до кінця з'ясованими.

Висновки

Тривале дослідження зубчастого мустє Франції кількома поколіннями вчених, серед яких немало знаних і навіть видатних, визначило генеральні тенденції у вивчені зубчастих індустрій усієї Європи, Західної Азії та Північної Африки. Результати цих досліджень мають важливе значення і для розуміння зубчастих комплексів середнього палеоліту України, зокрема стоянки Андріївка 4.

Колекція крем'яних виробів верхнього шару пам'ятки за своїми типолово-статистичними параметрами відповідає класичній дефініції зубчастого мустє Ф.Борда (Bordes 1953, 1961). Крем'яний комп-

лекс чисельністю понад 11 тис. артефактів базується на нелевалузькій, відщеповій техніці розколювання кременю, в основі якої лежить дископодібний мустєрський нуклеус. Провідною формою колекції є зубчасто-виїмчасті знаряддя, які складають близько 80% завершених ретушованих знарядь. Впадає у вічі нечисленність, аморфність скребел, біфасів та обушкових ножів. Присутні поодинокі вироби верхньопалеолітичних типів — примітивні різці, скребачки. В колекції багато аморфних сколів зі спорадичною, безсистемною ретушшю, які часом важко морфологічно відрізнити від зубчастих знарядь.

Типолово-статистична близькість матеріалів верхнього шару Андріївки 4 до класичного зубчастого мустє Франції в бордівській інтерпретації дає підстави якщо не безпосередньо екстраполювати на зубчасте мустє України, то принаймні враховувати напрацювання французьких дослідників при інтерпретації матеріалів стоянки Андріївка 4. Тим більше, що геолого-стратиграфічна позиція верхнього шару пам'ятки подібна до позиції більшості відкритих стоянок зубчастого мустє Франції. Як зазначалося, переважна більшість комплексів зубчастого мустє Західної Європи залягає в похованих ґрунтах, що утворилися під час середньовормського потепління, яке датується в межах 50-30 трт. У верхній товщі витачівського середньовормського ґрунту лежить і верхній шар стоянки Андріївка 4, тобто, скоріш за все, він датується ранньою порою верхнього палеоліту. Суто мустєрський характер крем'яної індустрії верхнього шару та його стратиграфічна позиція свідчить, що він був полишений палеантропами в часи початку колонізації континенту першими *Homo sapiens*.

Нижній шар пам'ятки з морфологічно відмінними від верхнього артефактами класичного (типового, однобічного) мустє, пов'язаний з нижнім горизонтом витачівського ґрунту. Адже заповнення яру, в якому залягали кремені й кістки нижнього шару, походить із нижнього горизонту витачівського похованого ґрунту (рис. 3). Дослідження стратиграфії пам'ятки дозволяє зробити висновок, що стоянка верхнього шару почала функціонувати вже після того, як яр з артефактами нижнього культурного горизонту повністю заповнився суглинком. Зв'язок верхнього шару зубчастого мустє з верхами витачівського ґрунту, а нижнього з його низами дає підстави попередньо датувати перший ранньою порою верхнього палеоліту (40-27 трт, а другий — кінцем середнього палеоліту, що припадає на початок витачівського потепління (55-40 трт). Наявність остеологічних решток мамонта, бізона, коня, пічерного лева у нижньому шарі дає надію на отримання C-14 дат попри те, що хронологічна позиція об'єктів датування знаходиться на нижній хронологічній межі радіокарбонного методу.

Крем'яний комплекс верхнього шару Андріївки 4 на сьогодні єдиний в Україні представник класичного зубчастого мустє дефініції Ф.Борда, хоча тут відомі й інші мустєрські пам'ятки зі значним вмістом зубчастих форм. Це, зокрема, стоянка Коробчине-курган,

досліджена у 2011-2014 рр. на Кіровоградщині (Залізняк, Нездолій 2011; Залізняк та ін., 2013, с. 48-74). До зубчастого варіанту мустє були віднесені ще в 70-х рр. ХХ ст. рядом відомих палеолітознавців матеріали стоянки Білокузьминівка на Донеччині (Цвейбел 1971, с.113; Гладилін 1976, с.102; Любин 1977, с.123). Натомість М.Д. Праслов (1984, с.120) заперечив можливість зарахування цієї пам'ятки до фації зубчастого мустє, оскільки вважав наявну на її артефактах зубчасту ретуш наслідком топтання мешканців стоянки. Підтримав його концепцію сучасний дослідник Білокузьминівки з Донецька О.В. Колесник, зазначивши, що «скептичний погляд М.Д. Праслова на зубчасті знаряддя цієї пам'ятки, без сумніву, має підстави» (Колесник 2003, с. 188).

На думку авторів цієї статті, численні зубчасті знаряддя в усіх мустєрських комплексах, про які йшла мова, мають не природне (тафономічне), а антропогенне походження. Тобто, вони відображають певну культурну традицію колективу, що мешкав на стоянці.

Однак значної ролі зубчасто-виїмчастих форм у крем'яному комплексі недостатньо, щоб зарахувати його до зубчастого варіанту мустє. Адже Ф. Борд називав їй інші визначальні особливості останнього. Колекції з Білокузьминівки та Коробчного, окрім численних знарядь із зубчастим краєм, містять виразні серії специфічних артефактів, що виводять їх за межі фації зубчастого мустє в її бордівському розумінні. Зокрема техніка розщеплення на обох цих стоянках базувалася не на властивих зубчастому мустє дископодібних ядрищах, а на «протопризматичних», паралельного зняття. У матеріалах Білокузьминівки та Коробчного представлений виразні серії скребел, своєрідні сколи з підтескою протилежних кінців, струги з плоскими сколами з черевця. У Коробчиному наявні серії видовжених гостроконечників на пластинчастих заготовках та високих скребачок оріньякського типу. Все це не характерно ні для зубчастого мустє Франції, ні для зубчастої індустрії верхнього шару Андріївки 4, типологічно-статистичний склад матеріалів якого відповідає дефініції зубчастого мустє Ф.Борда.

ЛІТЕРАТУРА

Гладилін В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы — К.: Наукова думка, 1976. — 240 с.
Залізняк Л.Л., Нездолій О.І. Нова палеолітична стоянка Коробчине-курган на Кіровоградщині // Кам'яна доба України. — К.: Шлях, 2011. — Вип. 14. — С. 43.

Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Кухарчук Ю.В., Товтайло М.Т., Матвіїшина Ж.М., Манько В.О., Вєтров Д.О., Беленко М.М., Озеров П.І., Хоптинець І.М., Нездолій О.І., Дорошкевич С.П., Сорокун А.А., Шевченко Т.О. Найдавніше минуле Новомиргородщини // Кам'яна доба України. — №15. — К.: Шлях, 2013. — 304 с.

Залізняк Л.Л., Кухарчук Ю.В., Шевченко Т.О. Нова мустєрська стоянка Андріївка 4 на Кіровоградщині // Археологія. — 2014. — №1. — С. 73-85.

Колесник А. В. Средний палеолит Донбасса. — Донецьк: Лебедь, 2003. — 294 с.

Відкриття першої в Україні стоянки класично-го зубчастого мустє ускладнює і без того непросту культурно-історичну картину ранньої пори верхнього палеоліту України. Початкова фаза верхнього палеоліту Європи (40-27 трт) була перехідним періодом між епохами неандертальців та *Homo sapiens*, у межах якого ці антропологічні типи людських істот співіснували в окремих регіонах континенту. У цей час на території України доживали свій вік носії кількох неандертальських культурних традицій — мустє двобічного (ак-кайська культура), левалуа-мустє (кабазійська культура), мустє зубчастого (Андріївка 4, верхній шар), мустє типу Коробчине (Коробчине-курган), мустє типу Богунієн (Куличівка) і, можливо, мустє типове однобічне (Андріївка 4, нижній шар). Появу перших кроманьйонців фіксують оріньякські стоянки Сюрень у Криму та Ворона III у Надпоріжжі. Перехідними від палеоантропів до неоантропів індустріями вважаються пам'ятки селетського технокомплексу Вись, Міра, Буран-Кая III, шар С, в матеріалах яких простежується синтез архаїчних неандертальських технологій з новітніми верхньопалеолітичними.

Ця строката в культурному відношенні картина різко спрощується з вимиранням близько 28 трт палеоантропів. Наступає середній етап верхнього палеоліту (28-19 трт), коли домінуючим на Правобережній Україні культурним явищем став гравет павлівського типу (Молодове I, V, Галич, Троянове 4). Лише наприкінці середньої фази ВП, в епоху максимального похолодання (21-19 трт) на півдні України поширилися епіоріньякські стоянки (Гордашівка, Ращів 7, Сагайдак, Муралівка, Золотівка), а на півночі — пам'ятки пушкарівського типу (Пушкарі I, Клюси).

Отже зубчасте мустє — це ще одна, раніше невідома в Україні, мустєрська культурна традиція ранньої пори верхнього палеоліту Європи, носіями якої були останні неандертальці Європи часів їх конкурентної боротьби з прибулими на континент ранніми *Homo sapiens*.

Кухарчук Ю.В. До питання про критерії класифікації зубчастих і виїмчастих знарядь (у контексті дослідження палеолітичної стоянки Андріївка 4) // Магістеріум. — Вип. 53. — Археологічні студії. — К., 2013. — С. 9-12.

Любин В.П. Мустєрские культуры Кавказа. — Л.: Наука, 1977. — 224 с.

Праслов Н.Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР / Археология СССР. — Т.1. — М.: Наука, 1984 — С. 94-134.

Цвейбелль Д.С. Стоянка с «зубчатым мустє» у с. Белокузьминовка на Донеччине // Археологические исследования на Украине в 1968 г. — 1971. — С.113.

Binford L. A Preliminary Analysis of Functional Variability in the Mousterian of Levallois Facies / Lewis R. Binford and Sally R. Binford // American Anthropologist, New Series. — 1966. — Vol. 68 (No.2). — pp. 238-295.

Bordes F. Essai de Classification des industries "mousteriennes" / Francois Bordes // Bulletin de la Societe prehistorique de France. — 1953. — Tome 50 (N.7-8). — pp. 457-466.

Bordes F. Mousterian Cultures in France / Francois Bordes // Science, New Series. — 1961. — Vol. 134 (No. 3482). — pp. 803-810.

Chase Ph.G. Relationships between Mousterian Lithic and Faunal Assemblages at Combe Grenal / Philip G. Chase // Current Anthropology. — 1986. — Vol. 27 (No. 1). — pp. 69-71.

Darpeix A. Nouvelles fouilles a Tabaterie (Dordogne). Gisement Sandougne (Sendonnie) / A. Darpeix // Bulletin de la Societe prehistorique de France. — 1936. — Tome 33 (N. 6). — pp. 417-441.

Debenath A. The Place of the Mousterian of the Charente in the Middle Paleolithic of Southwest France // The Middle Paleolithic: adaptation, behavior, and variability / [Harold L. Dibble, Paul Mellars (Ed.) / Andre Debenath. — Philadelphia: The University Museum of Archaeology and Anthropology, University of Pennsylvania, 1992. — pp. 53-58.

Dibble H.L. The Interpretation of Middle Paleolithic Scraper Morphology / Harold L. Dibble // American Antiquity. — 1987. — Vol. 52 (Issue 1). — pp. 109-117.

Dibble H.L. Mousterian assemblage variability on an interregional scale / Harold L. Dibble // Journal of Anthropological Research. — 1991. — 47. pp. 239-257.

Dibble H.L. On Assemblage Variability in the Middle Paleolithic of Western Europe: History, Perspectives, and a New Synthesis // The Middle Paleolithic: adaptation, behavior, and variability / [Harold L. Dibble, Paul Mellars (Ed.) / Harold L. Dibble and Nicolas Rolland. — Philadelphia: The University Museum of Archaeology and Anthropology, University of Pennsylvania, 1992. — pp. 1-28.

Jaubert J. et al. A New Look at the End of the

Middle Palaeolithic Sequence in Southwestern France // Characteristic Features of the Middle to Upper Paleolithic Transition in Eurasia / [A.P. Derevianko, M.V. Shunkov (Ed.)] / Jacques Jaubert, Jean-Guillaume Bordes, Emmanuel Discamps and Brad Gravina. — Novosibirsk, 2011. — pp. 102-115.

McBrearty S. et al. Tools underfoot: human trampling as an agent of lithic artifact edge modification / Sally McBrearty, Laura Bishop, Nicholas Conard, Robert Dewar and Thomas Plummer // American Antiquity. — 1998. — Vol. 63 (Issue 1). — p. 108-129.

Mellars P. The Neanderthal Legacy: an archaeological perspective from Western Europe / Paul Mellars. — New Jersey: Princeton University Press, 1996. — p. 471.

Morin E. Late Pleistocene Population Interaction in Western Europe and Modern Human Origins: New Insights Based on the Faunal Remains from Saint-Cesaire, Southwestern France. Ph.D. Thesis / Eugene Morin. — The University of Michigan, 2004. — p. 450.

Rolland N. A New Synthesis of Middle Paleolithic Variability / Nicolas Rolland and Harold L. Dibble // American Antiquity. — 1990. — Vol. 53 (No. 3). — pp. 480-499.

Tavoso A. Reflexions sur l'economie des matieres premières au Mousterien / Andre Tavoso // Bulletin de la Societe prehistorique francaise. — 1984. — Tome 81 (N. 3). — pp. 79-82.

Thiebaut C. Denticulate Mousterian: Myth or Reality // Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Archeologiczne XLI. — Wroclaw, 2010. - №3207. — p. 41 - (Biblioteka Cyfrowa Wydawnictwa Uniwersytetu Wroclawskiego).

Thiebaut C. et al. Lithic Technology of the Final Mousterian on Both Sides of the Pyrenees / Celine Thiebaut, Vincent Mourre, Pierre Chalard, David Cologne, Aude Coudenneau, Marianne Deschamps, Agata Sacco-Sonador // Quaternary International. — 2012. — Vol. 247. — pp. 182 — 198.

Zaliznyak L.L., Shevchenko T.O., Kuharchuk Yu.V.

Andriivka 4 site and problem of denticulate Mousterian in Ukraine

The paper is devoted to the publication and cultural and historical interpretations of new materials from the Mousterian site of Andriivka 4 situated near the Novomirgorod town of Kirovograd region. Materials of the Upper cultural layer occurred in the upper part of Vytachiv buried soil are dated back to the beginning of the Upper Palaeolithic period and represent an impressive assemblage of denticulate Mousterian.

The lower cultural layer is revealed in the filling of a ravine, formed on a level of the base of Vytachiv buried soil aged to circa 50 kyr BP. This layer presents a typical Mousterian assemblage. Bones of mammoth, bison, horse, and cave lion were recovered in association with the lower layer.

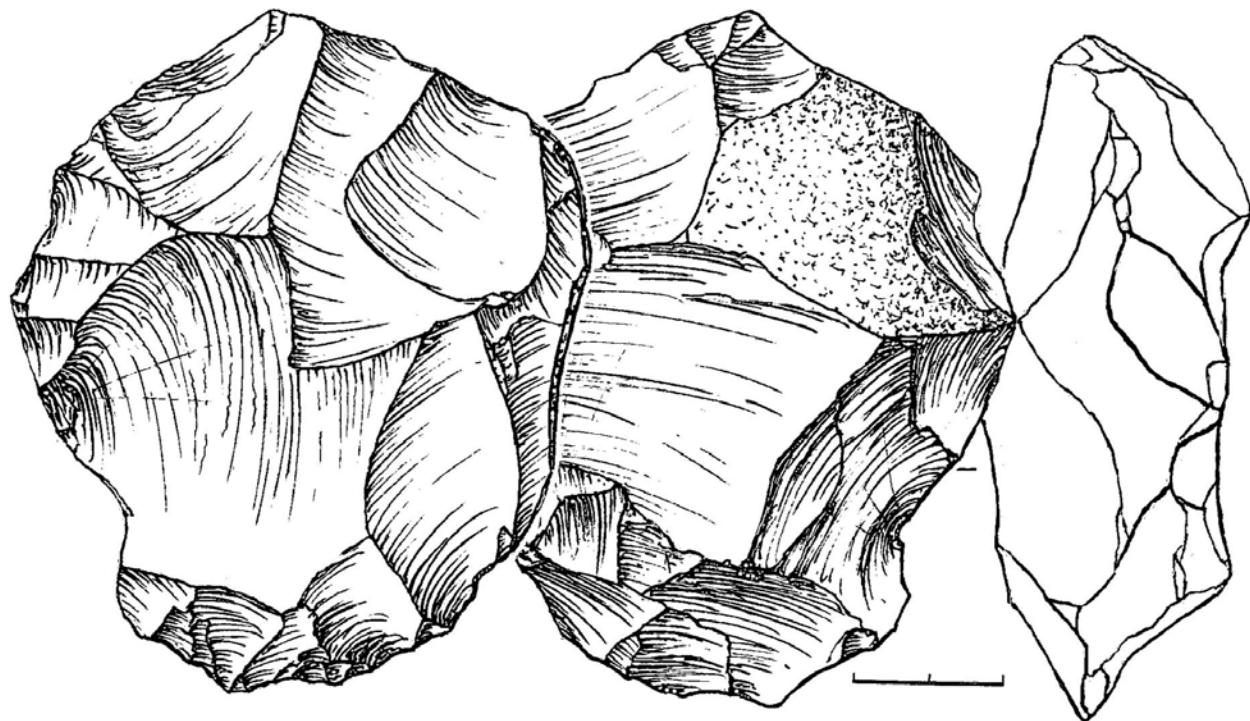
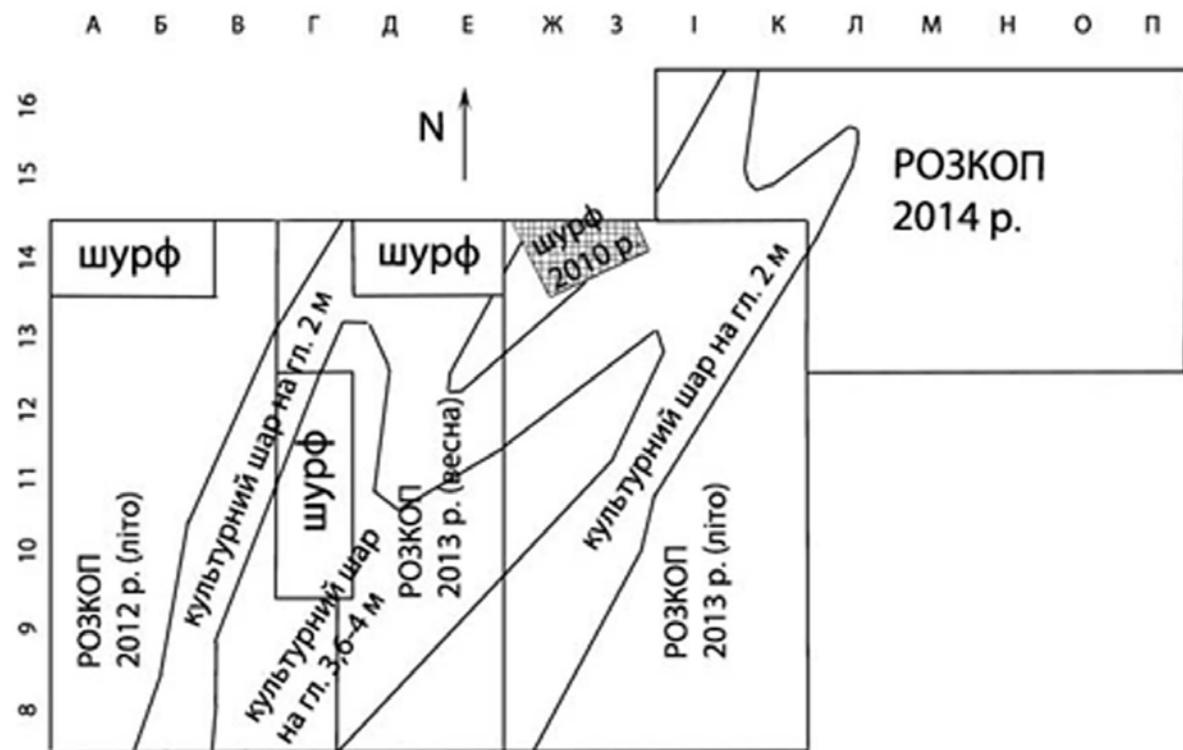

Рис. 1, 2 Андріївка 4. Загальний план розкопів 2012-2014 рр. з контурами похованого яру (1). Дископодібний нуклеус з верхнього шару (2)

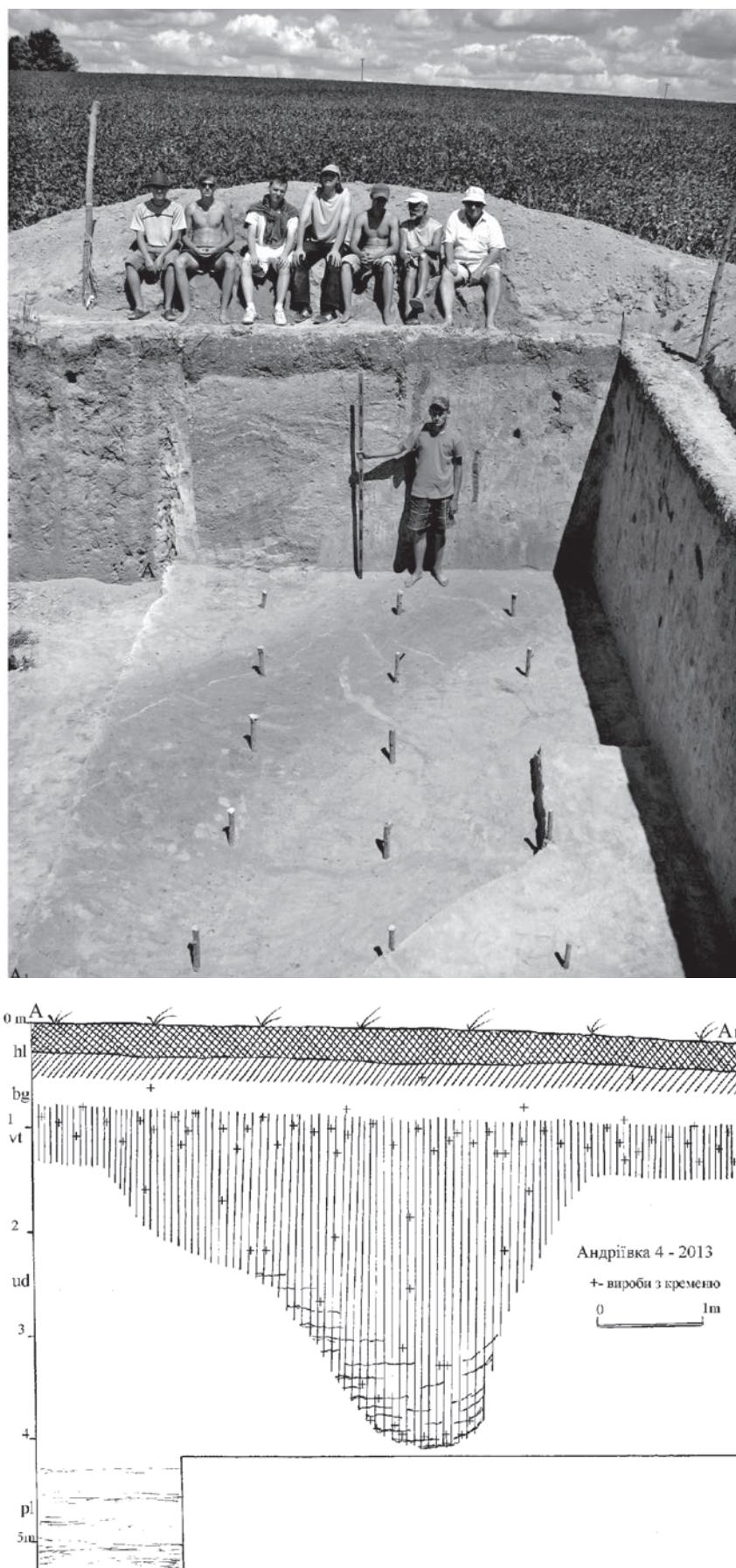

Рис. 3, 4 Андріївка 4. Похований яр з матеріалами нижнього шару. План (3) та профіль (4).

Рис. 5, 6 Андріївка 4. Нижній шар. Знахідки на дні похованого яру на гл. 3,6-4 м (5) та конкреція кременю з отвором (6).

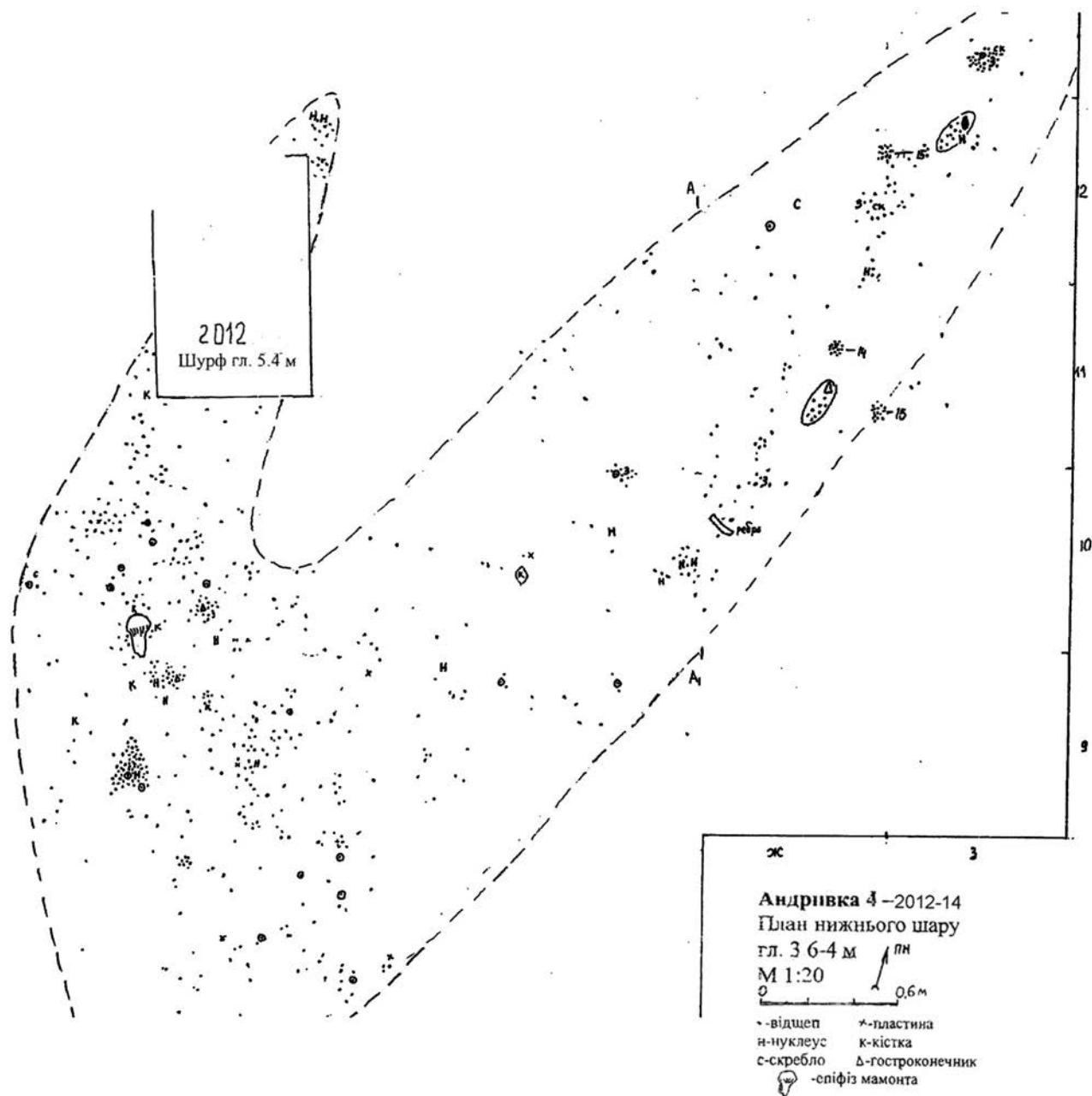

Рис. 7 Андріївка 4. Нижній шар. План знахідок на дні похованого яру на гл. 3,6-4 м.

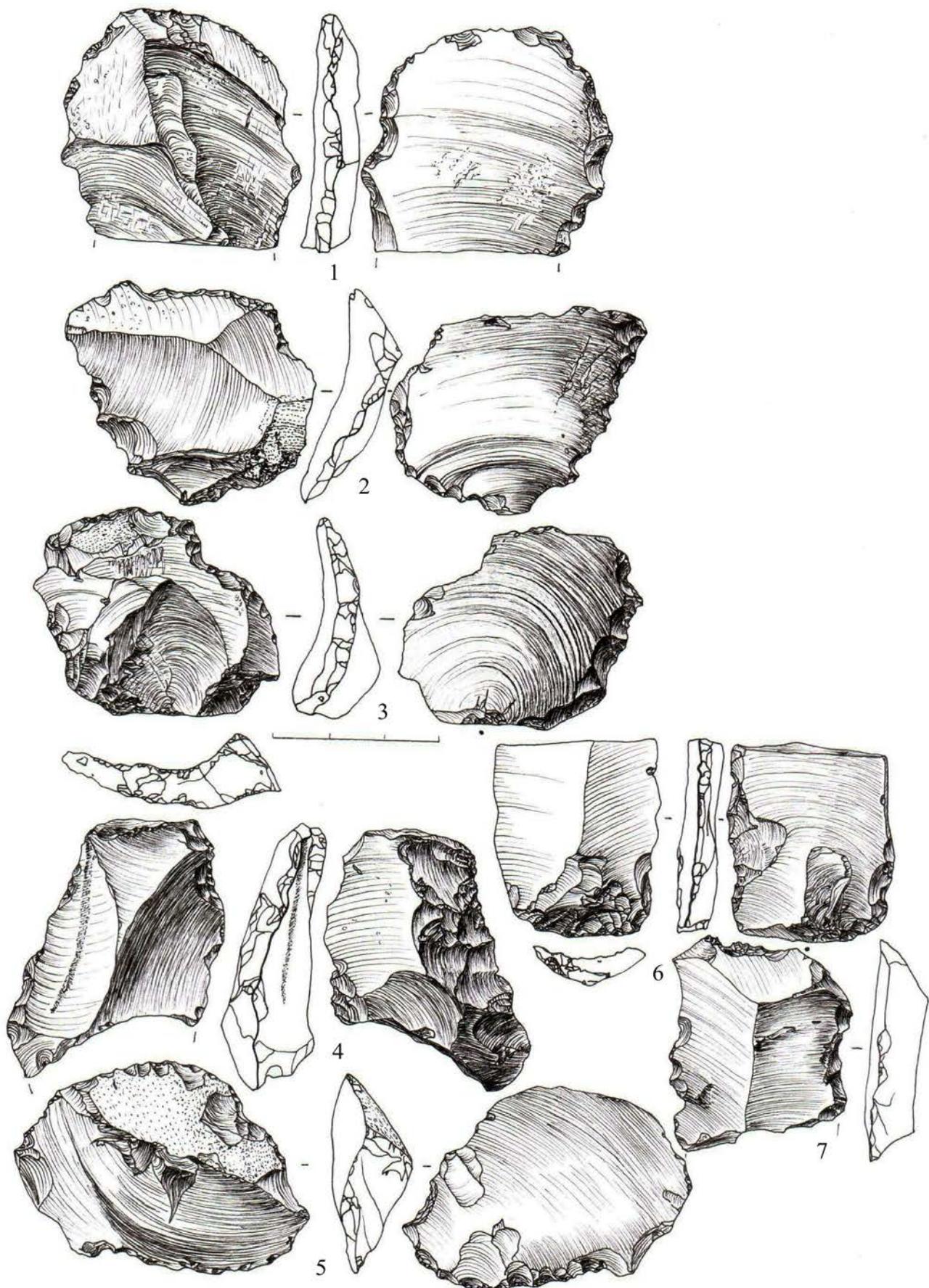

Рис. 8 Андріївка 4 — 2013. Верхній шар. Зубчасті знаряддя.

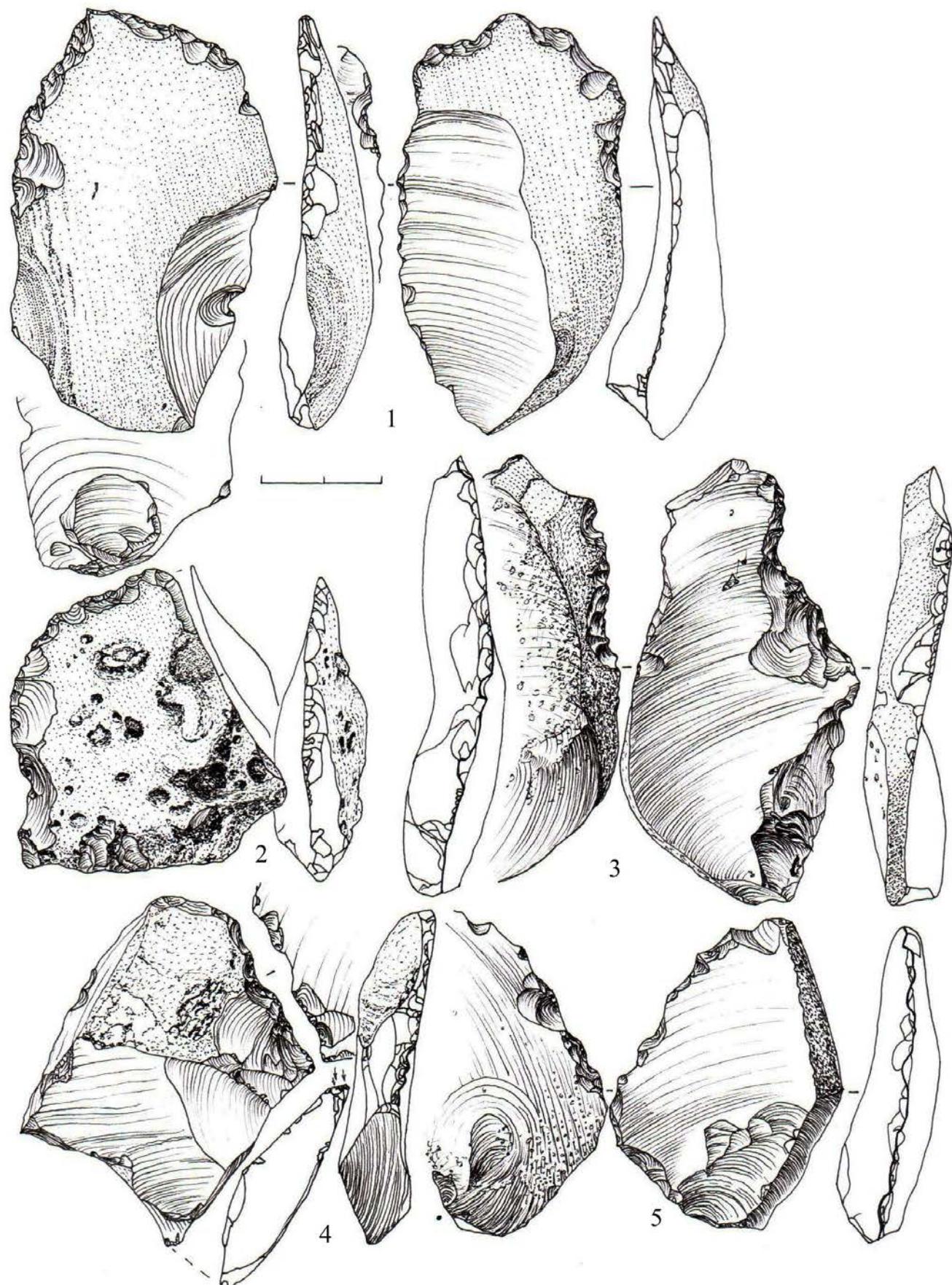

Рис. 9 Андріївка 4 — 2013. Верхній шар. Зубчасті знаряддя.

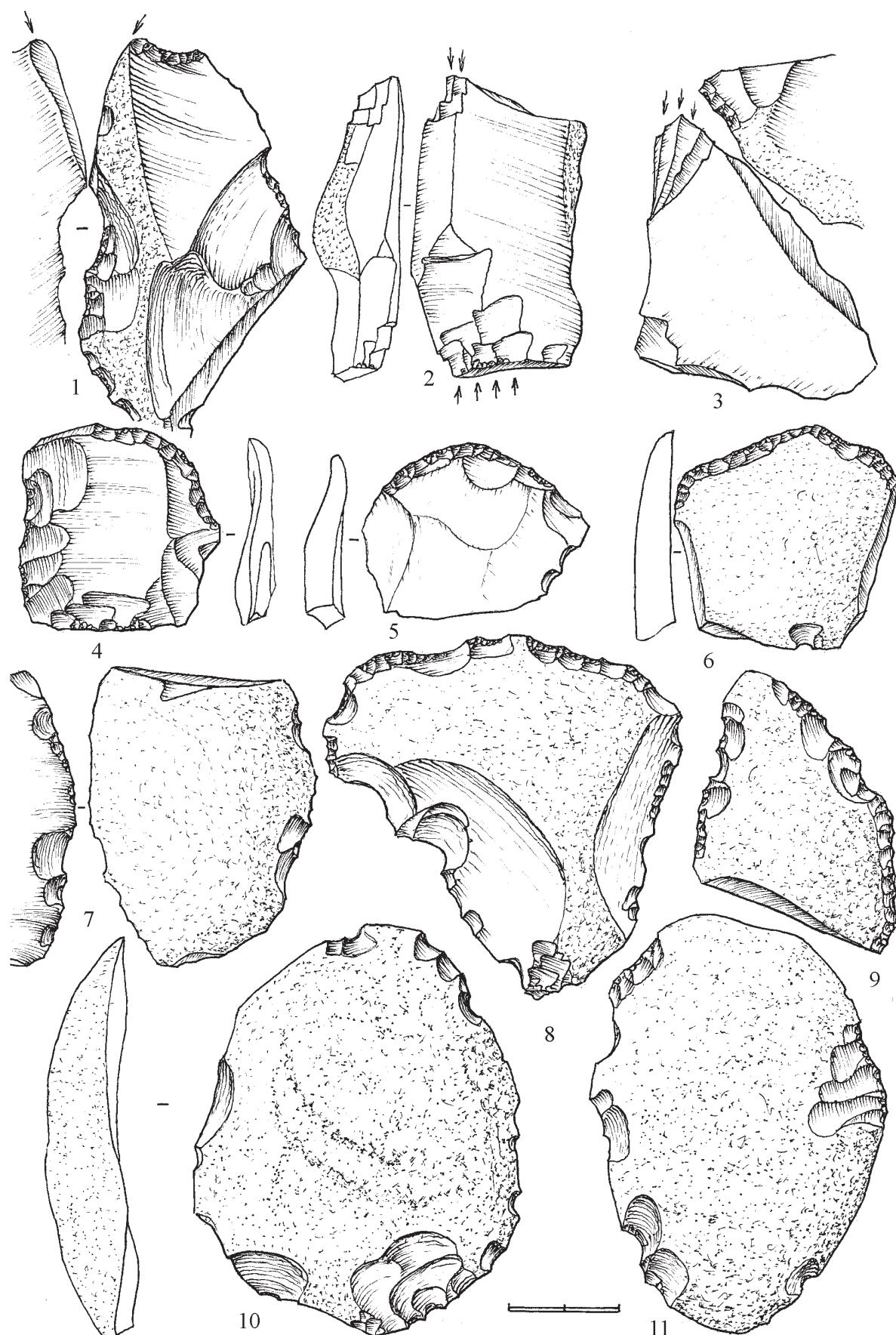

Рис. 10 Андріївка 4 — 2012. Верхній шар. Різці (1-3), скребачки (4-6), зубчасті знаряддя на первинних відщепах (7-11).

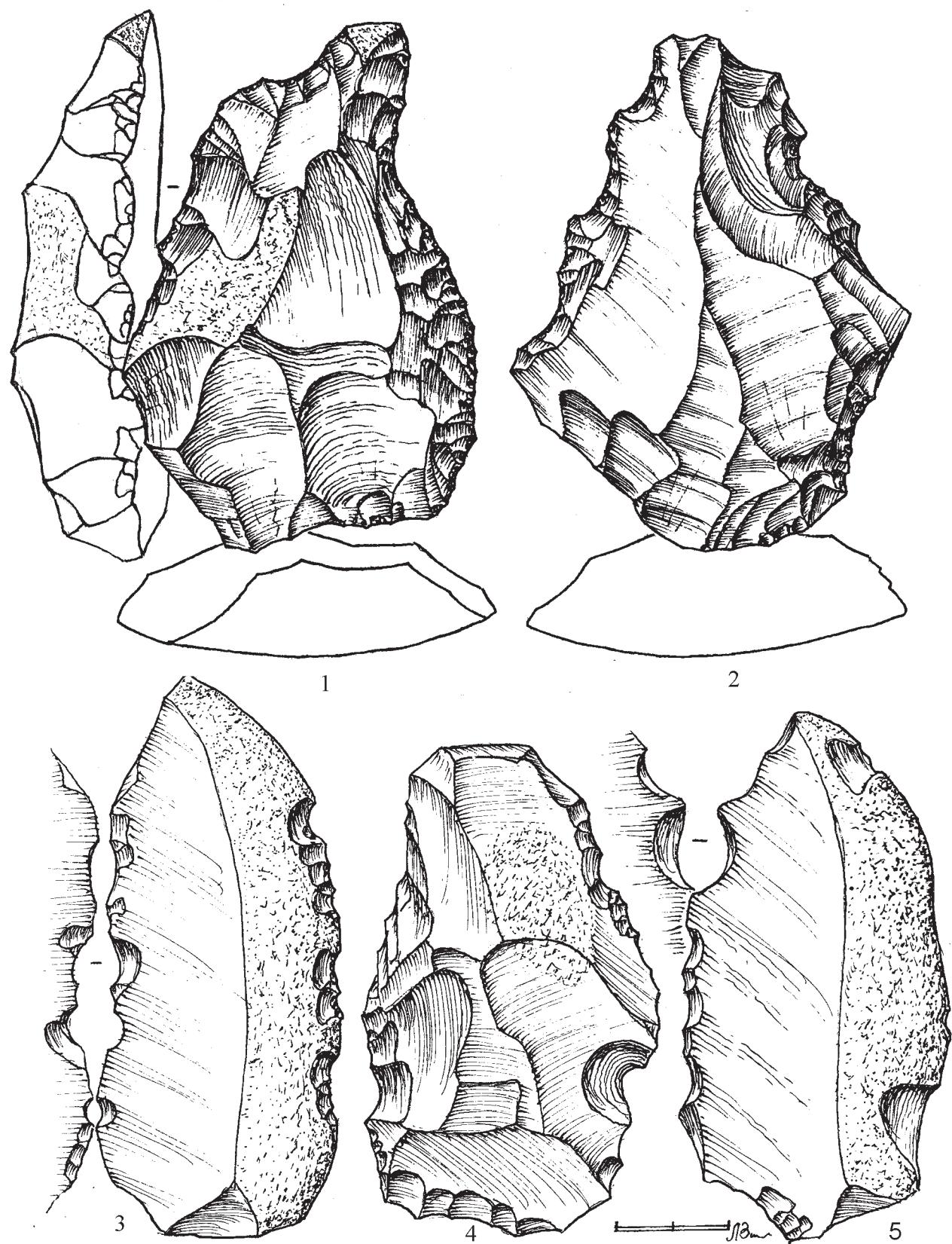

Рис. 11 Андріївка 4 — 2012. Верхній шар. Скобелі (1, 2), зубчасті на пластинах (3-5).

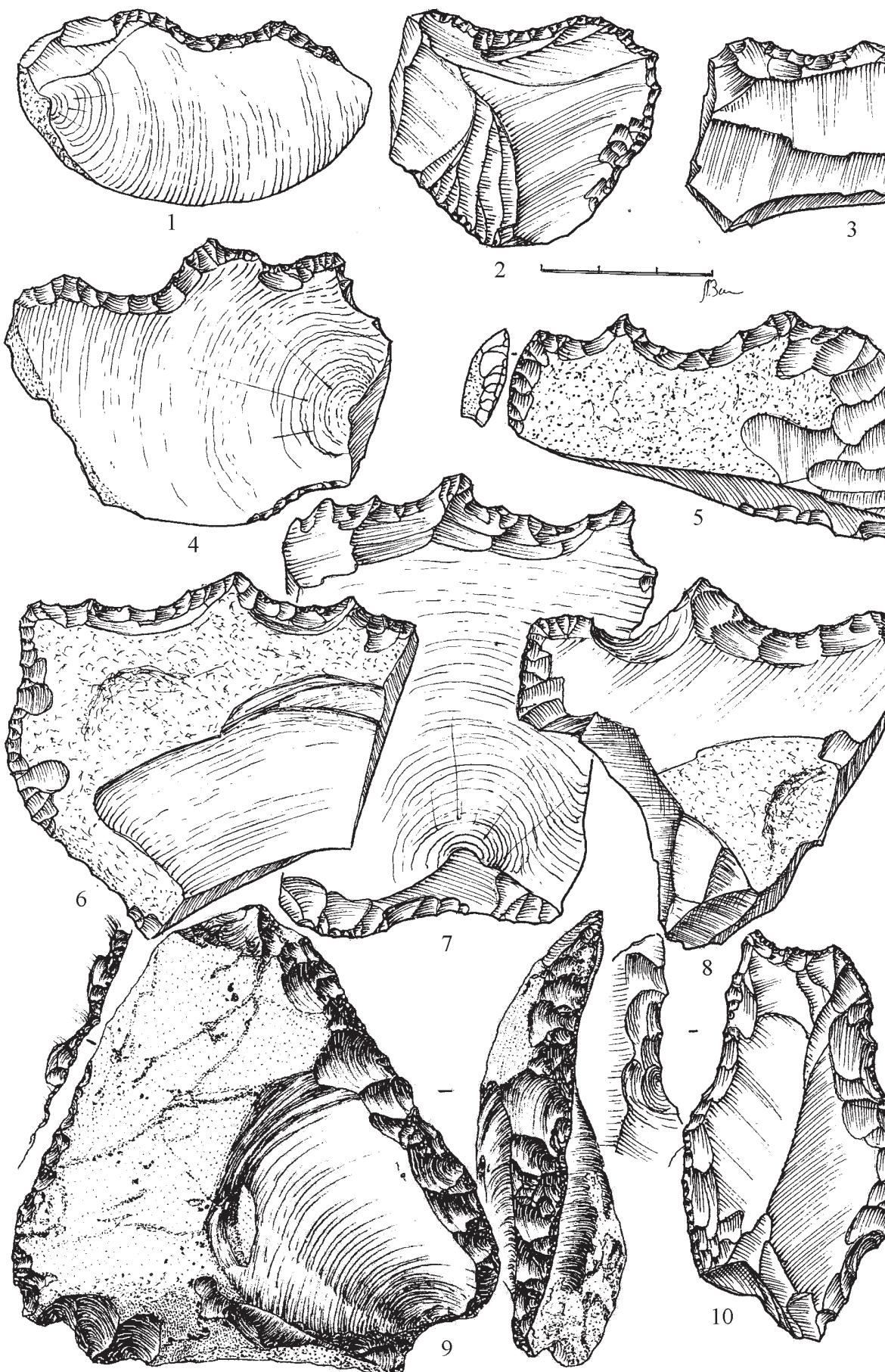

Рис. 12 Андріївка 4 — 2012. Верхній шар. Скобелі (1-8, 10) та скребло (9).

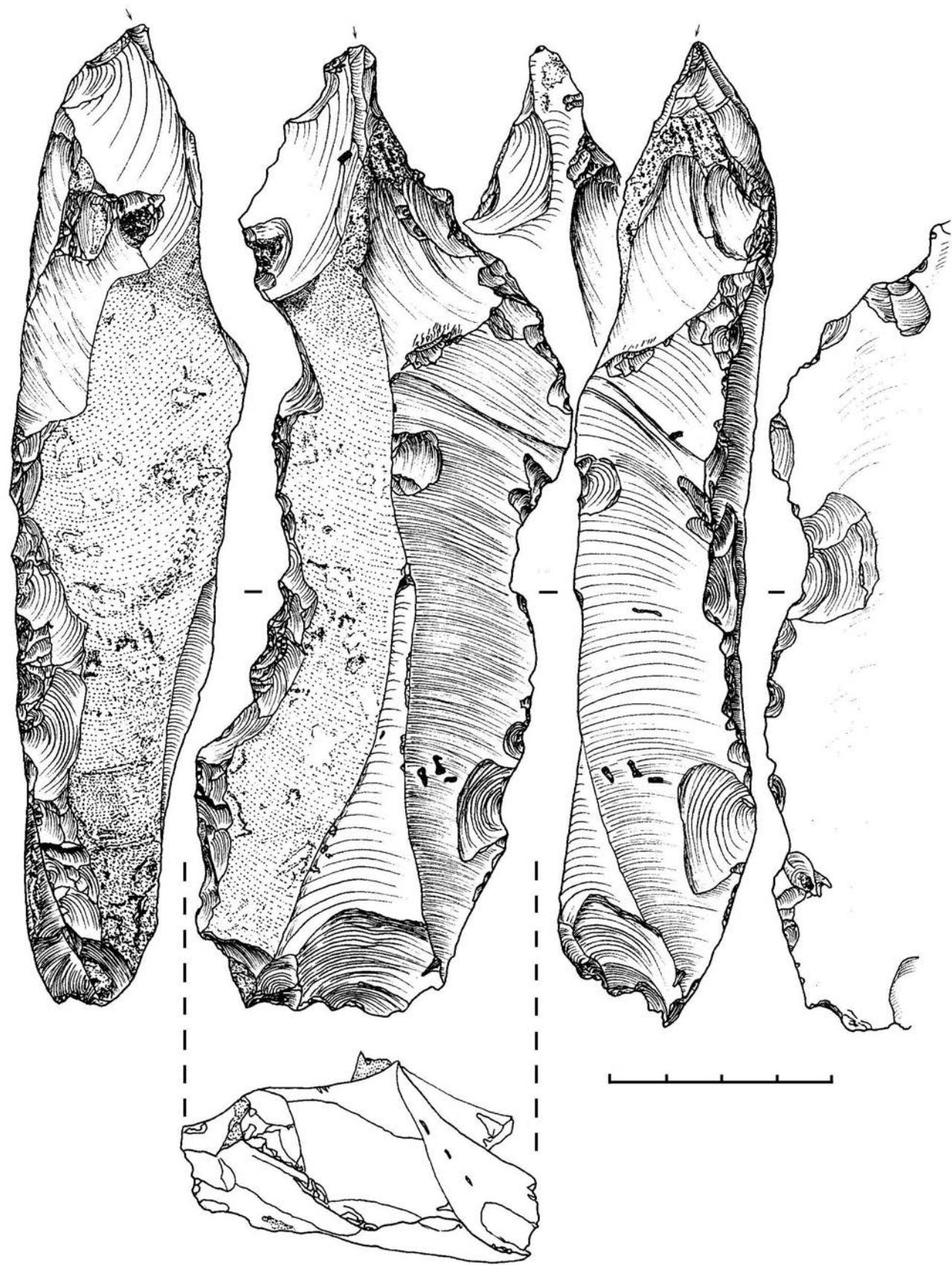

Рис. 13 Андріївка 4 — 2014. Верхній шар. Скобелі на масивному довгому сколі.

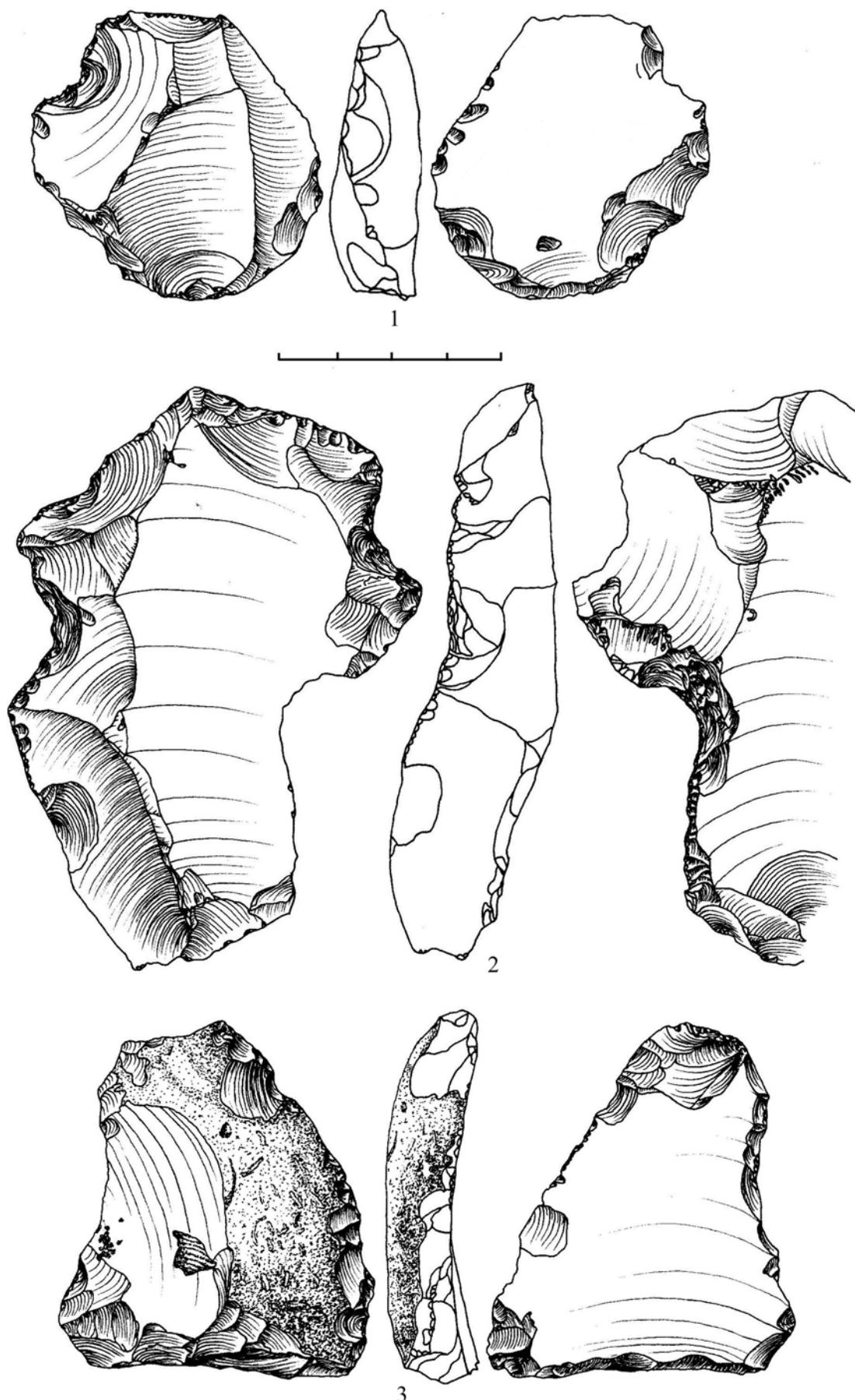

Рис. 14 Андріївка 4 — 2013. Верхній шар. Скобелі.

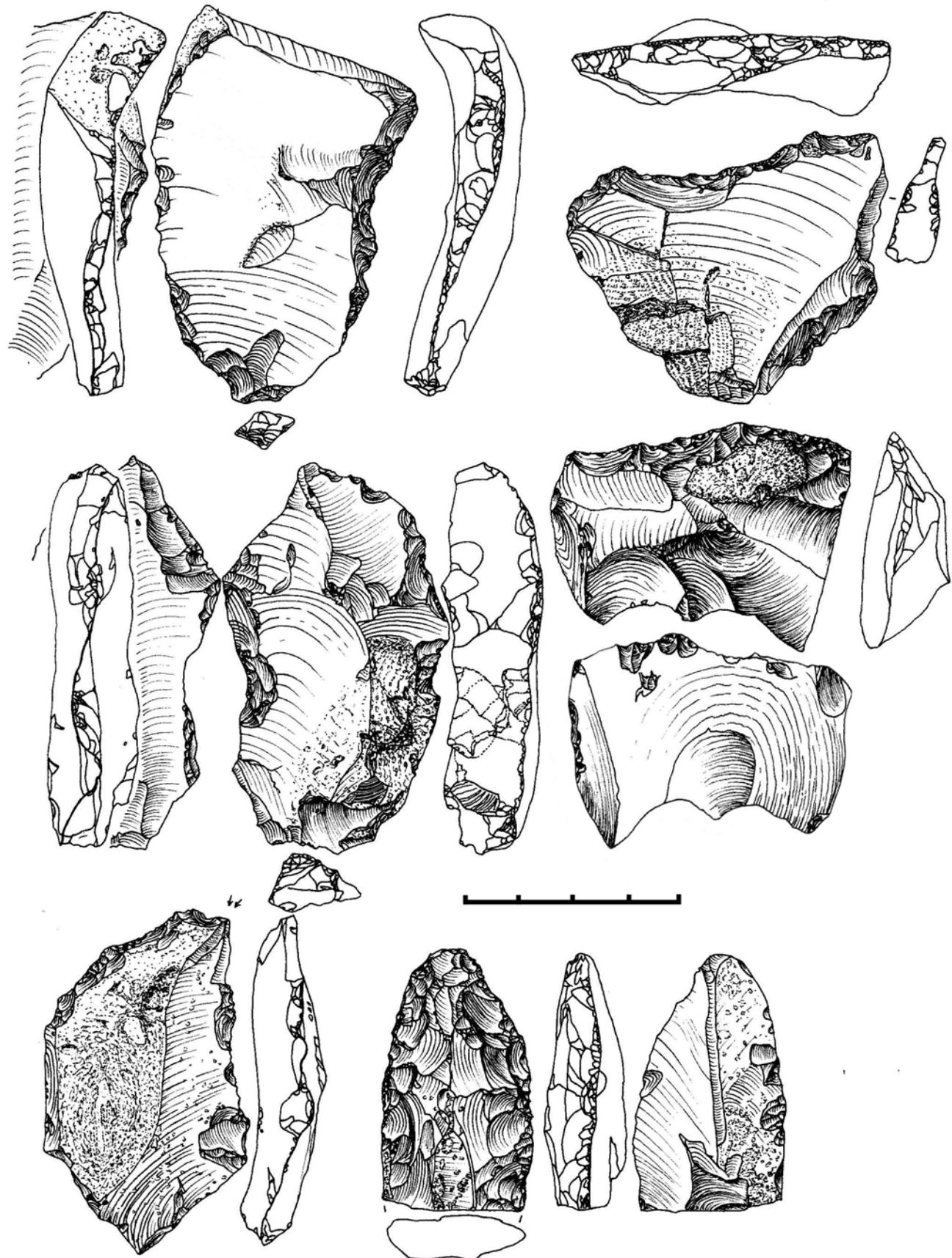

Рис. 15 Андріївка 4 — 2013. Верхній шар. Знаряддя з нерегулярною ретушшю.

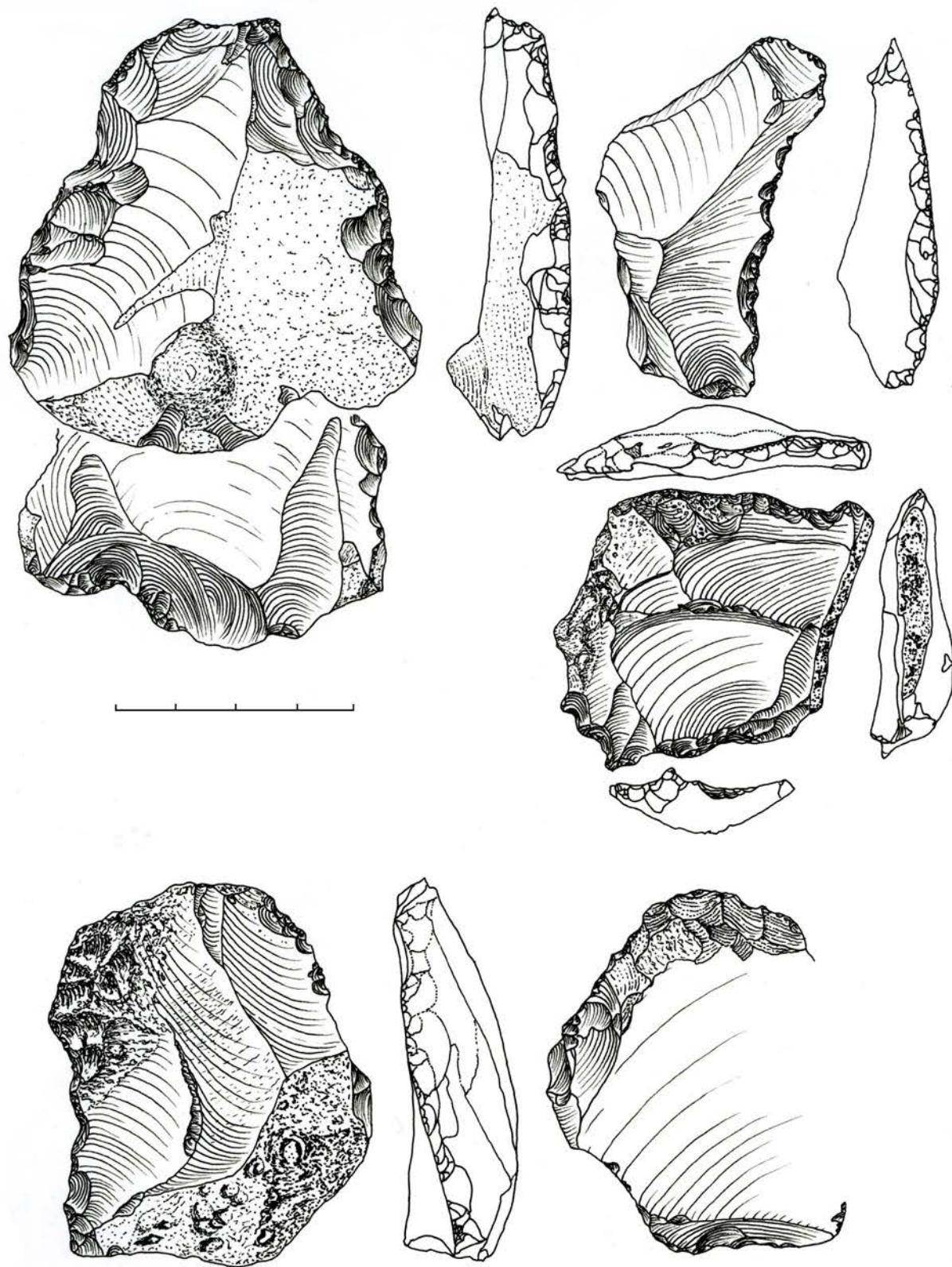

Рис. 16 Андріївка 4 — 2013. Верхній шар. Скребла атипові.

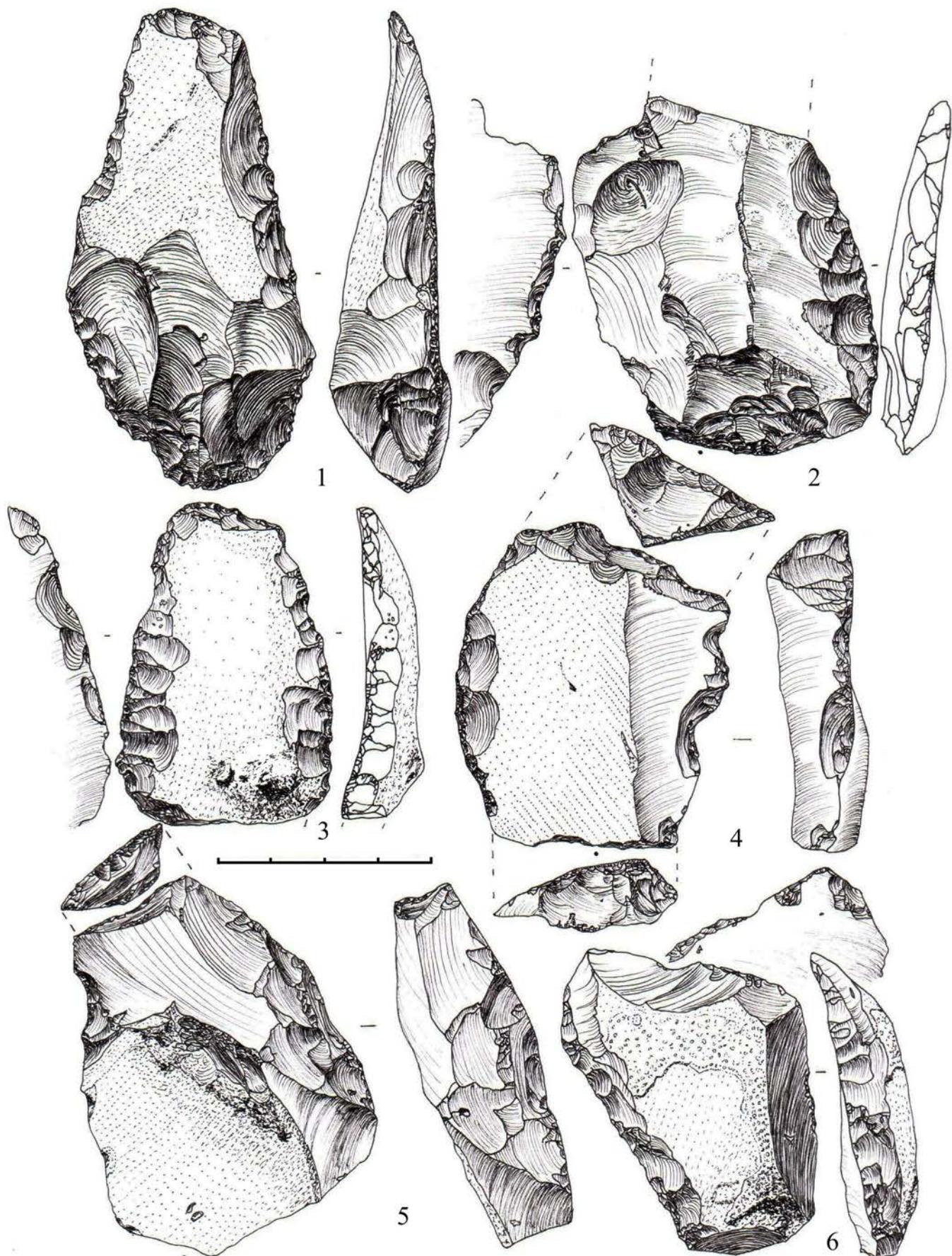

Рис. 17 Андріївка 4 — 2014. Верхній шар. Скребла.

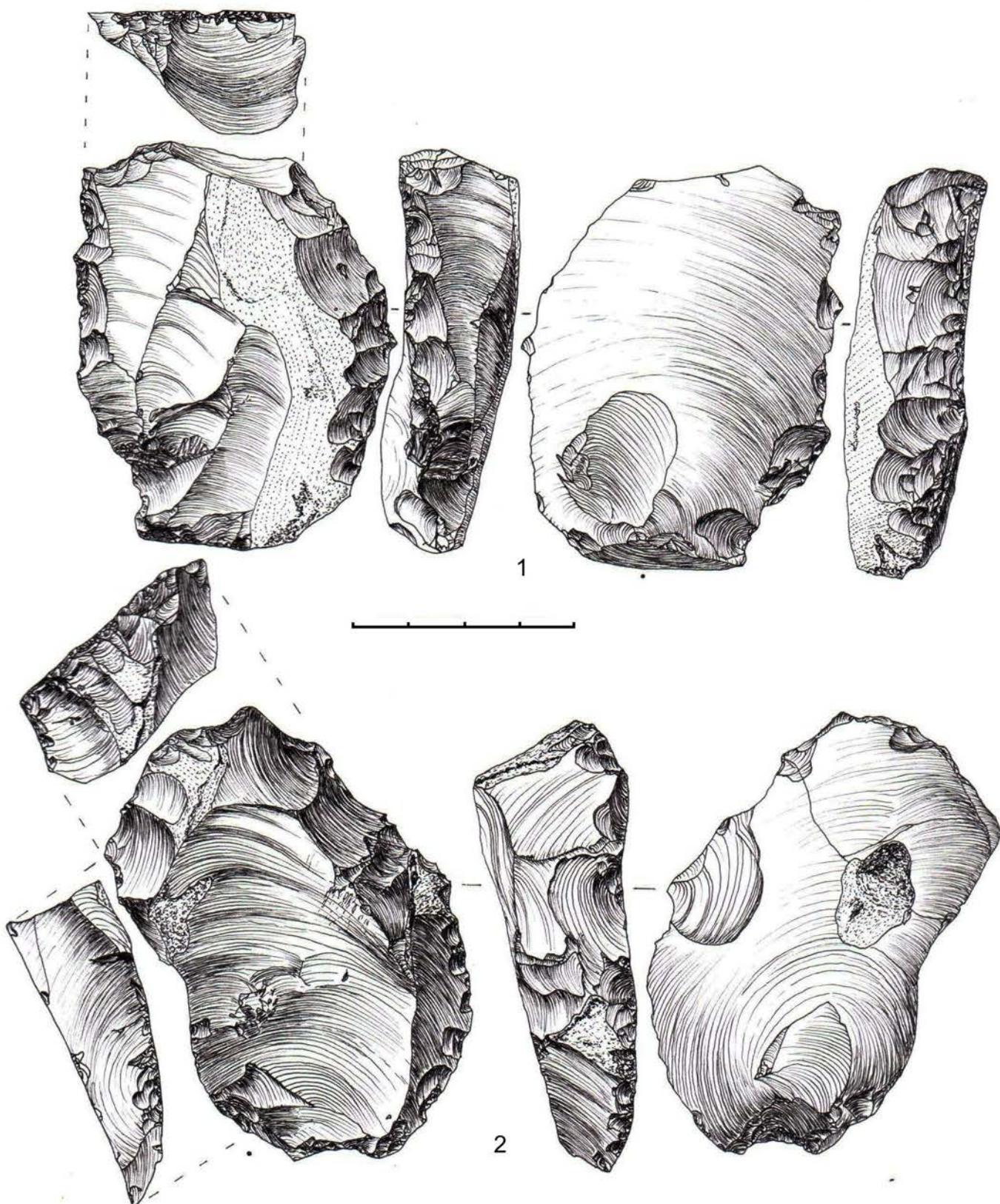

Рис. 18 Андріївка 4 — 2014. Верхній шар. Скребла з лезом високої форми.

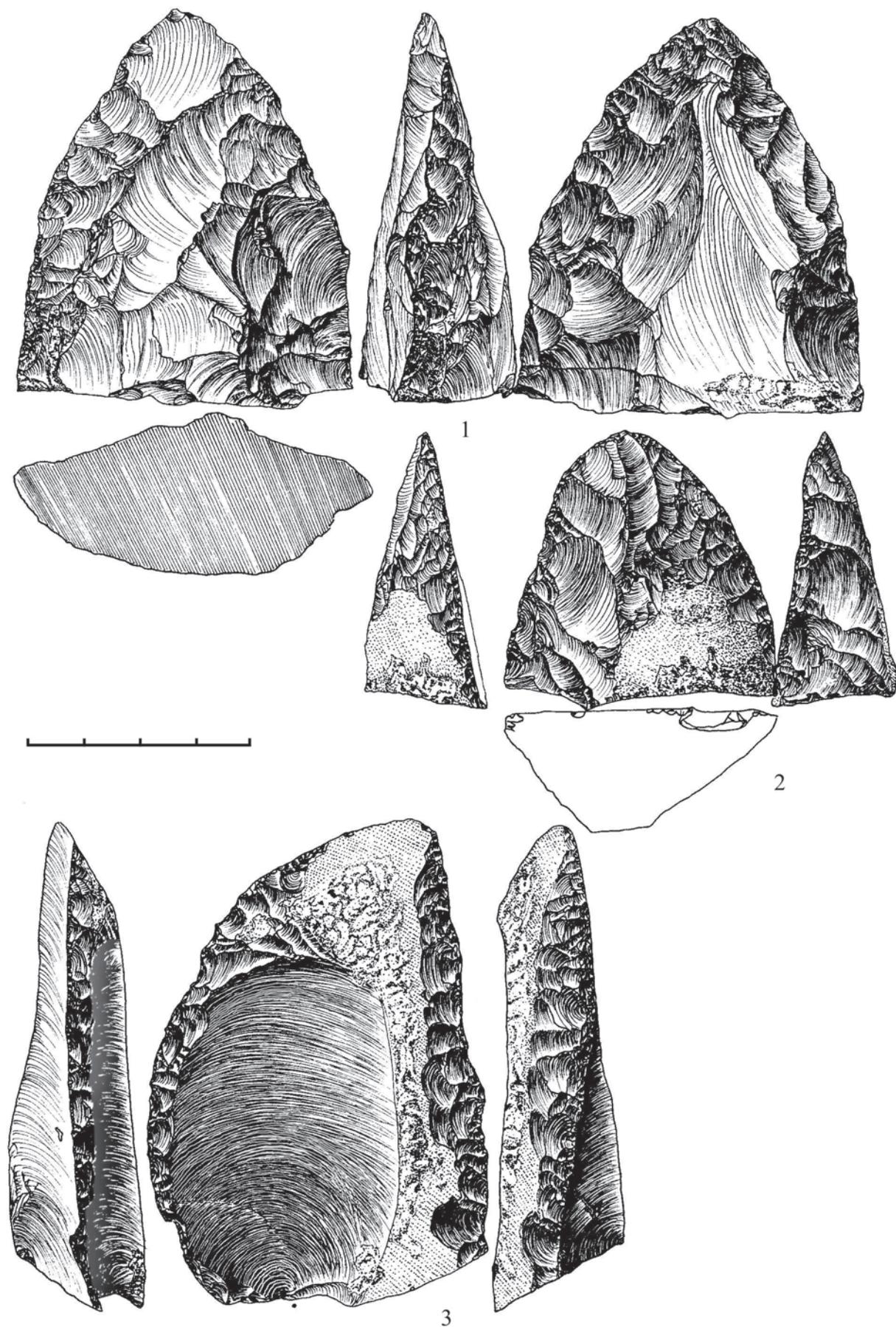

Рис. 19 Андріївка 4 — 2014. Верхній шар. Біфас (1), скребла конвергентні (2, 3).

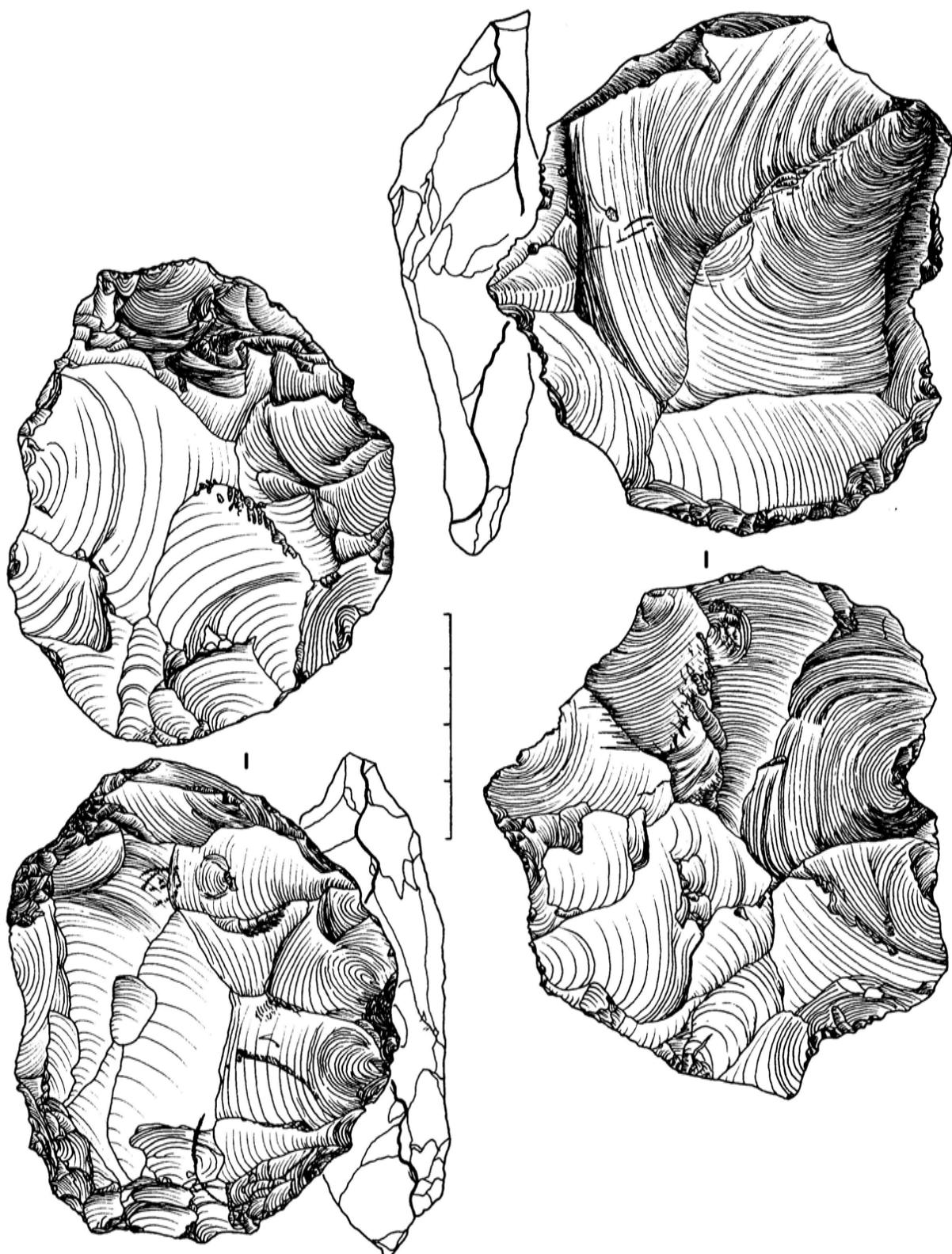

Рис. 20 Андріївка 4 — 2013. Нижній шар. Дископодібні нуклеуси.

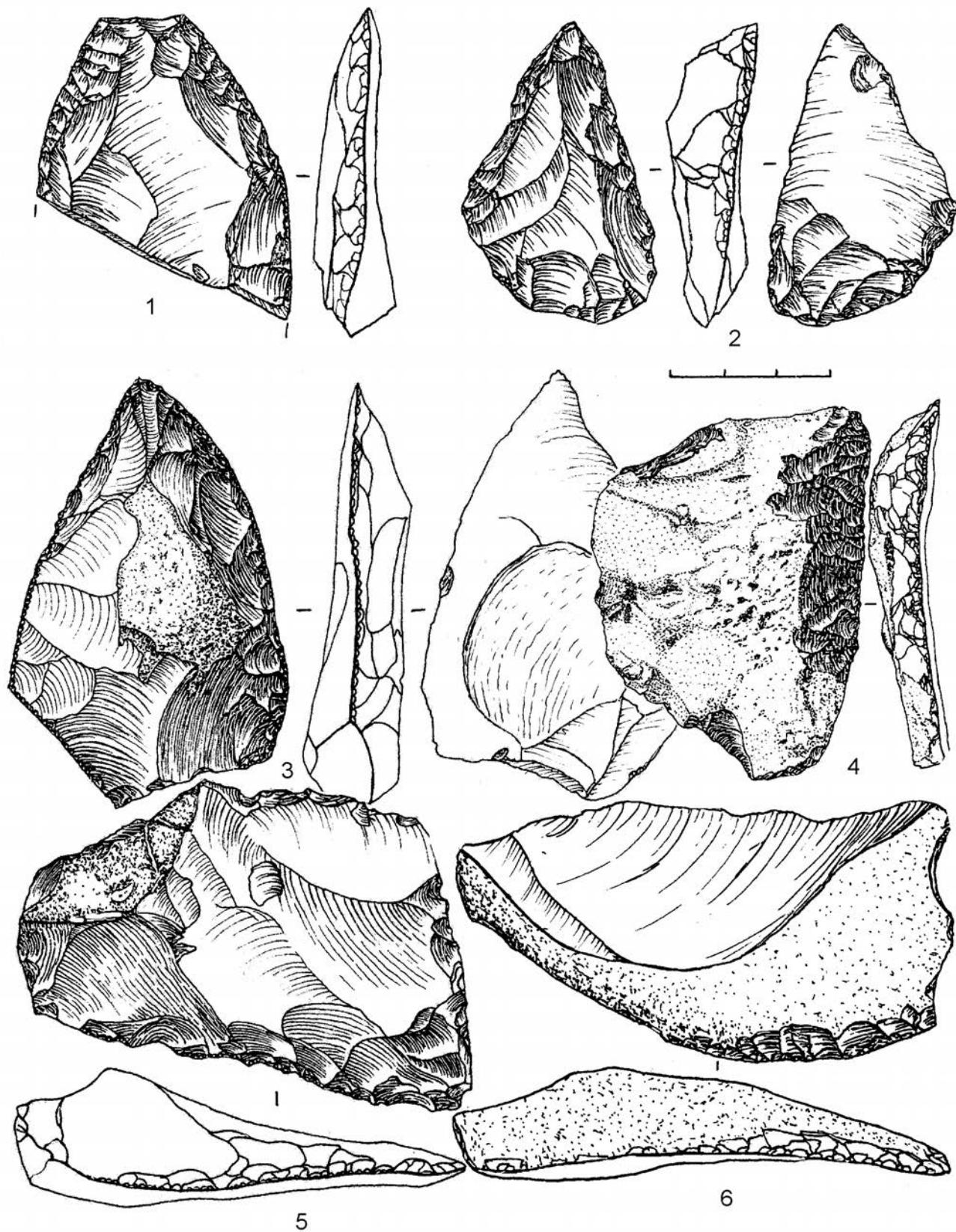

Рис. 21 Андріївка 4 — 2013. Нижній шар. Однобічні гостроконечники і скребла.

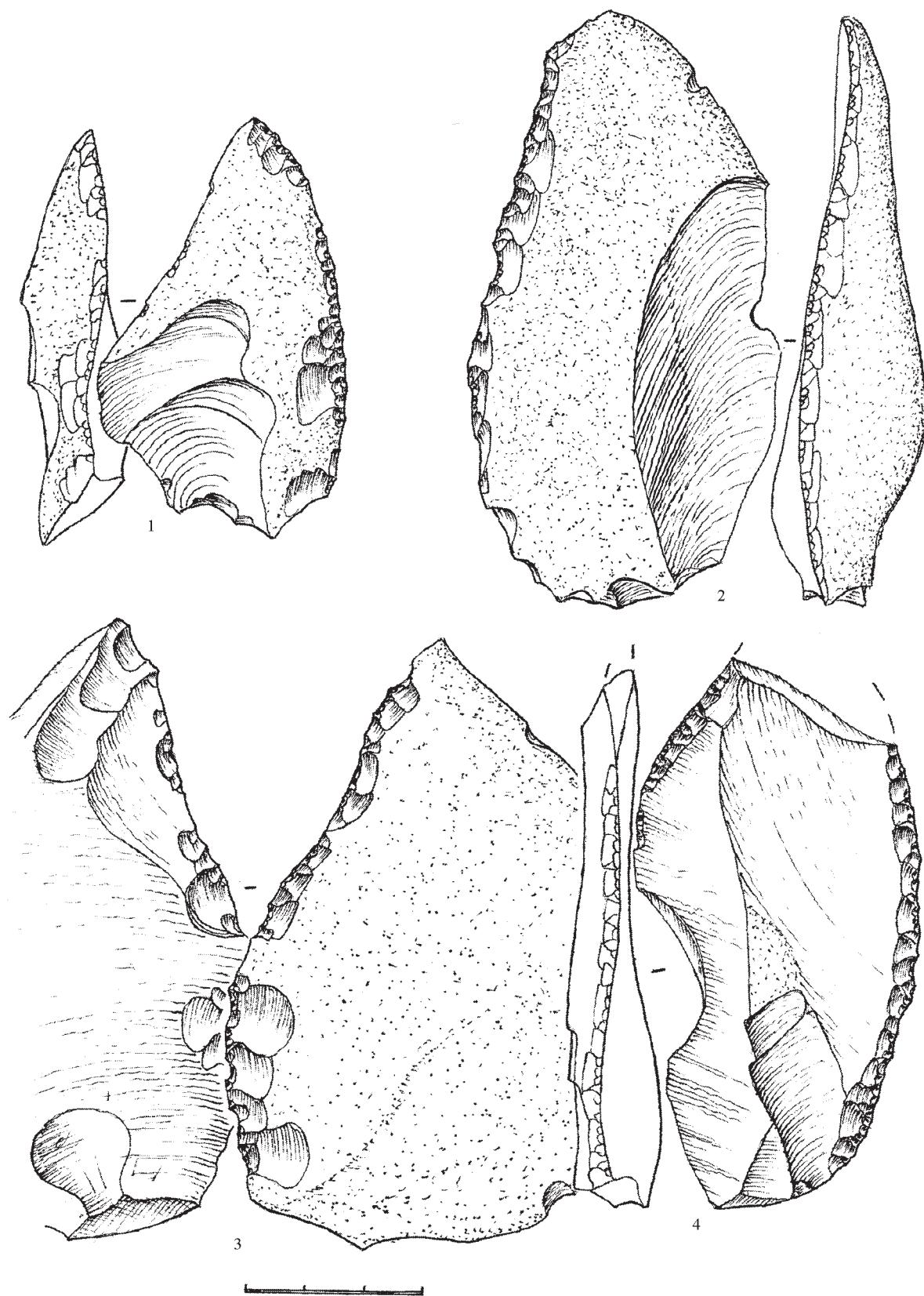

Рис. 22 Андріївка 4 — 2013. Нижній шар. Однобічні скребла-ножі.

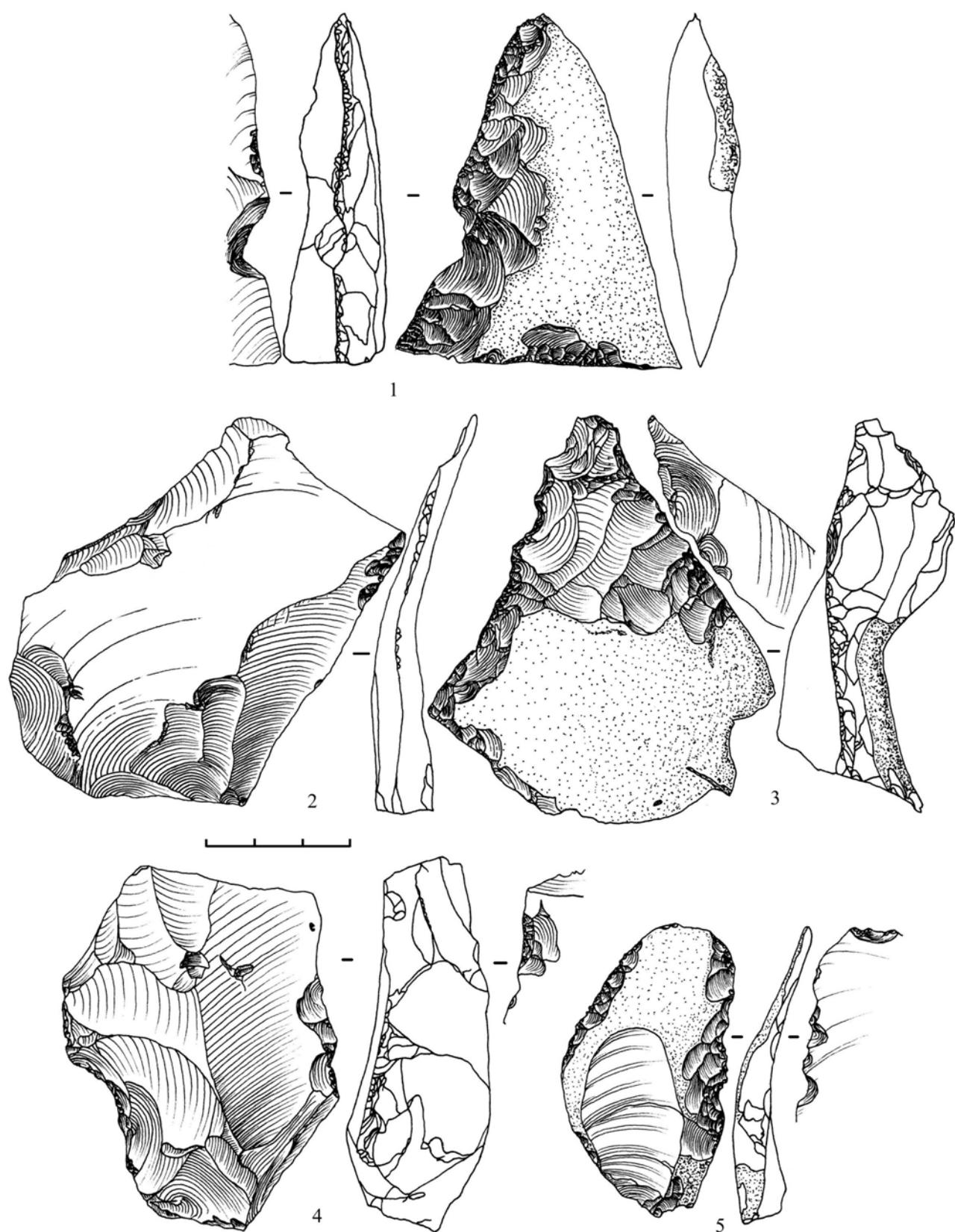

Рис. 23 Андріївка 4 — 2013. Нижній шар. Знаряддя з ретушшю.

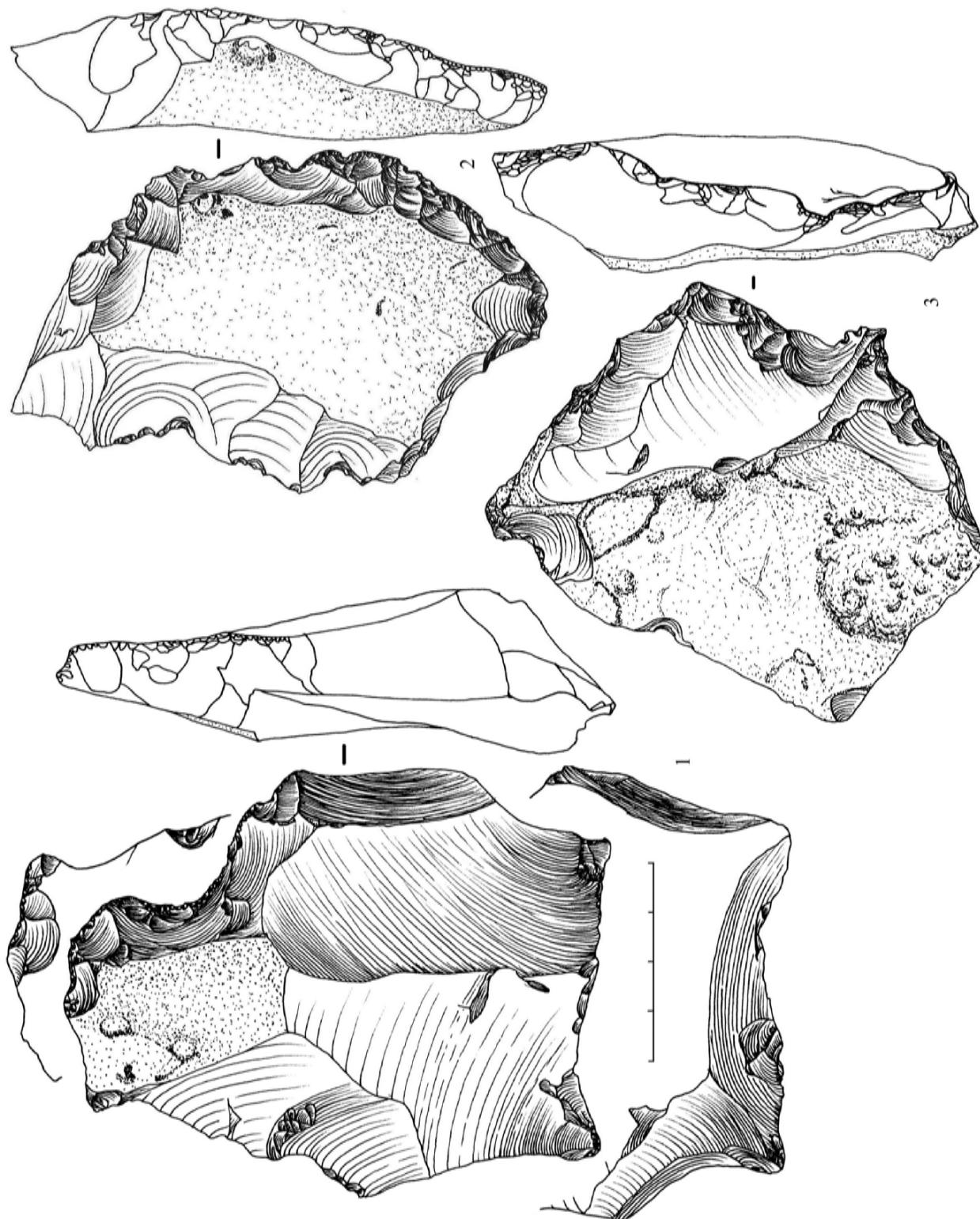

Рис. 24 Андріївка 4 — 2013. Нижній шар. Виїмчасто-зубчасті знаряддя.

Кухарчук Ю.В.

СУЧАСНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЧНІ МЕЖІ ТА ТЕХНІКО-ТИПОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

У статті зроблено спробу окреслити основні техніко-типологічні ознаки середнього палеоліту в світлі новітніх уявлень про хронологічні межі цього періоду. Значна увага приділяється тим чинникам, які відрізняють кам'яні індустрії середнього палеоліту від попереднього й наступного періодів.

На кінець ХХ ст. українські дослідники палеоліту практично повсюдно перейшли від домінуючої доти двоступеневої схеми поділу палеоліту — на нижній і верхній (чи ранній і пізній) до триступеневої — на нижній, середній і верхній. Чималою мірою стимулювала цей процес активізація безпосередніх зв'язків археологів Західної та Східної Європи після розпаду СРСР, практика спільніх досліджень палеолітичних пам'яток (переважно на пострадянському просторі). Відтак нагальнішою стала потреба в узгодженні періодизаційних схем.

Особливо радикальних змін зазнало уявлення про хронологічні рамки середнього палеоліту. Не секрет, що для тих, хто в нас і раніше послугувався триступеневою схемою¹, термін «середній палеоліт», фактично, був синонімом поняття «мустьє» і ототожнювалося з відтинком часу, відведеного для мустьєрської епохи (130/100 — 40/35 трт). Але абсолютні дати, отримані за новими методами для низки пам'яток з «мустьєрідною» кам'яною індустрією, виявилися значно давнішими за хронологічні межі мустьєрської епохи — зіставними з фінальною фазою ашелью.

Тенденція до суттєвого подавнення нижньої хронологічної межі середнього палеоліту, що раніше виявила себе на Заході, стала ознакою часу і на сході Європи. Сьогодні переважна більшість дослідників східноєвропейського палеоліту ведуть відлік середньопалеолітичного періоду від витоків риського зледеніння, початок якого відповідає 8 киснево-ізотопній стадії, або відтинку часу 300-250 трт. Дехто з українських палеолітознавців схильний опускати демаркаційну лінію між середнім і нижнім палеолітом ще далі вглиб — до межі нижнього й середнього плейстоцену, або міндель-риського міжльдовиків'я (12-11 киснево-ізотопні стадії), що в абсолютному вимірі дорівнює 450 трт (Степанчук 2006а, с.28-35). Близьку до цієї дату (400-300 трт) обстоює Й.О. Ситник, який пов'язує початок середнього палеоліту передусім з появою левалуазької техніки (Ситник 2006, с.155). Щоправда, межі між палеолітичними періодами В.М. Степанчук

Kukharchuk Yu.V.

MODERN CONCEPTS OF CHRONOLOGICAL BOUNDARIES AND TECHNO-TYPOLOGICAL MEANING OF THE MIDDLE PALAEOLITHIC

пропонує фіксувати не жорстко, а «розмито»², розглядаючи проміжок часу між 450 і 300 трт як переходну стадію між нижнім і середнім палеолітом.

У середньому палеоліті розрізняють ранній і пізній етапи, де першому відповідає верхня фаза ашелью, а другому — мустьєрська епоха. Про характерні особливості пам'яток мустьєрської епохи написано чимало узагальнюючих досліджень; значно менше таких розвідок ми маємо щодо комплексів, які відносяться до пізнього ашелью. Тим вартіснішою є щойно опублікована стаття О.Є.Матюхіна, присвячена аналізу східноєвропейських пам'яток ранньої пори середнього палеоліту. Останній він зіставляє з періодом від початку рису до кінця рис-вирму, або з кислотно-ізотопними стадіями 8-5, що відповідають проміжку часу 250-115 трт (Матюхін 2014, с.154).

Не так радикально, але у відносному вимірі — суттєво, посунулася (тільки в бік омолодження) і верхня межа середнього палеоліту. Сьогодні вже мало хто заперечує ще донедавна революційну думку, що неандертальські спільноти доіснували до 30-тисячолітнього рубежу, а в окремих рефугіумах, таких як Кримський півострів, — і до 28-25 тис. р. тому. Цей висновок нині підкріплено значною кількістю абсолютних дат, отриманих для цілої низки мустьєрських пам'яток, передусім Криму (Колосов, Степанчук 2002; Степанчук 2002, 2005; Чабай 2003, 2004).

Нове уявлення про тривалість середньопалеолітичного періоду висунуло на порядок денний завдання уточнення його археологічного змісту, тобто, встановлення техніко-типологічних реперів, за якими можна було б визначати культурно-хронологічне місце пам'яток, які не мають чіткої геологічної прив'язки, а відтак «плавають» не тільки в абсолютному, а й у відносному часі. Проблемі техніко-типологічного обґрунтuvання середньопалеолітичного періоду в його сучасній інтерпретації і присвячено цю статтю.

Одну з перших спроб археологічно охарактеризувати дві ранні палеолітичні епохи, представлені на території Східної Європи — ашель і мустьє, — зробив

² Першими серед вітчизняних дослідників запропонували саме так проводити межу між археологічними періодами В.М.Гладилін і В.І.Ситливий (1990, с.139).

¹ Серед українських археологів це, передусім, О.П.Черниш..

автор популярної серед українських палеолітознавців класифікації кам'яних виробів В.М. Гладилін (Гладилін 1976). За його визначенням, у якому головну увагу приділено типології виробів, «в ашелі типологічний склад знарядь характеризується поєднанням — у різних пропорціях і варіаціях — макрознарядь (проторубил, рубил, колунів, сікачів, чоперів) із серіями знарядь на відщепах стійких типологічних форм (прості скребла й ножі, зубчасті, виїмчасті вироби). В мистецтві первинної обробки демонструє розмаїтість прийомів розщеплення: безсистемний, радіальний, левалуазький, протопризматичний, — у їх різному сполученні і співвідношенні. У типологічному відношенні мустєрська епоха відрізняється від ашельської виродженням макрознарядь і розвинутим набором знарядь на відщепах. Серед останніх домінують скребла й ножі — як різні за формулою та обробкою, так і чітко спеціалізовані (типу Бокштайн, Прондник, Клаузенніше). Їх доповнюють наконечники й гостроконечники» (Гладилін 1989, с.20-21).

Знаний послідовник експериментально-трасологічного методу С.А. Семенова, В.Є. Щелінський суттєву якісну відмінність знарядь мустєрської епохи від ашельської вбачав у тому, що «поліфункціональні інструменти в мистецтві вже значно поступалися у кількісному відношенні спеціалізованим знаряддям, котрі виготовлялися мустєрськими людьми для цілком певних цілей, в яких вони зазвичай і застосовувалися» (Ниорадзе, Щелінський, 1990, с.72). У більш розгорнутому вигляді ця теза, що ґрунтувалася на трасолого-функціональних дослідженнях, подається в іншій статті, де наголошується, що «на знаряддях із мустєрських стоянок дуже добре можна помітити збіг слідів зносу від роботи з їх формотворними, виділеними вторинною обробкою морфологічними елементами» (Щелінський, 1983, с.133). У царині розщеплення нуклеусів В.Є. Щелінський розрізняв щонайменше чотири основні технічні прийоми сколювання заготовок, які використовувалися мустєрцями: 1) радіальний; 2) конвергентний; 3) паралельний (пласкі одноплощадкові нуклеуси; 4) зустрічно-паралельний (пласкі двоплощадкові нуклеуси) (там само, с.80).

Об'ємну археологічну дефініцію нижнього й середнього палеоліту — вже в сучасному хронологічному розумінні цих періодів — запропонував Л.Б. Вишняцький. У ній зазначається, що нижньопалеолітичні комплекси відрізняються від середньопалеолітичних відносною загальною аморфністю, розмітістю кордонів між окремими групами виробів, відсутністю серій однотипних нуклеусів і знарядь на сколах, нестійкістю форм тих та інших. У цих комплексах ще не простежується прагнення до отримання стандартних сколів-заготовок, натомість представлена достатньо виразні в типологічному відношенні групи макрознарядь — рубил, колунів, чоперів тощо, виготовлених у більшості випадків не зі сколів, а з окремостей породи. Натомість індустрії середнього палеоліту відзначаються більш чіткою структурованістю і диференційованістю як усього інвентаря в цілому, так і

окремих груп виробів (нуклеуси, сколи, знаряддя). В них зростає роль вторинної обробки, особливо формо-перетворюючої, збільшується кількість і розмаїтість знарядь на сколах; самі сколи стають загалом більш «регулярними», серед них виокремлюються групи, які відзначаються прагненням до стандартизації виробів. Макрознаряддя зустрічаються значно рідше, часто як виняток. Для обробки рубил частіше починають використовувати ретуш, простежується тенденція до поточнення біфасів (Вишняцький, 1996, с.156).

О.Є. Матюхін у згаданій статті спробував виявити техніко-типологічні відмінності навіть у межах ранньої пори середнього палеоліту. Для цього він розділив усі ашельські комплекси Східної Європи на дві групи: давнішу (250-127 трт), зіставну з рисом, і пізнішу (127-115 трт), пов'язану з рис-вюром. Проаналізувавши техніко-типологічні характеристики пам'яток обох груп, він не помітив якихось суттєвих розбіжностей, хіба що в пізнішій групі трохи краще представлена техніка левалау. Натомість між індустріями раннього й розвинутого етапів середнього палеоліту (тобто між пізнім ашелем і мустєм) досліднику вдалося зафіксувати деякі досить суттєві відмінні. Так, він відзначив, що «практично всі пам'ятки ранньої пори є короткотривалими стоянками або майстернями» і пов'язав цю особливість зі специфікою способу життя їхніх мешканців. У матеріальній культурі цей спосіб життя знайшов відображення в «бідності» асортименту знарядь і в тому, що досить часто в інструментарії пам'яток ранньої пори такі базові для середнього палеоліту типи, як гостроконечники — відсутні, а скребла — атипові. Натомість в мистецтві інструментарій і досконаліший, і різноманітніший. Та головну ознаку еволюції знарядь у середньому палеоліті дослідник вбачав не так в удосконаленні їхньої морфології, як у все помітнішій їх однофункціональноті (зокрема й появлі верхньопалеолітичних типів знарядь — скребачок, різців, проколок, свердел) та все зростаючій інтенсивності використання. Останнє знайшло відображення у виникненні в мистецтві такого явища, як переоформлення знарядь (Матюхін 2014, с.141, 154-155).

Широко вживане сьогодні поняття «біфас» завдачує своєю появою саме середньому палеоліту. У цьому контексті зазначимо наступне. З переходом до заключної фази ашелю оформлення рубил стає все більш ретельним і інтенсивним. Сколи початкової оббивки виглядають більш пласкими і, як правило, суцільно вкривають обидві поверхні знарядь. Для вирівнювання країв використовується ретуш, причому на розвинутій стадії середнього палеоліту ретушування вже нерідко здійснюється у відтискний спосіб. На відміну від типових для нижнього палеоліту «ручних рубил» з масивною основою (де для зручності утримування нерідко навмисно залишали ділянки живової кірки), двобічно-оброблені знаряддя середнього палеоліту, все частіше виготовляються з великих відщепів, тому вони стають значно тоншими і у більшості випадків мають плоско-опуклий перетин. Нерідко потоншується й основа, і якщо такі знаряддя

мають близькі до симетричних краї, вони все більше нагадують наконечники списів. Це ще не ті витончені листоподібні форми, принадлежність яких до мисливської зброї майже не викликає сумніву, але й рубилами, з огляду на загальну елегантність форми, їх уже назвати важко. Французькі типологи запропонували для них нейтральну назву — «біфас», яка прижилася.

Втім, термін «біфас» сьогодні застосовують у ширшому розумінні слова — до будь-яких знарядь із двобічною обробкою. Зокрема й до асиметричних форм, вміст яких у знаряддевому наборі середнього палеоліту суттєво зростає. Асиметрія виявляє себе як по відношенню до довгої осі знаряддя, так і в тому, що один із поздовжніх країв потоншують і пригострюють двобічною пласкою ретушшю, а протилежний йому — навпаки, навмисно роблять більш масивним, часто штучно притупленим. Пояснення цьому явищу може бути лише одне: колишнє універсальне знаряддя — двобічно-оброблене рубило, яке в нижньому палеоліті поєднувало в собі функцію рубання з функцією різання, трансформувалося в інструмент виключно ріжучого призначення.

Оригінальне пояснення появи уже в ашелі досконалих біфасів запропонував П.В. Волков. Ретельність обробки і вищуканість форми цих знарядь, що «разюче», на його думку, відрізняє їх від решти інструментів, він пов’язує з їхнім призначенням. Апелюючи до результатів трасологічних дослідів В.Є. Щелінського (який засвідчив монофункціональність і вузькоспеціалізоване використання знарядь цього типу — у якості ножів для білевання туш тварин (Щелінський 1994, с.35)), П.В. Волков кваліфікує їх як культові знаряддя, для яких підбирали особливо якісний сировинний матеріал (Волков 2003, с.172).

Середній палеоліт був періодом тотального переходу до використання у якості заготовки для знарядь сколу. Цікавими є міркування щодо еволюції техніки сколу від нижнього до верхнього палеоліту П.Є. Нехорошева, концентровано викладені в монографії «Технологічний метод вивчення первинного розщеплення каменю середнього палеоліту» (1999).

Аналізуючи процес розвитку технології отримання сколів з нуклеуса, він зазначає, що вже в нижньому палеоліті наш первісний предок зрозумів, що кут сколювання при розщепленні ізотропних порід (таких як кремінь, кварцит) мусить бути трохи меншим за 90° (оптимально — 80-85°) — інакше відбувається дроблення або розбивання каменю. Тоді ж було усвідомлене і значення відбивної площинки та її роль у регулюванні кута сколювання.

Протягом середнього палеоліту велися інтенсивні пошуки способів підправки площинки — з тим, щоби зробити її опуклою і, акцентувавши точку для нанесення сколюючого удару, підвищити його точність. Згодом прийшло розуміння того, що «м’який» відбійник (пісковик, доломіт, ріг), робить удар не таким різким і тим самим подовжує силовий імпульс, а відтак і видовженість сколу. Другим важливим відкриттям середньопалеолітичного періоду П.Є. Нехорошев вважає усвідомлення того, що довжину й масивність

сколу-заготовки визначає також віддаленість точки удару від краю площинки нуклеуса. У кінці середнього палеоліту, для якого характерні нуклеуси площинного сколювання, подекуди вже фіксується і прийом зняття «карнизу» — навісу, який утворювався на краю площинки нуклеуса після отримання кількох сколів у паралельному напрямі. У підсумку дослідник робить висновок, що «техніка сколу середнього палеоліту характеризується намаганнями поставити під жорсткий контроль точку прикладання силового імпульсу та тривалість останнього» (Нехорошев 1999, с.13-14).

Підсумовуючи все викладене вище, спробуємо узагальнити ті чинники й ознаки, які характеризують середньопалеолітичний період та відрізняють його від нижнього палеоліту.

Суттєвим вододілом тут є численність у нижньому палеоліті макрознарядь рубально-ріжучого призначення — чоперів, проторубил, рубил, колунів, сікачів, — які виготовлялися у більшості випадків не зі сколів, а з окремостей породи. Їх обробка дуже часто обмежувалася обтісуванням. Сліди цієї примітивної обробки іноді нагадують негативи сколів з нуклеуса (тому нерідко трапляються випадки, коли один дослідник відносить такий артефакт до рубил чи проторубил, інший — до дископодібних нуклеусів). Ретуш у нижньому палеоліті часто була нерегулярною, подібною до природних вищербин, наявних на еолітах. Вона не змінювала або лише незначною мірою змінювала природний контур висхідних заготовок. Натомість у середньопалеолітичних індустріях вплив на морфологію знарядь ретуші (переважно лускової, східчастої, у пізній фазі — часто вже підпаралельної) був уже вельми відчутним. Отже, інтенсивна («рясна») і регулярна — формотворна ретуш є характерною ознакою знарядь середнього палеоліту. Тому у дослідників кам’яних індустрій середньопалеолітичного періоду вже практично не виникає сумнівів щодо достовірності ретуші. Передусім завдяки інтенсивній ретуші середньопалеолітичні майстри добивалися все більшої подібності форми знарядь.

Другим аспектом руху до стандартизації знарядь — полярним способу їх уніфікації за допомогою інтенсивної ретуші — був перехід до виготовлення за заздалегідь визначену стратегією не тільки знарядь, а й заготовок для них — шляхом виконання на нуклеусі одних і тих самих операцій, в одній і тій самій послідовності. Ця технологія отримання сколів-заготовок запланованої форми, відома під назвою «техніка левалуа», червоною ниткою проходить через уесь середній палеоліт і є однією з характерних його особливостей.

До особливостей, не властивих нижньому палеоліту, але типових для середнього слід віднести й розмежування робочої та акомодаційної ділянок на переважній більшості знарядь, і все частіше фіксовані випадки переоформлення знарядь — передусім їхніх робочих ділянок.

Інструментарію середнього палеоліту вже притаманна досить чітка структурованість основних типів

виробів. Найчисленнішою їх категорією є знаряддя з функцією різання — ножі. Їх доповнюють такі ж типологічно розмаїті скребла, гостроконечники й наконечники, зубчасто-виїмчасті вироби, різчики. Пережитковими формами ранньої пори середнього палеоліту є макронаряддя рубального призначення, вміст яких неухильно зменшується. Натомість в мистецтві з'являються верхньопалеолітичні типи знарядь — скребачки, різці, проколки.

Початок верхнього палеоліту позначений масовим виробництвом видовжених заготовок-пластин. Традиційно вважалося, що це пов'язано передусім із переходом до використання посередника при розколюванні призматичного нуклеуса. Втім це уявлення було значною мірою декларативним (більш-менш реальну ознаку використання посередника запропонував хіба що Р.Х. Сулейманов, пов'язавши саме з цим особливий спосіб підправки площинки нуклеусів паралельного сколювання з гроту Обі-Рахмат (Сулейманов 1972, с.32, 38)), тому робилися спроби знайти й інші технологічні критерії розмежування індустрії середнього й верхнього палеоліту.

П.Є. Нехорошев, обстоюючи думку, що «пластини верхньопалеолітичного вигляду легко можна отримати і прямим ударом, без застосування посередника», піддав критиці деякі з цих пропозицій. Зокрема й так званий «принцип ребристої пластини» (підготовку ребра на нуклеусі паралельного сколювання, зі зняття якого починається процес його розщеплення), висунутий у якості вододілу між сколюванням пластин у середньому й верхньому палеоліті (Усик 1987; Демиденко, Усик 1992). Навівши докази того, що цей принцип має витоки в середньому палеоліті (у такий спосіб, зокрема, потонувався дистальний кінець та оформлялося заднє ребро на нуклеусах деяких мистецьських індустрій), П.Є. Нехорошев зазначив, що він не може бути надійним технологічним критерієм розмежування. Так само не варто, на думку дослідника, пов'язувати притаманне верхньому палеоліту масове виробництво пластин і з появою «об'ємних» та «напівоб'ємних» нуклеусів, оскільки ці ядрища вже досить часто зустрічаються на фінальному мистецьських стоянках (Нехорошев 1999, с.13-15).

У світлі всього сказаного природно виникає питання: чи існує взагалі технологічний критерій розмежування середньопалеолітичного і верхньопалеолітичного розщеплення? П.Є. Нехорошев вважає, що такий критерій є, причому, він не пов'язаний ні з використанням посередника, ні з виготовленням ребристого сколу, ні з ступенем опукlostі робочої поверхні нуклеуса, ні з пропорціями пластин. «Починаючи з верхнього палеоліту — зазначає він, — віддаленість точки удару від краю площинки дуже часто визначається «перебором карниза», «відсуванням» краю площинки нуклеуса углиб, у протилежний від поверхні розщеплення бік чи, іншими словами, «загинанням» краю поверхні розщеплення шляхом редукування (вкорочення) відбивної площинки... Редукування здійснювалося серією легких ударів по краю площин-

ки..., або пришліфуванням краю абразивом... Удар для відділення площинки наноситься м'яким відбійником по самому краю площинки нуклеуса; при цьому площинка часто набирає вигляду крапкової (при кутах сколювання близьких до 90°) а проксимальна частина набуває еліпсоподібної у плані й профілі форми» (там само, с.16).

Головним наслідком редукування відбивної площинки стала можливість контролювати товщину й залежну від неї ширину сколу (чим товща перша, тим ширша друга). Зміщення точки удару вправо-вліво відтепер не мало великого значення, а «глибину» цієї точки визначав ступінь редукції площинки. «Втрачає своє колишнє значення кут сколювання — зазначає П.Є. Нехорошев. — Він компенсується кутом нанесення сколюючого удару. Так, при куті сколювання близькому до 90° удар наноситься під гострим кутом до площинки нуклеуса... При досить гострому куті сколювання, сколюючі удари наносяться майже в ребро, утворене перетином поверхні площинки і поверхні розщеплення нуклеуса... В результаті утворюються сколи... без відбивного горбка» (там само, с.20).

Застерігши, що редукування відбивної площинки не слід плутати зі «зняттям карниза» (ознаки якого зустрічаються й на деяких мистецьських нуклеусах паралельного сколювання), П.Є. Нехорошев висловив переконання, що саме ця технологія надала можливість до освоєння відтискої техніки сколювання контролювати товщину й ширину сколів, підвищила рівень їх стандартності, позбавила необхідності постійно підправляти в процесі утилізації нуклеуса його робочу поверхню. Внаслідок винайдення прийому редукування площинки відпала необхідність і в її фасетуванні.

Широке застосування в середньому палеоліті для оформлення знарядь лускової ретуші і ретуші «з заломами» П.Є. Нехорошев пояснює незнанням верхньопалеолітичної техніки сколу, жорстко пов'язаної з використанням «м'якого» відбійника. Застосування для удару в ребро твердого відбійника — наголошує він, — не дає позитивних результатів: відбувається розбивання, зминання, забивання краю. Використання ж «м'якого» відбійника і верхньопалеолітичної техніки сколу (пришліфування краю абразивом) дозволяє отримувати при ударі в ребро ретуш без заломів навіть, якщо йдеться про масивний край заготовки (там само).

Уваги заслуговують й виведений П.Є. Нехорошевим показник досконалості технології виготовлення біфасів — ступінь витонченості цих знарядь або співвідношення максимальної товщини до максимальної ширини знаряддя. Проаналізувавши низку середньо- і верхньопалеолітичних колекцій, він дійшов висновку, що найтонші середньопалеолітичні біфаси мають співвідношення 4,2 (ширина в 4,2 рази більша за товщину), тоді як у найтонших верхньопалеолітичних двобічно-оброблених наконечників це співвідношення коливається в межах 7,0-7,5. Втім, він не абсолютизує цей показник, застерігши, що як серед верхньопалео-

літичних наконечників-біфасів трапляються й масивніші форми, так і серед середньопалеолітичних біфасів цифра покажчика співвідношення ширини до товщини може бути й дещо вищою — коли вони виготовлені на сколі або природно тонкій плитці (там само, с.22).

Цікавий спосіб ранжирування індустрій середнього і ранньої пори верхнього палеоліту — за індексом співвідношення в них середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних рис (СП і ВП) — запропонував Л.Б. Вишняцький. Винайдена ним система якісної оцінки ступеню «просунутості» індустрій ґрунтуються на відмінностях у технології первинного розколювання, техніці сколу, характері заготовок, типологічному наборі знарядь, технології виготовлення складаних знарядь, технології обробки кістки, кількості знахідок з ознаками символізму і ступінь виразності цих ознак. Не заперечуючи, що більшість конкретних індустрій розміщуються десь між полюсами середнього й верхнього палеоліту, дослідник, разом із тим звертає увагу на ту безперечну істину, що «як правило, зіставляючи середньо- й верхньопалеолітичні пам'ятки, ми спостерігаємо еволюцію від площинного розщеплення до об'ємного, від некрайового сколювання до крайового, від оббитих кістяних виробів до вирізаних, виструганих і шліфованих, від скребла до скребачки і від відщепа до пластини, а не навпаки» (Вишняцький 2008, с.31).

Для того, щоб визначити техніко-типологічне місце кожної індустрії Л.Б. Вишняцький вводить поняття «ідеальний середній палеоліт» і «ідеальний верхній палеоліт». Індекс СП і ВП для кожної індустрії він виводить за такими 11-ма параметрами: 1) відщепи; 2) площинне розколювання; 3) некрайове сколювання; 4) середньопалеолітичні типи знарядь; 5) пластини; 6) об'ємне розщеплення; 7) крайове сколювання; 8) верхньопалеолітичні типи знарядь; 9) наявні елементи для кріплення; 10) формальні кістяні знаряддя; 11) символізм. «Для ознак 1-8 оцінка 0 означає, що дана риса в індустрії відсутня або зустрічається вкрай рідко, 0,5 — звичайна, 1 — типова.

Ознака вважається рідкісною або відсутньою, якщо її індекс менший від 10 %, звичайно — коли він становить від 10 до 30 % і типовою при індексі понад 30 %. Для ознак 9-11 індекси не виводяться. Тут 0 відповідає цілковитій відсутності даної риси в комплексі, 0,5 означає, що вона трапляється, а 1 — що вона звичайна. Усі значення, отримані для ознак 104 беруться зі знаком мінус, а для ознак 5-11 — зі знаком плюс. Таким чином, ідеальна середньопалеолітична індустрія буде мати підсумкову оцінку -4, і верхньопалеолітична +7» — констатує дослідник, доповнюючи свої розрахунки таблицею (там само, с. 32).

Детально розглянуті тут новітні критерії розмежування індустрій середнього й верхнього палеоліту підкріплено в монографіях їх авторів результатами практичного застосування запропонованих ними принципів диференціації. Це, безумовно, підсилює їхню вартість, хоч, як і будь-яка методика дослідження, і вони не є істиною в останній інстанції. Цього, здається, не заперечують і самі автори, зазначаючи, що їх методичні рекомендації не претендують на заміну інших методик аналізу археологічного матеріалу, а лише доповнюють їх (Нехорошев 1999, с22; Вишняцький 2008, с.36).

Підводячи підсумок розглянутій у статті проблемі, ще раз наголосимо, що середній палеоліт становив окремий етап у розвитку виробництва знарядь, який можна охарактеризувати як період інтенсивних пошуків у технології первинного розщеплення і вторинної обробки (ретуші), як рух до морфологічної уніфікації і пов'язаної з нею спеціалізації знарядь. У технологічному відношенні це був час відщепового скола-заготовки, час розквіту левалуазької техніки, час відкриття «м'якого» відбійника. Останнє стало поштовхом до винайдення більш ефективних способів отримання видовжених заготовок-пластин.

Масовим виробництвом таких пластин та стандартизацією їх форм позначеній уже наступний період — верхній палеоліт.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.М. Нові радіовуглецеві дати стоянок палеоліту Криму // Кам'яна доба України. — Вип.1. — К.: Шлях, 2002. — С.18-29.

Матюхин А.Е. Рання пора середнього палеолита Восточної Європы // Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини. — Вип.1. — Ч.2. — Меджибіж — Тернопіль — Київ, 2014. — С.140-159.

Нехорошев П.Е. Технологический метод изучения первичного расщепления камня среднего палеолита. — СПб.: Европейский дом, 1999. — 172 с.

Ниорадзе М.Г., Щелінський В.Е. Трасолого-функциональное изучение каменных изделий первого мустъєрского слоя пещеры Сакажиа (Западная Грузия) // Палеолит Кавказа и сопредельных территорий. — Тбіліси, 1990. — С.60-73.

Ситник О.С. Леваллуазькі індустрії заходу України: проблеми хронології та генези // Євро-

пейський середній палеоліт. — К.: Шлях, 2006. — С.152-169.

Степанчук В.Н. Поздние неандертальцы Крыма. Киик-кобинские памятники. — К.: Стилос, 2002. — 216 с.

Степанчук В.Н. Вопросы перехода к верхнему палеолиту в свете новых данных по Крыму и югу Восточноевропейской равнины // Проблемы ранней поры верхнего палеолита Костенковско-Борщевского района и сопредельных территорий. — СПб, 2005. — С.197-233.

Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы: Зелена Буковина, 2006а. — 464 с.

Степанчук В.М. Динаміка заселення України в нижньому, середньому і на початку верхнього палеоліту // Археологія, 2006б. — №1. — С.3-12.

Сулайманов Р.Х. Статистическое изучение культуры грота Оби-Рахмат. — Ташкент: Фан, 1972. — 172 с.

Усик В.И. Реберчатые пластины как индикатор позднепалеолитической техники первичного раскалывания // VII Республикаанская конференция молодых археологов по проблемам историко-архео-

логического исследования . Тезисы докладов. — К., 1987. — С.163-164.

Чабай В.П. Хронология и экология перехода от среднего к позднему палеолиту в Восточной Европе // Кам'яна доба України. — Вип. 4. — К.: Шлях, 2003.

Чабай В.П. Средний палеолит Крыма: стратиграфия, хронология, типологическая вариабельность, восточно-европейский контекст. Симферополь: Шлях, 2004. — 323 с.

Щелинский В.Е. Свойства кремневого сырья и техника изготовления орудий мустьерской эпохи // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстцене и голоцене. — М., 1974. — С.52-57.

Щелинский В.Е. К изучению техники, технологии изготовления и функций орудий мустьерской эпохи // Технология производства в эпоху палеолита. — Л., 1983. — С.72-134.

Щелинский В.Е. Каменные орудия труда ашельской эпохи из пещеры Азы // Экспериментально-трасологические исследования в археологии. — СПб., 1994. — С.22-43.

Kukharchuk Yu.V.

Modern concepts of chronological boundaries and techno-typological meaning of the Middle Palaeolithic

In accordance with the current scheme of Palaeolithic periodisation, the start of Middle Palaeolithic is associated with beginnings of Riss Glacial or rise of the Late Acheulian, whilst the industries of its final phase were coexisted with the Upper Palaeolithic for at least ten thousands years.

This article analyzes the various notions concerning factors that could serve as identification markers for the Middle Palaeolithic and could allow it's distinguishing from the previous and subsequent periods. A comprehensive characterization of the techno-typological meaning of the Middle Palaeolithic period is proposed on a base of summarizing of these notions.

Чабай В.П., Усик В.І.

ГРОТ ШАЙТАН-КОБА: СТРАТИГРАФІЯ ВІДКЛАДІВ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АРТЕФАКТІВ

У статті запропоновано нову версію літологічної та археологічної стратиграфії гроту Шайтан-Коба, яка ґрунтуються на дослідженнях музеїних колекцій та архівних матеріалів.

Матеріали стоянки в гроті Шайтан-Коба відіграють особливу роль у дослідженнях середнього палеоліту Криму та Східної Європи. Починаючи з 30-х років минулого століття, крем'яна індустрія Шайтан-Коби активно використовувалася для різноманітних культурно-стадіальних, культурно-стилістичних, міграціоністських побудов і реконструкцій господарства середньопалеолітичних мешканців кримських передгір'їв (Бонч-Оsmоловский 1930, 1934; Formozov 1958; Anisutkin 1964; Черныш 1965, 1982, 1987; Колосов 1972; Смирнов 1973; Гладилін 1976; Праслов 1984; Колосов и др. 1993; Колосов, Степанчук 1998; Степанчук 2006; Степанчук та ін. 2004; Чабай 2004а, 2004б; Chabai et al. 2004; Chabai, Uthmeier 2006; Demidenko 2011). Проте, стратиграфічне положення крем'яних комплексів, а відтак і їх гомогенність, залишилися поза увагою дослідників.

Стоянка в гроті Шайтан-Коба була відкрита С.М. Бібіковим та С.О. Трусовою у 1928 році, в результаті широкомасштабних археологічних розвідок, здійснених під керівництвом Г.А. Бонч-Оsmоловського. Розкопки Шайтан-Коби були проведені з 25 червня по 6 липня 1929 року.

Грот Шайтан-Коба утворився у південно-західному борту вапнякової куести Внутрішнього (Другого) пасма Кримських гір. Ця куеста тягнеться між річками Бодрак та Альма. Грот розташований на правому березі р. Бодрак, на висоті 21 м від її тальвегу. Поруч з ним знаходяться відомі палеолітичні стоянки Шайтан-Коба II-IV, Бодрак, Скалисті, грот Скелястий, ГАБО, а також середньовічні пам'ятки — Скалистинський могильник та печерне місто Бакла.

Ширина гроту становить 7,5 м, глибина — 4,5 м, висота склепіння над підлогою — 2,2 м. Отворм він відкривається на південний-захід. Перед початком археологічних робіт товщина четвертинних відкладів у гроті не перевищувала 30 см (рис. 1, 1, 2). Значна частина нашарувань була знищена у середньовічній господарчої діяльністю мешканців печерного міста Бакла. Такого висновку дійшов Г.А. Бонч-Оsmоловський (1930, с. 67), дослідивши на стінці гроту рештки седimentів — вапняковий наплив, який зберігся на висоті 90 см над підлогою гроту. Отже, до середньовічної зачистки товща четвертинних відкладів у гроті становила приблизно 120 см, а склепіння гроту здіймалося над нею не більше ніж на 1 м.

Chabai V.P., Usik V.I.

SHAITAN-KOVA ROCK-SHELTER: THE STRATIGRAPHY OF DEPOSITS AND GENERAL CHARACTERISTIC OF ARTIFACTS

Розкоп загальною площею 61 м² складається з двох суміжних ділянок: «печери» і «схилу» (рис. 1, 4). Вивчення польової документації дозволило встановити наступну методику розкопок (Бонч-Оsmоловский 1929а, 1929б). Розкопки велися горизонтами товщиною 10 см. Межі горизонтів співпадали з межами літологічних нашарувань. Горизонти отримали наступні назви: I, 1, 1-1, 1-2, II, 2, 2-1, 2-2. Всі седименти просіювалися через сито — «грохот» з метою виявлення дрібних фрагментів фауни і артефактів. Інформації щодо розмірів чарунок сита не виявлено. Судячи з параметрів крем'яних лусочок, розмір чарунок складав близько 5 мм. Перед початком розкопок площу гроту, схилу, а також стін і склепіння було розбито на метрові «ділянки» та пронівельовано. Плани знахідок не велися. Проте, для стінок кожного квадрату складалось від 2-х до 3-х розрізів на міліметровому папері в масштабі 1:10 см. Знахідки фіксувалися за «ділянками» та за наведеними горизонтами (Бонч-Оsmоловський 1929а, 1929б).

Стратиграфія: опубліковані версії Г.А. Бонч-Оsmоловського і Ю.Г. Колосова

В 1930 році Г.А. Бонч-Оsmоловський опублікував попередню версію стратиграфії відкладів Шайтан-Коби (рис. 1, 1, 2). Вапняковий наплив на стінці гроту в ній поділяється на три рівні залягання — H₁, H₂, H₃, а відклади «печери» — на два літологічні шари:

1. Сучасний золистий шар;
2. Щебенистий четвертинний шар жовтого, місцями буро-зеленого, відтінку.

На «схилі» були виділені:

1. Пересохлий гумус;
2. Сірий, сильно щебенистий шар (Бонч-Оsmоловський 1930, с. 66).

Виходячи зі специфіки акумуляції відкладів Шайтан-Коби, Г.А. Бонч-Оsmоловський запропонував наявність трьох різних культурно-стратиграфічних явищ:

- «1 — верхній наплив,
- 2 — непорушений шар навісу, до якого можна приєднати нижній відділ напливу та, з певними сумнівами, нижній шар схилу,
- 3 — нижній шар схилу зі змішаною внаслідок розчистки, індустрією» (там само, с. 67).

Згодом дослідник запропонував дещо іншу — двошарову інтерпретацію культурної стратиграфії Шайтан-Коби. Верхній наплив він відніс до залишків верхнього шару, який був «майже повністю знищений у більш пізній період», а «непорушені нашарування всередині навісу» — до нижнього (Бонч-Оsmоловський 1934, с. 144). Попри наявність цих версій культурної стратиграфікації стоянки, в публікаціях інших дослідників матеріали Шайтан-Коби згадувались як єдиний комплекс (Формозов 1958; Анисюткин 1964; Черныш 1965).

Матеріали розкопок Г.А. Бонч-Оsmоловського в гроті Шайтан-Коба і на схилі перед ним повністю опрацювали і ввів до наукового обігу Ю.Г. Колосов. Одним із головних завдань своєї монографії «Шайтан-Коба — мустєрська стоянка Криму» (1972) він визначив «типолого-технологічну обґрунтованість двогоризонтності» Шайтан-Коби. Безумовно, така постановка проблеми була кроком уперед, в порівнянні зі сприйняттям матеріалів стоянки як типологічно і технологічно єдиної колекції. Ю.Г. Колосов розділив матеріали гроту на два горизонти: I — верхній і II — нижній. До верхнього горизонту були віднесені артефакти з шифрами 1/1, 1/2, 2/1, а до нижнього — з шифром 2/2 (Колосов 1972, с. 20, 153). Тут необхідно зазначити, що шифри на артефактах колекцій №№ 5395, 5446 з МАЕ РАН, а також на польових кресленнях та в щоденнику з розкопок Шайтан-Коби, які зберігаються в Науковому архіві ПМК виглядають як 1-1, 1-2, 2-1, 2-2 (Бонч-Оsmоловський 1929а, 1929б). Колекція з розкопок траншеї на схилі була визначена як негомогенне в техніко-типологічному плані явище і проаналізована окремо від комплексів I та II горизонтів (Колосов 1972, с. 107-108).

Узвіши за основу дані першої публікації Г.А. Бонч-Оsmоловського (1930), Ю.Г. Колосов запропонував таку стратиграфію літологічних відкладів у гроті Шайтан-Коба та на схилі перед ним (Колосов 1972, с. 17; рис. 1, 1, 2)):

1. Гумус / сучасний золистий шар;
2. Четвертинний шар — щебенистий, жовтого, місцями буро-зеленого кольору.

Вапняковий наплив на стінці гроту поділяється на верхній (H_1), середній (H_2) та нижній (H_3) рівні. У верхньому та середньому напливах були знайдені артефакти, середній виявився стерильним. Щодо можливих варіантів співвідношень археологічних горизонтів (1-1, 1-2, 2-1, 2-2) і літологічних шарів (гумус / золистий шар; четвертинний) будь-яка інформація відсутня.

Окремою проблемою в аналізі матеріалів Шайтан-Коби є визначення площини гроту. Ю.Г. Колосов використовує план гроту, запропонований Г.А. Бонч-Оsmоловським. Згідно з цим планом, крапельна лінія проходить майже по лінії квадратів 5и/6и, 5з/6з, 5ж/6ж, і далі — через нерозкопані квадрати 5е, 5д та 4г. Натомість, Ю.Г. Колосов відносить до відкладів гроту седименти 1-6 ліній квадратів (рис. 1, 3), ніяк не коментуючи це.

Стратиграфія літологічних відкладів: інтерпретація польової документації Г.А. Бонч-Оsmоловського.

Аналіз документації розкопок Шайтан-Коби дозволив реконструювати «польову» версію стратиграфії літологічних і культурних відкладів у гроті, яка значно відрізняється від опублікованого варіанту. У 1929 році Г.А. Бонч-Оsmоловський поділяв площу розкопу Шайтан-Коби на дві ділянки: «печера» і «схил» (1929б, аркуш 1-4). Ділянка «печера» складена у нього лініями квадратів 1-8, ділянка схил — лініями квадратів 9-42 (рис. 1, 4). До «печери» відійшли лінії квадратів, які знаходяться між крапельною лінією та задньою стінкою гроту (лінії квадратів 1-5) і три лінії квадратів 6, 7, 8, розташовані за крапельною лінією. «Схил» був розкопаний траншеєю завширшки 1 м, прокладеною по лінії квадратів «ж». Розкопана площа «печери» складала 27 м², «схилу» — 34 м². Втім, у 1930 році площа «печери» була зменшена дослідником на 14 м² з таким коментарем: «Обережність, однак, змушує мене, аналізуючи індустрію, брати до уваги лише безсумнівний комплекс 2 шару внутрішньої частини навісу (№№ ділянок до 6 включно)» (Бонч-Оsmоловський 1930, с. 69). У чому полягав сенс такої «обережності» залишилось невідомим, адже вся 6 лінія квадратів розміщена за крапельною лінією і не належить до внутрішнього простору гроту.

Згідно з польовою документацією, в «печері» були досліжені наступні відклади: брекчія верхня (б-1, б-2); брекчія нижня (б-3); гумус чорний; пісок буро-жовтий; пісок жовтий, щільний з домішкою глини; пісок жовто-зелений; вапнякова плита; пісок світлий, сіро-жовтий або буро-жовтий зі щебенем; скельне дно, складене вертикальними плитками вапняку (Бонч-Оsmоловський 1929а, 1929б). Брекчія була виявлена на стіні та в пристінних ділянках підлоги. Гумус розповсюджується практично по всій площині гроту. Пісок буро-жовтий / жовтий, щільний, з домішкою глини є єдиним літологічним явищем, яке було досліджене на лініях квадратів 1, 2, 3. Пісок жовто-зелений походить з ліній квадратів 1 і 2. Вапнякова плита знаходилася в квадратах 4жзи, 5жзи, бзи. Пісок світлий сіро-жовтий / буро-жовтий зі щебенем складав єдиний у літологічному сенсі шар, який розповсюджувався практично по всій розкопаній площині, за винятком ліній квадратів 1 і 2. Завдяки наявності численних польових креслень, а також записам на них та в польовому щоденнику (там само) вдалося реконструювати наступну послідовність і характеристики літологічних відкладів у гроті Шайтан-Коба (рис. 2, 1, 2, 3).

1 літологічний шар: брекчія верхня, б-1 — вапняковий наплив, H_1 ; рихлі седименти, які містять кремінь, фрагменти обпалених та необпалених кісток. Виявлені дві плями верхньої брекчії: на стіні гроту в квадратах 1д, 1е, 1ж (рис. 2, 2) та в квадратах 2и, 3и, 4и. На північно-східній стіні гроту (квадрати 1д, 1е, 1ж) відклади брекчії представлені аморфною плямою седиментів, що «прилипли» до майже вертикальної стіни; максимальна ширина плями складає 245 см;

максимальна товщина — 20 см. Друга пляма відкладів брекчії знайдена на північній стінці гроту (кв. 2и, 3и, 4и); форма плями — трапецієподібна; максимальна ширина — 120 см; максимальна товщина 8 см.

2 літологічний шар: брекчія середня, б-2 — вапняковий наплив, Н₂; рихлі седименти; кремінь і фауністичні рештки практично відсутні. Середня брекчія залягає на стінці гроту на квадратах 1д, 1е, 1ж у вигляді аморфної плями (ширина — 235 см, товщина — 15 см) безпосередньо під північно-східною плямою верхньої брекчії, тобто під відкладами літологічного шару 1 (рис. 2, 2). Під середньою брекчією рихлі відклади не збереглися.

3 літологічний шар: брекчія нижня, б-3 — вапняковий наплив, Н₃; рихлі седименти, які містять кремінь, фрагменти обпалених та необпалених кісток. Нижня брекчія знайдена на квадратах 1д, 1е, 1ж; збереглася у вигляді смуги (довжиною 150 см, шириною 15 см, товщиною 5 см) на слабко вираженій сходинці стіни / підлоги гроту; утворює безпосередній, практично вертикальний контакт з нижньою пачкою відкладів (рис. 2, 2).

4 літологічний шар: гумус чорний, пилуватий, насичений сучасним деревним вугіллям, попелом, обпаленою сучасною й плейстоценовою фауною, крем'яними артефактами. Шар гумусу розповсюджується практично по всій розкопаній площині, виняток становлять квадрати 3ж і 3з (рис. 2, 1, 2, 3). На лініях квадратів 1, 2, 3 товщина даного літологічного шару складає до 3 см, на лініях квадратів 4, 5, 6, 7, 8 — потовщується до 10 см. Нижня межа чорного гумусу хвиляста з численними ямами антропогенного та природного походження. Археологічні матеріали з 4-го літологічного шару зафіксовані як горизонти I, 1, 1-1.

5 літологічний шар: гумус нижній, сіро-жовтий, сірий рихлий седимент, насичений кременем і фрагментами кісток, в тому числі «сучасних» (Бонч-Оsmоловський, 1929а, аркуш 2). Даний шар виявлений на квадратах ліній 6, 7 і 8 (рис. 2, 2, 3). Верхня та нижня межі нижнього гумусу не чіткі; на квадратах 6ж і 6з нижня межа східчаста; на квадраті 8ж нижній гумус не перекритий «чорним» гумусом; кут падіння нижнього гумусу відповідає кутам падіння поверхні схилу та материкової скелі. Товщина нижнього гумусу складає від 10-14 см на лініях квадратів 6, 7, до 23-25 см — на лінії 8. Артефакти та фауністичні рештки з 5 літологічного шару позначені шифром 1-2. Деякі знахідки з заглиблень штучного походження 4 літологічного шару, насамперед у квадратах 4з і 5и, також віднесені до горизонту 1-2 (Бонч-Оsmоловський, 1929б, аркуш 3).

6 літологічний шар: «пісок» буро-жовтий, жовтий, щільний з домішкою глини; насичений крем'яними та фауністичними знахідками, в тому числі, обпаленими; акумулювався на лініях квадратів 1, 2 і, частково — 3 (рис. 2, 1, 2, 3). На більшій площині розповсюдження цей шар залягав безпосередньо під 4-им літологічним шаром, а в квадратах 2ж, 2з, 3ж, 3з виходив на поверхню. Загалом, верхня межа чітка, практично горизонталь-

на; у квадратах 2ж, 2з, 3ж, 3з виявлені пошкодження (ями) антропогенного або тваринного походження, заповнені чорним гумусом 4-го літологічного шару (рис. 2, 1, 3). Нижня межа 6-го літологічного шару хвиляподібна: чітка в квадратах 2ж, 2з, 3ж, 3з і нечітка в квадратах 2д, 2е, 3д, 3е. Товщина відкладів варіє від декількох сантиметрів — у квадратах 2з, 3з, до 13-15 см — у квадратах 2е, 2ж, 3е, 3ж. На кресленнях, у польовому щоденнику та на артефактах використовувались шифри 2 і 2-1 (Бонч-Оsmоловський, 1929а, 1929б).

7 літологічний шар: «пісок» жовто-зелений; насичений крем'яними та фауністичними знахідками, в тому числі, обпаленими; досліджений на лініях квадратів 1 і 2 (рис. 2, 1, 2, 3). На більшій площині свого розповсюдження 7-ий літологічний шар залягає під відкладами 6-го літологічного шару. Біля пристінної ділянки, у квадратах 1ж і 1з, над 7-им літологічними шаром відклади не виявлені (рис. 2, 3). Верхня межа 7-го літологічного шару хвиляподібна і не завжди чітка; нижньою межею є підлога гроту, яка в квадратах 1е, 1д, 2е, 2д утворює суттєве заглиблення (рис. 2, 1, 2, 3). Товщина відкладів 7-го літологічного шару коливається від 1-4 см у квадратах 1ж, 1з до 20 см у квадраті 2е. Знахідки з цього шару позначені шифром 2-2 (там само).

8 літологічний шар: «пісок» світлий сіро-жовтий, буро-жовтий з щебенем, насичений кременем, фрагментами кісток, в тому числі, обпаленими; виявлений у квадратах ліній 3, 4, 5, 6, а також у квадратах 7з та 7и (рис. 2, 2, 3). Нижня шару більш щебениста ніж верхня. У квадраті 3ж відклади 8-го літологічного шару акумулювались під седиментами 6-го літологічного шару; у квадратах 2ж і 2з — під седиментами 7-го літологічного шару; в північно-західній частині квадрату 3ж та в квадратах ліній 4, 5 — під відкладами 4-го літологічного шару; у квадратах 6ж, 7з, 7и — під відкладами 5-го літологічного шару. Верхня межа 8-го літологічного шару — хвиляподібна, з численними пошкодженнями природного та антропогенного походження; нижня межа відповідає конфігурації скельної підлоги гроту. Товщина 8-го літологічного шару коливається від 5 см (квадрат 4ж) до 28 см (квадрат 5з). Знахідки з нього були зашифровані наступним чином: горизонт 2 (квадрати 6г і 6д); горизонт 2-1 (лінії квадратів 4, 5, 6, квадрати 6г, 6д, 7з, 7и); горизонт 2-2 (квадрати 3д, 3е, 3з, 3и) (там само).

8а літологічний шар: плита вапнякова; практично повністю накриває квадрати 5з, 5и, 4з і частково квадрати 4ж, 5ж, 6з, 6и; у квадраті 4и плита зруйнована пізньою ямою; площа плити — 4 м²; товщина — 12-13 см; форма — аморфна; залягання — практично горизонтальне (рис. 2, 3). Плита є результатом обвалу крайньої частини склепіння гроту. Обвал стався під час акумуляції відкладів 8-го літологічного шару. У польовому щоденнику 27 червня 1929 року зроблено наступний запис: «На діл. 4 над плитою тонкий прошарок жовто-бурого шару» (Бонч-Оsmоловський, 1929а, аркуш 2).

9 літологічний шар: брекчія на скельній підлозі гроту; має вигляд двох окремих концентрацій — за-

хідної (квадрати 5з, 5и, 6з, 6и) та східної (квадрати 1д, 2д). Західна брекчія залягає безпосередньо під відкладами літологічного шару 8, східна — під седиментами літологічних шарів 6 і 7 і має практично вертикальний контакт з «чорним гумусом» літологічного шару 4. Товщина східної брекчії ледве сягає 3 см. Товщина західної брекчії коливається від 2 до 10 см. Інформація щодо інших метричних характеристиках і наявності артефактів, відсутня.

10, скельне дно: хвиляподібне у внутрішній частині гроту та східчасте на площині перед гротом. Скельне дно у внутрішній частині гроту (до крапельної лінії) представлене двома розділеними бар'єром заглибленнями: східним (квадрати 1д — 1з, 2д — 2з) і західним (квадрати 3ж, 4ж, частково 5ж). Східне заглиблення практично повністю заповнене відкладами 7-го літологічного шару, а в південно-східній частині заглиблення виявлені седименти 6-го, 7-го, 9-го літологічних шарів (рис. 2, 1, 2, 3). Максимальна глибина східного заглиблення сягає 20 см. Заходнє заглиблення заповнене седиментами 8-го літологічного шару; максимальна глибина — 18 см. Не виключено, що західне заглиблення розповсюджується у південному напрямку на нерозкопану ділянку квадратів 4е і 4д. У східній частині гроту спостерігається східчастий перехід від стіни до дна гроту (рис. 2, 1). Загалом, у поперечних розрізах порожнина гроту має форму неправильного овалу, найбільша висота якого припадає на лінії квадратів «е» та «д». У північній та північно-східній частині гроту спостерігається ефект десквамації дна гроту на пристінних ділянках (рис. 2, 1). У південно-західній частині площинки виявлені три сходинки скельного дна: у квадраті 5ж, на межі квадратів 6ж, 7ж та в квадраті 8ж (рис. 2, 2). У північно-західній частині площинки сходинки поступово зникають, і кут падіння дна дещо зменшується. Кут падіння скельного дна на площині по лінії квадратів е/ж складає 20°, по лінії ж/з — 18°, по лінії з/и — 17°, по лінії и/к — 11°.

Однією з ключових проблем, від вирішення якої залежить характеристика процесу акумуляції відкладів, є визначення меж площинки перед гротом. На жаль, враховуючи повноту польової документації, можливе лише часткове вирішення цього питання. Проблема полягає у відсутності креслень розрізів з квадратів 8з та 8и, які припадають саме на вірогідний край площинки. Виходячи з наявних польових креслень стінок квадратів, розміщених за крапельною лінією, та наведених характеристик кутів падіння скельного дна, можна спрогнозувати, що межа між площинкою і схилом проходить через квадрати 5ж, 6ж, 7ж і 7з (рис. 3; 4). Тобто, край площинки співпадає з першою сходинкою скельного дна. Хвилястий характер скельного дна створив умови для більш-менш горизонтальної акумуляції відкладів лише між першою сходинкою і задньою стінкою гроту. За межами першої сходинки кути падіння скельного дна і, відповідно, відкладів сприяли переміщенню уламкового та археологічного матеріалів. Отже, звідси й починаються схилові відклади, які акумулювалися на похилій поверхні скель-

ного дна, а відтак їх гомогенність викликає сумніви.

Вторинне залягання седиментів та пов'язаних з ними археологічних матеріалів характерне для «гумусних» відкладів 4-го та 5-го літологічних шарів. Ці шари є результатом середньовічної зачистки гроту та наступної господарчої діяльності. Головним чинником акумуляції відкладів «чорного гумусу» є деревне вугілля з численних вогнищ та екскременти тварин. Під час господарчого використання гроту в середньовічні часи тут було зроблено декілька ям, одна з яких, у квадраті 4и, навіть частково пошкодила вапнякову плиту — літологічний шар 8а. Г.А. Бонч-Осмоловський, характеризуючи цю яму, зазначає, що в її заповненні «зустрічається татарська кераміка й скло» (1929б, аркуш 43). Не виключається також, що деякі ями завдають своїм походженням діяльності землерийних тварин, або є промивинами, які виникли під крапельною лінією.

Усередині гроту та на площині перед ним виявлені у первинному заляганні відклади 1, 2, 3, 6, 7, 8, 8а та 9 літологічних шарів. Вони зазнали більшого чи меншого пошкодження внаслідок господарчої діяльності часів середньовіччя. Практично повністю зруйновані відклади 1, 2, 3-го літологічних шарів. Значною мірою пошкоджені відклади 6, 7-го та 8-го літологічних шарів. Крем'яні артефакти та фауністичні рештки, знайдені в «гумусних» літологічних шарах 4 і 5, скоріш за все, походять із частково зруйнованих ділянок 1, 2, 3, 6, 7-го та 8-го літологічних шарів.

Проблематичним є виділення брекчії 9-го літологічного шару в окреме стратиграфічне явище. Процес виникнення брекчії часто відбувається після акумуляції товщі рихлих відкладів і відображає специфічний фізико-хімічний режим на окремих ділянках вапнякових гротів та печер (наприклад, Карабі Тамчин: Yevtushenko et al., 2004). Тобто, не виключено, що «східна» брекчія 9-го літологічного шару належить до відкладів 6-го і 7-го літологічних шарів, які впритул примикають до неї. Так само не виключено, що «західна» брекчія 9-го літологічного шару є «з cementованою» ділянкою 8-го літологічного шару, а східна брекчія 3-го літологічного шару у квадратах 1д, 1е, 1ж є «з cementованою» ділянкою 6-го літологічного шару.

Стратиграфія культурних відкладів: інтерпретація польової документації Г.А. Бонч-Осмоловського

Г.А. Бонч-Осмоловський для фіксації археологічного матеріалу з площині гроту і площинки використовував наступні шифри: 6-1, 6-2, 6-3, шари 1 і 2, горизонти 1-1, 1-2, 2-1, 2-2. У польовому описі артефакти були об'єднані в шари: до 1 шару «печери» віднесені матеріали з шифрами 1, 1-1, 1-2; до 2 шару «печери» — з шифрами 2, 2-1 і 2-2 (Бонч-Осмоловский 1929б, аркуші 1, 3, 4). Знахідки з шифрами 1 і 1-1 походять з «чорного гумусу» — нинішнього літологічного шару 4. Артефакти з шифром 1-2 походять з «нижнього сірого гумусу» — літологічного шару 5. Вірогідно, об'єднання цих матеріалів в 1 шар було зумовлене їх заляган-

ням у голоценових відкладах, тобто, акумуляцією у вторинному положенні. Дещо проблематичним виглядає об'єднання матеріалів у 2 культурний шар, тому що їх походження пов'язане з трьома стратиграфічно різними явищами: літологічними шарами 6, 7, 8. Проблема розподілу матеріалів, які відносяться до різних літологічних шарів, вирішується завдяки тому, що, за винятком північної частини квадрату 3ж, відклади літологічних шарів 6, 7, з одного боку, та 8, з другого, практично не перекриваються. Тобто, за винятком квадрату 3ж, у усіх інших квадратах представлено не більше двох «інситних» літологічних шарів, матеріали з яких фіксувалися горизонтами 2, 2-1, 2-2. Шифрами 2 та 2-1 позначалися матеріали верхнього шару, 2-2 — нижнього. Матеріали з квадрату 3ж («пробна ямка») в колекції відсутні. Таким чином, видається можливим запропонувати наступне співвідношення культурних і літологічних відкладів:

- археологічний комплекс А₁ — літологічний шар 1, «верхня брекчія», б-1;
- археологічний комплекс А₂ — літологічний шар 2, «середня брекчія», б-2;
- археологічний комплекс А₃ — літологічний шар 3, «нижня брекчія», б-3;
- археологічний комплекс В — літологічний шар 4, горизонти 1 та 1-1;
- археологічний комплекс С — літологічний шар 5, горизонт 1-2;
- археологічний комплекс D — літологічний шар 6, горизонти 2 та 2-1;
- археологічний комплекс Е — літологічний шар 7, горизонт 2-2;
- археологічний комплекс F — літологічний шар 8, горизонти 2, 2-1 та 2-2 на лінії квадратів 3;
- археологічний комплекс G — літологічний шар 8, горизонт 2-2.

Загалом, відповідно до польового опису, квадрати площині гроту і площасти дали 8798 артефактів (Бонч-Оsmоловський 1929б, аркуші 1-4). На даний час в колекції №5395 МАЕ РАН зберігається 9225 артефактів з цих ділянок розкопу. У колекції №5446 матеріали з площині гроту та визначені площасти перед ним не виявлені. Наявні розбіжності обумовлені тим, що до польового опису не були заручені 183 артефакти з різноманітних брекчій та квадратів бг, бд, а також некритичною розбіжністю щодо кількості артефактів в цілій низці квадратів та горизонтів, яка може пояснюватись «польовим» характером підрахунків.

Археологічні комплекси А₁, А₂, А₃ представлени незначною кількістю артефактів (табл. 1). Зважаючи на обмеженість досліджені площасти брекчій, можна стверджувати лише про значну щільність артефактів у комплексі А₁ та майже стерильний характер комплексу А₂.

Археологічні комплекси В і С походять з перевідкладених «чорного та сірого гумусів» літологічних шарів 4 та 5, відповідно. Розподіл артефактів по досліджені площині є більш-менш рівномірним. Виразні скupчення знахідок відсутні. Походження археологіч-

них комплексів В та С пов'язане з пошкодженими в середньовічній час плейстоценовими відкладами 1-3, 6-8 літологічних шарів. Колекції цих комплексів досить численні (табл. 2), особливо комплексу В, проте вважати їх гомогенними не варто. Максимумом корисної інформації, яку можна отримати з аналізу артефактів комплексів В та С, може бути дуже загальна характеристика зруйнованих у середньовічні часи плейстоценових відкладів гроту.

Археологічний комплекс D походить з літологічного шару 6, який зберігся на площині 7,5 м² внутрішньої частини гроту (рис. 3). З цієї незначної площині було добута досить значну колекцію артефактів (табл. 3, 1). Виходячи з того, що Г.А. Бонч-Оsmоловський розкупував стоянку 10-сантиметровими горизонтами, загальний обсяг культурних відкладів даного шару може становити 0,75 м³. Таким чином, щільність артефактів (за винятком лусочек і уламків) дорівнює мінімум 596 знахідок на 1 м³ культурних відкладів. У квадратах 2е та 2д на глибині -71-79 см було виявлене вогнище, довжина розрізу якого на межі вказаних квадратів складала 51 см (Бонч-Оsmоловский 1929б, аркуш 15). На жаль, у польовій документації не наведена інформація щодо інших параметрів, зокрема щодо характеру заповнення вогнища та наявності / відсутності обпалених седиментів під ним. Нема також інформації щодо належності вогнища до горизонту 2-1, хоча, виходячи з глибин його залягання, це видається цілком імовірним. Непрямим доказом зв'язку вогнища з горизонту 2-1 (і, відповідно, з комплексом D), може слугувати те, що більшість обпалених артефактів було знайдено в квадратах 2е, 2д (рис. 3, 2).

Археологічний комплекс Е походить з жовто-зелених відкладів літологічного шару 7, який зберігся на площині майже 4 м² внутрішньої частини гроту. Практично всі артефакти комплексу Е походять з двох квадратів — 2д і 2е. В польовій документації інформація про таку насиченість цих квадратів у відкладах «жовто-зеленого піску» відсутня. Тому видається дещо ризикованим повністю виключати можливість того, що артефакти комплексу Е можуть відноситись до нижньої частини літологічного шару 6, тобто бути частиною комплексу D. Обпалені артефакти демонструють таку саму модель просторового розподілу, як і в комплексі D, що також може бути непрямим свідоцтвом стратиграфічного контакту між комплексами D та Е. Щільність знахідок у комплексі Е становить 505 артефактів на 1 м³ культурних відкладів.

Археологічний комплекс F походить з жовто-сірих відкладів верхньої частини 8-го літологічного шару. З комплексом F пов'язана найчисленніша колекція артефактів Шайтан-Коби (табл. 3), добута з 14 м² гроту і площасти перед ним. Щільність крем'яних знахідок для комплексу F становить не менше, ніж 318 артефактів на 1 м³ культурних відкладів. Модель просторового розповсюдження знахідок характеризується наявністю двох скupчень артефактів: східного — квадрати 3д, 3е і західного — квадрати ліній 5, 6, 7 (рис. 4, 1). Понад 40% обпалених артефактів комплексу F

припадають на квадрат 7з західного скупчення. Понад чверть обпалених кременів походять із квадратів 5ж, 5з, 5и того ж таки західного скупчення (рис. 4, 2). Проте, беручи до уваги нерівномірність знищення верхньої частини 8-го літологічного шару, слід з обережністю робити висновки з відміченої концентрації археологічного матеріалу. У польовій документації відсутні будь-які свідоцтва щодо наявності на вказаних квадратах концентрації обпаленого матеріалу.

Археологічний комплекс G походить із жовто-сірих відкладів нижньої частини 8 літологічного шару. Ця частина 8 літологічного шару не зазнала жодних видимих руйнувань. Розміщення необпалених та обпалених артефактів на дослідженні площині не утворюють скільки-небудь виразних скупчень. З площині 9,5 м² було отримано досить репрезентативну колекцію (табл. 3). Щільність крем'яних знахідок — 350 артефактів на 1 м³ культурного шару.

Загальна характеристика артефактів археологічних комплексів Шайтан-Коби

Колекції практично всіх археологічних комплексів є статистично повноцінними; виняток становлять лише комплекси A₁, A₂, A₃ (табл. 1; 2; 3). Спільною рисою всіх археологічних комплексів Шайтан-Коби є наявність у кожному з них нуклеподібних (пренуклеусів, нуклеусів) та необроблених уламків кременю (табл. 1; 2; 3). У стратифікованих відкладах спостерігається чітка тенденція до зростання процентного вмісту нуклеподібних від ранніх (G — 1,2 %) до пізніх (D — 6,5%) комплексів (табл. 3). Іншою досить чіткою тенденцією є зменшення процентного вмісту знарядь — також, від ранніх до пізніх комплексів. Так, процент знарядь у комплексах G та F становить 12-14%, а в комплексах D та C — близько 6 % (табл. 3). Відповідно змінюється і співвідношення знарядь до нуклеподібних: від 10,5 знарядь на 1 нуклеус / пренуклеус у комплексі G до менш ніж 1 знаряддя на 1 нуклеус / пренуклеус в комплексі D (табл. 3). Відсоток сколів (відщепи, пластини, невизначені) становить від 84% до 88% в усіх стратифікованих комплексах. Проте, більш пізній комплекс D відзначається суттєвішим вмістом пластин (табл. 3). Співвідношення основних категорій артефактів найпізнішого археологічного комплексу A₁, який є найчисленнішим серед статистично неповноцінних комплексів, та комплексу D — досить близькі. Наведені співвідношення основних категорій артефактів і характер використання сировині відповідають моделі «стоянка-мастерня».

Пренуклеуси представлені в усіх комплексах, за винятком перевідкладеного комплексу C. Чисельно переважають пренуклеуси з паралельними негативами на робочій поверхні (табл. 4). Відмічені наступні основні технологічні риси пренуклеусів: наявність однієї або декількох допоміжних латеральних / дистальних ударних площинок; чотирикутна форма робочих поверхонь; фасетаж основних та допоміжних ударних площинок. Наявність біподовжньо-суміжного, підциліндричного пренуклеуса в археологічному комплексі D свідчить про застосування пластинчатого розколювання.

Майже половина всіх нуклеусів Шайтан-Коби походить з комплексу D (табл. 5). На значно більшій дослідженні площині комплексу F знайдено втричі менше нуклеусів. Найчисленнішими є паралельні нуклеуси, далі слідують левалуазькі для відщепів (рис. 5, 1, 2; 6, 1, 2). Поодинокими виробами представлена конвергентні (рис. 6, 3), радіальні, комбева та дископодібні нуклеуси.

Робоча поверхня левалуазьких відщепових нуклеусів оформлена подовжніми або конвергентними негативами, знятими з основної ударної площинки, та різноманітними комбінаціями латеральних і дистальних негативів, отриманих з допоміжних ударних площинок (рис. 5, 1, 2). Практично всі левалуазькі відщепові нуклеуси були залишенні на стадії переоформлення робочої поверхні після зняття центрального левалуазького відщепу. Для переоформлення робочої поверхні використовувались основна й допоміжні ударні площинки. Більшість ударних площинок були ретельно фасетовані. Половина левалуазьких нуклеусів мають прямокутну форму (рис. 5, 1). Завдяки такій формі основна й допоміжні ударні площинки знаходяться під прямим або близьким до прямого кутом одна до одної, що дозволяло отримувати відщепи зі специфічними комбінаціями латеральних і дистальних негативів на дорсальних поверхнях. Така система оформлення робочої поверхні левалуазьких нуклеусів була детально описана на основі ремонту матеріалів з Кабазі II та Молодове V (Usik 2003; Usik 2006).

Паралельні нуклеуси (табл. 5), в основному представлені залишковими формами. Серед них домінують типи з різноманітними комбінаціями латеральних та дистальних допоміжних площинок (рис. 6, 1). На найбільш спрацьованих екземплярах різниця між основними та допоміжними площинками не спостерігається (рис. 6, 2). Загалом навіть залишкові паралельні нуклеуси зберігають основні риси левалуазьких нуклеусів: наявність основних та допоміжних площинок, прямокутну або близьку до прямокутної форму робочої поверхні, ретельний фасетаж ударних площинок. Таким чином, наявні пренуклеуси та нуклеуси є результатом застосування специфічної левалуазької відщепової технології. Застосування пластинчатого розколювання може бути підтверджено єдиним зразком біподовжньо-суміжного підциліндричного пренуклеуса.

Колекція сколів стратифікованих комплексів визначається досить суттєвим вмістом латеральних — *débordant* відщепів та пластин (табл. 6; 7). Включно з реберчастими, латеральні сколи складають від 19% до 23% сукупності відщепів та пластин. До групи латеральних та реберчастих можна додати 6-8% допоміжних сколів, отриманих при переоформленні ударних площинок та робочих поверхонь нуклеусів. Незначний вміст сколів, які утворюються при виробництві двобічних знарядь (табл. 6; 7), не дає підстав для висновку про застосування двобічних технологій. Не схоже, щоб широко використовувався і метод комбева (табл. 6). Спостерігається чітка тенденція до

зростання відсотку левалуазьких відщепів і пластин: з 0,62 % у стратиграфічно ранньому комплексі G до 7,53 % у стратиграфічно пізнньому комплексі D (табл. 6; 7).

Огранка дорсальних поверхонь левалуазьких сколів загалом відповідає огранці робочих поверхонь нуклеусів: перехресне (рис. 5, 3), подовжньо-білатеральне (рис. 7, 1), біподовжньо-конвергентне (рис. 7, 2), подовжньо-перехресне (рис. 7, 3, 4), подовжньо-підпоперехресне (рис. 7, 5, 6), конвергентно-дистальне (рис. 7, 7). Серед регулярних сколів також домінує подовжня огранка, доповнене різноманітними комбінаціями дистальних та латеральних негативів. Досить широко представлене конвергентна огранка, яке доповнюється дистальними та латеральними негативами (рис. 7, 8). Близько половини всіх сколів мають чотирикутну форму, що відповідає морфології робочих поверхонь нуклеусів. Симетричні та асиметричні сколи представлені приблизно в рівних пропорціях. Кількість фасетованих ударних площинок у верхніх комплексах (D, E) майже вдвічі вища, ніж у стратиграфічно нижніх комплексах (табл. 7). Серед них найбільше опуклих, далі йдуть подовжні та прямі. Індекс пластин поступово зростає від нижніх комплексів до верхніх (табл. 7). Разом з тим, чіткіх свідоцтв регулярного використання пластинчатих технологій не виявлено. Скоріш за все, більшість сколів із пластинчастими пропорціями є результатом розколювання наявних подовжніх, біподовжніх та конвергентних нуклеусів. Хоча зустрічаються й поодинокі пластини, отримані з об'ємних нуклеусів, як і поодинокі пренуклеуси з підциліндричними робочими поверхнями.

Сколи з перевідкладених комплексів B і C за своїми морфологічними особливостями займають проміжне положення між верхніми (D, E) та нижніми (F, G) комплексами. Це вказує на вірогідність походження індустрій «чорного та сірого гумусів» зі зруйнованих ділянок практично всіх плейстоценових відкладів (табл. 6; 7).

На дослідженні площи гrotу і площинки знайдено 208 знарядь: 145 походять зі стратифікованих та 63 екз. — з перевідкладених комплексів (табл. 8). У жодному з археологічних комплексів не виявлено статистично повноцінної колекції знарядь. Поодинокі гостроконечники визначені в перевідкладених комплексах B, C, в одному з верхніх стратифікованих комплексів D та в одному з нижніх комплексів G. Деякож більше їх знайдено в одному з нижніх стратифікованих комплексів F (табл. 8). Типологічна структура гостроконечників містить практично всі типи характерні для кримських середньопалеолітичних технокомплексів. Більшість гостроконечників виконані на пластинах.

Скребла представлені однолезовими формами, серед яких найчисленнішими є опуклі (рис. 7, 8) та діагонально-прямі; менше прямих (рис. 7, 4), звивистих та різноманітних поперечних (табл. 8). Конвергентних скребел найбільше в нижніх стратифікованих комплексах F та G. Серед них широко представлені напівтрапецієподібні форми. Більшість скребел виготов-

лено на відщепах, в тому числі, левалуазьких (рис. 7, 4). Єдине двобічне скребло походить з комплексу D; виконане воно на крем'яній плитці в пласко-опуклій манері і віднесено до типу прямих обушкових. Г.А. Бонч-Осмоловський опублікував ще одне двобічне скребло (1930, табл. III), яке мабуть належить до цього ж археологічного комплексу. Проте, в наявній колекції Шайтан-Коби його нема.

Зубчасті, виїмчасті, тронковано-фасетовані знаряддя, базально-потоншенні та тронковані сколи присутні в майже усіх стратифікованих і перевідкладених комплексах (табл. 8). Найчисленнішим класом знарядь, представленим практично в усіх комплексах, є сколи з ретушшю. Більшість їх — на відщепах, у тому числі левалуазьких, з нанесеною на дорсальну поверхню латеральною маргінальною (рис. 5, 3) або латеральною лускатою частковою ретушшю (рис. 7, 5). Серед уламків знарядь визначені фрагменти двобічних виробів. Всі уламки двобічних знарядь походять з перевідкладених комплексів (табл. 8).

Загалом, виготовлення артефактів у стратифікованих комплексах базується на нуклеусному розколюванні. Використання двобічної технології на території стоянки не має достатніх підтвердження. Нуклеусне розколювання характеризується застосуванням специфічного левалуазького методу, що базується на експлуатації нуклеусів з чотирикутними робочими поверхнями, для кратного переоформлення яких використовувалися різноманітні комбінації дистальних та латеральних сколів з допоміжних площинок (Усик 2003; Usik 2006). Характерною особливістю даного методу є зміна типологічного статусу нуклеусів у процесі редукції. Не виключене застосування пластинчастого розщеплення, насамперед в комплексі D, але для повнішої характеристики пластинчастого сколювання, навіть у цьому комплексі, замало даних. Різниця в технічній індексації між комплексами D, E з одного боку та F, G з іншого, скоріш за все, пояснюється інтенсивністю застосування нуклеусного розщеплення та / або використанням різних моделей експлуатації сировинних ресурсів.

Знаряддя виготовлялися за допомогою пригострюючої або напівкруглої, маргінальної та лускатої ретуші, яка наносилася переважно на дорсальну поверхню. Типологічну основу інструментарію становлять однолезові скребла та відщепи з ретушшю. Деякож збільшення ролі гостроконечників та конвергентних скребел (насамперед напівтрапецієподібних) у комплексах F та G вірогідно пояснюється редукцією знарядь, що, своєю чергою, вказує на інтенсивніше використання сировини в зазначених комплексах.

Отже, наведені техніко-типологічні характеристики стратифікованих комплексів крем'яної індустрії з гrotу Шайтан-Коба відповідають основним рисам левалуа-мустьє Криму, відомого за такими колекціями, як Кабазі II, II/1A — IIА/2, Кабазі V, III/3, IV, Карабі Тамчин, II/2, III та Карабай I, 2 (Chabai 1998, 2005, 2008; Yevtushenko 2004; Demidenko 2008; Yevtushenko, Ignatenko 2012).

Висновки

Гrot Шайтан-Коба є багатошаровою середньопалеолітичною стоянкою. Його седименти представлені вісімома основними літологічними шарами, шість із яких знаходились в первинному заляганні (1-3, 6-8) і два — у перевідкладеному (4 та 5). В «інситних» відкладах акумулювались 7 археологічних комплексів (A1, A2, A3, D, E, F, G); ще два комплекси (B, C) походять з перевідкладених седиментів. Відклади усіх літологічних шарів були частково зруйновані господарською діяльністю в часи середньовіччя, а літологічні шари 4 та 5 і пов'язані з ними археологічні комплекси B та C з середньопалеолітичними артефактами утворилися внаслідок зазначеної діяльності. Перед розкопками в 1929 році товщина рихлих відкладів у гроті становила близько 30 см, тоді як до середньовічної зачистки гроту ця товщина сягала щонайменше 120 см. Приблизно такою ж була товщина плейстоценових відкладів і в наступних кримських гротах: Кік-Коба, Сеферек-Коба, Чагорак-Коба, Пролом I та Карабі Тамчин (Бонч-Оsmоловский 1940; Бадер 1940, 1957; Колосов 1979; Yevtushenko et al. 2004; Весельський, у другі). Для зазначених гротів характерні повільні темпи акумуляції літологічних відкладів (Бонч-Оsmоловский 1940, с. 56; Чабай 2004а, с. 175-184), які є одним із основних чинників утворення палімпсестів. Не виключено, що археологічні комплекси D, E, F, G є палімпсестами залишків багаторазових відвідин гроту первісними мисливцями. Разом з тим, зважаючи на показники щільноти артефактів, інтенсивність використання гроту під час акумуляції археологічних комплексів D, E, F, G була не дуже високою. Накопиченню досить значних обсягів артефактів сприяло інтенсивне використання нуклеусного сколювання, насамперед в археологічних комплексах D та E. Проте, виготовлення знарядь у цих комплексах не відігравало значущої ролі. Тоді як для

ЛІТЕРАТУРА

Анисюткин Н.К. О датировке грота Шайтан-Коба // Археологический сборник ЛГУ им. А.А. Жданова. — Ленинград, 1964. — С. 8.

Бадер О.Н. Новые данные по палеолиту горного Крыма // Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода. — Москва, 1940. — №6-7 — С. 85-88.

Бадер О.Н. Некоторые памятники палеолита и мезолита в восточной части горного Крыма // История и археология древнего Крыма. — Киев, 1957. С. 7-25.

Бонч-Оsmоловский Г.А. Шайтан-Коба, крымская стоянка типа Абри-Оди // Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода. — Москва, 1930. — №2. — С. 61-82.

Бонч-Оsmоловский Г.А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды II международной ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. — Москва, 1934. — Вып. V. — С. 114-183.

Бонч-Оsmоловский Г.А. Палеолит Крыма. Грот Кік-Коба. — Москва — Ленинград, 1940. — Вып. 1. — 226 с.

Весельський А.П. (у другі). Сеферек Коба — комплекс пам'яток середньопалеолітичного часу в Білогірському районі АР Крим. Львів.

комплексів F та G, навпаки, виробництво та використання / редукція знарядь дещо превалювали над первинним розщепленням. Так чи інакше, але можна стверджувати, що загалом комплекси D, E, F, G утворилися завдяки використанню моделі експлуатації сировини «стоянка-майстерня». Нижні комплекси (F, G) більше відповідають моделі «стоянка», тоді як у верхніх (D, E) переважають ознаки моделі «майстерня». Перевідкладені археологічні комплекси B, C поділяють техніко-типологічні риси, характерні для обох груп стратифікованих комплексів.

Простежені особливості нуклеусного розщеплення та виготовлення знарядь дають підстави віднести археологічні комплекси D, E, F, G гроту Шайтан-Коба до леваллуа-мустє Криму, яке є територіально-хронологічною групою леваллуа-мустєрського технокомплексу Східної Європи. Подальші технологічні та типологічні дослідження дозволять більш точно встановити місце археологічних комплексів гроту Шайтан-Коба серед леваллуа-мустєрських індустрій Східної Європи.

Автори статті щиро вдячні співробітникам Музею антропології та етнографії Петра Великого РАН Г.А. Хлопачову, Л.М. Гіжа, співробітникам наукового архіву ПМК РАН Н.О.Беловій та Т.П. Івановій, а також вченому секретарю ПМК С.О. Кулакову за допомогу в організації процесу вивчення колекцій та архівних документів.

Представлені результати досліджень були отримані в рамках виконання міжнародного українсько-німецького наукового проекту фонду Deutsche Forschungsgemeinschaft: «The dispersal of Modern Humans into an Eastern European refugial area of Late Neanderthals: interdisciplinary studies of contemporaneous industries from the Middle to Upper Palaeolithic transition in the Crimea (Ukraine)».

Гладилін В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — Киев: Наукова думка, 1976. — 229 с.

Колосов Ю.Г. Шайтан-Коба — мустєрська стоянка Криму. — Київ: Наукова думка, 1972. — 158 с.

Колосов Ю.Г. Новая мустєрская стоянка в гроте Пролом // Исследование палеолита в Крыму. — Редактор Ю.Г.Колосов. — Киев: Наукова думка, 1979. — С. 157-171.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. — Киев: Наукова думка, 1993. — 221 с.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.М. Новый тип середньопалеолітичної індустрії у східному Криму // Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії. — Львів, 1998. — Том CCXXXV. — С. 38-61.

Праслов Н.Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. Археология СССР. — Редактор П.И. Борисковский. — Москва: Наука, 1984. — Том 1. — С. 94-134.

Смирнов С.В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. — Київ: Наукова думка, 1973. — 172 с.

Степанчук В.М., Ковалюх М.М., Пліхт Й. Ван дер. Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // Кам'яна доба України. — Київ: Шлях, 2004. — Випуск 5.— С. 34-61.

Степанчук В.Н. Нижній и средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006: Зелена Буковина. — 463 с.

Усик В.І. Варианти метода леваллуа среднепалеолитических индустрій України (по матеріалам ремонту) // Варіабельність середнього палеоліту України. — Редактор Л.В. Кулаковська. — Матеріали круглого столу 11-12 листопада 2002 р. — Київ: Шлях, 2003. — С. 32-62.

Формозов А.А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // Материалы и исследования по археологии СССР. — Москва, 1958. — №71. — 123 с.

Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. — Симферополь: Шлях, 2004а. — 323 с.

Чабай В.П. Территориально-хронологические группы леваллуазских памятников Восточной Европы // Археология и палеоэкология Евразии. — Редактор А.П. Деревянко. — Новосибирск, 2004б. — С. 192-200.

Черныш А.П. Ранний и средний палеолит Приднестровья // Труды комиссии по изучению четвертичного периода. — М.: Наука, 1965. — Вып. XXV. — 136 с.

Черныш А.П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустерьерское поселение на Среднем Днестре. — Редакторы Г.И. Горецкий и И.К. Иванова. — М.: Наука, 1982. — С. 6-102.

Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда. — Редакторы И.К. Иванова и С.М. Цейтлин. — М.: Наука, 1987. — С. 7-93.

Chabai V.P. Kabazi-II: The Western Crimean Mousterian Assemblages of Unit II, Levels II/7-II/8C // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea, vol.1. — Edited by: A.Marks and V.Chabai. — Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. — 1998. — No 84. — P. 201-252.

Chabai V.P. The Western Crimean Mousterian and Micoquian at Kabazi II, Units A, II, IIA and III: Environment, Chronology and Artifacts // Kabazi II: the 70000 years since the Last Interglacial. — Edited by: V. Chabai, J. Richter, Th. Uthmeier. — Palaeolithic sites of Crimea. — Vol. 2. — Simferopol-Cologne: Shlyakh, 2006. — P. 1-36.

Chabai V.P. Kabazi V, Unit IV: Western Crimean Mousterian // Kabazi V: Interstratification of Micoquian & Levallois-Mousterian Camp Sites. — Edited by: V. Chabai, J. Richter, Th. Uthmeier. — Palaeolithic sites of Crimea. — Vol. 3. — Part 2. — Simferopol-Cologne: Shlyakh, 2008. — P. 395-426.

Chabai V.P., Marks A. E. and K. Monigal. Crimea in the Context of the Eastern European Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea, vol. 3. — Edited by: V. Chabai, K. Monigal, and A.Marks. — Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. — 2004. — No 104. — P. 419-460.

Chabai V.P. and Uthmeier Th. Settlement Systems in the Crimean Middle Palaeolithic // Kabazi II: the 70000 years since the Last Interglacial. — Edited by: V. Chabai, J. Richter, Th. Uthmeier. — Palaeolithic sites of Crimea. — Vol. 2. — Simferopol-Cologne: Shlyakh, 2006. — P. 297-359.

Demidenko Yu.E. Kabazi V, Sub-Unit III/3: Western Crimean Mousterian Assemblages // Kabazi V: Interstratification of Micoquian & Levallois-Mousterian Camp Sites. — Edited by: V. Chabai, J. Richter, Th. Uthmeier. — Palaeolithic sites of Crimea. — Vol. 3. — Part 2. — Simferopol-Cologne: Shlyakh, 2008. — P. 211-274.

Demidenko Yu.E. The Late Middle Palaeolithic and Early Upper Palaeolithic of the Northeastern and Eastern edges of the Great Mediterranean (South of Eastern Europe and Levant): any archaeological similarities? // The Lower and Middle Palaeolithic in the Near East and Neighbouring Regions. — Edited by: J.-M. Le Tensorer, R. Jahger and M. Otte. — Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. — 2011. — No 126. — P. 151-167.

Usik V.I. The problem of the Levallois method in Level II/8 of Kabazi II // Kabazi II: the 70000 years since the Last Interglacial. — Edited by: V. Chabai, J. Richter, Th. Uthmeier. — Palaeolithic sites of Crimea. — Vol. 2. — Simferopol-Cologne: Shlyakh, 2006. — P. 143-168.

Yevtushenko A.I. Karabi Tamchin: Assemblages from Selected Levels // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea, vol. 3. — Edited by: V. Chabai, K. Monigal, and A.Marks. — Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. — 2004. — No 104. — P. 307-340.

Yevtushenko A.I., A. Burke, and C. R. Ferring. The Site of Karabi Tamchin: Introduction // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea, vol. 3. — Edited by: V. Chabai, K. Monigal, and A.Marks. — Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. — 2004. — Vol. 104. — P. 277-282.

Yevtushenko A.I., Ignatenko O.V. Karabai I, cultural layers 1A, 1, 2A & 2: Artefacts // Карабай I палеолитическая стоянка в Восточном Крыму. — Редакторы А.И. Евтушенко, В.П. Чабай. — Археологический альманах. — № 26. — Донецк: Донбасс, 2012. — С. 49-62.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Бонч-Осмоловский Г.А. Полевой дневник археологических раскопок Крымской экспедицией палеолитической стоянки Шайтан-Коба (окрестности с. Бодрак, Симферопольского р-на). — Начато: 27 июня 1929 г, кончено: 31 августа 1929 г., на 27 листах. — Фонд 2. — Опись 1929. — Единица хранения 282. — Научный архив Института истории материальной культуры РАН. — Санкт-Петербург, 1929а.

Бонч-Осмоловский Г.А. Полевые чертежи по раскопкам палеолитической стоянки Шайтан-Коба (окрестности с. Бодрак, Симферопольского р-на). — Начато: 1929 г, кончено: 1929 г., на 56 листах. — Фонд 2. — Опись 1929. — Единица хранения 283. — Научный архив Института истории материальной культуры РАН. — Санкт-Петербург, 1929б.

Chabai V.P., Usik V.I.**Shaitan-Koba rock-shelter: the stratigraphy of deposits and general characteristic of artifacts**

Shaitan-Koba rock-shelter is one of the most important Crimean Middle Paleolithic sites. It was excavated by G.A. Bonch-Osmolowsky in 1929. This paper is devoted to the analyses of museum collection of artifacts (Peter the Great Museum of Anthropology & Ethnography, St. Petersburg) and field documents from archive (Institute of the History of Material Culture, St. Petersburg). Instead of commonly adopted two-layer subdivision of both lithological and cultural stratigraphy, the nine lithological layers and nine archaeological complexes have been proposed. The lithological layers 1-3 and 6-9 were found in primary context, as well as archaeological complexes A₁, A₂, A₃, D, E, F and G originate from *in situ* deposits. Lithological layers 4, 5 and archaeological complexes B, C associate with redeposited sediments. The *in situ* archaeological complexes contain 7180 flint artifacts; the redeposited archaeological complexes are represented by 2045 artifacts. All of stratified archaeological complexes belong to the Levallois-Mousterian techno-complex, known from such Crimean locations as: Kabazi II, II/2 — II/1A; Kabazi V, III/3, IV; Karabi Tamchin, II/2, III; and, Karabaj I, 2. The core reduction strategy is based on the Levallois flake method. The tool typology is characterized by the dominance of simple scrapers and retouched pieces made on flakes. There is some differences in artifact structure between archaeological complexes D, E from one hand, and F, G from another. These differences might be explained by the implication of different models of raw material exploitation.

Таблиця 1. Шайтан-Коба, археологічні комплекси A₁, A₂, A₃: співвідношення категорій артефактів.

	A ₁	A ₂	A ₃
Пренуклеуси	2	—	—
Нуклеуси	3	—	—
Пластини	6	—	—
Відщепи	47	1	2
Знаряддя однобічні	4	—	1
Невизначені сколи	1	—	—
Лусочки	44	2	15
Уламки	7	—	1
ЗАГАЛОМ:	114	3	19

Таблиця 2. Шайтан-Коба, археологічні комплекси В та С: співвідношення категорій артефактів.

	B	#	esse, %	C	#	esse, %
	#					
Пренуклеуси	2	0,57	—	—	—	—
Нуклеуси	7	2,01	1	0,93	—	—
Знаряддя однобічні	35	10,06	21	19,63	—	—
Знаряддя двобічні	5	1,44	2	1,87	—	—
Пластини	48	13,79	15	14,02	—	—
Відщепи	246	70,69	67	62,62	—	—
Невизначені сколи	5	1,44	1	0,93	—	—
Лусочки	1080	—	419	—	—	—
Уламки	69	—	22	—	—	—
ЗАГАЛОМ:	1497	100,00	548	100,00	—	—

Таблиця 3. Шайтан-Коба, археологічні комплекси D, E, F та G: співвідношення категорій артефактів.

	D		E		F		G	
	#	esse, %						
Пренуклеуси	8	1,79	4	1,98	5	1,12	1	0,30
Нуклеуси	21	4,70	7	3,47	6	1,35	3	0,90
Знаряддя однобічні	26	5,82	12	5,94	59	13,26	42	12,65
Знаряддя двобічні	—	—	1	0,50	—	—	—	—
Пластини	95	21,25	30	14,85	63	14,16	44	13,25
Відщепи	294	65,77	148	73,27	309	69,44	239	71,99
Невизначені сколи	3	0,67	—	—	3	0,67	3	0,90
Лусочки	1435	—	846	—	1704	—	1455	—
Уламки	48	—	26	—	55	—	49	—
ЗАГАЛОМ:	1930	100,00	1074	100,00	2204	100,00	1836	100,00

Таблиця 4. Шайтан-Коба, археологічні комплекси A1, B, D, E, F та G: пренуклеуси.

	A ₁	B	D	E	F	G
Радіальні	—	—	—	—	1	1
Конвергентні	—	—	1	—	—	—
Паралельні						
поздовжні	1	—	1	2	—	—
поперечні	—	—	—	—	1	—
біпоздовжні	—	—	1	2	—	—
ортогональні	1	—	2	—	2	—
підперехресні	—	—	—	—	1	—
перехрестні	—	1	—	—	—	—
Невизначені	—	1	3	—	—	—
ЗАГАЛОМ:	2	2	8	4	5	1

Таблиця 5. Шайтан-Коба, археологічні комплекси A1, B, C, D, E, F та G: нуклеуси.

	A ₁	B	C	D	E	F	G
Дископодібні							
овальні	—	—	—	1	—	—	—
Радіальні							
трикутні	—	1	—	—	—	—	—
Комбева							
поздовжні, прямокутні	—	—	—	—	1	—	—
Левалуазькі							
поздовжньо-білатеральні, округлі	1	—	—	—	—	—	—
поздовжньо-білатеральні, прямокутні	—	—	1	—	—	—	—
поздовжньо-перехрестні, прямокутні (Рис. 5, 1)	—	—	—	1	—	—	—
конвергентно-латеральні, трикутні	—	—	—	1	—	—	—
конвергентно-білатеральні, трикутні (Рис. 5, 2)	—	—	—	1	—	—	—
конвергентно-перехрестні, прямокутні	—	—	—	1	—	—	—
Конвергентні							
конвергентно-латеральні / поздовжні, альтернативні, овальні	—	—	—	—	1	—	—
конвергентно-підперехрестні, прямокутні (Рис. 6, 3)	—	—	—	1	—	—	—
конвергентно-латеральні, трапеційні	—	—	—	—	1	—	—
Паралельні							
поздовжні, прямокутні	—	—	—	1	—	1	—
поздовжні, трикутні	—	—	—	—	—	—	1
поздовжні, невизначені	—	—	—	—	1	—	—
поздовжньо-латеральні, невизначені	—	—	—	—	—	—	1
поздовжньо-перехрестні, прямокутні	—	—	—	2	—	—	—
поздовжні, кубовидні (багато-площадочні)	—	—	—	1	—	—	—
поперечні, прямокутні	—	—	—	1	—	—	—
біоперечно-латеральні, прямокутні (Рис. 6, 1, 3)	—	—	—	1	—	—	—
ортогональні, прямокутні	—	1	—	—	—	—	—
ортогонально-підперехрестні, овальні	—	—	—	—	1	—	—
підперехресні, прямокутні	—	1	—	1	—	—	—
підперехресно-поперечні, прямокутні	1	—	—	1	—	—	—
перехресні, овальні	—	—	—	—	—	1	—
перехресні, прямокутні (Рис. 6, 2)	1	—	—	1	—	—	—
Невизначені							
ЗАГАЛОМ:	—	4	—	6	2	2	3

Таблиця 6. Шайтан-Коба, археологічні комплекси D, E, F та G: структура сколів*.

	B		C		D		E		F		G	
	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%
Відщепи левалуа	8	2,49	—	—	29	7,04	8	4,35	12	2,84	2	0,62
Пластини левалуа	2	0,62	—	—	2	0,49	1	0,54	—	—	—	—
Відщепи регулярні	168	52,34	58	58,00	191	46,36	102	55,43	228	53,90	186	57,76
Пластини регулярні	30	9,35	13	13,00	58	14,08	20	10,87	45	10,64	35	10,87
Відщепи комбева	5	1,56	—	—	5	1,21	1	0,54	17	4,02	3	0,93
Відщепи допоміжні	37	11,53	6	6,00	30	7,28	11	5,98	36	8,51	26	8,07
Відщепи латеральні	49	15,26	14	14,00	59	14,32	26	14,13	55	13,00	53	16,46
Пластини латеральні	16	4,98	7	7,00	33	8,01	13	7,07	24	5,67	14	4,35
Відщепи реберчасті	2	0,62	1	1,00	—	—	2	1,09	1	0,24	1	0,31
Пластини реберчасті	2	0,62	—	—	2	0,49	—	—	1	0,24	—	—
Відщепи двобічної обробки	2	0,62	1	1,00	3	0,73	—	—	4	0,95	2	0,62
ЗАГАЛОМ:	321	100,00	100	100,00	412	100,00	184	100,00	423	100,00	322	100,00
Відщепи природні	2	—	1	—	1	—	4	—	3	—	2	—
Невизначені	11	—	3	—	5	—	2	—	7	—	3	—

*включно зі знаряддями на сколах

Таблиця 7. Шайтан-Коба, археологічні комплекси B, C, D, E, F, G: технічні показники сколів.

	B	C	D	E	F	G
Ilam	15,58	20,00	23,06	18,48	16,55	15,22
IfI	44,39	45,61	63,67	69,23	33,08	30,84
Ifs	24,88	29,82	36,66	40,00	16,54	11,68
Сколи левалуа, %	3,12	—	7,59	4,89	2,84	0,62
Сколи латеральні, реберчасті, %	21,49	22,00	22,82	22,29	19,16	21,12
Сколи технічні, %	11,53	6,00	7,28	5,98	8,51	8,07
Сколи двобічної обробки, %	0,62	1,00	0,73	—	0,95	0,62

Таблиця 8. Шайтан-Коба, археологічні комплекси A1, A3, B, C, D, E, F, G: знаряддя.

	A1	A3	B	C	D	E	F	G
ГОСТРОКОНЕЧНИКИ								
латеральні	—	—	—	—	—	—	1	—
підтрикутні	—	—	1	—	—	—	1	—
напівсегментоподібні	—	—	—	—	—	—	1	—
напівлистоподібні	—	—	—	—	—	—	—	1
підлистоподібні	—	—	—	1	—	—	—	—
конвергентно-звивисті	—	—	—	—	1	—	—	—
СКРЕБЛА								
поперечно-опуклі	—	—	—	—	—	—	—	3
поперечно-звивисті	—	—	—	—	—	—	—	1
діагонально-прямі	—	—	3	1	—	—	—	2
діагонально-опуклі	—	—	—	—	—	—	—	1
діагонально-звивисті	—	—	—	—	—	—	1	2
прямі	1	—	2	—	—	—	1	—
опуклі	—	1	2	3	1	1	4	1
звивисті	—	—	1	1	—	—	1	2
прямо-опуклі	—	—	—	—	—	—	1	1
подвійно-опуклі	—	—	—	—	—	—	1	—
напівтрапецеподібні	—	—	—	—	1	1	4	4
підтрапецеподібні	—	—	—	—	—	—	1	—
напівпрямокутні	—	—	—	—	—	1	—	1
напівсегментоподібні	—	—	—	—	—	—	1	1
напівлистоподібні	—	—	—	—	—	—	2	1
конвергентно-звивисті	—	—	—	—	—	—	—	1
ЗУБЧАСТИ								
ВИЇМЧАСТИ								
ТРОНКОВАНО-ФАСЕТОВАНІ СКОЛИ								
ТРОНКОВАНІ СКОЛИ								
ДВОБІЧНІ СКРЕБЛА								
прямі, обушкові	—	—	—	—	—	1	—	—
ПОТОНШЕНІ СКОЛИ								
РЕТУШОВАНІ СКОЛИ ТА УЛАМКИ								
невизначені однобічні знаряддя	3	—	13	7	16	3	20	8
невизначені двобічні знаряддя	—	—	9	4	3	3	13	10
незавершені скребла кіна	—	—	—	—	—	1	—	1
ZAGALOM:	4	1	40	23	26	13	59	42

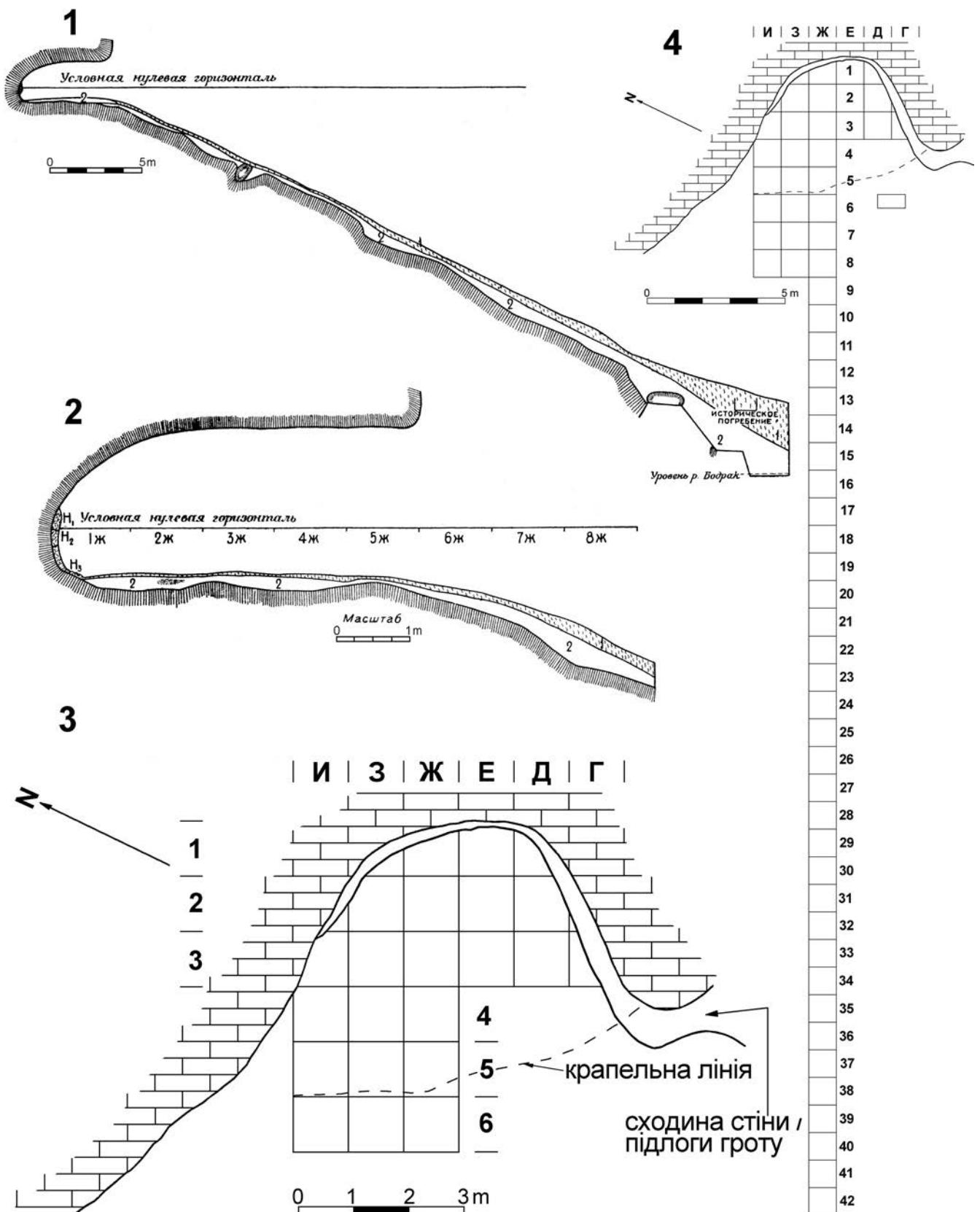

Рис. 1. Шайтан-Коба: 1, 2 — стратиграфічні розрізи по лінії квадратів «ж» (за Г.А. Бонч-Осмоловським: 1930, рис. 5); 3 — план розкопу (за Ю.Г. Колосовим, 1972, рис. 8); 4 — план розкопу (перемальований та скомпонований за Г.А. Бонч-Осмоловським, 1929б, листи 8, 9).

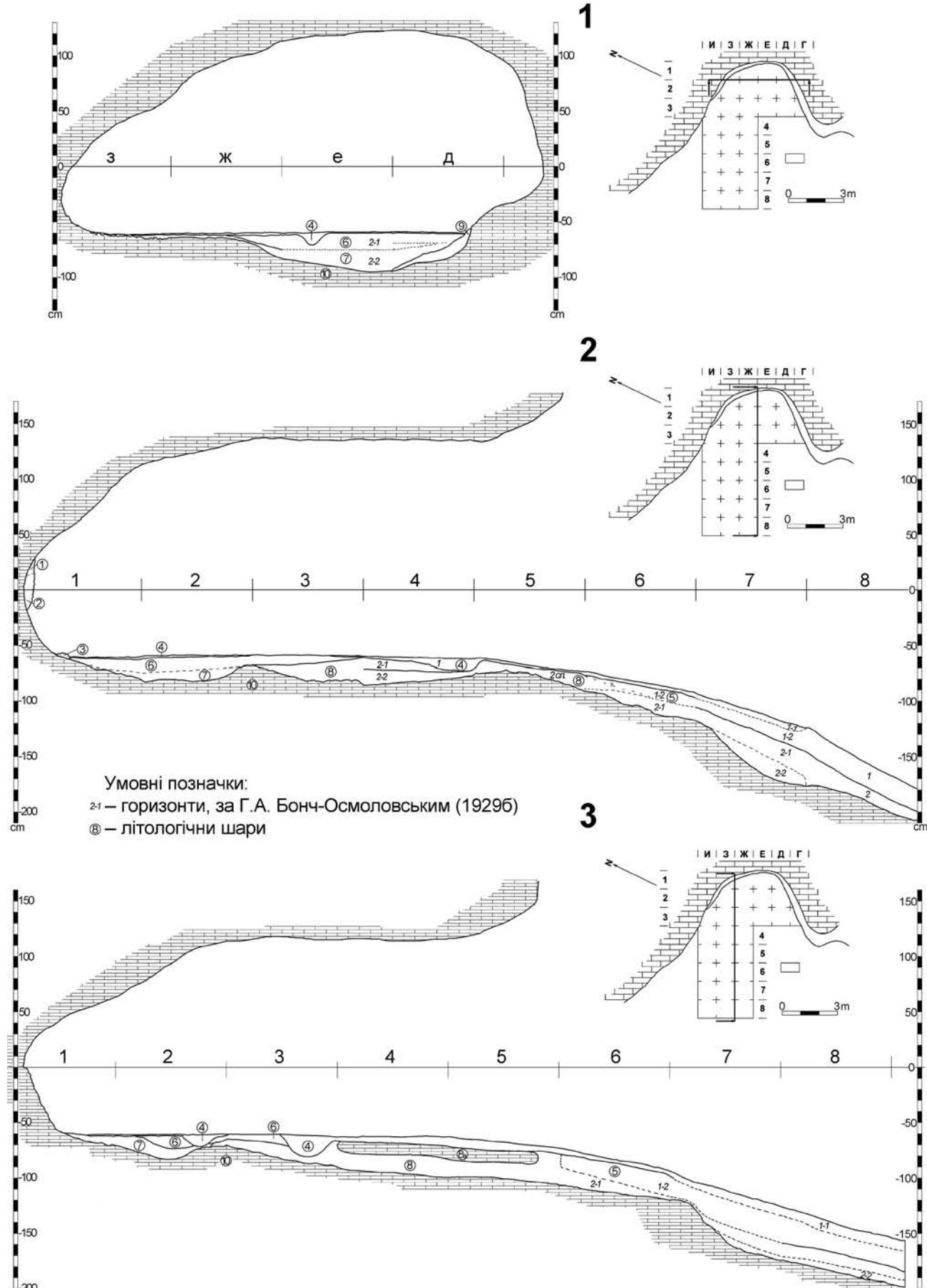

Рис. 2. Шайтан-Коба: 1 — стратиграфічний розріз по лінії квадратів 1/2; 2 — стратиграфічний розріз по лінії квадратів е/ж; 3 — стратиграфічний розріз по лінії квадратів ж/з (наведені розрізи перемальовані та скомпоновані за Г.А. Бонч-Осмоловським, 1929б, листи 6, 14, 15, 20-26, 34, 37).

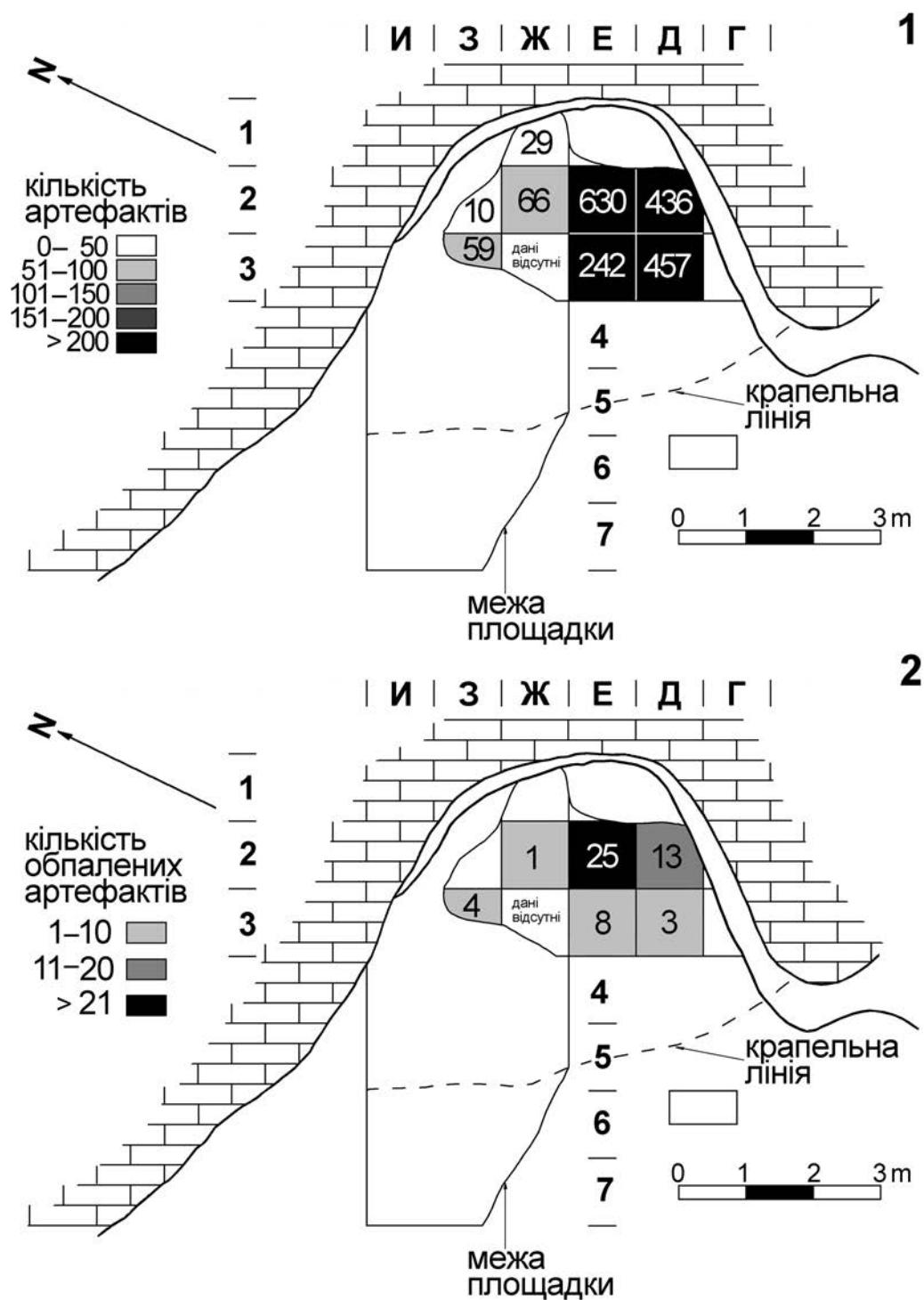

Рис. 3. Шайтан-Коба, археологічний комплекс D: 1 — план розповсюдження артефактів на площі розкопу; 2 — план розповсюдження обпалених артефактів на площі розкопу.

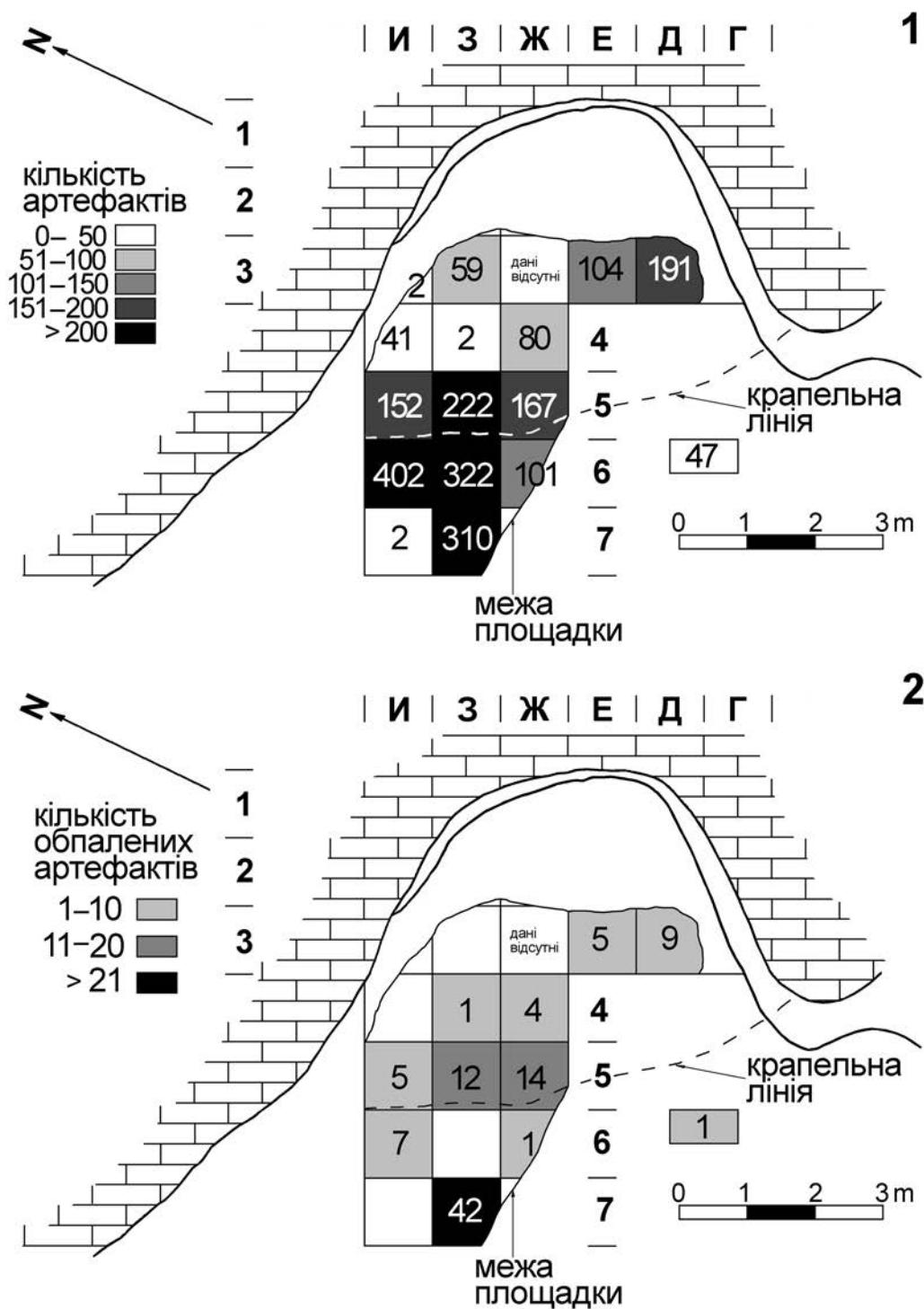

Рис. 4. Шайтан-Коба, археологічний комплекс F: 1 — план розповсюдження артефактів на площі розкопу; 2 — план розповсюдження обпалених артефактів на площі розкопу.

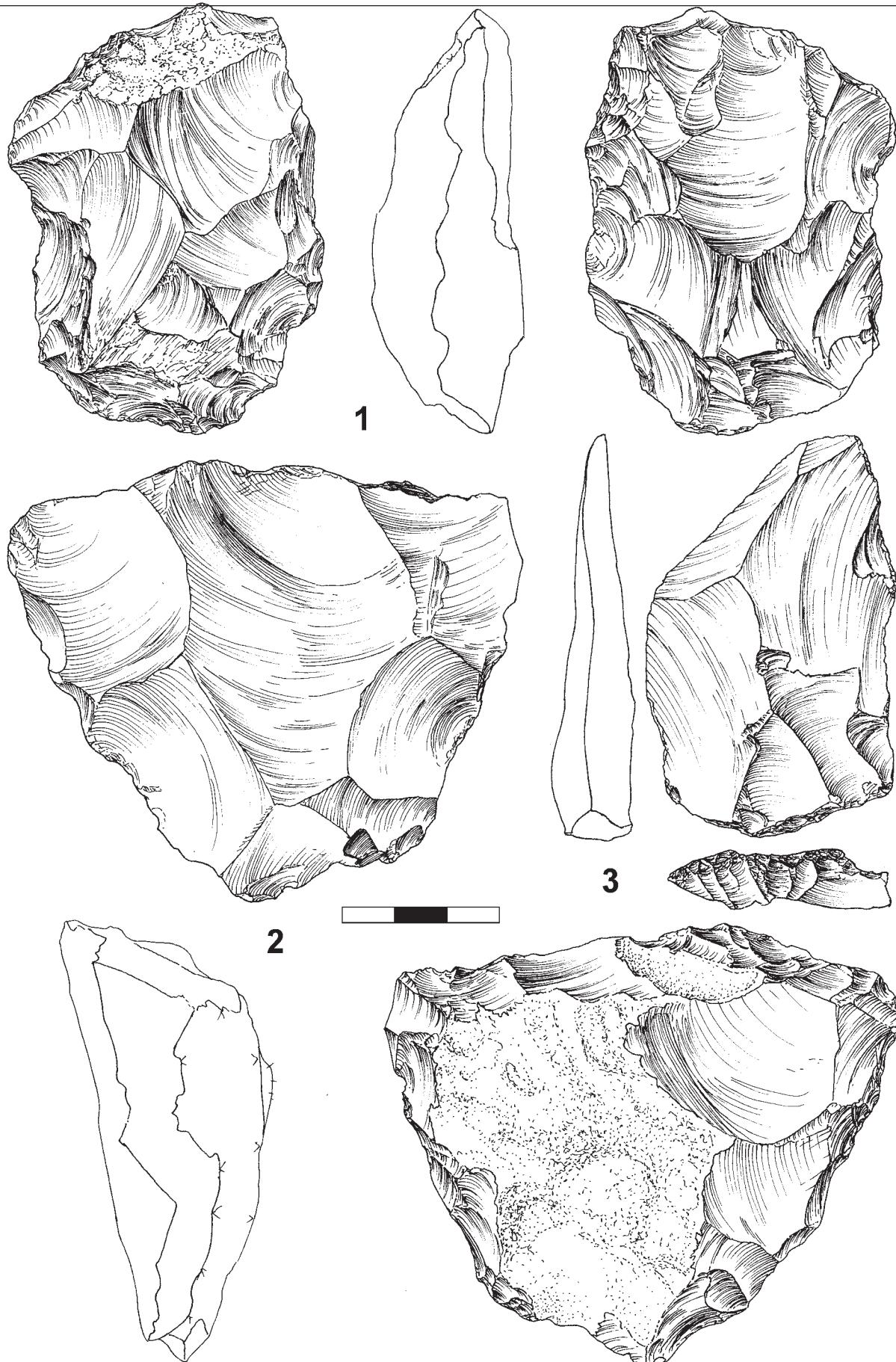

Рис. 5. Шайтан-Коба, археологічний комплекс D: 1 — нуклеус левалуазький подовжньо-перехресний, прямо-кутний; 2 — нуклеус левалуазький конвергентно-перехрестний, трикутний; 3 — відщеп з ретушшю, левалуазький з перехресною огранкою.

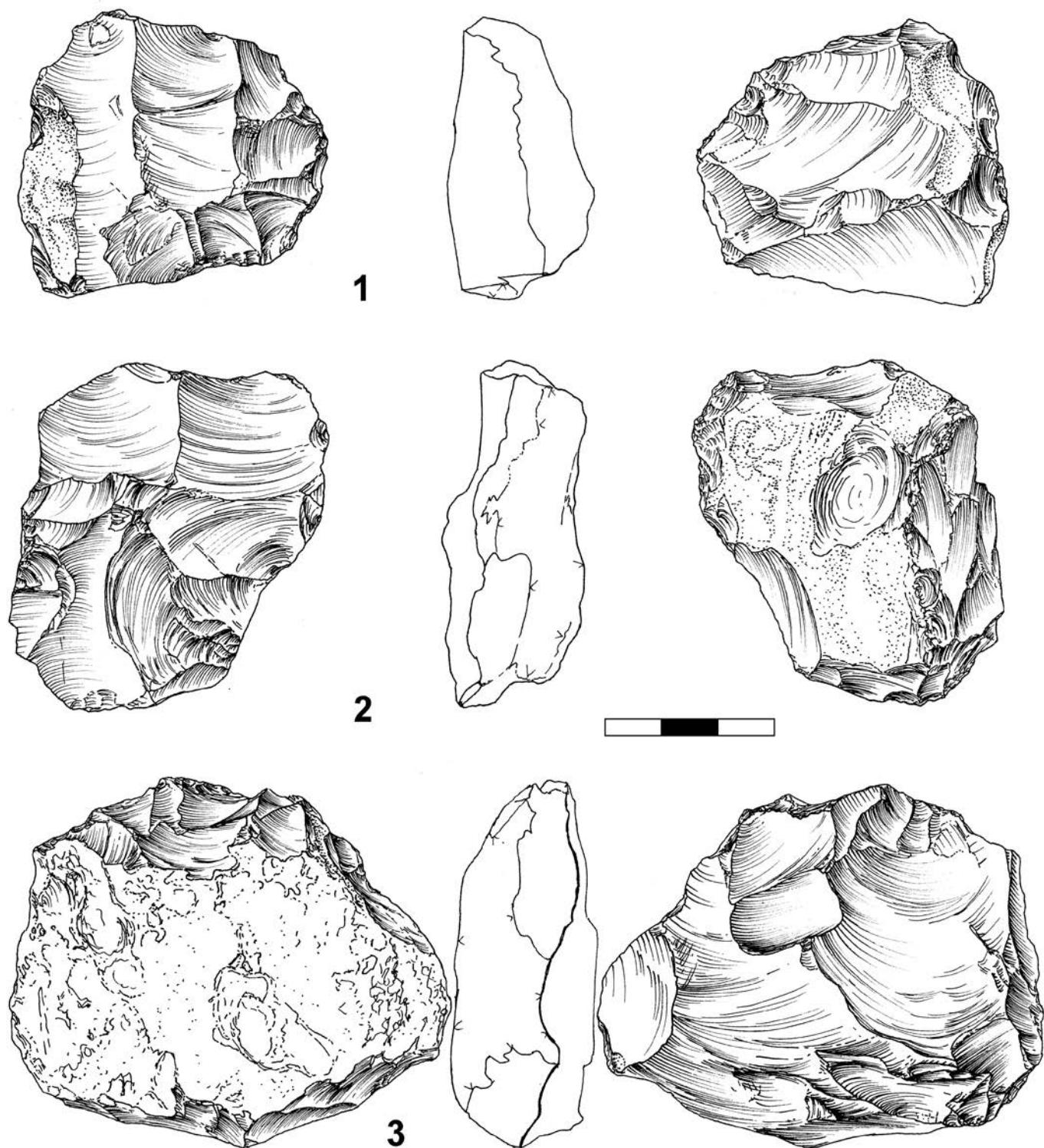

Рис. 6. Шайтан-Коба, археологічні комплекси D (1, 3) та A1 (2), нуклеуси: 1 — біноперечно-латеральний, пря-
мокутний; 2 — перехресний, прямокутний; 3 — конвергентно-підперехресний, прямокутний.

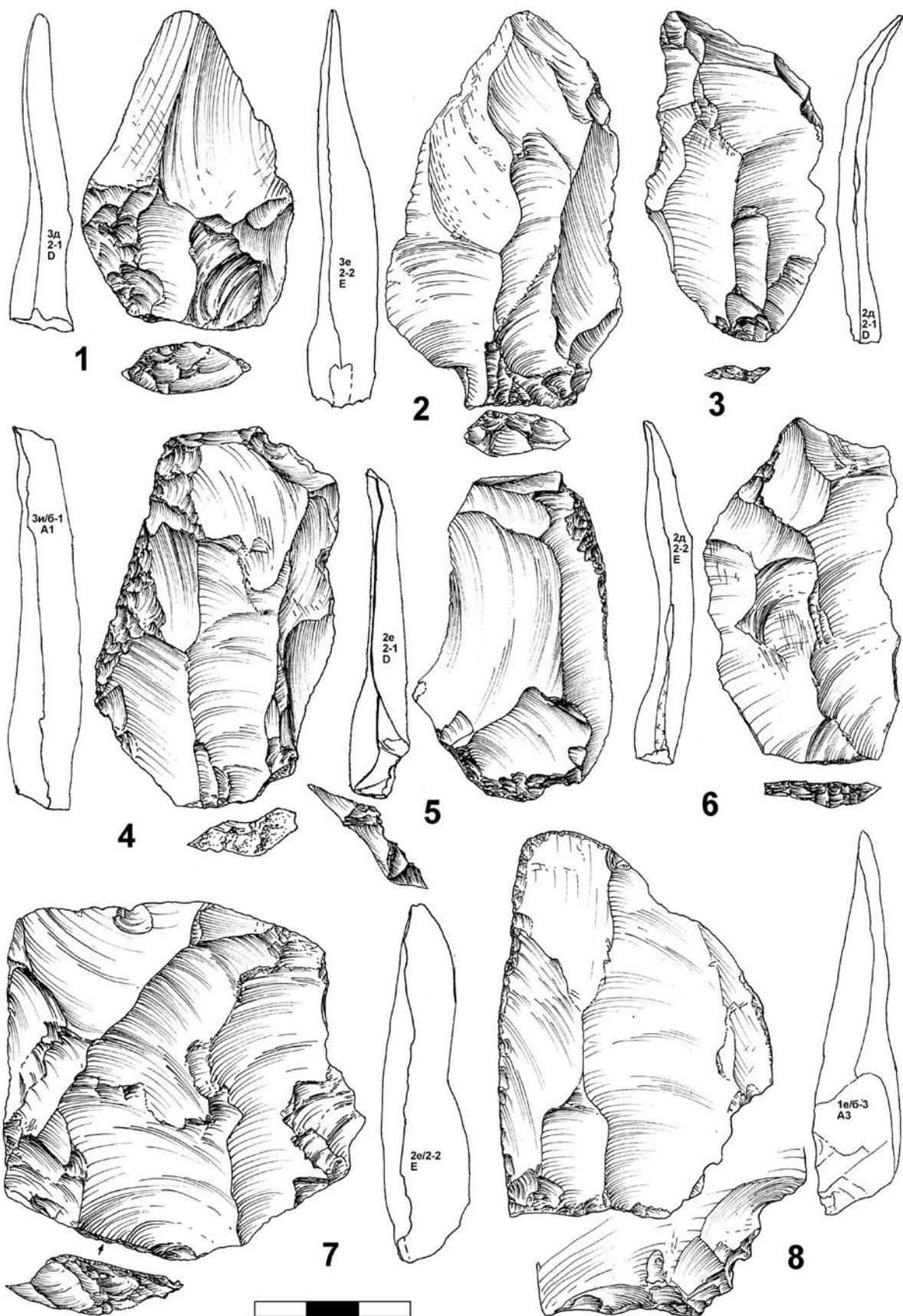

Рис. 7. Шайтан-Коба, археологічні комплекси А1 (4), А3 (8), D (1, 3, 5) та Е (2, 6, 7): 1-7 — відщепи левалуазькі з подовжньо-білатеральною (1), біподовжньо-конвергентною (2), подовжньо-перехресними (3, 4), подовжньо-підперехресними (5, 6), конвергентно-дистальною (7) огранками; 4 — скребло пряме дорсальне на левалуазькому відщепі; 5 — скол з ретушшю на левалуазькому відщепі; 8 — скребло опукле дорсальне на відщепі з конвергентно-латеральною огранкою.

Степанчук В.М.

СТОЯНКА КОЛОСОВСЬКА (ЗАСКЕЛЬНА VI), ШАРИ III І IIIА: КАМ'ЯНА ТА КІСТЯНА ІНДУСТРІЙ, ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗНАХІДКИ

Стаття містить короткий огляд кам'яної та кістяної індустрій, а також індивідуальних знахідок, виявлених в колекціях шарів III і IIIа стоянки Колосовська (Заскельна VI), добутих Ю.Г. Колосовим під час розкопок 1970-1980 років.

Багатошарова печерна стоянка, названа ім'ям її багаторічного дослідника Ю.Г. Колосова (1924-2002), розташована в передгірській частині Криму, у східній частині півострова, поблизу с. Вишенне Білогірського р-ну Кримської АР, в пригирловій частині Червоній балки, на правому березі р. Біюк-Карасу, під 45°6' ПнШ та 34°36' СхД, на висоті близько 205 метрів над рівнем моря в системі координат IGS 98, за 45-50 км від сучасного узбережжя. Пов'язана зі зруйнованим навісом, обваленим козирок якого був зафікований над II культурним шаром. Експозиція сховища південна, висота над рівнем річки близько 60 м.

У 3-метровій колонці відкладів Колосовської (Заскельної VI) простежено щонайменше сім окремих культурних шарів. Точна хроностратиграфічна позиція шарів VI-V не встановлена, але припускається їх принадлежність до початку вюрму. Згідно радіовуглевих датувань верхні чотири культурні шари розташовані в межах 24-39 некаліброваних тис. років. Мегафауна представлена, головним чином, мамонтом, носорогом, конем, сайгою, гіантським та північним оленем. У IIIа, III і II шарах виявлені рештки неандертальців. Крем'яний інвентар стоянки визначається як належний до міококської аккайської індустрійної традиції.

Найбільш масові знахідки представлені виробами з ізотропних порід каменю, а також фауністичними залишками. Менш численними є предмети з в'язких порід каменю, а також фрагменти кісток з ознаками утилізації або обробки. Поодинокими зразками представлені артефакти з унікальними особливостями використання або обробки. Нижче пропонується короткий огляд кам'яної та кістяної індустрій, а також індивідуальних знахідок, виявлених в колекціях III і IIIа шарів стоянки, добутих розкопками Ю.Г. Колосова в 1970-1980 роках.

Кам'яна індустрія шарів III і IIIа Колосовської (Заскельної VI)

До об'єктів кам'яної індустрії були умовно віднесені предмети з неізотропних порід. У своїй більшості такі предмети мають ознаки використання в якості т.зв. «знарядь для виробництва знарядь».

У матеріалах III і IIIа шару виявлено не менше 50 гальок та їх уламків, принесених на стоянку її мешканцями, швидше всього, з галечника річки, що протікала неподалік. Гальки туфу й туфогенного пісковику

Stepanchuk V.M.

SITE OF KOLOSOV (ZASKELNA VI), LAYERS III AND IIIA : STONE AND BONE INDUSTRIES, PECULIAR FINDS

Стаття містить короткий огляд кам'яної та кістяної індустрій, а також індивідуальних знахідок, виявлених в колекціях шарів III і IIIа стоянки Колосовська (Заскельна VI), добутих Ю.Г. Колосовим під час розкопок 1970-1980 років.

складають більше 50%, сланцю — до 25%, пісковику, кварцу, вапняку — в середньому до 5-10%. Більша частина гальок має сліди використання в якості відбійників і ретушерів.

У колекції є п'ять відбійників. Для них підбиралися неправильно-прямокутні, овальні та округлі гальки пісковику вагою від 100 до 170 гр. На поверхнях, як правило, термінальних, приурочених до кінців гальок, є вм'ятини й забитості.

Більше 20 наявних ретушерів (рис. 1: 1-3) представлені гальками порівняно невеликих розмірів (у середньому 50 x 40 x 15 мм) і ваги (в середньому 20-30 гр), пласко-опуклими, овальних обрисів. Переважають гальки туфу й туфогенного пісковику (16 екз.), сланцю (4), є також кварциту (1) та ін. порід. Ретушери мають від однієї до трьох ділянок з рисками-вм'ятинами, розташованими майже перпендикулярно до довгої осі гальок, проте дещо острорів від неї, ближче до краю.

Розміри ділянок пошкоджень в середньому складають 2-2,5 кв. см. З рисками іноді пов'язані групи подряпин, які майже завжди розташовуються перпендикулярно рискам-вм'ятинам і в половині випадків перекривають їх. Іноді подряпини не пов'язані з рисками. Окрім групи подряпин сягають довжини 3,2 см, розміри рисок в середньому 0,5-3 (іноді до 4,2) мм. Ретушерів з однією робочою ділянкою — 12, з двома — 7, з трьома — 4.

Якщо є підстави для припущення, що певна частина кістяних аналогів ретушерів могла бути використана в операціях грубого пришліфування ретушованого леза або зони удару на нуклеусі, то тим більше підстав для такого висновку щодо кам'яних знарядь.

Є також кілька комбінованих знарядь. Три гальки мають сліди використання як у якості відбійників, так і в якості ретушерів.

Окрім того, в матеріалах є близько двох десятків дрібних відщепів і лусочек — продуктів руйнування гальок в процесі їх утилізації.

Незвичним є виріб, який формально можна визнати як чопінг, виготовлений з пісковикової гальки. На одній із бічних сторін він має сліди пошкоджень від використання в якості ретушера. Можливо це підібраний і реутилізований предмет; не виключено також, що виріб належить мешканцям шару.

Практично всі згадані знахідки в той чи інший спосіб були залучені до процесів обробки крем'яної

сировини, виготовлення заготовок, оформлення та переоформлення знарядь. До категорії знарядь для виготовлення знарядь слід також відносити т.зв. ретушери на крем'яних сколах. Останні характеризуються наявністю на одній із поверхонь вищербин-вибоїн — поодиноких, серійних, або злитих в суцільні ділянки пошкоджень. Найімовірніше, походження таких ушкоджень пов'язане з ретушуванням віджимом або ударом.

У шарі III виявлено 36 таких виробів, в шарі IIIa — 15. У всіх випадках це цілі або фрагментовані знаряддя на сколах; специфічні пошкодження локалізовані на центральних поверхнях, в районі відбивного горбка. Розміри ділянок ушкоджень на артефактах з шару III становлять від 0,6 x 0,2 до 1,4 x 0,9 см, на артефактах з шару IIIa — від 0,4 x 0,5 до 1,1 x 1,0 см. В шарі III предметів з одиничними (до 10) пошкодженнями налічується 11, з групами пошкоджень — 17, з суцільними ділянками пошкоджень — 8; в шарі IIIa, відповідно, — 5, 6 і 14 предметів.

Кістяна індустрія шарів III і IIIa Колосовської (Заскельної VI)

Наявність фрагментів кісток з ознаками використання або модифікації серед фауністичних решток зазначених верств (Колосовської) За скельної VI було встановлено вже на перших етапах вивчення стоянки. Так, Ю.Г. Колосов повідомляє про знахідку кількох кістяних ретушерів вже в процесі польових робіт на стоянці (Колосов 1973). Надалі, вже в середині 80-х рр. минулого століття, автором цієї публікації була проведена в камеральних умовах спеціальна робота з пошуку і систематизації кістяних предметів зі слідами використання та обробки в матеріалах Заскельненських стоянок. Ці дані не були тоді опубліковані, і лише деякі статистичні витяги з цієї роботи Ю.Г. Колосов навів у своїй монографії 1986 р. (Колосов 1986, с. 67, 68). Зокрема, в ній повідомляється про знахідку 45 і 39 кістяних ретушерів та ковадел в III і IIIa шарах, відповідно. Крім того, в матеріалах цих шарів були виявлені численні фрагменти кісток з нарізками, поодинокими насічками, подряпинами від зіскоблювання, ознаками розщеплення, ретушування тощо. Попередня ревізія цих матеріалів у процесі підготовки пропонованої статті довела правомірність, в цілому, колишніх визначенів і статистичних підрахунків. Були отримані й нові дані, про що піде мова нижче.

Згадані ретушери й ковадла — фрагменти кісток зі слідами використання при обробці кам'яної сировини — загалом є рядовою знахідкою на пам'ятках з двобічними індустріями, до яких належать і III та IIIa шари Колосовської (Заскельної VI). Більш рідкісними є інші типи знарядь, зокрема лощила.

Лощила

Являють собою фрагменти трубчастих кісток з ділянками інтенсивної залощеності на одній із бічних граней або на обох таких гранях. Ділянки залощеності іноді помітні й на пласких поверхнях фрагменту кістки (рис. 2).

Ретушери

Загальна кількість становить кілька десятків предметів. Найчастіше в якості вихідної заготовки використовувався фрагмент товстостінної трубчастої кістки. У деяких випадках використовувалися фрагменти ребер і пласких кісток великих тварин (мамонт, носоріг). Не так часто використовувалися більш тонкостінні ребра. В матеріалах обох шарів не зафіксовано жодного прикладу використання зубів у якості ретушерів.

Іноді, мабуть, використовувався осколок свіжої кістки, з залишками періosteума, який попередньо видалявся зіскоблюванням. У цьому випадку насічки-вм'ятини, залишені ретушованим лезом або притупленою кромкою знаряддя, перекривають зону з подряпинами скобління. В інших випадках використовувалася кістка вже практично позбавлена органіки, але така, що ще зберігала в'язкість, щільність і цілісність — характеристики, необхідні для якісного відбійника-віджимника. У цьому випадку, очевидно, додаткова підготовка поверхні зіскоблюванням не проводилася. Вірогідно є ще одна версія виникнення подряпин скобління: а саме — використання робочої зони ретушера в якості своєрідного «рашпіля», що знімає дрібні задирки оброблюваного леза або кромки. Версія, однак, не надто узгоджується з тим, що в усіх простежених випадках риски-вм'ятини *перекривають* подряпини.

Як правило, зона ушкоджень ретушера тяжіє до краю використаного фрагмента кістки. Насічки-вм'ятини зазвичай розташовані під кутом до довгої осі ретушера. Простежуються очевидні закономірності в розташуванні зон ушкоджень і нахилі рисок-вм'ятин в них. Можливо, це пов'язано з манерою використання ретушера: в якості активного інструмента, яким притуплюють, або, навпаки, пасивного інструмента, *об який* притуплюють. Крім того, відмінність в локалізації слідів використання та взаєморозташування їхніх робочих ділянок може пояснюватися утримуванням знаряддя в одному випадку в правій руці, у другому — в лівій. Показово, що в усіх шарах Заскельненських стоянок переважають ретушери «праворуких», складаючи близько 70-80 відсотків.

Більшість ретушерів має одну робочу зону, частина — дві такі зони. Скоріше винятком є предмети з трьома й більше зонами ушкоджень, що виникли в результаті використання уламка кістки в якості ретушера-відбійника, ретушера-віджимника, або ковадла. Цілком очевидно, що предмети з двома й більше робочими ділянками використовувалися довше. Отже, вони більш тривалий час перебували безпосередньо під рукою майстра, і, як можна припустити, входили в мобільний набір його підручних інструментів.

Клиноподібні кістяні артефакти

Незвичайною формою, на яку раніше не звертали уваги, є численні в матеріалах III і IIIa шарів клиноподібні вироби (рис. 3: 1). Вони являють собою порівняно великі, 5-10 см завдовжки, фрагменти відносно масивних трубчастих кісток, один, або обидва протилежні

кінці яких оббиті у дубочінній манері таким чином, що утворився клин. Виразність обробки в деяких випадках така, що якби вихідною сировиною був кремінь, а самі предмети були мініатюрнішими, то їх можна було б кваліфікувати як долотоподібні форми (рис. 3: 2). Призначення цих «долотоподібних» предметів з кістки наразі незрозуміле. Найбільше вони подібні до пригострених кілочків, але ця подібність може бути лише зовнішньою. До того ж не виключено, що вони являють собою лише побічний продукт певного процесу, а не заплановані вироби з навмисною обробкою. Намагання виявити на подібних предметах хоч якість сліди від використання не принесли успіху.

Між тим, подібні вироби були відмічені і в матеріалах пізнього мустьє з гроту Обі-Рахмат.

Ретушовані та оббиті фрагменти кістки

У строгому сенсі, вищезгадані «кліноподібні» кістяні артефакти також є оббитими фрагментами кістки, однак вони утворюють чітку дискретну групу артефактів. Крім них у колекції є кілька предметів, характер пошкоджень на кромках яких не виключає навмисного ретушування. Є з десяток кістяних відщепів, часом досить виразних; є також великі фрагменти трубчастих кісток з негативами відбитих сколів. Багато уламків кісток демонструють очевидні ознаки навмисного розчленування способом розщеплення. Не виключено, що таке розщеплення становить заключний етап утилізації кісток тварин — підготовку їх до використання в якості палива.

Індивідуальні знахідки з шарів III і IIIa

Колосовської (Заскельної VI)

Виріб на ребрі копитного

Як повідомляє Ю.Г. Колосов, ця знахідка — ймовірно, «кістяна лопаточка» або «лощило» — була виявленена в шарі III, в кв. 31-В, на глибині 224 см від нульової позначки. Виріб являє собою обламаний в давнину фрагмент ребра копитного, що має форму лопаточки, з розмірами 35 x 17 мм. Кінчик предмета штучно заокруглено, обидві поверхні інтенсивно залощені (рис. 2: 2). Предмет демонструє безсумнівну та інтенсивну модифікацію вихідної кістяної заготовки і на сьогодні не має аналогій в матеріалах середнього палеоліту Криму. Морфологія виробу не виключає того, що ми маємо справу з фрагментом кістяного вістря, а не лошила. Принаймні інші лошила, в тому числі й знайдені в матеріалах III і IIIa шарів Колосовської (Заскельної VI) стоянки, мають іншу морфологію і модифіковані не так інтенсивно.

Виріб із грифельної кістки коня

Згідно з даними Ю.Г. Колосова, ця знахідка походить із шару IIIa. Виріб визначається автором розкопок як проколка, виготовлена з грифельної кістки коня. Суттєвою підпрацьовою поверхні було змінено початкову природну конфігурацію кістки. Довжина виробу 7,2 см, діаметр від 0,7 до 0,2 см. На одній із поверхонь, близьче до товщого кінця, простежується одинадцять тонких паралельних насічок, розташованих перпендикулярно до довгої осі артефакту (Коло-

сов 1986, 67, табл. LXIII).

Променева кістка птаха з насічками

Фрагмент променевої кістки (os radius) крила ворона Corvus corax, довжиною 20 мм, ширину (посередині кістки) 4 мм і висотою 2,5 мм (рис. 4: 1, 2) з виразними поперечними нарізками був виявлений О.М. Цвєлих під час опрацювання колекції авіафауни III шару. Початково фрагмент був вкритий вапняковим напливом; під час його зняття на одній із граней кістки було виявлено вісім поперечних насічок завглибшки до 0,5 мм, нанесених з інтервалом близько 1 мм. Не виключається, що ланцюг насічок продовжувався і далі — на тій частині кістки, що не збереглася (Цвєлих, Степанчук 2014). Припускається також, що знахідка являє собою базальний уламок проколки або шила.

Крем'яні вироби із залишками вохри

У колекції крем'яних виробів нещодавно було виявлено кілька предметів із залишками вохри на поверхні.

Один із них є нуклеусом, знайденим у кв. 34-Е шару III. Ділянку природно гладенької поверхні нуклеуса, площею до 4 кв. см, суцільно вкриває тонка дрібнодисперсна паволока насыщеного буро-охристого відтінку (рис. 5). Нуклеус патинований, подекуди вкритий вапняковими напливами. Вапняковий наплив частково заходить і на ділянку, пофарбовану вохрою. Подекуди на поверхні вапняного напливу простежуються мікро-патії барвника. Поверхні негативів, що примикають до зафарбованої ділянки, хоч і не вкриті вохрою, однак у деяких западинах їхнього рельєфу простежуються поодинокі крупинки барвника. Наявність барвника за межами природно-рівної поверхні нуклеуса, скоріш за все, має вторинне, можливо, й сучасне походження — наприклад, в процесі камеральної обробки (миття) нуклеуса. Даних поки що недостатньо для того, щоб судити про випадковість або навмисність самого процесу фарбування.

Другий предмет, виявлений у 1975 р. в кв. 30-Б, являє собою дистальний фрагмент дволезового знаряддя на широкому напівпервинному пластинчастому(?) сколі. Усі каверни та віймки поверхні кірки містять блідо-червоний барвник. Варто відзначити, що компактні мікроконцентрації барвника простежено і в западинах багатьох негативів ретуші, особливо по лівому лезу. Як і в першому випадку, аргументовано пояснити причину забарвлення зазначених ділянок виробу поки що неможливо.

Слід нагадати, що в контексті багатьох шарів Колосовської (За скельної VI), а також розташованої неподалік Заскельної V, були зустрінуті різновеликі фрагменти вохри, досить розмаїті за забарвленням, щільністю, розмірами й формою. Можливе джерело (або одне із джерел) цього природного барвника було виявлене в 2005 р. поблизу Червоної балки, на північ від неї. Іноді фрагменти вохри з археологічних шарів демонструють дуже виразні сліди скобління, рідше — не менш виразні сліди стирання. У першому випадку

йдеться про очевидні свідоцтва навмисної переробки цього природного барвника в порошок. У другому випадку грудки барвника, можливо, безпосередньо використовувалися неандертальцями Заскельненських стоянок для розфарбування певних (досить щільних) поверхонь.

Більш детальне вивчення, як і інтерпретації за значених знахідок є справою майбутнього. Слід також провести пошук додаткового порівняльного матеріалу — нема сумніву, що подібні предмети будуть виявлені подальшими розкопками. Це засвідчує, зокрема, ще один нуклеус з частково забарвленою вохрою жовновою кіркою, що теж походить із Колосовської (Заскельної VI), але, на жаль, не має чіткої прив'язки до шару.

* * *

Стислий огляд серії кам'яних та кістяних артефактів, а також кількох унікальних знахідок із III та IIIa шару Колосовської (Заскельної VI) засвідчує обізнаність кримських неандертальців з властивостями та можливостями застосування в'язких порід каменю,

кістки, природних барвників. Немає сумнівів, що й надалі вивчення колекцій пам'яток, досліджених своєго часу Ю.Г. Колосовим, надаватиме нові факти для більш адекватного відтворення подій минулого.

Дослідження проводилося за часткової підтримки Президії НАН України, проекти 4-07; 4-08; 4-09/07-01-91100a/Ук.

ЛІТЕРАТУРА

Колосов Ю.Г. Отчет Крымской палеолитической экспедиции за 1973 г., Киев, 1973. НА ИА НАНУ, 1973/1, 1973.

Колосов Ю.Г. Аккайская мустєрская культура. — К.: Наукова думка, 1986. — 224 с.

Цвєльых А.Н., Степанчук В.Н. Изделие из кости птицы из мустерьской стоянки Заскальная VI (Колосовская) в Крыму / Каменный век: от Атлантики до Тихого океана. — Замятинский сборник. — Вып. 3. — Санкт-Петербург: Кунсткамера, 2014. — С. 124-127.

Stepanchuk V.M.

Site of Kolosov (Zaskelna VI), layers III and IIIA: stone and bone industries, peculiar finds

Proposed article provides a brief overview of stone and bone industries and peculiar finds recognized in materials of layers III and IIIa of the site of Kolosov (Zaskelna VI), collected by Yu.G. Kolosov during the excavations of 1970-1980.

Рис.1. Колосовська (Заскельна VI), шар III.
1-3 — ретушери на гальках

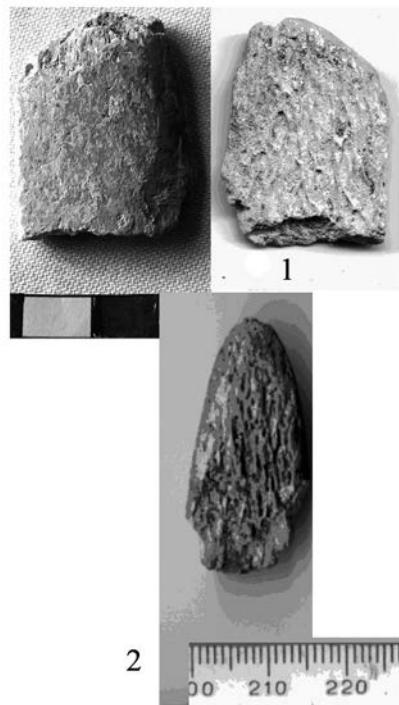

Рис.2. Колосовська (Заскельна VI), шар III.
Лоцило (1), лопаточка-вістря (2)

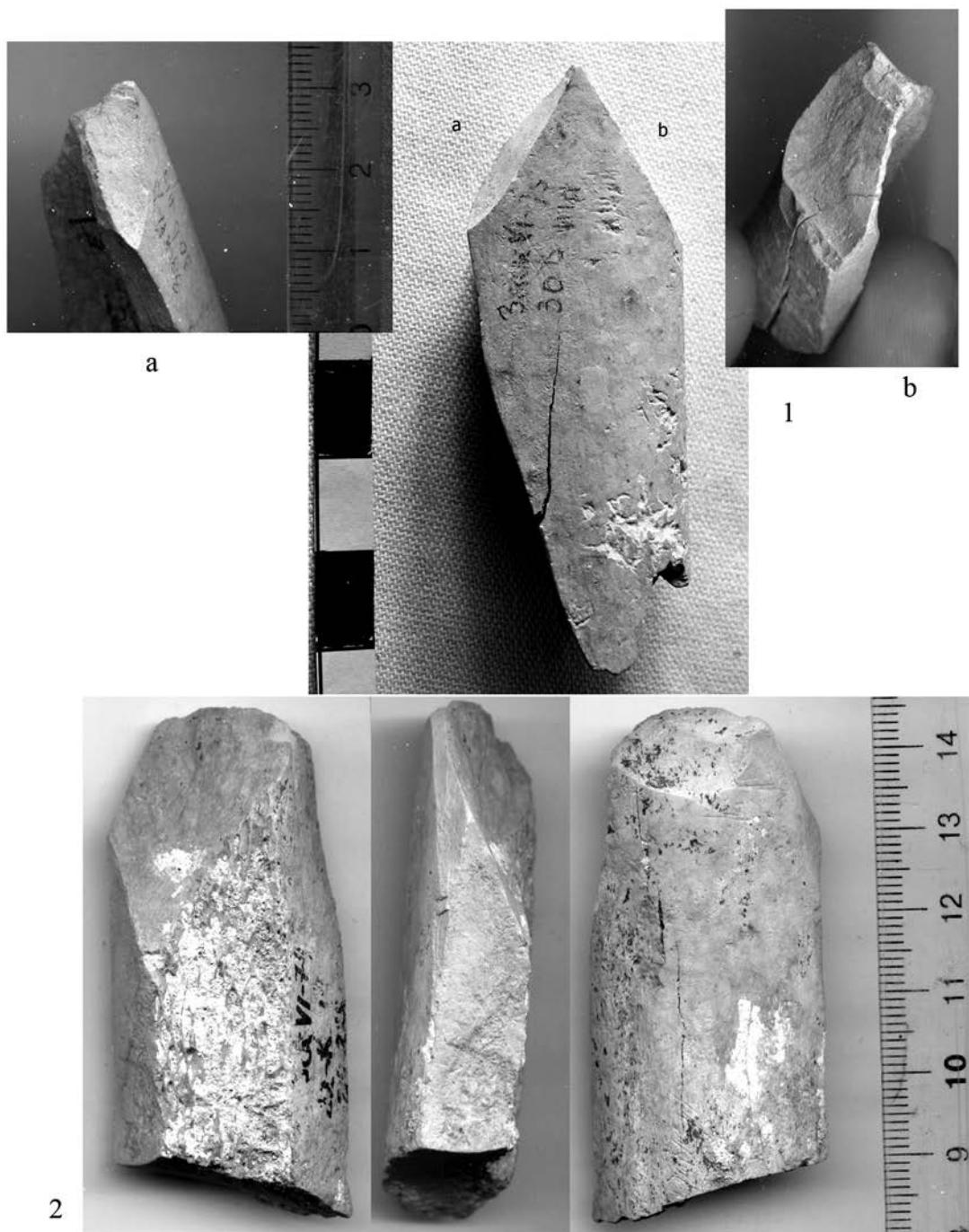

Рис.3. Колосовська (Заскельна VI), шари III та IIIa. Клиноподібні артефакти

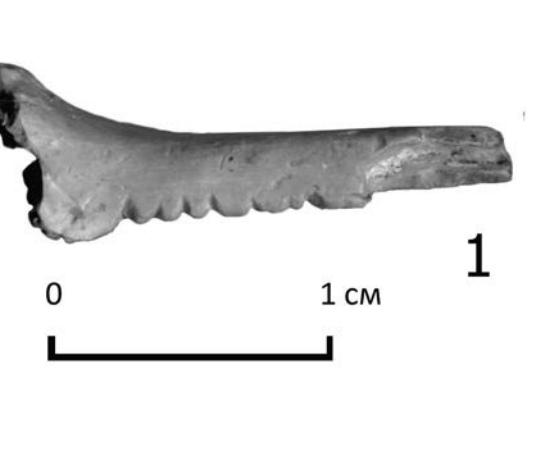

Рис.4. Колосовська (Заскельна VI), шар III. 1 — фрагмент променевої кістки крила ворона з насічками, двократне збільшення, 2 — те саме в чотирьох проекціях

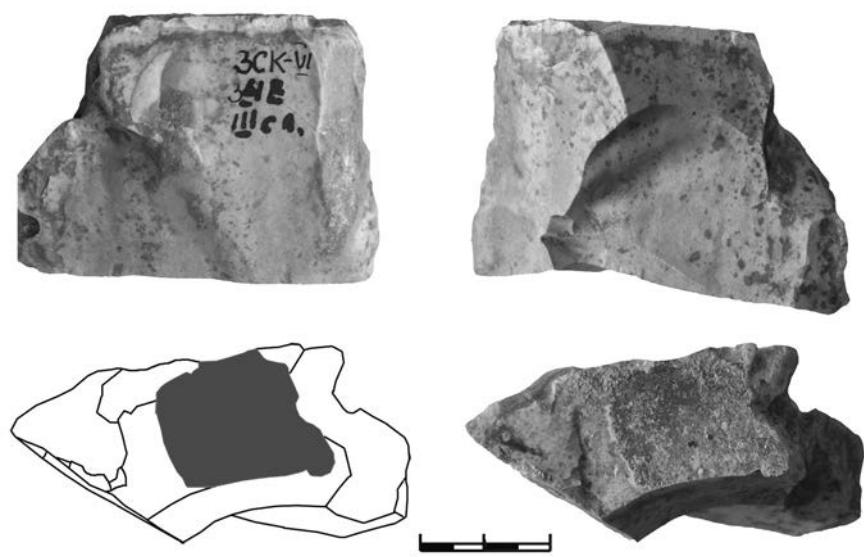

Рис.5. Колосовська (Заскельна VI), шар III. Нуклеус з кв. 34-Е (розкопки 1981 р.) з рештками фарби на поверхні. Затіненою ділянкою показано зону з барвником.

Шевченко Т.О.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗУБЧАСТОГО МУСТЬЄ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Статтю присвячено питанням історії дослідження зубчастого мустьє Західної Європи протягом ХХ — початку ХХІ ст. Розглядаються основні інтерпретаційні концепції зубчастих індустрій, а також різні дослідницькі підходи до даної проблематики.

Ареал поширення зубчастого мустьє охоплює значну частину Євразії — від Іспанії та Франції на заході до Алтаю на сході, — а також Близький Схід і Північну Африку. Цю статтю присвячено історії дослідження середньопалеолітичних зубчастих індустрій в їхньому класичному регіоні — Західній Європі, де вони досліджувалися найінтенсивніше, а пам'яток цього типу найбільше. Структура статті відповідає хронологічній послідовності історіографічних сюжетів, які висвітлюють процес поступових методологічно-інтерпретаційних змін у сприйнятті зубчастого феномену Західної Європи.

Історія польових досліджень зубчастого мустьє Західної Європи

Мустьєрські пам'ятки на території Франції почали досліджуватися більше ніж за століття до визначення зубчастого мустьє Ф. Бордом у 1950-х рр. На низці розкопаних протягом другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст. багатошарових, переважно печерних стоянок пізніше були виділені культурні шари з численними зубчасто-виїмчастими артефактами. Серед них — гrot Арсі-сюр-Кюр в Центральній Франції, стоянки Шаранту — навіс Ля Кіна та Отерош, гроти та навіси Перигору — Комб Греналь, Ле Мустье (нижній грот), Абрі де Фестон, Мулен дю Мільє, гrot Планкар та інші.

Вперше факт явного переважання зубчасто-виїмчастих виробів в кам'яних зібраннях був відмічений під час розкопок у першій чверті ХХ ст. навісу Бруйо та поселення Сандонь в Перігорі (Dargieix 1936).

З розвитком археологічних методик від початку другої половини ХХ ст. класичні мустьєрські пам'ятки Франції стали досліджуватися повторно, тепер уже з атрибутацією їхніх кам'яних індустрій за класифікаційною схемою Ф. Борда. У ході цих широкомасштабних археологічних розвідок та шурфувань були відкриті нові пам'ятки зубчастого мустьє.

Археологічною основою для таксономічної схеми мустьє Ф. Борда, в тому числі й для встановлення зубчастого варіанту, послугували обширні матеріали, добуті в ході грандіозної кампанії з розкопок відкладів гроту-навісу Комб Греналь у Дордоні, яка тривала 13 років — з 1953 по 1965 рр. Ця пам'ятка дала найповнішу для Південно-Західної Франції послідовність мустьєрських шарів, які відкладалися від кінця рису до вюрму II (рис. 3). Саме на Комб Греналь Ф. Бордом

Shevchenko T.O.

HISTORY OF RESEARCH OF DENTICULATE MOUSTERIAN IN WESTERN EUROPE

Статтю присвячено питанням історії дослідження зубчастого мустьє Західної Європи протягом ХХ — початку ХХІ ст. Розглядаються основні інтерпретаційні концепції зубчастих індустрій, а також різні дослідницькі підходи до даної проблематики.

Були виділені всі 5 основних варіантів мустьєрських індустрій. Серед інших стоянок, в процесі вивчення яких Ф. Бордом розроблялася концепція зубчастої фасції мустьє, значилися грот Пеш де ль'Азе II (шар 4B), Абрі Шадурн (шари A, A-B), кар'єр Евро II, Ля Шез.

У третій чверті ХХ ст. були знайдені нові пам'ятки зубчастого мустьє: грот Рок-де-Комб, грот Ле Рошер-де-Вільнев, грот Сімар, карстова галерея Ле Фье, навіс Ола 2, стоянка Ленії та деякі інші.

Якщо спочатку зубчасті пам'ятки Франції були представлени майже виключно окремими шарами в різокультурних палімпсестах вапнякових гротів і навісів у долинах річок, то від 1970-х рр. стали відомі і пам'ятки просто неба на плато та високих річкових терасах. Ці стоянки (Моран, Ля Борд, Кудулу, Ле Рок), що знаходилися на півдні Перигору, відрізнялися від печерних пам'яток високим рівнем мисливської спеціалізації. Багаті фауністичні колекції у супроводі зубчастих індустрій демонстрували практику полювання виключно на великих бовідів, представлених бізоном і туrom. На кожній стоянці домінував окремий вид, але скрізь великі бовіди складали більше 90% фауністичної колекції. Серед цих стоянок найкращою збереженістю культурного шару відзначається Моран у Верхній Гаронні. Розкопками, які тривали від 1974 до 1981 рр., К. Фарізі дослідила тут на площі до 1000 м² у відкладах товщиною 30-40 см надзвичайну концентрацію кісток бізона.

У 1976 р. в області Шаранту був відкритий частково зруйнований навіс Сен-Сезар, культурні нашарування якого розкопувалися протягом 12 польових сезонів Ф. Левеком — до 1987 р. Ця стоянка містила унікальну для Південно-Західної Франції послідовність культурних шарів від мустьє до оріньяку, включаючи переходну індустрію шательперон. Зубчасте мустьє завершувало мустьєрську лінію розвитку й було представлене трьома окремими горизонтами, з яких шар EGPF демонстрував надзвичайну насиченість культурними рештками та кістками великих копитних тварин.

З останньої чверті ХХ ст. хвиля пошуків і відкриттів нових пам'яток зубчастого мустьє на території Франції починає спадати, натомість інтенсивно ведуться повторні розкопки вже відомих пам'яток, чому посприяло загальне покращення методик археологічних досліджень. На деяких із таких пам'яток були відкриті раніше не помічені зубчасті індустрії

(як, наприклад, в ході французько-американських розкопок стоянки Ля Кіна, розпочатих у 1985 р. під керівництвом А. Єлінека, А. Дебена та Г. Діббла).

Окрім Франції, на території Західної Європи пам'ятки зубчастого мусте відомі в Бельгії. Це гrot Еніуль, гrot Валу в Льежі та гrot Склейн, хоча не всі дослідники визнають належність цих комплексів до зубчастого мусте (Thiebaut 2005).

На сьогодні на території Франції відомо більше півсотні пам'яток зубчастого мусте. Найбільше їхнє скупчення фіксується у Південно-Західній Франції, особливо в Перигорі (рис. 5). Це пов'язане як і з надзвичайно комфортними природно-екологічними умовами в регіоні за часів мусте, так і з інтенсивністю дослідження середнього палеоліту на даній території.

Більшість зубчастих індустрій Франції представлена окремими шарами в культурних послідовностях пам'яток печерного типу або навісів біля підніжжя вапнякових бортів річкових долин. Наразі в регіоні майже невідомі пам'ятки даного типу, де був би зафікований виключно зубчастий варіант мусте. Лише від початку 1970-х рр. були знайдені пам'ятки зубчастого мусте просто неба на плато та річкових терасах, які містили тільки гомогенні зубчасті комплекси.

Археологічні колекції зубчастого мусте Франції складаються з серій кам'яних артефактів та фауністичних решток. Антропологічних знахідок і слідів символічної діяльності на даних пам'ятках вкрай мало — мова може йти лише про окремі кістки неандертальців та ознаки використання мінеральної фарби, але їхня належність до шарів зубчастого мусте часто є сумнівною.

Перші уявлення про зубчасте мусте Франції

Одночасно з техніко-типологічним виділенням Г. Мортільє в палеоліті Франції мустєрського періоду постала й проблема варіативності даного типу кам'яних індустрій. Вже в 1864 р. Е. Ларте та Л. Крісті звернули увагу на очевидний контраст між матеріалами з їхніх розкопок в Ле Мусте й матеріалами з Комб Греналь, вказавши, що знаряддя з останньої стоянки були оброблені менш акуратно. Вважається, що, ймовірно, мова йде про шари зубчастого мусте у верхній частині стратиграфічної колонки Комб Греналь, пізніше досліджені Ф. Бордом (Mellars 1996, р. 169).

Особливості обробки зубчасто-виїмчастих артефактів стали причиною того, що до ХХ ст. їх не завжди відносили до справжніх знарядь, а тому під час розкопок часто не включали до кам'яних зібрань, або долучали вибірково (Jelinek 2013, р. 23; Mellars 1996, з посиланням на Bordes 1961a, 1963).

На своєрідність зубчастого варіанту мусте, схоже, вперше звернули увагу П. Бурріне та А. Дарпе, коли під час розкопок на початку ХХ ст. навісу Бруйо та поселення просто неба Сандонь в Дордоні вони з'ясували, що в окремих мустєрських індустріях зубчасто-виїмчасті форми можуть домінувати (Dartein 1936). Поширені в шарах D i F поселення Сандонь зубчасто-виїмчасті знаряддя були атрибутовані як

«пилки» та «вироби з симетричними виїмками» (рис. 1). Пилки з шару F було навіть розподілено за формую робочого краю на два типи (там само, р. 431), що слід кваліфікувати як одну з перших спроб класифікації зубчасто-виїмчастих виробів.

Слід, однак, відмітити, що попри усвідомлення в 1900-1940-х рр. факту поширення зубчасто-виїмчастих виробів в деяких мустєрських шарах, ця група знарядь не відігравала помітної ролі на початкових етапах систематизації мусте. Разом з тим, своєрідна морфологія стала підставою для функціональної інтерпретації зубчастих знарядь як інструментів для пилиння.

Розробка дефініції зубчастого мусте Ф. Бордом

Остаточне визнання варіативного характеру мустєрської культури на території Франції відбулося на початку 1950-х рр., і пов'язане воно з ім'ям видатного археолога Франсуа Борда.

Ще в 1940-х рр. Ф. Борд розробив статистико-типологічну методику дослідження кам'яних комплексів, яку вперше використав у 1948 р. при вивченні індустрії гrotu Ле Мусте. Його класифікація мустєрських індустрійних варіантів базувалася на співвідношенні типів знарядь до їхнього кількісного показника в кожній окремій індустрії. Провідними типами знарядь виступали скребла та зубчасто-виїмчасті вироби. З іншого боку, Ф. Борд зважав і на технологічні чинники, такі як процент використання техніки леваллуа, фасетаж площадок, пластинчастість заготовок тощо. Для визначення технологічно-типологічних характеристик кам'яних індустрій Ф. Бордом була розроблена система індексів і груп ретушованих виробів (Bordes 1953, р. 458-460). Зубчасто-виїмчасті знаряддя складали групу IV.

Ядром методологічної системи Ф. Борда став його «*liste typologique*», який містив виділені ним типи нижньопалеолітичних і мустєрських знарядь. Типологія зубчасто-виїмчастої групи, порівняно зі скреблами, які включали окремі підтипи за критерієм форми робочого краю, була розроблена поверхнево і розміщена в тип-листі досить безсистемно. Дисбаланс у типології двох основних форм мустєрських знарядь, ймовірно, був пов'язаний з певними сумнівами Ф. Борда щодо повністю антропогенного походження зубчасто-виїмчастих виробів, окремі з яких могли утворитися внаслідок таких тафономічних процесів, як людське топтання на стоянках, кріотурбація або інші геологічні явища (Mellars 1996, р. 122).

Статистичні дослідження мустєрських зібрань артефактів Ф. Бордом дозволили йому визначити мусте Західної Європи як комплекс культурних груп з різним ступенем спорідненості (Bordes 1961b). Це було продемонстроване за допомогою кумулятивних графіків, які відображали кількісне співвідношення основних груп знарядь для окремих індустрій (рис. 4).

Мустєрські індустрійні групи (фациї) включають мусте ашельської традиції з послідовними фазами розвитку (типи A і B), типове мусте, зубчасте мусте

і шарантське мустє (типу Кіна й типу Феррасі). Пізніше були додані ще декілька типів, таких як басконійське, pontійське, асініподійське мустє.

Хоча А. Дарпе і Е. Піттар передбачали існування зубчастого мустє ще на початку ХХ ст., Ф. Борд першим, у 1953 р. запропонував його типологічне визначення: у цій групі мало скребел, поодинокі і переважно атипові біфаси та обушкові ножі, але численні й типові зубчасті вироби.

На початок 1960-х рр. Ф. Борд на основі нових матеріалів уточнив і розширив власне визначення зубчастого варіанту мустє: там відсутні рубила й обушкові ножі, немає або мало гостроконечників, нечисленні скребла, але дуже багато зубчасто-виїмчастих форм (у деяких колекціях — до 80%) (рис. 2). Зустрічаються скребачки, різці, проколки. Технічна характеристика зубчастого мустє Ф. Бордом включала низький індекс техніки левалуа, поширеність якої всередині окремих типологічних груп мустє дозволяла розподіляти їх на фахільному рівні.

Отже, зубчасте мустє було визначене Ф. Бордом майже виключно на підставі негативних техніко-типологічних ознак. Єдиною позитивною ознакою, яка й стала визначальною для зубчастого мустє як окремого індустріального варіанту, було домінування в наборі знарядь зубчасто-виїмчастих форм. Це робило непевним його таксономічний або культурний статус як дискретної індустріальної сутності, що визнавав і сам Ф. Борд, припускаючи можливість того, що зубчасте мустє є результатом технологічної конвергенції або дегенерації в розвитку різних типів індустрій (Bordes et al. 1954, p. 249).

На відміну від інших мустєрських культурних груп, походження зубчастого мустє було незрозумілим для Ф. Борда, який, однак, припускав його зв'язок з деякими культурними горизонтами Ля Міок. Хронологічні рамки зубчастого мустє Ф. Борд визначав від самого початку останнього зледеніння до кінця мустєрської доби (блізько 35 трт). Хоча окремі мустєрські групи мали свої сліди в наступних пізньопалеолітических культурах, для зубчастого мустє подібних зв'язків не було встановлено.

В інтерпретації виділених ним мустєрських варіантів Ф. Борд не був прихильником ані екологічної гіпотези, ані хронологічної, ані гіпотези сезонних варіацій. Так само він не визнавав і визначального впливу типу сировини на техніко-типологічний вигляд індустрії. Для нього мустєрські індустріальні варіанти відображали культурні традиції різних груп населення.

Підsumовуючи погляди Ф. Борда на зубчате мустє, слід зазначити, що даний варіант мустєрських індустрій був виділений ним переважно на типологічній основі, а його технологічна характеристика обмежувалася лише рівнем використання техніки левалуа в окремих індустріях. Єдиною позитивною ознакою визначення зубчастого мустє стало суттєве переважання в наборі знарядь зубчасто-виїмчастих виробів. Крім того, сумнівів в окремій типологічно-культурній позиції зубчастого мустє додавала

можливість тафономічного утворення частини зубчастих виробів. Походження зубчастого мустє, його культурна наступність протягом мустєрської доби, так само, як і зв'язки з верхньопалеолітичними індустріями, залишилися невирішеними.

Ф. Борд інтерпретував зубчасте мустє з позиції «культурної» концепції варіабельності індустрії. Іншими словами, даний варіант мустє пов'язувався з окремою культурною групою (на кшталт неандертальського «племені»), яка виступала носієм відмінних від інших груп стаїх традицій у виготовленні та використанні кам'яних знарядь.

Зубчасте мустє Франції в моделях «функціональної варіабельності» Л. Бінфорда

З 1960-х рр. до вивчення мустє Франції долучився американський археолог Люїс Бінфорд, який на основі французьких археологічних матеріалів створив і розвинув протягом наступних 30 років радикально відмінну від бордівської, «функціональну» модель інтерпретації середньопалеолітичної індустрійної варіабельності. В історію археології палеоліту цей етап увійшов як період «бордівсько-бінфордських дебатів».

Як і Ф. Борд, Л. Бінфорд виходив із визнання засталегідь запланованої морфології кам'яних знарядь, але пов'язував форму виробів виключно з їхнім функціональним призначенням. Він вирізняв дві основні функціональні групи знарядь в середньому палеоліті: знаряддя з ріжучим краєм (скребла, гостроконечники), як інструменти для первинного розбирання туш тварин, і зубчасто-виїмчасті знаряддя, головним призначенням яких була обробка рослинної їжі й деревини. Пізніше Л. Бінфорд поширив функції зубчасто-виїмчастих знарядь на нарізання м'яса та на обробку таких матеріалів, як кістки й черепи тварин, заради вилучення кісткового чи головного мозку або язиків.

Важливим апріорним припущенням в «функціональній» концепції Л. Бінфорда було твердження про повністю «раціональний» механізм утилізації знарядь у середньому палеоліті, який передбачав сувору прив'язку циклу існування знаряддя до необхідності його застосування в одноразовій економічній ситуації, що відбивала використання певного виду ресурсу.

З таких позицій індустрійні варіанти, виділені Ф. Бордом в мустє Франції, відображали різне співвідношення окремих, функціонально визначених категорій знарядь, без надання уваги ролі так званих ідіосинкритичних форм виробів або технологічним особливостям у визначенні варіантів індустрії. Мустєрські групи Ф. Борда можна було пояснити не як різні, синхронні «культури» з відмінними традиціями обробки каменю, а як різні виробничі зони однієї соціальної групи, позначені використанням своєрідного набору знарядь в процесі обробки певних видів ресурсів на різних ділянках місцевості або в різні пори року.

Просторовий аналіз Л. Бінфорда розміщення кам'яних артефактів і фауністичних решток в культурних горизонтах Комб Греналь виявив стабільну тенденцію до концентрації зубчасто-виїмчастих ви-

робів, разом із залишками черепів та фрагментами довгих кісток копитних, у центральній зоні стоянки, позначеній слідами великих вогнищ, а скребел і гостроконечників, у поєднанні з невеликими, але інтенсивними вогнищами та масивнішими частинами кістяків тварин — на периферійних ділянках поселення. Таке просторове групування артефактів та фауністичних решток було інтерпретоване з позицій господарської активності мешканців стоянки, відбиваючи сліди двох окремих зон по здійсненню різних трудових операцій. У так званому «гнізді» стоянки здійснювалася обробка рослинної іжі, деревини, а також розбирання довгих кісток та черепів тварин заради отримання мозку й такого делікатесу, як язик. На віддалених ділянках стоянки розбиралися цілі тушки тварин, відокремлені частини яких зносилися для подальшої переробки в «гніздо».

Л. Бінфорд не зупинився на доволі оригінальній «функціональній» інтерпретації мустьєрських індустрій Комб Греналь, а поширив її й на соціальну організацію неандертальців, яку він подав як об'єднання окремих виробничих колективів, розподілених за статево-віковими ознаками. Оскільки, за уявленнями Л. Бінфорда, в середньому палеоліті ще не володіли технологіями «прогнозованого» використання кам'яних знарядь, тобто не мали сучасного типу поведінки, то кожна така виробнича одиниця неандертальської групи, виконавши певну трудову операцію з конкретним ресурсом, залишала після себе функціонально спеціалізовані набори використаних інструментів, які й представляють бордівські типологічні варіанти індустрій.

Однак, до матеріалів Комб Греналь модель «функціональної» варіабельності Л. Бінфорда була застосована лише у самому загальному вигляді, що проявилося в його сприйнятті стоянки як залишків господарської діяльності спорідненої жіночої групи (5-10 дорослих жінок разом з дітьми). Жіночу групу спорадично відвідували чоловіки — головним чином для статевих стосунків (кілька днів на місяць) — після повернення з довготривалих подорожей до віддалених родовищ якісного кременю (Mellars 1996 з посиланням на Binford 1992). На відміну від чоловіків, жінки були прив'язані до стоянки, тому обмежувалися використанням місцевої сировини гіршої якості. З неї жінки виготовляли на стоянці прості зубчасто-виїмчасті знаряддя, якими біля вогнищ обробляли рослинні або деревні матеріали, а також вилучали з кісток та черепів тварин поживний мозок.

Отже, в «функціональних» моделях інтерпретації мустьєрської варіабельності зубчасті мустьє трактувалося як індустрії, залишені після обробки рослинно-деревинних матеріалів і вилучення кісткового мозку окремим виробничим загоном соціальної групи неандертальців, який складався з жінок та дітей. Цей колектив під час господарської операції здійснював повний цикл утилізації зубчасто-виїмчастих знарядь, використовуючи для їхнього виготовлення місцеву кам'яну сировину, часто поганої якості. З такої точки

зору зубчасті пам'ятки мали бути синхронними іншим типам індустрій на окремих ділянках місцевості як спеціалізовані виробничі зони єдиної неандертальської популяції, організованої за жорстким статево-віковим розподілом праці. Інакше кажучи, у послідовності мустьєрських горизонтів Комб Греналь зубчасті індустрії трактувалися Л. Бінфордом як окремі хронологічні епізоди суто жіночої господарської діяльності у відсутність чоловіків, які під час формування археологічного змісту культурного шару знаходилися далеко від стоянки.

Звичайно, очевидна археологічна безпідставність подібних соціальних реконструкцій, розроблена Л. Бінфордом за результатами його етнографічних досліджень (Binford 1978), не могла не викликати критичних зауважень (Mellars 1996). Тим не менше його модель «функціональної» інтерпретації мустьєрської варіабельності стала важливою складовою нового комплексного підходу у подальшому вивченні середньопалеолітичних індустрій.

Місце зубчастого мустьє в хронологічній інтерпретації мустьєрської варіабельності П. Мелларса

Британський археолог Пол Мелларс, починаючи з кінця 1960-х рр., розробляв концепцію мустьєрських індустрійних варіантів Південно-Західної Франції як хронологічно відокремлених сутностей, а не синхронних мустьєрських «культур» Ф. Борда. Основою його схеми стали стратиграфічні особливості залягання все тієї ж послідовності мустьєрських горизонтів в Комб Греналь, з додаванням стратиграфічних даних із деяких інших стоянок Перигору. Окрім питань стратиграфії, важливим у хронологічному поясненні мустьєрських варіантів було датування культурних горизонтів та їхня кореляція з певними кліматичними періодами останнього зледеніння, що стало можливим завдяки методу термолюмінісцентного датування і схеми послідовностей океанічних відкладів.

П. Мелларс помітив певні закономірності стратиграфії культурних шарів трьох з п'яти головних варіантів мустьє Ф. Борда — шарантських індустрій (мустьє типу Кіна і типу Феррасі) і мустьє ашельської традиції. Підтвердження, яке отримали ці спостереження на інших стоянках регіону, та їхній зв'язок з конкретними кліматичними епізодами першої половини останнього зледеніння дозволили П. Мелларсу створити хронологічну схему розвитку мустьєрських варіантів, яка включала технологічну еволюцію шарантських індустрій під час погіршення клімату у вюрмі I (від типу Феррасі до типу Кіна) і раптову появу індустрії мустьє ашельської традиції в м'яких кліматичних умовах вюрму II, безпосередньо перед переходом до раннього верхнього палеоліту.

Однак, для мустьє типового і мустьє зубчастого в схемі П. Мелларса не знайшлося чіткого місця, що було пояснено нечітко визначенням таксономічним статусом зубчастого й типового мустьє з посиланням на обізнаність самого Ф. Борда щодо цієї проблеми (Mellars 1996).

Інші погляди П. Мелларса на причини мустьєрської варіабельності демонстрували розумний синтез між «культурним» і «функціональним» підходами, з елементами моделі «редукції знарядь», про яку піде мова далі. Попри те, що основну природу існування окремих мустьєрських варіантів П. Мелларс, услід за Ф. Бордом, пов'язував з певними культурними особливостями (а саме — з різними «техно-традиціями»), до таких варіантів, як типове і зубчасте мустьє він вважав можливим застосовувати й «функціональне» або «редукційне» пояснення. А отже, з позицій його хронологічної схеми мустьє Франції (Mellars 1992), зубчастий типові індустрії могли б розглядатися як спеціалізовані функціональні варіанти шарантського мустьє, але лише у випадку доведення їхньої синхронності з останніми, що виявилося проблематичним.

Це одна інтерпретація зубчастих і типових індустрій П. Мелларсом витікала з його бачення основних причин існування окремих «техно-традицій» в мустьє, до яких він відносив соціальну дистанцію, демографічні коливання, технологічну адаптацію й технологічну конвергенцію (Mellars 1996). Саме випадки технологічної конвергенції могли б пояснити існування зубчастих і типових індустрій на різних етапах першої половини вюрму (вюрм I-II), відокремлених значними проміжками часу. Але й ця думка не була новою (Bordes et al. 1954, p. 249), насправді мало що додаючи до розуміння справжньої природи зубчастого мустьє.

Інтерпретація зубчастого мустьє в рамках моделі «редукції знарядь» Г. Діббл та Н. Ролана

У 1980-х рр. сформувалася нова, альтернативна бордівській гіпотеза пояснення варіативності мустьєрських індустрій, розроблена Н. Роланом і Г. Дібллом значною мірою на матеріалах Південно-Західної Франції. Ця модель, відома під назвою «редукції знарядь», суперечила традиційному для французького палеолітознавства «палеонтологічному» підходу до вивчення палеоліту. Її присвячено низку публікацій згаданих дослідників (Dibble 1987, 1991; Rolland & Dibble 1990; Dibble & Rolland 1992).

Ідея «редукції» передбачала, що форма мустьєрських знарядь не планувалася заздалегідь, а утворювалася у процесі використання в трудових операціях початкових, неретушованих сколів. Періодичне повторення робочих ділянок знарядь ретушуванням призводило до незворотної трансформації заготовок у скребла чи гостроконечники (Rolland & Dibble 1990).

Це стосувалося таких головних статистично-типологічних маркерів індустрійних варіантів в мустьє, як скребла та зубчасто-виїмчасті форми, особливості морфологічного перетворення яких залежали не лише від форми заготовки, але й інтенсивності її підправки (Dibble 1987, 1991; Dibble & Rolland 1992). Прості виїмчасті форми в ході редукції перетворювалися на складніші, зубчасті, шляхом додавання нових виїмок заради підживлення робочої ділянки.

Тим самим даний підхід уможливлював пояснення головних варіантів мустьє Ф. Борда саме в рамках

моделей «редукції знарядь». Тому за процентом скребел, які зношувалися швидше, ніж виїмчасті форми, і вимагали інтенсивнішої редукції, мустьєрські індустрійні варіанти були поділені на дуже редуковані (високий індекс скребел) та мало редуковані (низький індекс скребел). На відміну від багатьох на різноманітні скребла шарантських індустрій, зубчасті пам'ятки потрапили до другої групи, яка включала також мустьє ашельської традиції та деякі індустрії типового мустьє. Основним проявом редукції кам'яних знарядь у мало редукованих індустріях було перетворення виїмчастих форм у зубчасті.

На початку 1990-х рр. від «редукційної» реінтерпретації таксономічної схеми Ф. Борда Н. Ролан і Г. Діблл перейшли до створення концепції «нового синтезу» середньопалеолітичної варіабельності (Rolland & Dibble 1990, Dibble & Rolland 1992), акцентувавши увагу на визначальній ролі сировини в ступені редукції знарядь. Культурні варіанти Ф. Борда були синтезовані в дві протилежні індустрійні групи: добре забезпечену якісною сировиною, з мінімальним рівнем редукції, та погано забезпечену, з підвищеним рівнем редукції. Перша група характеризувалася значною кількістю заготовок, нуклеусів і біфасів, але малим процентом знарядь, в типологічному плані представлених простими та подвійними скреблами й зубчасто-виїмчастими формами. Типологічна складова погано забезпеченої якісною сировиною групи відзначалася сировинною варіабельністю, яка полягала у виробництві переважаючих зубчасто-виїмчастих знарядь з місцевої сировини гіршої якості, а скребел — з кращих, імпортованих матеріалів.

Таким чином, в рамках «нового синтезу» типологічні критерії виділення мустьєрських варіантів Ф. Борда були відкинуті: на перший план вийшли технологічні показники, які звели всю типологічно-статистичну дискретність мустьє до технологічно-редукційної варіативності єдиної, безперервної лінії розвитку традицій обробки каменю в середньому палеоліті. Втім, щодо таксономічної схеми Ф. Борда Н. Ролан і Г. Діблл були не настільки категоричними, визнаючи цінність її описового значення (Dibble & Rolland 1992, p. 18).

Різницю у рівнях редукції кам'яних виробів Н. Ролан і Г. Діблл пов'язували не лише з сировиною, але і з впливом деяких природно-екологічних факторів на соціально-економічну організацію давніх популяцій, що знаходило вияв у різних моделях мобільності людських груп, тривалості та інтенсивності заселення стоянок, стратегії полювання тощо (Rolland & Dibble 1990, Dibble 1991, Dibble & Rolland 1992). На думку цих дослідників, дуже редуковані індустрії розвивалися в несприятливій природно-екологічній обстановці, коли сурові кліматичні умови обмежували мобільність людських колективів, а відтак і доступність якісної сировини. Натомість мало редуковані індустрії були поширені в умовах більш м'якого клімату.

Керуючись своєю «редукційно-екологічною» моделью, Н. Ролан і Г. Діблл відносили дуже редуковані індустрії Південно-Західної Франції (шарантські) до

холодного періоду вюрму II (KIC 4), а мало редуковані (зубчасті, типові) — до теплішого початку вюрму та внутрішньовюрмських інтерстадіалів (KIC 5a-d, KIC 3) (Dibble & Rolland 1992, p. 17). Зроблено було спробу й прив'язати мало редуковані індустрії до стоянок відкритого типу, а дуже редуковані — до гротів і навісів.

Нарешті було здійснено кореляцію двох типів індустрій з особливостями використання харчових ресурсів. Стверджувалося, що в різних кліматичних умовах з відповідним їм видовим складом травоїдних носії індустрій із різним рівнем редукції знарядь практикували відмінні стратегії полювання. Так, носії шарантських індустрій, що мешкали в холодних умовах, полювали на північного оленя, концентруючись уздовж міграційних шляхів даного виду (що позначалося накопиченням кісток цих тварин на печерних стоянках). Носії зубчастого й типового мусте в теплих умовах інтерстадіалів використовували більш мобільні стратегії полювання на копитних лісостепової й степової місцевостей — коней та бізонів. Вищий рівень мобільності не дозволяв цим колективам залишатися тривалий час в одному місці, що знайшло відображення у невеликій кількості фауністичних решток на їхніх стоянках. До того ж, поширення лісостепової рослинності сприяло підвищенню в їхньому раціоні долі рослинної їжі.

Однак, археологічні реалії не надто узгоджувалися з привабливою, на перший погляд, концепцією. Тому запропоновані Н. Роланом і Г. Дібллом моделі незабаром зазнали суттєвої критики (Mellars 1996).

Отже, за Н.Роланом і Г.Дібллом, пам'ятки зубчастого мусте Південно-Західної Франції, належать до мало редукованих індустрій, які формувалися за умов гарного забезпечення сировиною на короткотривалих стоянках. Мешканці цих стоянок вели рухливий спосіб життя, характерний для періодів потеплінь (зокрема KIC 3), коли були поширені лісостепові та степові ландшафти, а об'єктом полювання були мобільні види копитних — бізони й коні. В цих умовах у харчовому раціоні зростав вміст рослинної їжі.

Іншими словами, носії зубчастих індустрій характеризувалися відносно високим рівнем мобільності, що знайшло відображення в короткотривалих стоянках з невеликою кількістю фауністичних решток та свідоцтвами неекономного використання кам'яної сировини.

Археозоологічні дослідження зубчастого мусте Франції

Окремі шари зубчастого мусте печерних стоянок Південно-Західної Франції містять значну кількість фауністичних решток. Ще Ф. Борд на матеріалах Комб Греналь і Пеш де л'Азе II відзначив мисливську спеціалізацію носіїв зубчастого мусте на промислі плейстоценового коня (Bordes 1961b).

Детальні археозоологічні дослідження зубчастого мусте розпочав наприкінці 1960-х рр. Л. Бінфорд. Дослідження фауністичних колекцій з Комб Греналь, де мисливською здобиччю був визнаний лише північний

олень, поставили під сумнів сам факт свідомого полювання на великих тварин у середньому палеоліті. Доказом цього, нібито, було домінування в культурних шарах нем'ясних частин тварин — переважно кісток черепа та нижніх кінцівок.

Дослідник вважав, що неандертальці не полювали на великих копитних, а збирали туші вже мертвих тварин (Binford 1982, p. 178), що пізніше породило відповідні наукові дебати.

Грунтовні, комплексні дослідження фауни Комб Греналь провів у 1980-х рр. Ф. Чейз, акцентувавши увагу на кореляції фауністичних даних з типом індустрії (Chase 1986). Порівняння фауністичних даних з палеокліматичними й палінологічними показало відсутність простої кореляції їхніх змін між собою. Зв'язки між видами копитних та типологічними варіантами кам'яних індустрій проявлялися у вигляді двох великих кластерів: носії індустрій з домінуванням скребел утилізували оленячих, а з домінуванням зубчасто-виїмчастих знарядь — коней. Природа головного чинника, який пов'язував між собою окремі види копитних та окремі типи індустрій залишилася незрозумілою.

Усі рештки копитних в шарах зубчастого мусте Комб Греналь були представлені переважно кістками черепа та нижніми частинами кінцівок, особливо у випадку бовідів і коня. Таким чином, на стоянці залишалися найменш м'ясні частини тварин. Л. Бінфорд, як вже зазначалося, пояснював цей факт результатом збирання падалі. Натомість Ф. Чейз висловлювався на користь свідомого полювання, наголошуучи на відсутності слідів сильного рубання на кістках, які мали би простежуватися у випадку розбирання засохлих або заморожених туш. До того ж, дентальні дослідження решток коня з Комб Греналь, здійснені М.А. Левін на початку 1980-х рр., продемонстрували, що профілі вікової смертності тварин є «катастрофічними», тобто аналогічними природному віковому складу стада. Такі вікові профілі могли виникнути в результаті невибіркової, широкомасштабної мисливської стратегії, на кшталт загінного полювання.

Основна гіпотеза Ф. Чейза щодо стратегії використання туш коня та бовідів на Комб Греналь передбачала первинне розбирання туш тварин на стоянці з подальшим транспортуванням найцінніших частин для споживання чи обробки на інші, ще археологічно не відкриті стоянки. Альтернативним поясненням міг виступати прояв ефекту економізації зусиль при транспортуванні здобичі, так званий «шлепп-ефект», коли представленість частин туші на базовій стоянці визначала їхня харчова цінність та відстань, на яку їх треба було переносити після забою тварини. В останньому випадку стоянка слугувала місцем для спеціальної обробки їжі, куди приносилися вибіркові частини туш великих копитних для вилучення високопоживих делікатесів.

З відкриттям на півдні Франції стоянок Моран, Ля Борд та інших з'ясувалося, що на пам'ятках зубчастого мусте можуть домінувати не лише кістки коней,

а й бовідів. Набір кісток бовідів на цих стоянках в основному аналогічний знайденим у Комб Греналь, з тією різницею лише, що там були добре представлені й деякі інші, більш м'ясні кістки посткраниального скелету. Але загалом моделі утилізації туш бовідів на вказаних стоянках були схожими. Кістки здебільшого знаходилися у сильно фрагментованому вигляді, що свідчило про інтенсивне вилучення кісткового мозку.

Дані фауністичного аналізу надали суттєві аргументи на користь свідомого полювання на великих копитних за доби мустьє (Girard et David 1982). Як і на Комб Греналь, отримані профілі вікової смертності відображали природний склад стада, що узгоджувалося зі стратегією загону тварин до урвища. У випадку Ля Борд і Кудулу природними пастками для тварин слугували зруйновані каверни, де знаходилися стоянки. Дослідники цих стоянок вважали, що на них відбувався забій тварин і первинне розбирання туш. На думку П. Мелларса, відсутність ребер, хребців, кісток тазу та фаланг не узгоджувалася з такою інтерпретацією, а більше свідчило на користь спеціалізованої обробки голів і насичених кістковим мозком нижніх частин кінцівок, які доставлялися на стоянки з сусідніх місць забою тварин (Mellars 1996, p. 241).

Багаті фауністичні колекції містили шари зубчастого мустьє стоянки Сен-Сезар в області Шаранта. Ґрунтовний аналіз фауни Сен-Сезар здійснив у 2000-х рр. Е. Морен (Morin 2012). Метою його досліджень стала перевірка моделі інтенсифікації (дієтичної широти) Ж.Ф. О'Коннела, пов'язаною з гіпотезою заміщення неандертальців у Європі людьми сучасного типу. В шарах зубчастого мустьє стоянки домінували кінь і бізон, репрезентовані в основному кістками черепа та довгими кістками кінцівок. Стоянка Сен-Сезар не була місцем забою тварин — туди транспортували окремі частини туш для подальшої переробки. Найважливішим фактором утилізації туш копитних, було видобування кісткового мозку, для чого свідомо відбиралися кістки з його найбільшим вмістом.

Дослідження Е. Морена продемонстрували аналогічні моделі утилізації копитних у всіх культурних горизонтах Сен-Сезар, що не свідчило на користь розширення раціону за рахунок низькосортних ресурсів у період переходу до верхнього палеоліту. Результати дослідження не підтримали модель заміщення неандертальців сучасними людьми, а свідчили скоріш на користь еволюційного розвитку від доби мустьє до верхнього палеоліту.

Розвиток археозоологічних досліджень у Франції протягом ХХ ст. дав можливість встановити особливості господарської спрямованості мустьєрських стоянок із зубчастими індустріями. Їхні носії були мисливцями на великих копитних: переважно коня — на пещерних пам'ятках і навісах, і виключно бовідів — на пам'ятках відкритого типу. Аналіз фауністичних зібрань остаточно довів факт широкомасштабної мисливської активності неандертальців у формі загінного полювання. Характерно, що на всіх стоянках зубчастого мустьє Франції використовувалася одна й та сама

модель утилізації туш тварин, спрямована на видобуток кісткового та головного мозку з голів і кінцівок. Цей факт ще не знайшов узгодженого пояснення.

З'язок зубчастих індустрій зі скупченнями утилізованих фауністичних решток змусив внести корективи в традиційну інтерпретацію зубчасто-виїмчастих наборів знарядь лише як інструментарію для обробки рослинної їжі та деревини, надавши свідоцтва використання їх в операціях по розбиранню туш великих тварин та вилученню кісткового мозку. Відмінності у мисливській спеціалізації та утилізації туш тварин всередині самого зубчастого варіанту мустьє можуть бути напряму пов'язані з техніко-типологічними варіаціями окремих індустрій. Дослідження фауністичних решток з шарів зубчастого мустьє на окремих стоянках надали важливу інформацію для розуміння механізму дієтичних змін у перехідний період до верхнього палеоліту. Виявилось, що й неандертальці, і люди сучасного фізичного типу використовували схожі мисливські стратегії, що суперечило моделі культурного заміщення.

Трасологічні дослідження зубчасто-виїмчастої групи знарядь в мустьєрських індустріях Франції

Своєрідна морфологія зубчасто-виїмчастих знарядь спонукала перших дослідників зубчастого мустьє вважати їх інструментами для пильняння й стругання деревини або рослинних матеріалів. Зубчасті вироби нерідко звали пилками (Dargieix 1936), без будь-якого трасологічного аналізу. Після досліджень Ф. Борда затвердилося їх сприйняття як скobelів, рубанків, стругів для операцій з деревиною, хоча трасологічних доказів і в цьому випадку бракувало.

Ф. Борд привернув увагу до ймовірної тафономічної природи утворення зубчасто-виїмчастої групи знарядь, в тому числі й фактору витоптування кам'яних сколів людьми або великими тваринами. У 1950 р. Ф. Борд навіть здійснив першу спробу визначення ролі топтання в модифікації сколів шляхом експериментальних досліджень.

Трасологічно-експериментальні дослідження кам'яних артефактів почали набувати популярності з 1970-х рр. Хоча трасологічний аналіз слідів використання на мустьєрських зубчасто-виїмчастих знаряддях, здійснений С. Бейрі у 1980-х рр., в основному підтвердив їхній з'язок з обробкою деревини, він також показав, що простої кореляції між функцією та формою знаряддя не існує. Зубчасті вироби виявилися багатофункціональними знаряддями, що використовувалися для обробки різних матеріалів. Схожі результати отримала Й. П. Андерсон-Жефро, досліджуючи зубчасті знаряддя з колекції Південно-Західної Франції: майже всі вони використовувалися для скоблення, різання або стругання деревини.

Альтернативою таким висновкам були зубчасті комплекси, функціонально спеціалізовані на розбиранні туш великих копитних (Моран, Ля Борд, Кудулу, Ле Рок), де зубчасті знаряддя використовувалися для розчленування туш та віddлення м'яса від кісток.

Останнім часом все більше доказів використання зубчасто-виїмчастих знарядь в операціях, пов'язаних з утилізацією мисливської здобичі, надходить із сусідніх з Францією регіонів (Thiebaut et al 2012, Chacon et al. 2013).

Паралельно з цим напрямком трасологічного аналізу кам'яних виробів поширилися й експериментальні дослідження на предмет утворення псевдознарядь внаслідок топтання сколів людьми. Результати таких експериментів (McBrearty et al. 1998) засвідчили, що пошкодження зубчастого характеру на краях сколів можуть утворюватися і внаслідок топтання по ним. З цієї причини дехто став розглядати зубчасте мусте Франції як індустрійний варіант з непевним культурним та техніко-типологічним статусом — таким, що потребує перегляду його позиції серед мустєрських індустрій. Разом з тим, експерименти С. МакБрерті показали, що в появі пошкоджень від топтання визначальну роль відіграє не сировина або щільність розташування артефактів, а твердість поверхні, і що найкраще зубчаста псевдоретуш утворюється на скельній поверхні.

У 2000-х рр. перевіркою можливості утворення зубчастих знарядь через топтання на сколах зайнялася С. Тьебо. Вона залучила до експериментального топтання артефактів великих бовідів з Парку Тварин Грама, а також проаналізувала зібрання пошкоджених водним потоком зубчастих псевдознарядь зі стоянки Ле Боссе (Thiebaut 2010). Ці псевдознаряддя дослідниця порівняла із справжніми зубчасто-виїмчастими артефактами. Це зіставлення виявило чіткі морфологічні відмінності між справжньою зубчастою ретушшю і псевдоретушшю, що виникає внаслідок топтання чи якихось природних факторів. Отримані ознаки стали надійним критерієм для розрізнення справжніх зубчасто-виїмчастих знарядь і псевдознарядь, що дозволило й надалі розглядати зубчасте мусте Франції як окрему культурну сутність.

Зубчасте мусте Франції у дослідженнях сировинної варіабельності

Відомо, що Ф. Борд не надавав великого значення залежності мустєрської індустрійної варіабельності від особливостей сировинної бази, вважаючи, що окремі типи знарядь могли виготовлятися з будь-якої сировини. Однак, від 1970-х рр. спостерігається поступове зміщення акценту у дослідженнях мусте Франції з типологічних характеристик на технологічні. Збільшується увага до ролі сировинної варіабельності в утворенні як типологічних груп знарядь, так і окремих варіантів індустрії. Був проведений порівняльний аналіз між видами сировини та окремими типами знарядь, який виявив тенденцію до виготовлення морфологічно складних форм (скребел, гостроконечників, біфасів) з високоякісної, дрібнозернистої сировини із більш віддалених родовищ, а простіших і дрібніших знарядь (зебельшого зубчасто-виїмчастої групи) з локальної сировини гіршої якості (Tavoso 1984).

Важливими факторами варіабельності типологічного складу індустрії стали топографія стоянок і від-

стань до родовищ сировини. Виявилось, що на відміні від індустрійно гетерогенних палімпсестів печерних стоянок, куди доставлялися різні види сировини, пам'ятки просто неба більше пов'язані з розробкою локальних родовищ, і це прямо відбувається на характеристиках кам'яних індустрій, представлених одним варіантом, в основному саме зубчастим мусте (стоянки Моран, Ле Рок та інші).

Таким чином, було показано, що на деяких печерних пам'ятках мусте Франції локальна сировина гіршої якості спеціально обирається для виробництва зубчасто-виїмчастих знарядь. Такий зв'язок міг відображати господарську або соціальну специфіку використання зубчасто-виїмчастих знарядь. Ж.-М. Женест припустив, що дана група знарядь мала *ad hoc* походження, тобто інструмент створювався спеціально для конкретної, короткосильної господарської операції з найдоступнішої сировини, а після її завершення — викидався.

Особливості використання сировини були пов'язані з індустріальною варіабельністю комплексів. Вирішальну позицію сировина посіла в «редукційній» концепції Н. Ролана та Г. Діблла, де зубчасті індустрії характеризувалися неекономним використанням сировини завдяки їхньому формуванню в умовах гарного забезпечення місцевими покладами здебільшого грубих порід каменю.

Проте, виявлена тенденція до виготовлення певних типів знарядь з особливої сировини не була незмінною (Mellars 1996, р. 294), що у більшості випадків залежало від конкретних видів ресурсів, які розроблялися, а додатковими факторами могли виступати як кліматичні зміни, так і рівень мобільності людських груп. П. Мелларс пояснював факт сировинної варіабельності в мусте Франції більш прагматично — технологічними обмеженнями у виготовленні знарядь. Найякісніший матеріал свідомо обирається для виробництва морфологічно складних форм знарядь заради полегшення контролю за даним процесом, тоді як простіші зубчасто-виїмчасті форми могли легко виготовлятися з будь-якої сировини (там само, р. 138).

Отже, результатом дослідження 1970-80-х рр. сировинної варіабельності на мустєрських пам'ятках Франції був висновок, що шари зубчастого мусте в стратиграфічних колонках печерних стоянок пов'язані з неекономним використанням місцевої, часто крупно-зернистої кам'яної сировини для господарських операцій, здійснених під час короткосильних епізодів заселення. Імовірно, що слухність «сировинної» інтерпретації зубчастого мусте з печерних стоянок підтверджували й дані щодо культурних шарів з зубчастою індустрією стоянок просто неба, які знаходилися у безпосередній близькості до сировинних покладів різної якості, але використовувалися для виробництва зубчастих знарядь грубі кам'яні породи (Моран, Ля Борд, Ле Рок та інші).

Новітні дослідження зубчастого мусте Франції.

Техніко-економічний підхід С. Тьебо

До кінця 1970-х — початку 1980-х рр. дослідження зубчастого мусте Франції відбувалося переважно в

типологічному плані. Ж.-М. Женест був одним із пionерів застосування у вивчені зубчастих індустрій ретельного технологічного аналізу. Протягом останніх десятиліть цей підхід, до якого долучився фактор господарської спеціалізації, набув розвитку, отримавши назву «техніко-економічного».

Саме в цьому напрямку дослідження зубчастого мустє з початку 2000-х рр. почала працювати учениця Ж. Жобера, Селін Тьебо. Окремою темою її наукової діяльності виступила проблематика розпізнання псевдознарядь в зубчастих зібраних (Thiebaut 2003). Розробка працюючих критеріїв для виокремлення серій таких виробів дозволила б подолати традиційні сумніви у визначені зубчатості антропогенного характеру. Успішне встановлення таких критеріїв на основі застосованої методики морфолого-метричного аналізу негативів віймок Д.Проста (Prost 1993) та проведення серії трасологічних експериментів дозволили дослідниці аргументовано визначити — як окремий техніко-типологічний варіант мустє — ту сукупність пам'яток, в індустріях яких зубчастість мала безсумнівно неприродне походження.

Це було здійснено в рамках грунтовного докторського дослідження (Thiebaut 2005), головні положення якого згодом були конкретизовані в низці публікацій (Thiebaut 2007, 2010). Окрім величезного обсягу (2 томи загальним обсягом понад 800 сторінок з сотнями таблиць та ілюстрацій), масштабність цієї праці визначало також залучення до аналізу деяких зубчастих індустрій Центральної Європи, Кавказу, Близького Сходу та Північної Африки. І хоча цілі регіони з пам'ятками зубчастого мустє (зокрема й Україна) з різних причин залишилися поза увагою дослідниці, виключно важливим підсумком цієї фундаментальної праці є поданий в ній вичерпний каталог зубчастих пам'яток Франції та Іспанії. Уперше в історії дослідження зубчастого мустє Франції було синтезовано інформацію щодо цього типу індустрій, яка базувалася на матеріалах близько 40 стоянок (рис. 5).

Розроблена С. Тьебо класифікація зубчасто-виїмчастої групи знарядь базувалася на типології Ф. Борда та Ж. Ензеліна де Брохо: основні таксономічні групи виділялися за стандартністю виготовлення, характером віймок та їхнім розміром. Дослідниця розвинула типологію зубчастих знарядь за розміром віймок, давши тип «середньозубчастих» (Thiebaut 2005, р.40-43), що, відповідно, збільшило значення для метричних показників віймок. Віймки систематизувалися за особливостями морфології негативу, його розмірами, кутом зняття. Методика С. Тьебо сприяла відокремленню в досліджуваних зразках категорії псевдозубчасто-виїмчастих виробів. Аналізувалися особливості заготовок для зубчасто-виїмчастих знарядь, форма робочого краю, кількість віймок і характер їхнього розташування на заготовках. Зверталася увага на морфологічні особливості зубців.

Наслідком застосування ретельно розробленої методики аналізу до широкого кола джерел став синтез усього масиву даних по зубчастому мустє. Комплекс-

ний характер узагальнення виявився у порівнянні зубчастих пам'яток за наступним рядом факторів: тип стоянки, природно-екологічні умови існування, фауністичний контекст, стратегія отримання та тип сировини, тип заселення, техніко-типологічні характеристики індустрії.

Були визначені як загальні техніко-економічні ознаки зубчастого мустє, так і кількісні варіації та технічні інновації (Thiebaut 2010). Елементи схожої техніко-економічної поведінки проявилися в: а) розробці переважно місцевих родовищ різноманітної сировини; б) ролі радіальної техніки розщеплення, наявності слідів технік левалуа й комбева; в) представленості всіх елементів *chaine opératoire* на стоянках; г) спрямованості виробництва не лише на отримання ретушованих відщепів; д) домінування в наборі знарядь зубчасто-виїмчастих форм зі схожими морфолого-метричними характеристиками поряд із незначним процентом скребел.

Відмінності у пропорціях окремих типів заготовок і ретушованих виробів лягли в основу виокремлених С. Тьебо кількісних варіацій зубчастого мустє. За процентним співвідношенням типів знарядь було виділено 4 групи зубчастих індустрій (Thiebaut 2005), які згодом зменшилися до 3-х (Thiebaut 2010): 1) з переважанням зубчасто-виїмчастих виробів у поєднанні з частково ретушованими відщепами (Сен-Сезар, Гrot Гієни, гrot Бізона, Комб Греналь); 2) з переважанням зубчасто-виїмчастих виробів у поєднанні з більш суттєвою часткою скребел (Моран, Ля Борд, Ле Фье); 3) з переважанням зубчастих у поєднанні з дуже малим процентом виїмчастих і дуже значним процентом скребел (Сандонь, Бруйо). Відкинути 4-у групу складали виключно зубчасті індустрії з території Іспанії та Північної Африки. Не дивно, що дана група демонструвала найбільшу гетерогенність, в той час як найбільш гомогенною в техніко-типологічному відношенні була визнана група 1. На тлі техніко-економічної гомогенності зубчастого мустє існуючі кількісні варіації індустрій С. Тьебо схильна була пояснювати технічними інноваціями та відмінностями у господарській діяльності.

За фауною пам'ятки зубчастого мустє були поділені на стоянки з рештками різних видів копитних і стоянки з одним, домінуючим видом, що пов'язувалося як з екологічною обстановкою, так і типом заселення та мисливською стратегією неандертальців.

Тип заселення — сезонні стоянки (Моран, Ля Борд) та відносно короткосезонні (Арсі-сюр-Кюр, Сен-Сезар, Ле Фье), напряму залежав від виду господарської діяльності, яка в першому випадку грунтувалася тільки на обробці туш великих копитних, а в другому носила різноманітніший характер.

Висновки С. Тьебо не підтвердили ані функціональну інтерпретацію зубчастого мустє, ані сировину. Її визначення зубчастого варіantu має наступний вигляд: це кам'яні індустрії, пов'язані з різноманітними типами стоянок, з різною фауною, але переважно пристосованою до холодних, відкритих середовищ, з

різними видами локальної сировини, з домінуванням сколювання заготовок з дископодібних нуклеусів і переважанням в наборі знарядь зубчасто-виїмчастих форм.

Хоча тафономічний аналіз С. Тьебо підтверджив можливість антропогенного походження зубчасто-виїмчастих серій артефактів, виявлений між зубчастими індустріями ряд відмінностей змушує сумніватися в їхньому лише кількісному характері як варіації всередині гомогенного зубчастого типу мустьєрських індустрій. Наведена С. Тьебо географічна та хронологічна єдність зубчастого мустьє (Thiebaut 2010) виглядає доволі позирною. Проблема тейяку, як домустьєрського типу зубчастих індустрій, зовсім не була розглянута. Було отримано лише часткові докази гомогенної природи зубчастого індустріального варіанту, що чудово усвідомлювала й сама дослідниця, яка не наважилася надати виділенім нею групам індустрій статус окремих технокомплексів, оскільки їхні відмінності можуть пояснюватися явищем технолого-економічної конвергенції (Thiebaut 2010 р. 37).

Роль зубчастого мустьє в процесі переходу до верхнього палеоліту на території Франції

Уже на ранніх етапах вивчення зубчастих пам'яток Франції було звернуто увагу на їхню різну хронологічну позицію, що не дозволило П. Мелларсу використати зубчасті індустрії в своїй схемі хронологічного розвитку мустьє (Mellars 1986, 1996). Вони існували на значному відрізку плейстоцену протягом останнього та передостаннього зледенінь. На відміну від поодиноких випадків датування зубчастих шарів рисом — рис-вюрмом основна їхня маса знаходилася в межах вюрмського етапу середнього палеоліту, займаючи дві хронологічні позиції — у вюрмі I і в другій половині вюрму II (Mellars 1996, р. 192). Але з розвитком джерельної бази та вдосконаленням методів датування накопичилося більше свідоцтв групування зубчастих індустрій у кінці вюрму II, в період від 50 до 30 трт (KIC 3), який в палеокліматичному сенсі відповідав інтерпленігляціалу. У цей період середньовюрмського потепління в Європі відбувся перехід до верхнього палеоліту, який позначився появою як оріньяксських індустрій, так і індустрій перехідного типу (шательперон Франції).

Найвищу стратиграфічну позицію зубчастого мустьє зафіксували ще на початку його дослідження, під час розкопок Бруйо та Сандонь, де шар D Бруйо був визначений як перехідне мустьє. Однак, та той час вважалося, що у верхах мустьєрської послідовності культурних шарів на пам'ятках Франції стабільну позицію займає мустьє ашельської традиції (розділене, як ми знаємо, Ф. Бордом на дві фази розвитку — тип А і тип В). Саме тип В, який часто підстилав оріньяк і шательперон, вважався генетичним попередником останнього, тобто, найпізнішою еволюційною ланкою мустьє.

До відкриття решток неандертальця в шарі шательперон на стоянці Сен-Сезар індустрію шательперону пов'язували з людиною сучасного фізичного типу. На противагу гіпотезі «заміщення», появу верхнього па-

леоліту в регіоні пояснювали саморозвитком відмінної від прийшлого оріньяку місцевої лінії розвитку, мустьєрський етап якої завершувало мустьє ашельської традиції типу В. Про такий зв'язок нібито свідчила пластинчастість перехідних індустрій та наявність в них верхньопалеолітичних типів знарядь. Зараз вже вважається доведеним, що шательперон — це неандертальський тип індустрій, походження якого може відбивати як ефект «акультурacії», так і феномен поступального мустьєрського розвитку (Hublin et al. 2012).

Підтвердження переважного групування зубчастих індустрій на хронологічному відрізку 55-35 трт (KIC 3) в рамках комплексної характеристики зубчастого мустьє С. Тьебо (Thiebaut 2005) привело до перегляду зазначененої моделі місцевої верхньопалеолітичної еволюції на користь гіпотези «заміщення». Адже стратиграфія фінальномустьєрських індустрій засвідчила, що у більшості випадків зубчасте мустьє хронологічно пізніше, ніж мустьє ашельської традиції (Jaubert et al. 2011). У тих стратиграфічних колонках, де разом зустрічаються зубчасте мустьє, мустьє інших варіантів і шательперон, перве майже завжди займає середню позицію, часто підстилаючи перехідну індустрію і перекриваючи мустьє типу Кіна або й мустьє ашельської традиції.

Е. Морен, який досліджував фауністичні колекції Сен-Сезар, де зубчасте мустьє залигає якраз між мустьє ашельської традиції й шательпероном, вирішив можливим пов'язати його, в якості альтернативи, з походженням шательперону (Morin 2004, р. 75). Цілковито протилежного висновку дійшов Ж. Жобер, взявши до уваги «гіпер-мустьєрський» техніко-типологічний характер зубчастого варіанту, який суттєво відрізняє його від більш «перехідного» вигляду мустьє ашельської традиції (Jaubert et al. 2011). На його думку, випадки безпосереднього підстилання зубчастим мустьє шательперону демонструють очевидний культурний розрив між фінальним мустьє та перехідними індустріями, змінюючи гіпотезу «заміщення», а не «локального переходу» до верхнього палеоліту на території Франції.

Таким чином, середньовюрмське зубчасте мустьє може вважатися головним варіантом фінально-мустьєрських індустрій на території Франції, який передував появи перехідних індустрій та оріньяку на хронологічному відрізку 50-40 трт, а потім, вірогідно, співіснував з ними до 35-30 трт. Суто мустьєрський характер зубчастого типу індустрій відбиває точку «вмирання» неандертальської лінії культурного розвитку на території Франції.

Висновки

Дослідження зубчастого мустьє Західної Європи тривають близько півтора століття, якщо рахувати від перших розкопок мустьєрських пам'яток, в матералах яких згодом були виявлені зубчасті індустрії. Але справжнє його народження пов'язане з визначенням цього варіанту мустьє Ф. Бордом у 1950-х рр. До цього моменту, хоча на окремих пам'ятках і був відмічений факт поширення зубчасто-виїмчастих виробів у дея-

ких мустьєрських зібраннях, ця група знарядь не відіграла помітної ролі у перших спробах систематизації мустьєрської культури.

«Батьківчиною» зубчастого мустьє можна вважати Південно-Західну Францію, де концентрується найбільша кількість зубчастих індустрій в усьому євразійському ареалі його поширення. На інших територіях Західної Європи зубчастий варіант представлений поодинокими пам'ятками. Надзвичайне скупчення пам'яток з зубчастою індустрією в районі Перигору й Шаранту зумовило інтенсивні дослідження даної індустріальної групи в регіоні протягом другої половини ХХ ст.

За зміною археологічних методик дослідження та інтерпретаційних концепцій в історії дослідження зубчастого мустьє Франції можна виділити три основні етапи: 1) 1950-1980 рр.; 2) 1980 — 2000 рр.; 3) 2000 — сьогодення.

На першому етапі вивчення зубчастого мустьє ґрутувалося переважно на типологічній основі. Завдяки особливостям морфології зубчасто-виїмчастих артефактів окремий культурно-типологічний статус зубчастого мустьє вже від самого початку виглядав найбільш сумнівним серед усіх виділених Ф. Бордом індустрійних груп. Протягом 1960-1980 рр. в галузі вивчення зубчастого мустьє мало місце протистояння двох основних концепцій: «культурної» Ф. Борда та «функціональної» Л. Бінфорда.

На другому етапі основним акцентом у вивчені зубчастих індустрій став їх технологічний аналіз. До нього додалися інші напрямки дослідження, такі як тафономічний, трасологічний, археозоологічний тощо. Відкриття нових пам'яток надали докази варіативності зубчастого мустьє. Відбулося усвідомлення того факту, що попередні інтерпретації не можуть бути єдино можливими поясненнями природи зубчастого мустьє, що його аналіз мусить носити комплексний характер. Популярності набули «редукцій-

ні» моделі середньопалеолітичної варіабельності Н. Ролана та Г. Дібла, які пояснювали зубчасте мустьє особливостями використання кам'яних знарядь відповідно до природно-екологічних умов існування, які визначалися стратегією використання сировини, типом заселення стоянок, рівнем мобільності людських груп. Трасологічні дослідження продемонстрували різнофункціональне призначення зубчасто-виїмчастих знарядь. Археозоологічний аналіз довів зв'язок зубчастого мустьє зі стратегіями широкомасштабних, колективних полювань, спрямованих на отримання максимальної кількості кісткового мозку. Тафономічні експерименти поставили під сумнів антропогенне походження зубчастого мустьє, що ускладнило його оцінку як гомогенного технокомплексу.

На третьому етапі відбувається подальша інтенсифікація комплексних, міждисциплінарних досліджень. Зроблено першу спробу синтезу усього масиву даних по зубчастому мустьє Франції, успішну реалізацію якої забезпечила розробка критеріїв відокремлення в кам'яних зібраннях псевдозубчасто-виїмчастих знарядь. На техніко-типологічній основі С. Тьебо виділила в зубчастому мустьє три варіації кількісного характеру, але їхня природа залишилася нез'ясованою. Актуальності набирають дослідження ролі зубчастих індустрій в процесі переходу до верхнього палеоліту, підтверджується їхня хронологічна концентрація на вказаному відрізку пізнього плейстоцену, де зубчасте мустьє представляє фінальний етап розвитку неандертальської культури. Різними дослідниками отримані протилежні докази зв'язків зубчастого мустьє з перехідними та ранніми верхньопалеолітичними індустріями Франції, але ймовірним видається сприйняття зубчастого мустьє як тупикової лінії розвитку, що завершилася вимиранням неандертальських популяцій за досі невстановлених причин.

ЛІТЕРАТУРА

Binford L. Nunamit Ethnoarchaeology / Lewis R. Binford. — New York: Academic Press, 1978. — p. 509. — (Studies in archaeology series).

Binford L. Comment on R. White "Rethinking the Middle/Upper Paleolithic Transition" / Lewis R. Binford // Current Anthropology. — 1982. — Vol. 23 (No. 2). - pp. 177-181.

Binford L. In pursuit of the past: decoding the archaeological record: with a new afterword / Lewis R. Binford. — Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1983. — p. 258.

Bordes F. Essai de Classification des industries "mousteriennes" / Francois Bordes // Bulletin de la Societe prehistorique de France. — 1953. — Tome 50 (N.7-8). — pp. 457-466.

Bordes F. Typologie du Paleolithique Ancien et Moyen: Planches / Francois Bordes. — Bordeaux: Editions du C.N.R.S., 1961a. — Cahiers du Quaternaire. - Vol. 1.

Bordes F. Mousterian Cultures in France / Francois Bordes // Science, New Series. — 1961b. — Vol. 134 (No. 3482). — pp. 803-810.

Bordes F. Vingt-cinq ans apres : le complexe mousterien revisite / F. Bordes // Bulletin de la Societe prehistorique francaise — 1981. — Tome 78 (N. 3). — pp. 77-87.

Chacon M.G. et al. Continuity or Discontinuity of Neanderthal Technological Behaviours during MIS 3: Level M and Level O of the Abric Romani Site (Capellades, Spain) // Pleistocene Foragers on the Iberian Peninsula: Their Culture and Environment [Andreas Pastoors & Barbel Auffermann (eds.)] / Maria Gema Chacon, Amelia Bargallo, Bruno Gomez de Soler, Andrea Picin, Manuel Vaquero & Eudald Carbonell. — Wissenschaftliche Schriften des Neanderthal Museums 7, Mettmann, 2013. — pp. 55-84.

Chase Ph.G. Relationships between Mousterian Lithic and Faunal Assemblages at Combe Grenal / Philip G. Chase // Current Anthropology. — 1986. — Vol. 27 (No. 1). — pp. 69-71.

Darpeix A. Nouvelles fouilles a Tabaterie (Dordogne). Gisement Sandougne (Sendonne) / A. Darpeix // Bulletin de la Societe prehistorique de France. — 1936. — Tome 33 (N. 6). — pp. 417-441.

- Debenath A.* Handbook of Paleolithic Typology / Andre Debenath, Harold L. Dibble. — Philadelphia: The University Museum Press. — 1994. — p. 202. - Volume One. - Lower and Middle Paleolithic of Europe.
- Dibble H.L.* The Interpretation of Middle Paleolithic Scraper Morphology / Harold L. Dibble // American Antiquity. — 1987. — Vol. 52 (Issue 1). — pp. 109-117.
- Dibble H.L.* Mousterian assemblage variability on an interregional scale / Harold L. Dibble // Journal of Anthropological Research. — 1991. — 47. pp. 239-257.
- Dibble H.L.* On Assemblage Variability in the Middle Paleolithic of Western Europe: History, Perspectives, and a New Synthesis // The Middle Paleolithic: adaptation, behavior, and variability / [Harold L. Dibble, Paul Mellars (Ed.)] / Harold L. Dibble and Nicolas Rolland. — Philadelphia: The University Museum of Archaeology and Anthropology, University of Pennsylvania, 1992. — pp. 1-28.
- Girard C.* A propos de la chasse specialisee au paleolithique moyen: l'exemple de Mauran (Haute-Garonne) / C. Girard et F. David // Bulletin de la Societe prehistorique francaise — 1982. — Tome 79 (N. 1). — pp. 11-12.
- Hublin J.-J. et al.* Radiocarbon dates from the Grotte du Renne and Saint-Cesaire support a Neandertal origin for the Chatelperronian / Jean-Jacques Hublin, Sahra Talamo, Michele Julien, Francine David, Nelly Connet, Pierre Bodu, Bernard Vandermeersch, and Michael P. Richards // PNAS. — 2012. — Vol. 109 (No. 46). - pp. 18743-18748.
- Jaubert J. et al.* A New Look at the End of the Middle Palaeolithic Sequence in Southwestern France // Characteristic Features of the Middle to Upper Paleolithic Transition in Eurasia / [A.P. Derevianko, M.V. Shunkov (Ed.)] / Jacques Jaubert, Jean-Guillaume Bordes, Emmanuel Discamps and Brad Gravina. — Novosibirsk, 2011. — pp. 102-115.
- Jelinek A.* Neandertal Lithic Industries at La Quina / Arthur J. Jelinek. — The University of Arizona Press, 2013.
- McBrearty S. et al.* Tools underfoot: human trampling as an agent of lithic artifact edge modification / Sally McBrearty, Laura Bishop, Nicholas Conard, Robert Dewar and Thomas Plummer // American Antiquity. — 1998. — Vol. 63 (Issue 1). — p. 108-129.
- Mellars P.* A new chronology for the French Mousterian period / Paul Mellars // Nature. — 1986. — Vol. 323. — pp. 410-411.
- Mellars P.* Technological Change in the Mousterian of Southwest France // The Middle Paleolithic: adaptation, behavior, and variability / [Harold L. Dibble, Paul Mellars (Ed.)] / Paul Mellars. — Philadelphia: The University Museum of Archaeology and Anthropology, University of Pennsylvania, 1992. — pp. 29-44.
- Mellars P.* The Neanderthal Legacy: an archaeological perspective from Western Europe / Paul Mellars. — New Jersey: Princeton University Press, 1996. — p. 471.
- Morin E.* Late Pleistocene Population Interaction in Western Europe and Modern Human Origins: New Insights Based on the Faunal Remains from Saint-Cesaire, Southwestern France. Ph.D. Thesis / Eugene Morin. — The University of Michigan, 2004. — p. 450.
- Morin E.* Reassessing paleolithic subsistence: the Neandertal and modern human foragers of Saint-Cesaire / Eugene Morin. — New York: Cambridge University Press, 2012. — p. 358.
- Prost D.-Ch.* Nouveaux termes pour une description microscopique des retouches et autres enlevements / Dominique-Christian Prost // Bulletin de la Societe prehistorique francaise — 1993. — Tome 90 (N. 3). — pp. 190-195.
- Rolland N.* A New Synthesis of Middle Paleolithic Variability / Nicolas Rolland and Harold L. Dibble // American Antiquity. — 1990. — Vol. 53 (No. 3). — pp. 480-499.
- Tavoso A.* Reflexions sur l'economie des matieres premieres au Mousterien / Andre Tavoso // Bulletin de la Societe prehistorique francaise. — 1984. — Tome 81 (N. 3). — pp. 79-82.
- Thiebaut C.* L'industrie lithique de la couche III du Roc de Marsal (Dordogne) : le probleme de l'attribution d'une serie lithique au Mousterien a denticules / Celine Thiebaut // Paleo. — 2003. — N 15. — pp. 2-33.
- Thiebaut C.* Le Mousterien a denticules: Variabilite ou diversite techno-economique? / Celine Thiebaut. — Universite de Provence, 2005. — p. 870. — 2 volumes. - <http://halshs.ccsd.cnrs.fr/halshs-00009633/en/>.
- Thiebaut C.* Le Mousterien a denticules des années cinquante a nos jours : definitions et caracterisation / Celine Thiebaut // Bulletin de la Societe prehistorique francaise — 2007. — Tome 104 (N. 3). — pp. 461-481.
- Thiebaut C.* Denticulate Mousterian: Myth or Reality / Celine Thiebaut // Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Archeologica XLI. — 2010. - №3207. — p. 41 - (Biblioteka Cyfrowa Wydawnictwa Uniwersytetu Wroclawskiego).
- Thiebaut C. et al.* Lithic Technology of the Final Mousterian on Both Sides of the Pyrenees / Celine Thiebaut, Vincent Mourre, Pierre Chalard, David Cologne, Aude Coudenneau, Marianne Deschamps, Agata Sacco-Sonador // Quaternary International. — 2012. — Vol. 247. - pp. 182 — 198.

Shevchenko T.O.

History of research of Denticulate Mousterian in Western Europe.

History of research of Denticulate Mousterian in Western Europe during XX and the beginning of XXI centuries is considered in the paper. The historiographical problematic includes the main interpretative conceptions and results of different scientific approaches to the denticulate phenomenon.

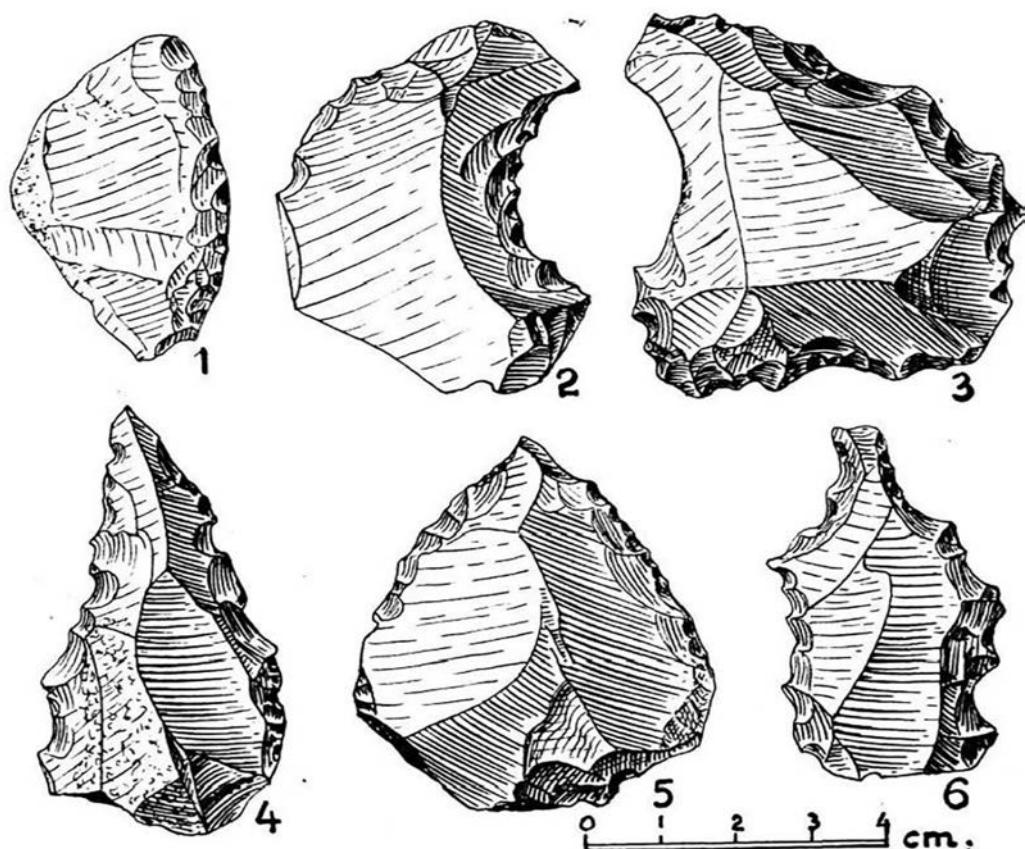

Рис. 1. Кам'яна індустрія горизонту D гроту Сандонь (за Darpeix 1938). 1-3 — скребла; 4-5 — гостроконечники; 6 — свердло.

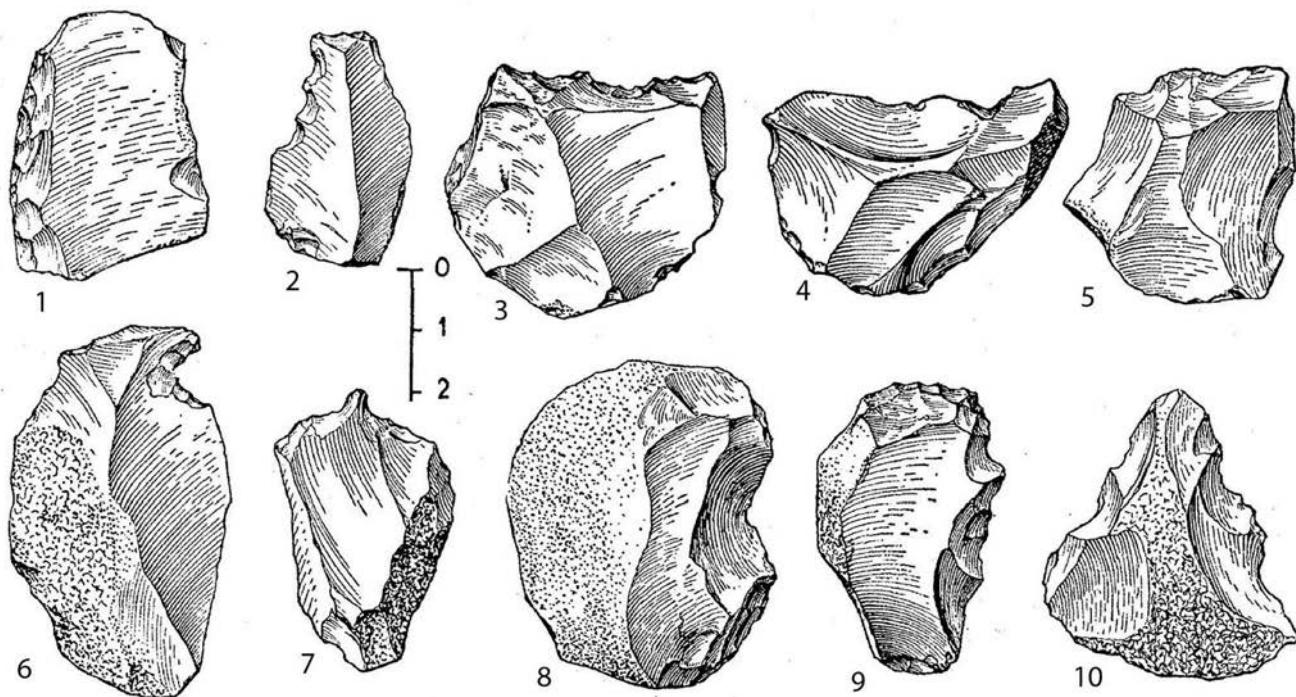

Рис. 2. Зубчасте мустє Франції (за F. Bordes 1961b): 1 — скребло; 2, 3, 9, 10 — зубчасті знаряддя; 4-6, 8—виїмчасті знаряддя; 7 — проколка.

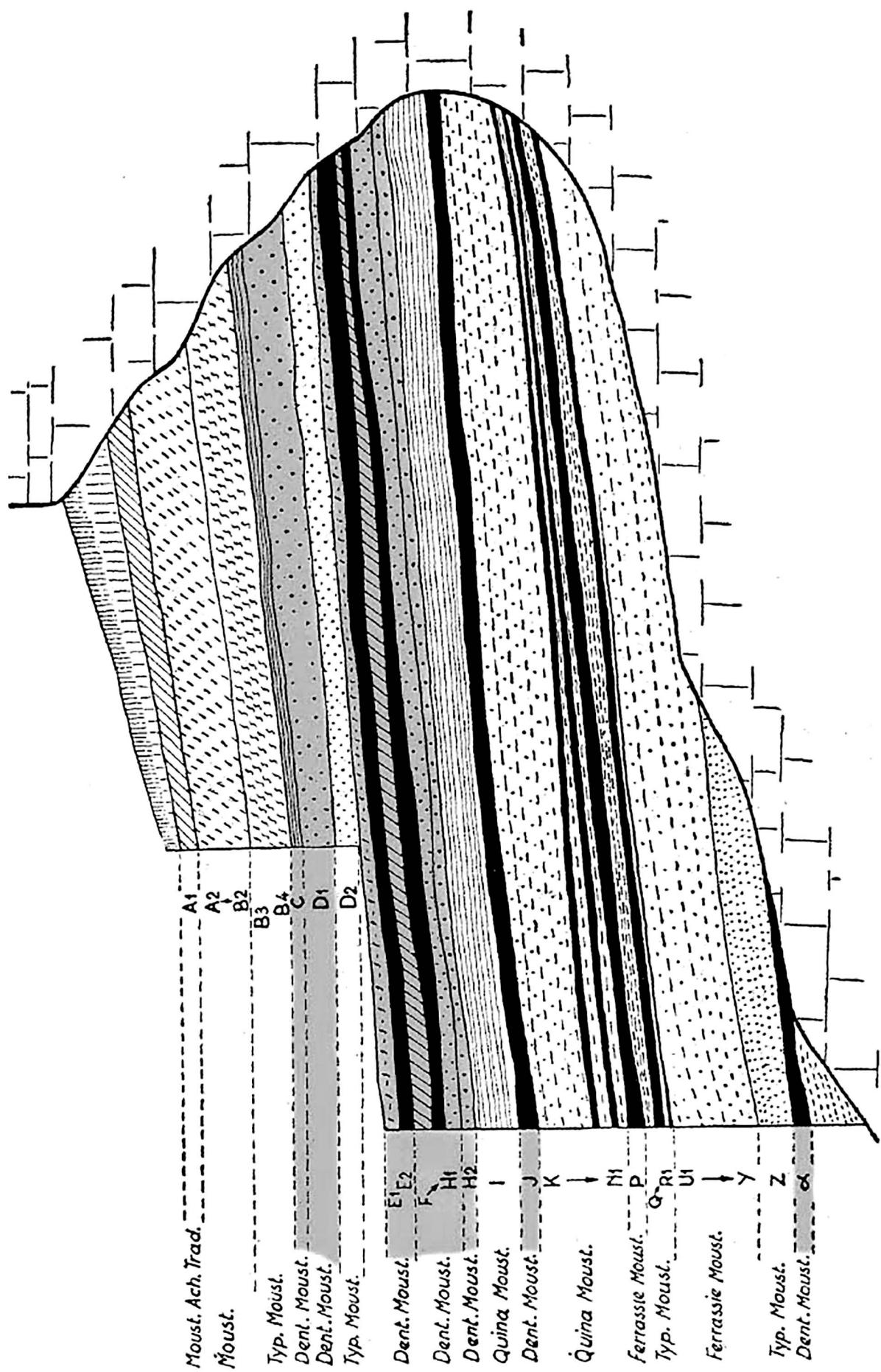

Рис. 3. Послідовність мустерських культурних горизонтів Комб Греналь з відмінними сірим колъром шарами зубчастого мусте (модифіковане за Bordes 1961).

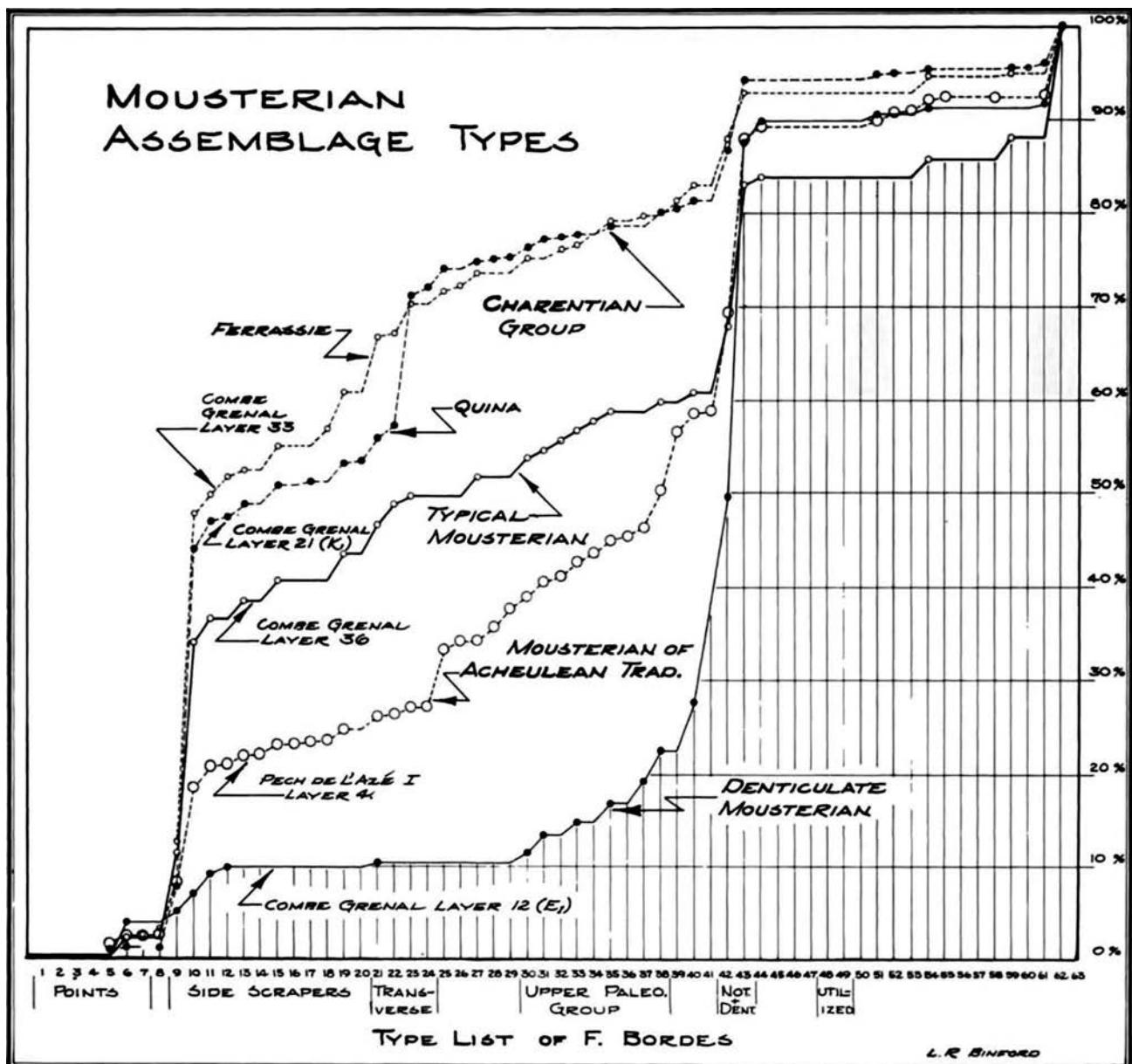

Рис. 4. Мустьєрська варіативність на основі кумулятивних графіків Ф. Борда (за Binford 1983).

Рис. 5. Карта пам'яток зубчастого мустьє Франції, розглянутих С. Тьебо (за Thiebaut 2005).

Ветров В.С.

ПІОНЕРСЬКЕ 1 — МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ КВАРЦИТОВОГО ПАЛЕОЛІТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Луганський палеолітичний мікрорегіон включає більше 40 місцезнаходжень нижнього та середнього низького палеоліту з кварцитовим інвентарем. Серед них Піонерське 1 — одне з найцікавіших. У статті подаються попередні дані щодо палеогеографії урочища, стратиграфії відкладів, родовищ кварцитової сировини. Наводиться характеристика артефактів за типами використаної сировини, фізичним станом збереженості, техніко-типологічними особливостями.

Історія дослідження та геоморфологічний огляд

Роботи, результати яких висвітлені в статті, проводилися автором у відповідності з темою дисертаційного дослідження «Пам'ятки з кварцитовими виробами в палеоліті Середнього Подінців'я», затверджено у 2012 р. в Інституті археології НАН України. Основна мета польових робіт — виявлення пам'яток з кварцитовим інвентарем, детальний аналіз топографічних умов їхнього розташування та стратиграфічних характеристик, з'ясування віддаленості від джерел сировини.

Оскільки досліджуваний район характеризується великою кількістю археологічних пам'яток, пов'язаних з природними виходами кварцитів, було поставлено питання про всеобще вивчення цього феномену. Так званий «кварцитовий палеоліт» є, безумовно, неординарним, однак лише позначенням і, фактично, абсолютно недослідженім явищем у палеоліті України (Степанчук 2006, с. 105). Потенційно важливими виявляються численні джерела сходу України і, зокрема, Луганщини, які дають надію на появу нових даних, які пролють світло на генезис, динаміку та характер цього явища (Гладилін 2014).

Перші знахідки кварцитового палеоліту на сході України були зроблені в 1924 р. П.П. Єфименком. Недалеко від впадіння р. Деркул в р. Сіверський Донець ним було виявлена стоянка середнього палеоліту, що отримала назву «Деркул» (Єфименко 1927; Єфименко 1935). До кінця ХХ ст. в Середньому Подінців'ї різними дослідниками було відкрито ще близько десяти місцезнаходжень (Шестаков 2009).

З 2007 р. систематичними розвідками автора¹ в Середньому Подінців'ї було виявлено більше 40 місцезнаходжень з інвентарем палеолітичного вигляду (Ветров, Скориков 2010, 2011; Ветров 2012; Ветров и др. 2013). Матеріали всіх цих пам'яток представлені розщепленим кварцитом. Таким чином, стався якісний прорив у накопиченні археологічних місцезнаходжень з кварцитовою індустрією. Усі вони сконцентровані в межах Луганського палеолітичного мікрорегіону.

¹ У різні роки в роботах брали участь В.А. Скориков, С.П. Кармазиненко, П.О. Левчук, В.І. Манічев. У 2013 р. в регіоні під керівництвом В.М. Степанчука, за участі В.С. Ветрова, С.М. Рижова, С.П. Кармазиненка, працювали загін Нижньопалеолітичної експедиції НАН України.

Vetrov V.S.

PIONERSKE 1: LOCALITY OF QUARTZITE PALAEOLITHIC IN THE EAST OF UKRAINE

Луганський палеолітичний мікрорегіон включає більше 40 місцезнаходжень нижнього та середнього низького палеоліту з кварцитовим інвентарем. Серед них Піонерське 1 — одне з найцікавіших. У статті подаються попередні дані щодо палеогеографії урочища, стратиграфії відкладів, родовищ кварцитової сировини. Наводиться характеристика артефактів за типами використаної сировини, фізичним станом збереженості, техніко-типологічними особливостями.

Умовна площа поширення виявлених на сьогодні місцезнаходжень окреслюється прямокутником 15 x 50 км, витягнутим в напрямку Пн-Пд (рис. 1).

Коротка сторона ареалу відмежовується руслом Сіверського Дінця. На цій ділянці пам'ятки розташовані на високому правому березі Сіверського Дінця, за 0,5-3 км від його річища. Найбільша концентрація місцезнаходжень з кварцитами була виявлена у південно-східній частині Станично-Луганського району, в околицях с. Піонерське (рис. 2). Ця ділянка Середнього Подінців'я знаходитьться в межах двох орографічних елементів — Донецького кряжу та Воронезької рівнини. Максимальні висоти локалізовані в південно-західній частині біля залізничної станції Свєтланове (+264,4 м); у північній частині — на місцевих вододілах річок Айдар (+180-190 м) і Євсуг-Деркул (+212 м). Мінімальні висоти (+31 м) виявлені в заплаві Сіверського Дінця, біля с. Паньківка. Перепад висот ярів та балок — 1 00-130 м.

Місцевість у районі с. Піонерське представлена вододілом Сіверського Дінця з висотами 110-140 м, що на відрізку в 10 км плавно зростають у східному напрямку до 160-180 м. У геологічній будові цієї ділянки беруть участь осадові утворення середнього карбону (світи C₂⁵, C₂⁴, C₂³), повсюдно перекриті крейдяними, палеогеновими, неогеновими та четвертинними відкладами. У процесі рекогнoscирировки місцевості автором були виявлені численні виходи кварцитів на поверхню, пов'язані з ними ділянки майстерень і стоянок з матеріалами палеолітичного вигляду.

Слід зазначити, що археологічні матеріали виявлені далеко не на всіх природних виходах кварцитів. У той же час на ділянці, розташованій на південний схід від с. Піонерське, щільність місцезнаходжень особливо велика. У 2013 р. під час польових робіт загону Нижньопалеолітичної експедиції ІА НАНУ були отримані дані, які дозволили висунути припущення про вірогідність існування тут давнього водоймища. З метою уточнення цього припущення, автором була проведена детальна топографічна зйомка. Як вдалося встановити, рельєф місцевості утворює велику чашу з високими бортами на північній та східній ділянках, що, з урахуванням гідроізоляційного прошарку, ймовірно забезпечувало збір талої та дощової води на площі близько 200 тис. м² та її перетікання у пів-

денно-західну частину улоговини, де спостерігається максимальне пониження рельєфу.

Отже, реконструкція палеорельєфу може бути наступною. Талі та дощові води в періоди збільшення кількості опадів постійно стікали по північному й східному схилах улоговини і накопичувалися в її найнижчих західній та південній частинах. Попри досить велику висоту північного і, особливо, східного схилів, у нас немає підстав припускати, що плесо водоймища займало всю площину улоговини. Незначна висота західного краю улоговини слугувала регулятором глибини водойми. Звісно, топографічна зйомка поверхні сучасних ґрунтових відкладів, не може об'єктивно відтворити рельєф давньої улоговини. Тож не виключається, що незначна сьогодні висота західного берега була колись більшою і поступово зменшувалася через поступове сповзання в балку Суходіл або ж внаслідок катастрофічного змиву.

Систематичне скидання води з водойми через західний борт в балку або підземні інфільтраційні процеси просочування між плитами пісковику привели з часом до утворення яру в північному борту балки. Поступово яр розширив ділянку початкового стоку, а потім і зовсім осушив водойму. Вода, ймовірно, була наявна і в тальєгу балки Суходіл, яка обводнена й сьогодні. Отже, виникнення цілої групи місцевонаходжень «Піонерське» у цьому місці могла спричинити саме наявність водоймища на цій ділянці вододілу. Служність цього припущення підкріплює просторове положення місцевонаходжень, що тяжіють до бортів (берегів) западини.

Далі ми охарактеризуємо одне з місцевонаходжень, а саме Піонерське 1.

Піонерське 1. Топографія, стратиграфія

Місцевонаходження було виявлено в 2011 р. В.С. Ветровим і В.А. Скориковим за 1,2 км на південний схід від с. Піонерське Миколаївської селищної ради Станично-Луганського району Луганської області (рис. 2) (Ветров 2013). Координати N48°33'58,82", E39°35'30,79".

Місцевонаходження пов'язане з привододільним плато правого берега Сіверського Дінця. З південного заходу плато перерізає велика балка Суходіл. На цій ділянці правобережжя Дінця над відкладами верхньої крейди часто залягають палеогенові піски, що містять кварцити. Кварцити сірого, жовтого та коричневого кольорів зустрічаються у вигляді конкрецій, великих блоків і монолітних тіл значної протяжності. Детально вони описані геологом В.І. Манічевим (Ветров и др. 2013, с. 56-59). Саме до виходів на поверхню кварцитів тяжіє більшість місцевонаходжень цього району, зокрема й Піонерське 1.

Місцевонаходження Піонерське 1 практично зруйноване кар'єром з видобутку піску (рис. 3). Схоже, що діяльність кар'єру була припинена, коли його дно вийшло на великі блоки, а потім і на величезні монолітні тіла кварцитів, що утворилися в палеогенових пісках. Під час обстеження кар'єру з'ясувалося, що його північною частиною було розкрито давню балку.

В борту чітко прослідовувалося перемішане заповнення, яке містило уламки вапняку, дрібну вапнякову крихту, пісок і невеликі глинисті включення. У цьому конгломераті зустрічаються вироби з кварциту, що не мають окатаності та природних пошкоджень.

У південній стінці кар'єру в 2012 р. С.П. Кармазиненко поставив зачистку (рис. 4). Відібрани з неї зразки відкладів були опрацьовані ним з використанням мікроморфологічного аналізу (Кармазиненко, Ветров 2013). За даними С.П. Кармазиненка, стратиграфічна послідовність може бути охарактеризована в наступний спосіб.

Голоценовий стратиграфічний горизонт (hl) — 0,0-0,70 м - представлений сучасним чорноземоподібним ґрунтом з генетичними горизонтами.

H — 0,0-0,35 м — темно-сірий з бурим відтінком, у верхній частині пронизаний корінням трав, ущільнений, піщано-пилуватий легкий суглинок, з червонінами, не реагує з 10% розчином соляної кислоти, перехід відповідний за кольором, межа рівна.

Нр — 0,35-0,55 м — коричнево-сірий, до низу світліший, ущільнений, піщано-пилуватий легкий суглинок, грудкуватий, без видимих форм карбонатів. Є одна кротовина овальної форми, діаметром 15 см, з темно-сірим заповненням. Перехід відносно різкий за кольором, межа хвиляста.

Phk — 0,55-0,70 м — світло-буру-палевий, опіщаний матеріал з ізольованої кротовини видовженої форми. Активно реагує з розчином соляної кислоти, карбонатний (міцелій, поодинокі кременисто-карбонатні конкреції до 2 см в діаметрі). Характеризується піщаним мікро складом, з переважанням великих піщаних зерен, які щільно оточені органо-карбонатно-глинистою плазмою з рівномірним просоченням мікрокристалічним кальцитом.

Бузький (bg)? або дніпровський (dn)? стратиграфічний горизонт (Pk сучасного ґрунту) — 0,70-0,90 м — світло-палевий, опіщаний матеріал. Карбонати зустрічаються у формі міцелію і конкрецій до 3 см в діаметрі. Перехід відповідний за кольором і певним ущільненням, межа відносно рівна.

Кайдацький (kd)? або завадівський (zv)? стратиграфічний горизонт — 0,90-1,20 м — бурий, темно-бурий, ущільнений, піщано-пилуватий матеріал. Активно реагує на розчин соляної кислоти, що підтверджується наявністю карбонатних конкрецій. У нижній частині (1,10-1,20 м) багато камінчиків, лусочек. На цьому рівні зафіковано артефакт, виготовлений з кварцитової гальки (рис. 5). В цілому цей шар не можна однозначно назвати ґрунтом, це скоріше ініціальний (ембріональний) шар з ознаками ґрунтоутворення, що підтверджується й мікроморфологічними даними.

Палеогенові піски — 1,20-1,70 м — товща пісків, серед яких можна виділити два інтервали. Світло-бури піски (1,20-1,40 м), які реагують з розчином HCl і світліші за кольором. Світло-палеві з жовтуватим відтінком піски (1,40-1,70 м (видно), які, навпаки, не киплять з 10% розчином соляної кислоти.

Нижче в кар’єрі піски переходят в пісковики, які формують дно кар’єру.

Поки що на ділянках Піонерських місцезнаходжень не знайдено товщі четвертинних відкладів потужністю більше 2-3 м. Звісно, неповнота стратиграфічного профілю суттєво ускладнює геологічне датування, але, на жаль, така ситуація є загалом типовою для пам’яток кварцитового палеоліту Середнього і Нижнього Подінців’я. Зокрема, аналогічна стратиграфічна ситуація була відзначена А.С. Матюхіним на Калитвенських майстернях (Матюхин 1987) та О.В. Колесником в Чугинці (Колесник 2003, с. 252-261). Раніше на проблемі вичленовування малопотужних верств лесів, що залягають на палеогенових відкладах в ареалах Сіверського Дінця та Деркула, наголошували Ю.Г. Чугунний і В.М. Шевкопляс (Чугунний 1969, с. 187-204).

У подальших інтерпретаціях, при зведенні стратиграфічних розрізів, досліджених під час наших робіт на правобережжі Сіверського Дінця, ми будемо керуватися матеріалами буріння четвертинних відкладів: на сході — по ділянці Піонерське (Завгородній 1965), а на заході — по ділянці Луганська (Веклич, Матвіїшина 1984).

Кварцитова сировина, стан збереженості і просторовий розподіл знахідок

У процесі дослідження значну увагу було приділено прив’язці археологічних матеріалів до покладів сировини, а також складанню регіональної літотеки кварцитів. На сьогодні вся колекція порід, в петрографічному аспекті вивчена геологом В.Й. Манічевим, представлена палеогеновими пісковиками переважно кварцевого складу. За даними цього автора, головною особливістю вказаних пісковиків є характер цементації уламкових зерен і склад цементуючого матеріалу. Мінеральний склад і морфологія зерен в цілому не залини помітних змін, оскільки літифікація цих порід відбувалася в первинно намитих алювіальних пісках з подальшим гідрохімічним накладенням. У більшості випадків зерна уламкового матеріалу представлені овальними та півовальними формами. Крім кварцу, в породі у вигляді поодиноких зерен зустрічається польовий шпат і рудні мінерали. В усіх зразках переважає цемент базального та плівкового типів кварцевого складу, що надає породам міцності й твердості, а візуально нагадує кварцит, хоча останній є метаморфічною породою.

З точки зору цінності цих порід як сировини для виготовлення знарядь, особливої уваги заслуговують ті різновиди пісковиків, яким властива найбільша міцність. У колекції артефактів переважають пісковики, в яких кварцовий цемент є аналогічним за складом до того, що характеризує природний уламковий матеріал. За типом цементації кварцевих зерен В.І. Манічев розрізняє два різновиди пісковиків: а) плівковий цемент кварцевого складу оточує мінеральні зерна, а простір між ними складений цементом базального типу (в цих різновидах пісковиків обидва види цементації мають

достатньо широкий розвиток); б) в породі базальний тип цементації переважає над плівковим. Окремими зразками представлені пісковики, що характеризуються розвиненою складовою глинистого цементу з включенням гідрослюд, каолініту та інших мінералів; структура цих пісковиків зберігає початковий вигляд (Ветров и др. 2013, с. 56-59).

Кварцитоподібні пісковики місцезнаходження Піонерське 1 представлені кількома сировинними групами (далі — СГ).

СГ-1 — дрібний і середній галечник переважно сірого забарвлення. Розміри — 5-15 см. На обкатаній поверхні гальок наявні ділянки сірої жовнової кірки. Матеріал твердий, структурно однорідний, пластичний.

СГ-2 — конкреції сірого кольору, овальної, довгастої форми, неоднорідної зональної структури з коричневими та червоними включеннями. Розміри — до 1-1,5 м. На поверхні сіра жовнова кірка. Матеріал твердий, крихкий, має внутрішні тріщини й порожнини.

СГ-3 — блоки, переривчасті пласти світло-жовтого, жовтого, світло-коричневого кольору, однорідної структури. Розмір від 1-2 м. Товщина пластів 0,5-1 м. На поверхні жовта, коричнева або червона жовнова кірка. Матеріал твердий, пластичний, практично не має включень.

СГ-4 — блоки й безперервні пласти сірого, сірувато-жовтого кольору. Розмір від кількох до десятків метрів (у видимій частині). Товщина від 0,5 м до 1 м (у видимій частині). На поверхні сіра жовнова кірка. Матеріал м'який, крихкий.

Слід зазначити, що доступність і різноманітність кварцитової сировини дозволяла свого часу використовувати саме той матеріал, властивості якого властивостями найбільше відповідав запитам виробників.

За рівнем збереженості зібрани артефакти поділяються на три умовні групи (далі — УГЗ).

Перша група (УГЗ-1) складена поодинокими знахідками з сильно кородованою, обкатаною поверхнею, покритою потужними вапняковими напливами. Негативи сколів згладжені і дуже погано читаються. Дрібні крайові сколи майже непомітні. Нечисленні знахідки цієї групи виготовлені переважно з кварцитових гальок (СГ-1). До цієї групи відноситься й артефакт, виявлений в стратиграфічній зачистці С.П. Кармазиненка (рис. 5). Аналогічний стан збереженості демонструє ще один виріб з силіцитової гальки.

Друга група (УГЗ-2) дещо численніша. Вона складена артефактами з сильно розвиненою корою вивітрювання, яка часто утворює подібну до пемзи ніздровату поверхню. Колір виробів переважно коричневий і темно-коричневий, іноді з червонуватим відтінком. Імовірно така забарвленість поверхні обумовлена довготривалим контактом з пігментами червоних ґрунтів. Грані негативів сколів і крайової обшивки часто сильно згладжені корозією. Вироби цієї групи виготовлені з сірого (СГ-2) і жовто-коричневого кварциту (СГ-3).

Третя група (УГЗ-3) найчисленніша. За станом збереженості сюди увійшли артефакти, виготовлені з жовто-коричневого кварциту (СГ-3). Збереженість знахідок задовільна, слідів обкатаності або антропогенних ушкоджень (за винятком рідкісних слідів від будівельної техніки на великих предметах) не зафіковано. Артефакти характеризуються приложеністю та матуванням поверхонь. Залежно від ступеня патинізації (або інтенсивності кори вивітрювання) вироби мають світло-коричневий або коричневий колір, але у всіх випадках їхні поверхні мають темнішу забарвленість ніж «свіжі», сучасні сколи. На багатьох предметах і, особливо, на великих негативах нуклеусів відмічені сліди карбонатних напливів.

Окрім археологічного матеріалу в різних частинах обстеженої ділянки траплялися свіжі сколи кварциту, пов'язані з сучасною або історично недавньою антропогенною діяльністю. Серед таких предметів представлені кварцити, розколоті сучасною будівельною технікою, кварцити, пошкоджені в результаті бойових дій часів Другої світової війни, а також відходи різноманітних процесів каменеобробки XVIII-XX ст. Усі такі сколи мають свіжу поверхню світло-жовтого і жовтого кольорів без будь-яких ознак патинізації, вивітрювання та заlossenня. При подальшій обробці колекції місцевезнаходження такі предмети до уваги не бралися.

У 2011-2012 рр. знахідки досить часто траплялися у південній та південно-західній частинах кар'єру, що на той час уже виглядав покинутим. Навесні 2013 р. планувалося шурфування і — в разі наявності збережених ділянок культурного шару — розкопки на цій ділянці місцевезнаходження. Але, на превеликий жаль, взимку 2012 р. було проведено короткачасну розробку кар'єру, яка повністю знищила якраз згадану, найбільш перспективну ділянку. Отже, на сьогодні єдиним джерелом є матеріали, знайдені на поверхні і у відвах поблизу кар'єру.

Найбільшу концентрацію знахідок зафіковано у північній і південній частині відвалів. Не виключено, що такий розподіл відбиває певну специфіку залягання знахідок у відкладах місцевезнаходження на час, що передував розробці кар'єру. Не надто численні знахідки з північної частини відвалів здебільшого представлені артефактами першої та другої груп збереженості. Південні відвали містили велику кількість знахідок третьої групи (УГЗ-3).

Технологічний та порівняльний аналіз індустрії Піонерського 1

Технологія виготовлення артефактів трьох умовних груп (УГЗ 1-3), виділених за рівнем збереженості, має свої відмінності.

До групи УГЗ-1 були віднесені артефакти, виготовлені з кварцитових та силіцитових гальок. Це уламок невеликого чопера (рис. 14, 1), поверхня якого значною мірою зруйнована вивітрюванням і частково вкрита потужним вапняковим напливом. Наступний виріб був виявлений у зачистці С.П. Кармазиненка

(рис. 5). Цей предмет виготовлений на подовжньому фрагменті видовженої овальної кварцитової гальки, опукла природна поверхня якої вкрита жовневою кіркою. Виріб оформлено серією невеликих регулярних крайових сколів, що сформували високий край на опуклій поверхні, і пригострений кінчик. Кілька аналогічних негативів сколів відмічено й на протилежній поверхні виробу. І кірка, й частина негативів сколів вкриті потужним карбонатним напливом.

До цієї умовної групи відноситься також розколо-та силіцитова галька з двома загладженими і корадованими негативами зняти. Слід зазначити, що розколо-та силіцитові гальки і знаряддя на них — переважно чопери й чопінги — у чималій кількості виявлені на ділянці Піонерських місцевезнаходжень. Однак, незважаючи на загальну подібність і безсумнівний архаїзм цих виробів, вони, ймовірно, є різновіковими (в рамках нижнього палеоліту). Більш докладно цей аспект був висвітлений В.А. Скориковим в публікації, присвяченні гальковим знаряддям нижньопалеолітичних місцевезнаходжень Середнього Подінців'я (Скориков 2014).

До групи УГЗ-2 віднесено вироби з сірих і жовто-коричневих кварцитів (СГ-2, СГ-3). Серед артефактів є первинний нуклеус на кварцитовому блокі розміром 1,5 x 2 м (рис. 6, 1). Крайова частина блоку підправлена серією сколів, після чого з нього було знято кілька великих відщепів розміром до 40 см. Наступний артефакт являє собою радіальний нуклеус на окремості кварцитової породи (рис. 6, 2). Наявні також два великих відщепи, огранка спинок яких свідчить про те, що вони, скоріш за все, були зняті з радіальних нуклеусів (рис. 7, 1, 2). Ще один великий відщеп з видаленими ударною площиною й відбивним горбком має нерегулярну крайову оббивку та ізольовані виїмки (рис. 7, 3). Трапилися також три відщепи з масивними гладкими ударними площинами й нерегулярною оббивкою країв (рис. 8).

Артефакти групи УГЗ-3, різноманітної за своїм складом, виготовлялися виключно з кварцитів СГ-3. Велика їх кількість (тисячі зразків) унеможливлює тотальне вивчення в камеральних умовах. Тому на місцевезнаходженнях були відібрані невеликі статистично значимі вибірки та проведена фотофіксація більшості великих виробів на місці їх виявлення.

Початкова стадія розщеплення представлена первинними нуклеусами на масивних кварцитових окремостях (рис. 9, 1). На цьому етапі отримували великі відщепи для подальшої їх утилізації або як нуклеусів, або як заготовок для макрознарядь. Такі вторинні нуклеуси (у більш портативному варіанті) представлені радіальними (рис. 11, 3, 4, 6, 7) і полюсними (рис. 11, 1, 2) зразками.

Виявлені вторинні відщепи цілком відповідають нуклеусам. Як правило, вони мають рельєфний відбивний горбок, грубо-фасетовану ударну площину, тонкий перетин. Пластинчасті відщепи і пластини (рис. 12) знімалися не тільки з нуклеусів, а й просто з торців кварцитових окремостей. У випадку, проілюстрованому на рис. 9, 2, були послідовно, одна за од-

ною, зняті до двадцяти пластинчастих заготовок довжиною близько 15 см. Після того, ймовірно з метою переоформлення ударної площини, двома сильними поперечними ударами було зроблено спробу зняття карнізу. Однак, через внутрішню тріщину, скол переоформлення виявився невдалим (відколовся карніз набагато більших розмірів), і заготовки з цього кварцитового блока надалі вже не знімалися. Отримувані в такий спосіб пластинчасті заготовки часто характеризуються незначною товщиною, тонкими й гострими ріжучими краями та відсутністю огранення на спинці (рис. 10).

Вироби з вторинною обробкою представлені атиповими гостроконечниками, ретушованими відщепами та пластинами, рубальними формами, скреблами, з зубчасто-виїмчастими знаряддями.

Невелика серія атипових гостроконечників (рис. 13) нараховує п'ять екземплярів. Робочі леза цих знарядь в одних випадках мають регулярну ретуш, виїмки, в інших — нерегулярну ретуш, поєднану з вищербинами краю (ймовірно — сліди утилізації).

Виявлено чотири рубальні вироби типу січок (рис. 14, 2-5) і знаряддя з масивного підтрикутного відщепа, оформлене частково-двоїчною обробкою (рис. 15).

Група скребел представлена поперечними однолезовими (рис. 16, 1) і дволезовими (рис. 16, 2) скреблами на великих сколах, подовжнім однолезовим скреблом на пластинчастій заготовці (рис. 12, 4), поперечним скреблом з зубчато-виїмчастим робочим краєм на пластинчатому сколі (рис. 17, 1) та кінцевою скребачкою на пластині (рис. 12, 2).

До типологічно виразних виробів також відноситься вістря на пластині (рис. 12, 3) і три виїмчасті знаряддя на відщепах (рис. 17, 2-4). Привертає увагу й велика (до 15 см завдовжки) масивна пластина з видавленим або зламаним термінальним кінцем, звивистим лезом, оформленім зі спинки по лівому краю, та ділянкою центральної зубчастої ретуші по тому ж краю (рис. 12, 1).

В колекції представлена також серія відщепів (рис. 18) і пластин (рис. 12, 5-8) з ретушшю та слідами утилізації.

Оцінюючи склад артефактів, комплекс УГЗ-3 можна визначити як майстерню з початкової стадії утилізації сировини, розташовану безпосередньо на виходах кварциту. На користь цього свідчать численність масивних сколів великих розмірів і різних пропорцій, масовість уламків з ознаками штучної обробки, наявність великих окремостей сировини, ймовірно отриманих способом «block on block». Усі ці продукти

каменеобробки можуть бути пов’язані з початковим етапом утилізації сировини — з подрібненням великих природних окремостей кварциту на менші шляхом розщеплення або розбивання. Наявність нуклеусів різного ступеня спрацьованості свідчить, що тут проводилися й операції з метою отримання заготовок менших («звичайних») розмірів. З цим етапом утилізації сировини вірогідно пов’язана певна частина стандартних у метричному сенсі продуктів розщеплення. Наявність невеликої кількості знарядь, часто незавершеного вигляду, не суперечить визначеному виробничому профілю ділянки.

У типологічному сенсі знахідки УГЗ-3 цілком відповідають добре відомим кварцитовим середньопалеолітичним комплексам Подінців’я — Деркулу, Чугинці, Титівці. Для них характерна наявність радіальних і полісних нуклеусів, грубих пластин, атипових гостроконечників і скребел, переважання однобічних виробів. Ця група пам’яток з кварцитовими індустріями була названа О.В. Колесником «пам’ятками Деркульського типу» (Колесник 2003, с. 260). Близькими до них є майстерні Калитвенка 1, 1а, 1б, 1в, 2 в Нижньому Подінців’ї (Матюхин 2003).

Артефакти УГЗ-2 мають, очевидно, більш ранній вік. Однак незначний обсяг вибірки не дозволяє зробити тут однозначний висновок.

Поодинокі знахідки УГЗ-1, якщо припустити їх синхронність з артефактом, виявленим у відкладах кайдацького або завадівського часу в зачистці С.П. Кармазиненка, очевидно відносяться до нижнього палеоліту. Втім, це питання теж поки що залишається відкритим.

Перспективи подальшого вивчення палеолітичного місцезнаходження Піонерське 1, на наш погляд, полягають у залученні нових великих вибірок артефактів, детальному вивчення технології утилізації кварцитів. Безумовно важливими є пошук на місцезнаходженні стратифікованих ділянок з культурними рештками та синхронізація стратифікованих і підйомних матеріалів. Ще одним напрямком досліджень мусить бути порівняння артефактів Піонерського 1 з матеріалами із стратифікованих ділянок територіально близьких місцезнаходжень Піонерське 1А, Піонерське 2 та Піонерське 3 — за характером сировини, станом фізичної збереженості артефактів та їх техніко-типологічними особливостями.

Дослідження проводилися за часткової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень МОН України, проект Ф53.5/005-2013.

ЛІТЕРАТУРА

Веклич М.Ф., Матвієшина Ж.Н. Этапы развития природы и детальное стратиграфическое расчленение плиоценена и плейстоцена территории г. Ворошиловграда. — К.: Институт геофизики им. С.И. Субботина, 1984.

Ветров В.С. Нижнепалеолитические местонахождения с кварцитами в Среднем Подонцовье // Новые материалы и методы археологического ис-

следования: Материалы II Международной конференции молодых ученых. — М.: ИА РАН, 2013. — С. 10-12

Ветров В.С. Раннепалеолитические местонахождения Среднего Подонцовья // Материалы III Международной научной конференции «Кадырбаевские чтения — 2012». — Актобе: Актюбинский гос. ун-т, 2012. — С.20-27.

Ветров В.С., Кармазиненко С.П., Маничев В.И. Предварительное комплексное геоархеологическое исследование Луганского палеолитического микрорегиона // Евразия в кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. — Вып. 2: Материалы 2-й Всерос. науч. конф.: Фундаментальные проблемы формирования разнообразия палеосреды и палеокультур Евразии. Смена парадигм. — Иркутск: Изд-во ИГУ, 2013. — С. 51-59.

Ветров В.С., Скориков В.А. Местонахождение каменного века Вишневый Дол // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. — Луганск: Глобус, 2010. — С. 265-271.

Ветров В.С., Скориков В.А. Предварительные результаты исследования раннепалеолитического местонахождения Вишневый Дол // Материалы Международной научной конференции: «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы», посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана 12-15 декабря 2011 г., г. Алматы. — Т. 1. — Алматы, 2011. — С. 171-177.

Гладилін В.М. Кварцитові індустрії раннього палеоліту (до постановки проблеми) // Научный вестник «Меджибож» — 1'2014 — Ч. 2.: Местонахождение Меджибож и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины. Сборник научных статей / под ред. В.Н. Степанчука. — Меджибож — Тернополь — Киев: ООО «Терно-граф», 2014. — С. 163-164.

Єфименко П.П. Находки остатков мустєрского времени на р. Деркуле // Палеолит СССР / Известия ГАИМК. — Вып. 118. — М.-Л., 1935. — С. 13-25.

Єфименко П.П. Пам'ятки мустєрської культури на сході Європи // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. — Т. 1 — К., 1927. — С. 286-301.

Завгородній А.Н. Отчет о результатах геологической съемки масштаба 1:50000 в Суходольском

геологическом районе Донецкого бассейна / А.Н. Завгородний, А.Г. Коваленко; Гомголком УССР, трест «Луганскгеология», Луганская комплексная геологическая экспедиция. — 1965. — Т. 2. — Геоинформ, № 25782.

Кармазиненко С., Ветров В. Палеопедологічна характеристика плейстоценових відкладів на палеолітичному місцезнаходженні Піонерське 1 Луганської області // Географічна наука і практика: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 16-18 травня 2013 р.). — Т. 2. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. — С. 229-233.

Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса. — Донецк: ООО «Лебедь», 2003.

Матюхин А.Е. Мустьерские комплексы долины Северского Донца // Археологические записки. — Вып. 3. — Ростов-на-Дону, 2003. — С. 5-27.

Матюхин А.Е. Палеолитическая мастерская Калитвенка 1 // КСИА. — №189. — 1987. — С. 83-88.

Скориков В.А. Галечные орудия в раннепалеолитических местонахождениях Среднего Подонцова // Научный вестник «Меджибож» — 1'2014 — Ч. 2.: Местонахождение Меджибож и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины. Сборник научных статей. / под ред. В.Н. Степанчука. — Меджибож-Тернополь-Киев: ООО «Терно-граф», 2014. — С.177-189.

Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы: Зелена Буковина, 2006.

Чугунний Ю.Г. Поширення та умови залягання відкладів лесової формациї / Ю.Г. Чунунний, В.М. Шевкопляс // Стратиграфія УССР. Антропоген (четвертинні відклади). — Т. 11. — К., 1969.

Шестаков И.А. История и библиография археологических исследований палеолита Луганщины // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — №10. — Луганск, 2009. — С. 4-31.

Vetrov V.S.

Pionerske 1: locality of quartzite Palaeolithic in the east of Ukraine

Lugansk Palaeolithic micro-region includes more than 40 Middle and Lower Palaeolithic localities with quartzite industry in the East of Ukraine. Pionerske 1 represents one of the most interesting monuments of this micro-region. The proposed paper includes preliminary data for paleogeographic features of the locus, stratigraphy of sediments, parameters of quartzite raw materials. The paper also includes description of artefacts by the type of used raw materials, state of physical preservation, technical and typological characteristics.

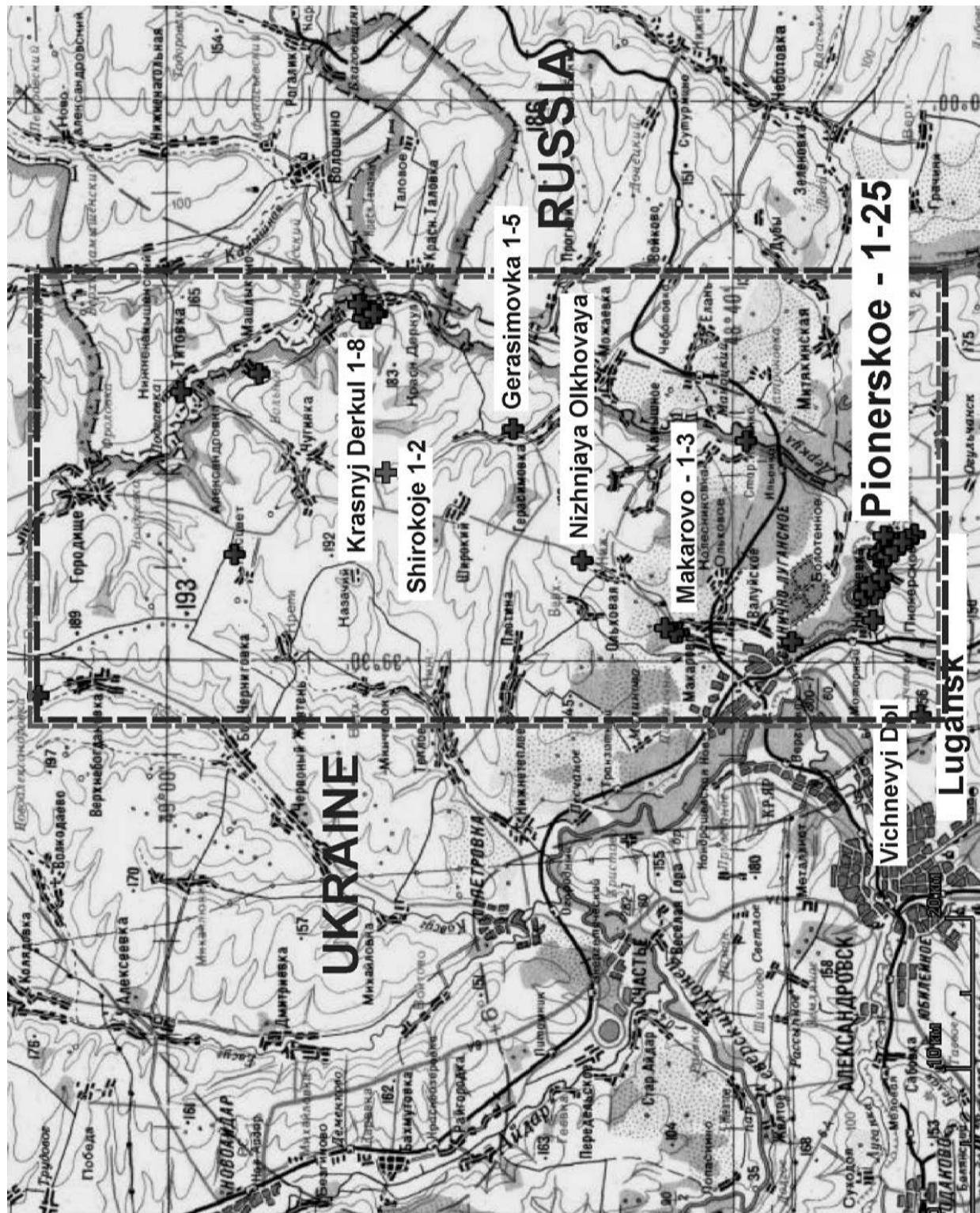

Рис. 1. Луганський палеолітичний мікрорегіон.

Рис. 2. Ділянка місцезнаходжень «Піонерськ».

Рис. 3. Місцезнаходження Піонерське I. Піщаний кар'єр.

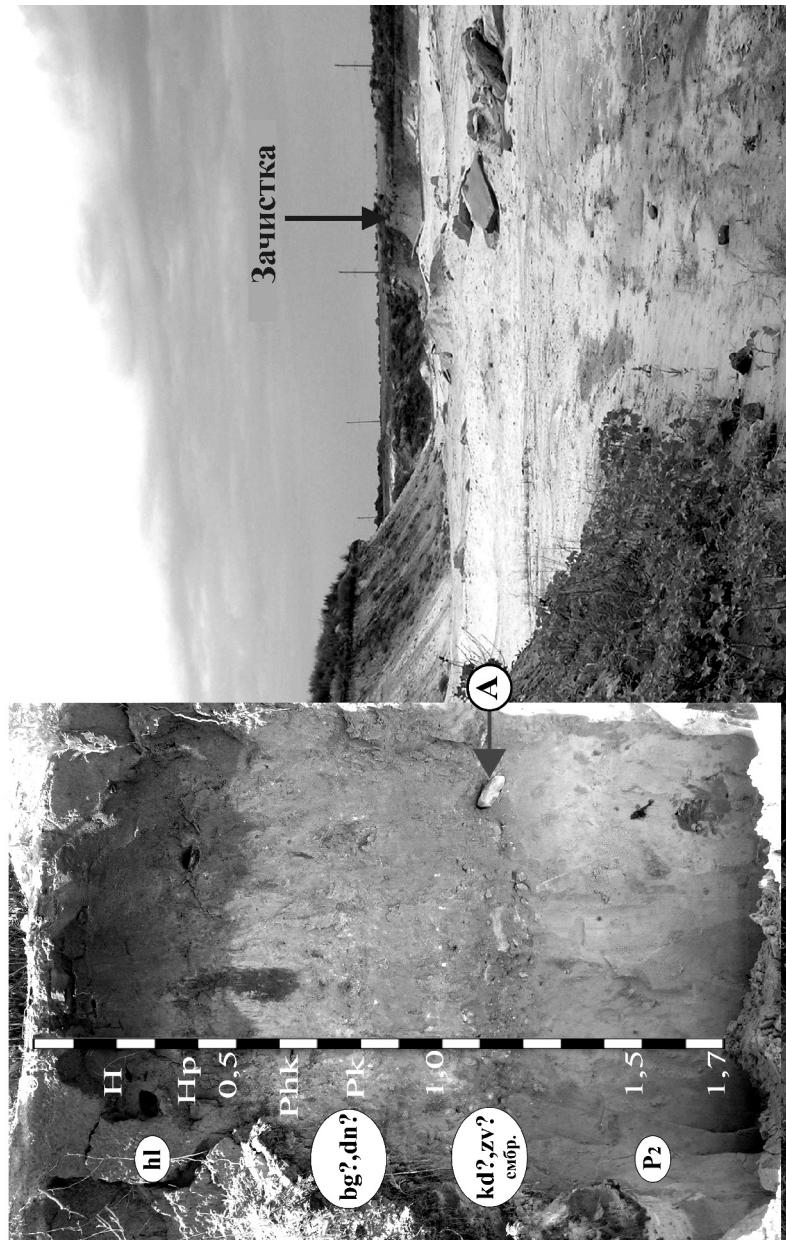

Рис. 4. Місцезнаходження Піонерське I. Зачистка С.П. Кармазиненка (2012 р.)

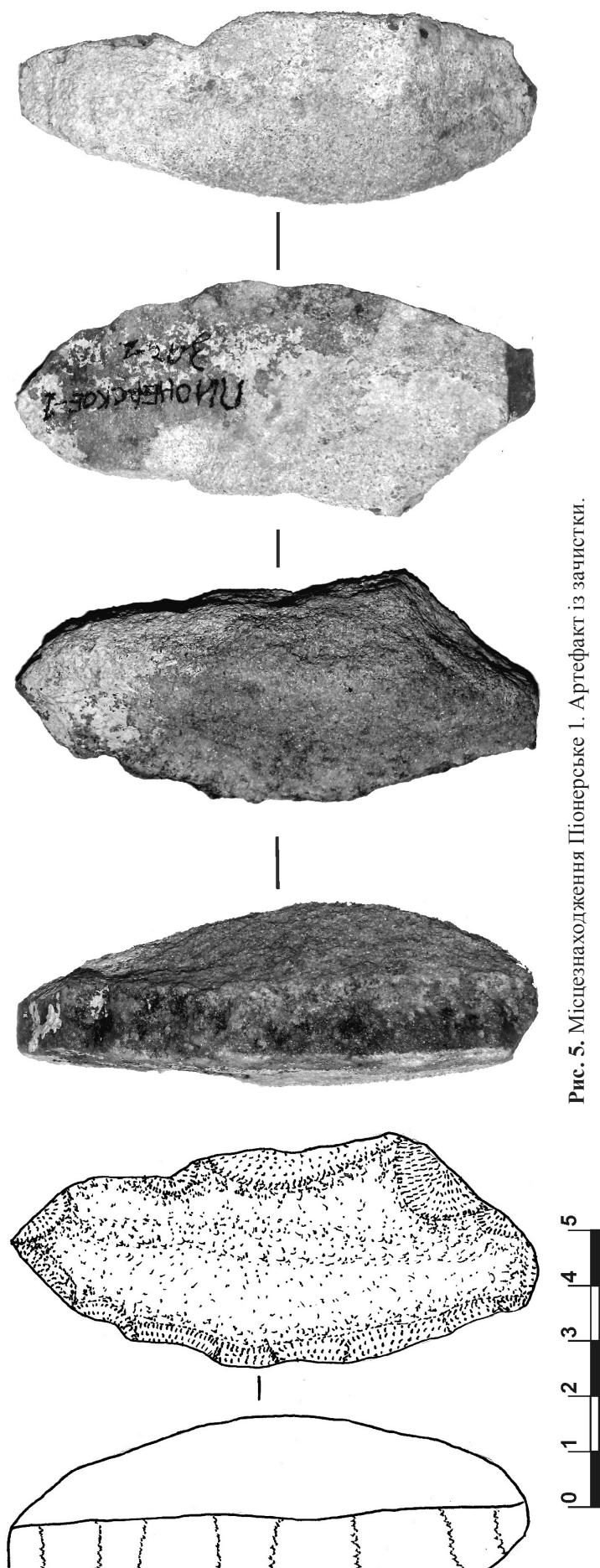

Рис. 5. Місцезнаходження Пionерське 1. Артефакт із зачистки.

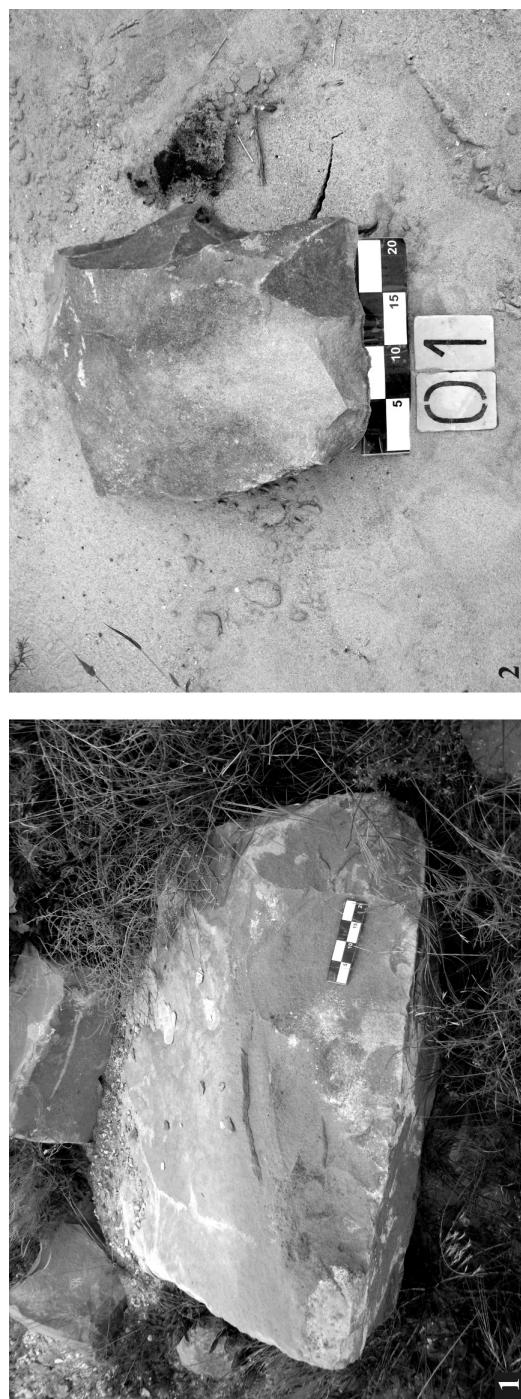

Рис. 6. Пionерське 1. Артефакти УГЗ-2.

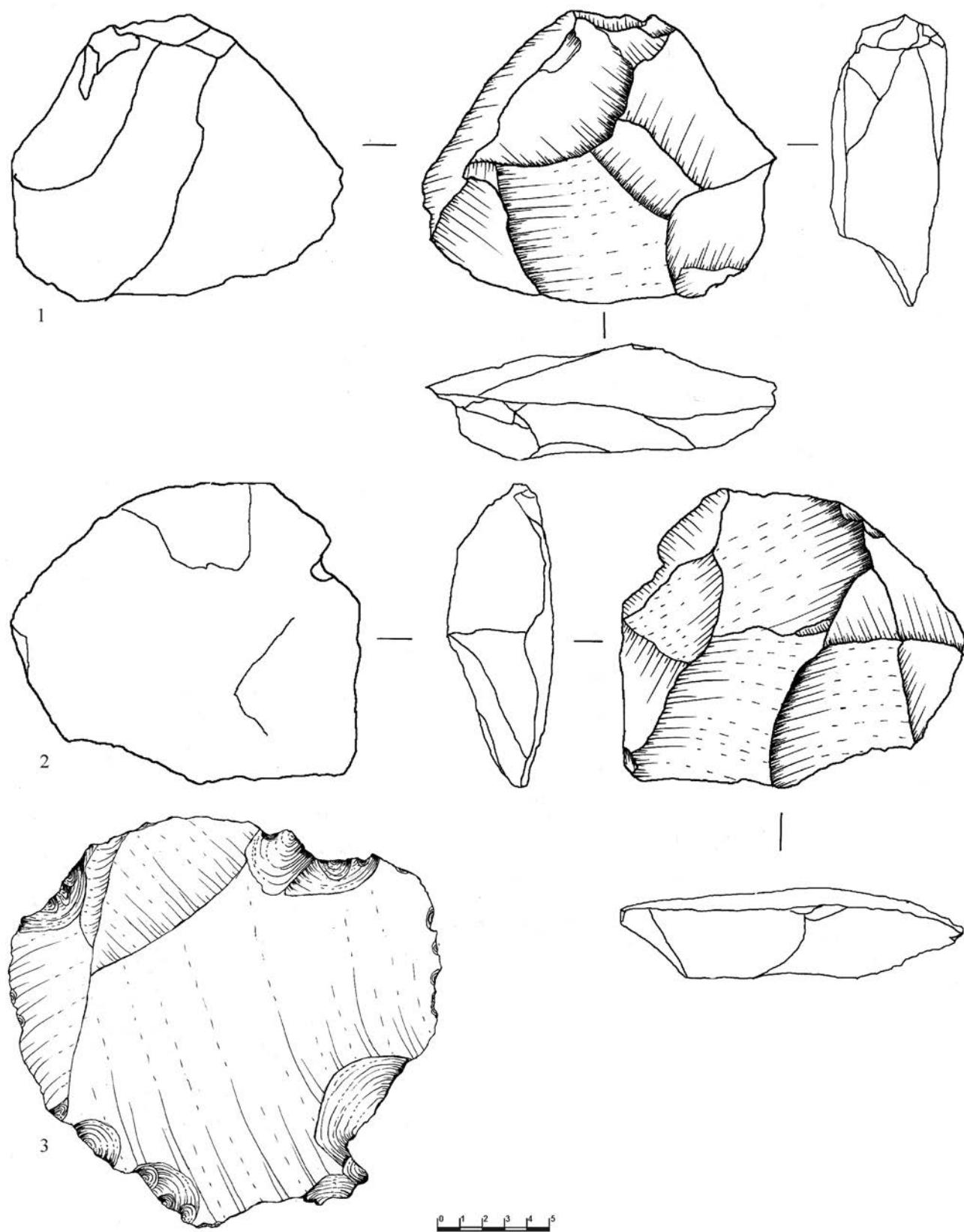

Рис. 7. Піонерське I. Артефакти УГЗ-2.

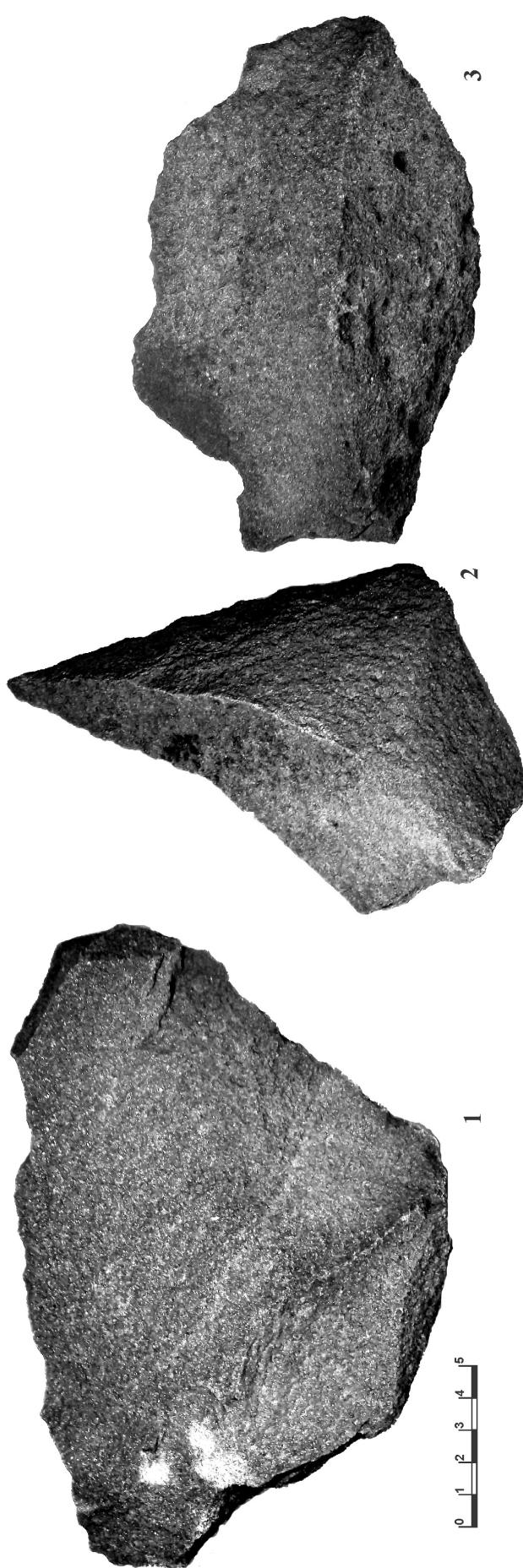

Рис. 8. Піонерське 1. Артефакти УТЗ-2.

Рис. 9. Піонерське 1. Артефакти УТЗ-3.

Рис. 10. Піонерське 1. Артефакти УТЗ-3.

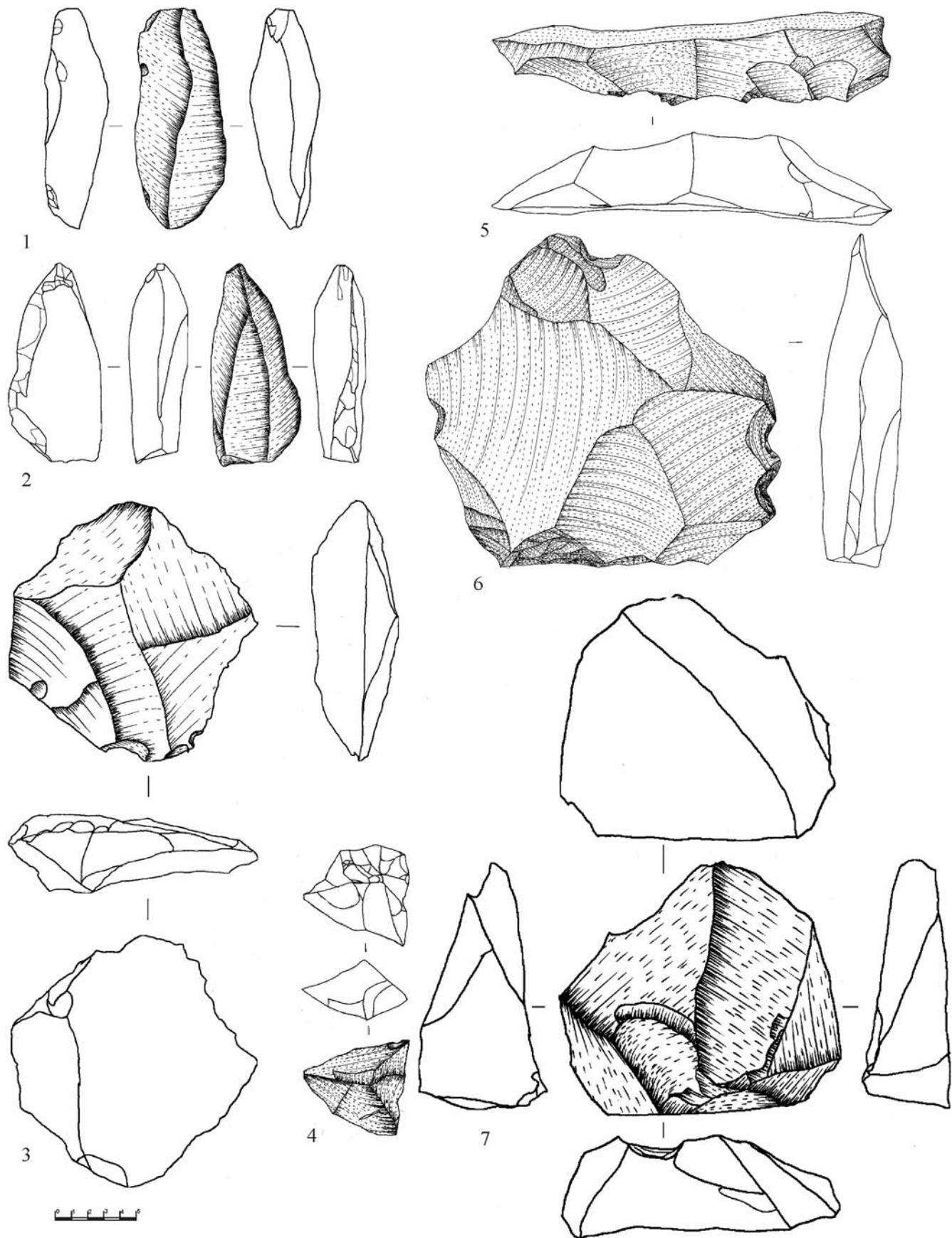

Рис. 11. Піонерське I. Артефакти УГЗ-3.

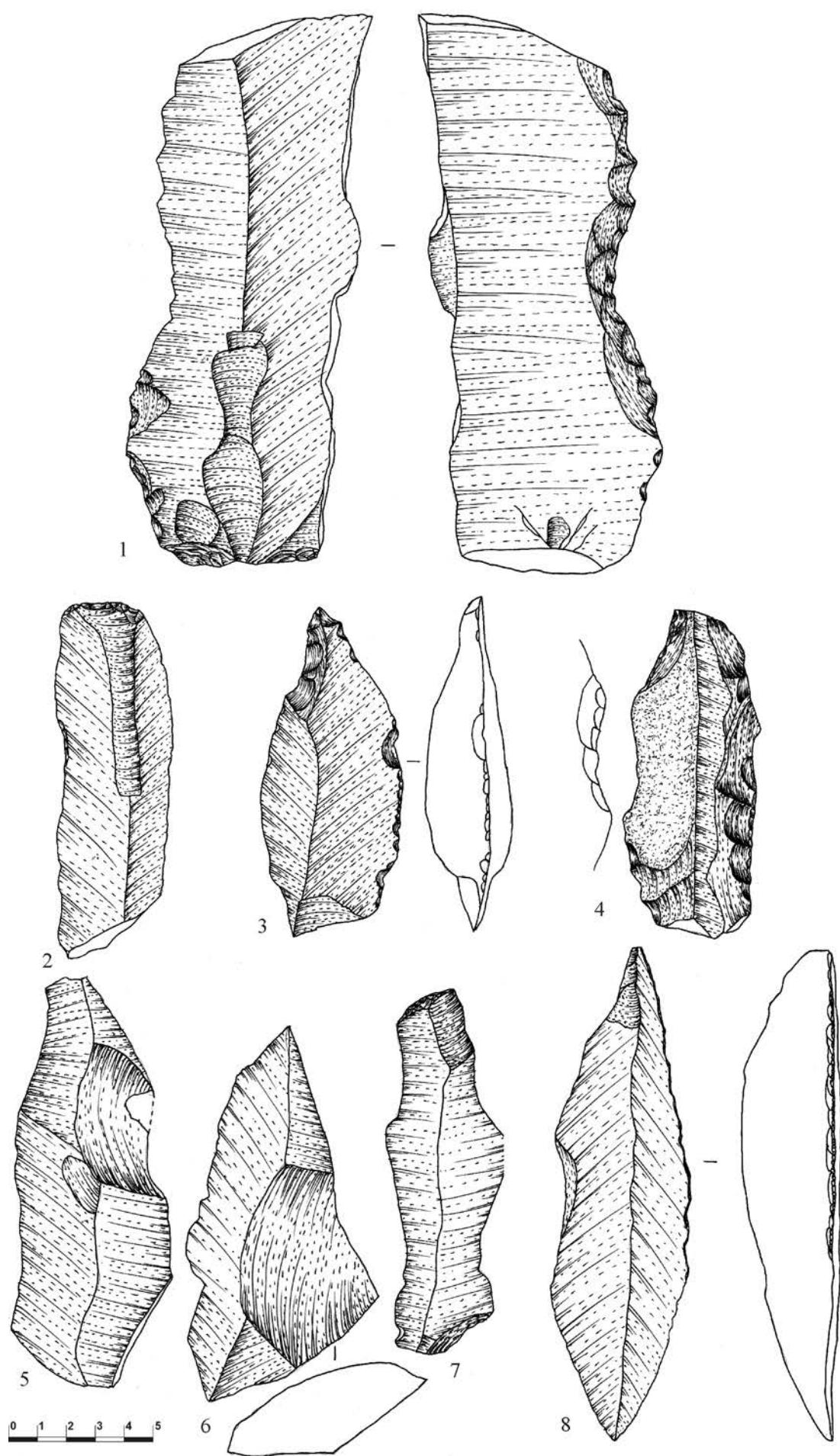

Рис. 12. Піонерське 1. Артефакти УГЗ-3.

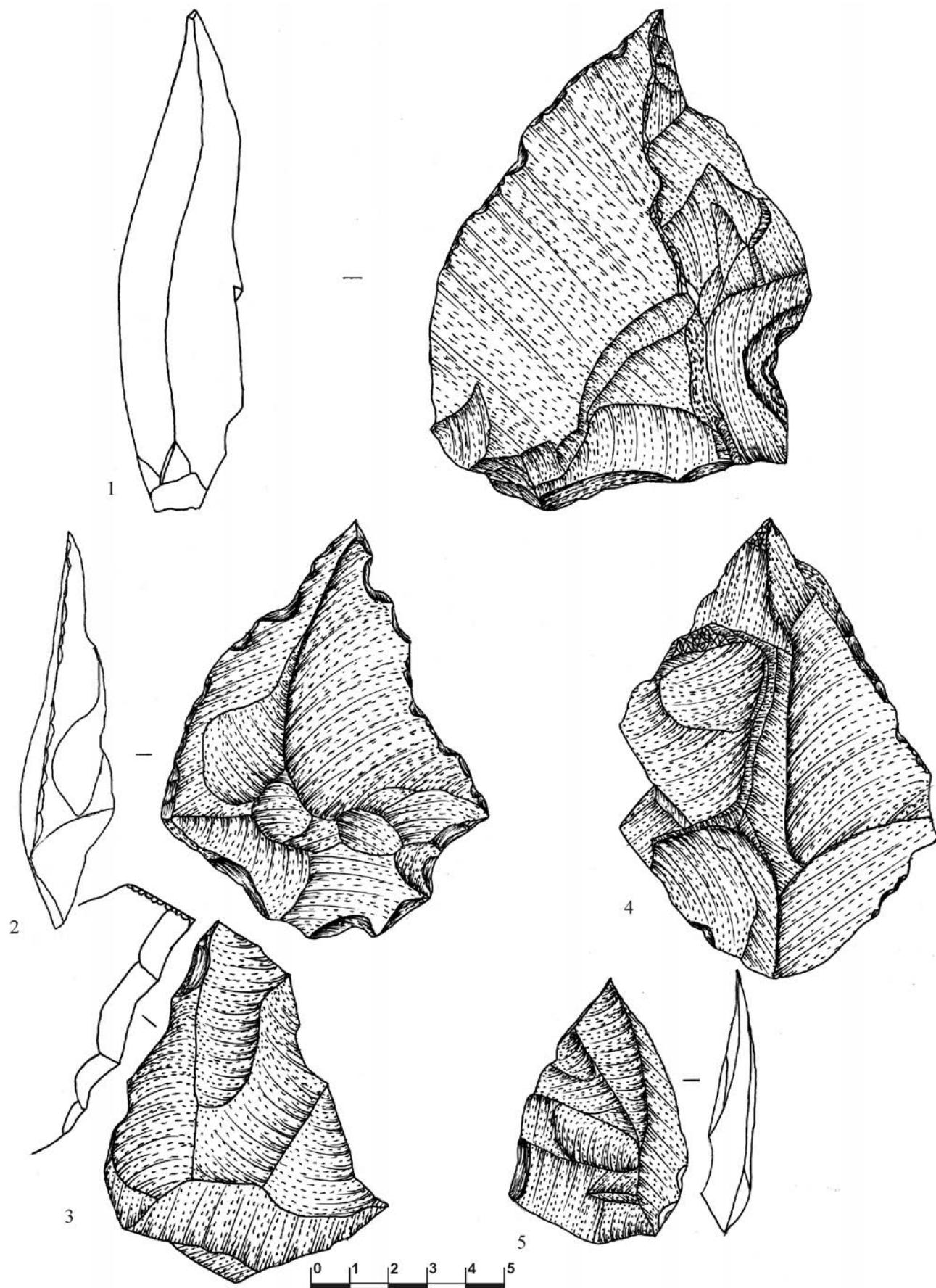

Рис. 13. Піонерське I. Артефакти УГЗ-3.

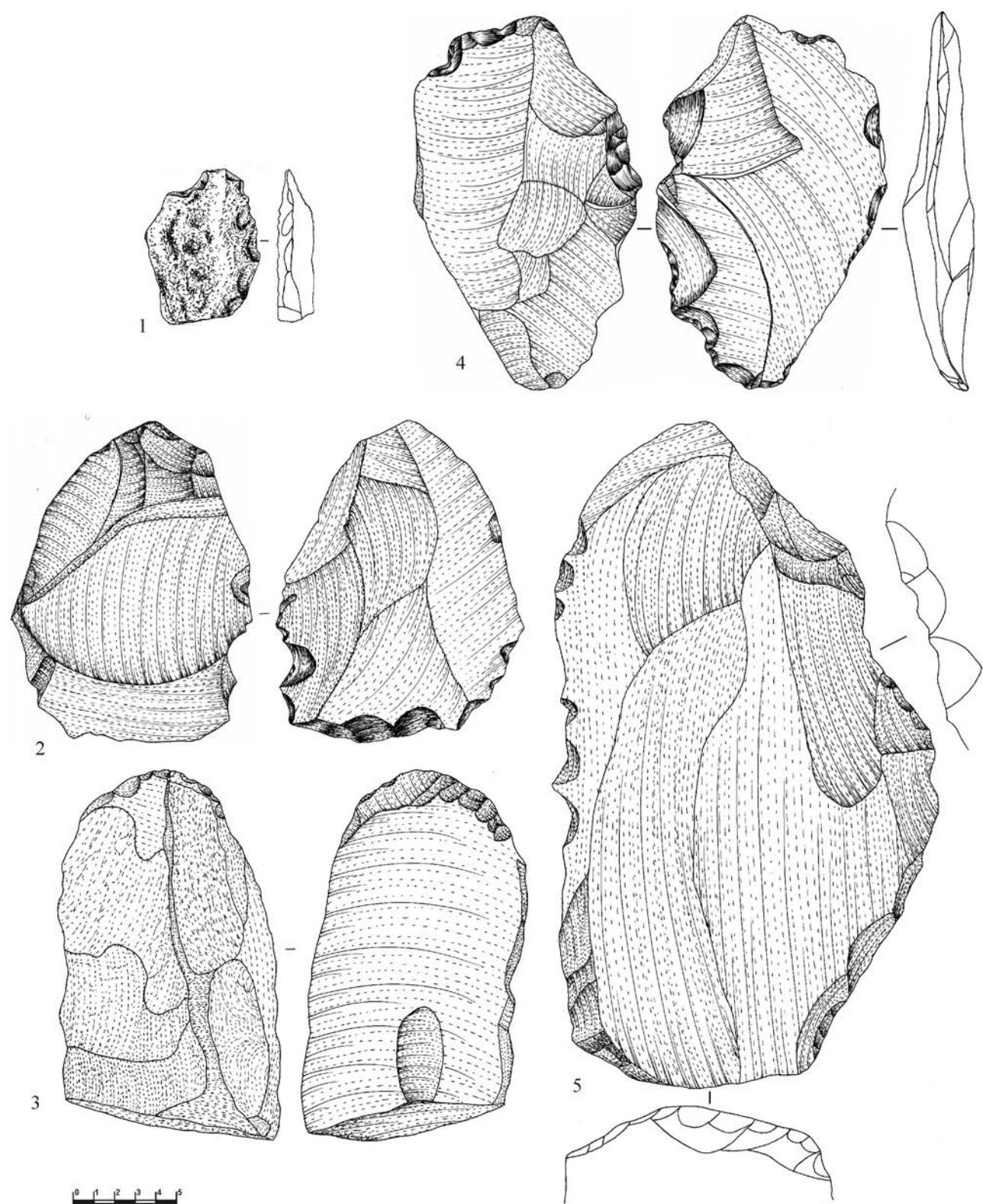

Рис. 14. 1 — Піонерське -1. Артефакти УГЗ-1. 2-5 — Піонерське 1. Артефакти УГЗ-3.

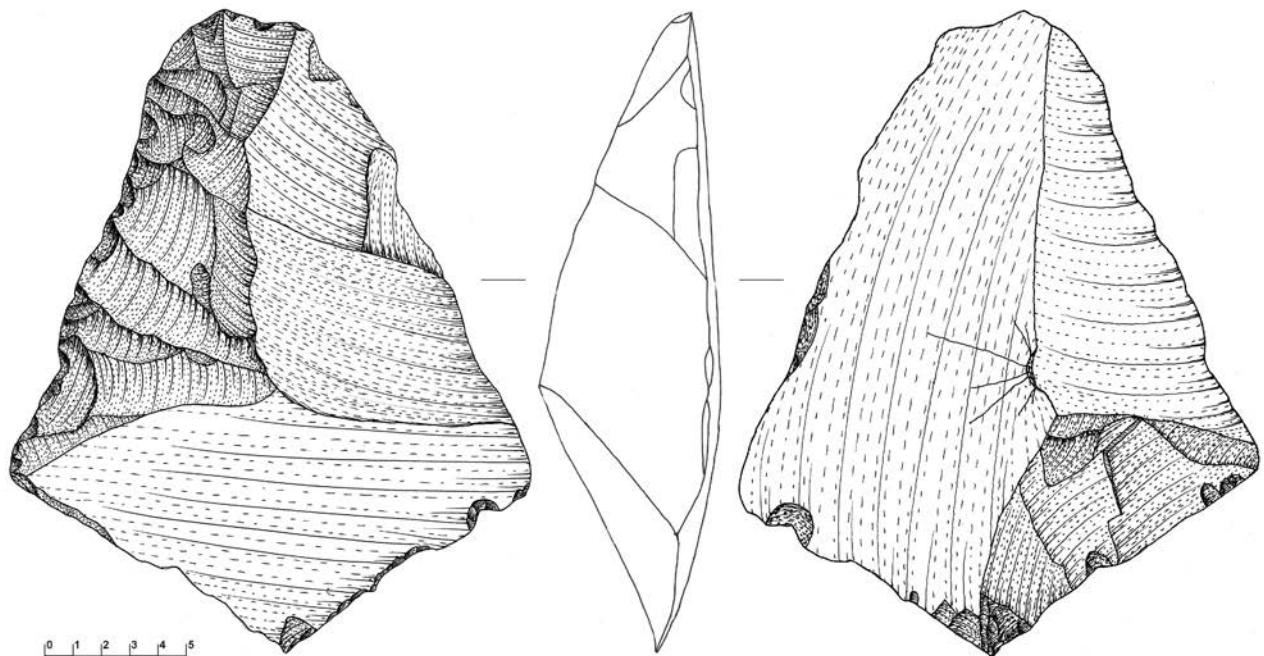

Рис. 15. Піонерське I. Артефакти УГЗ-3.

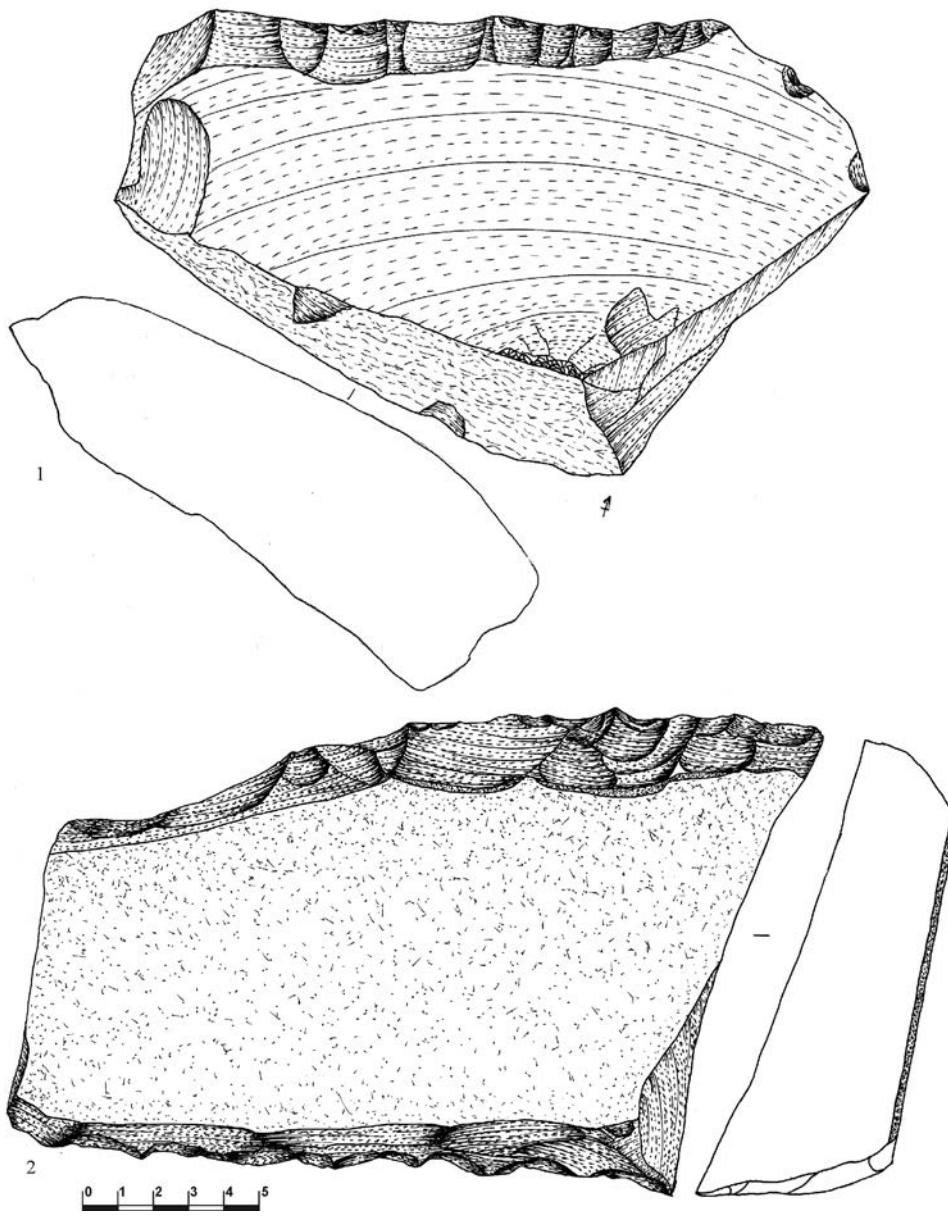

Рис. 16. Піонерське I.
Артефакти УГЗ-3.

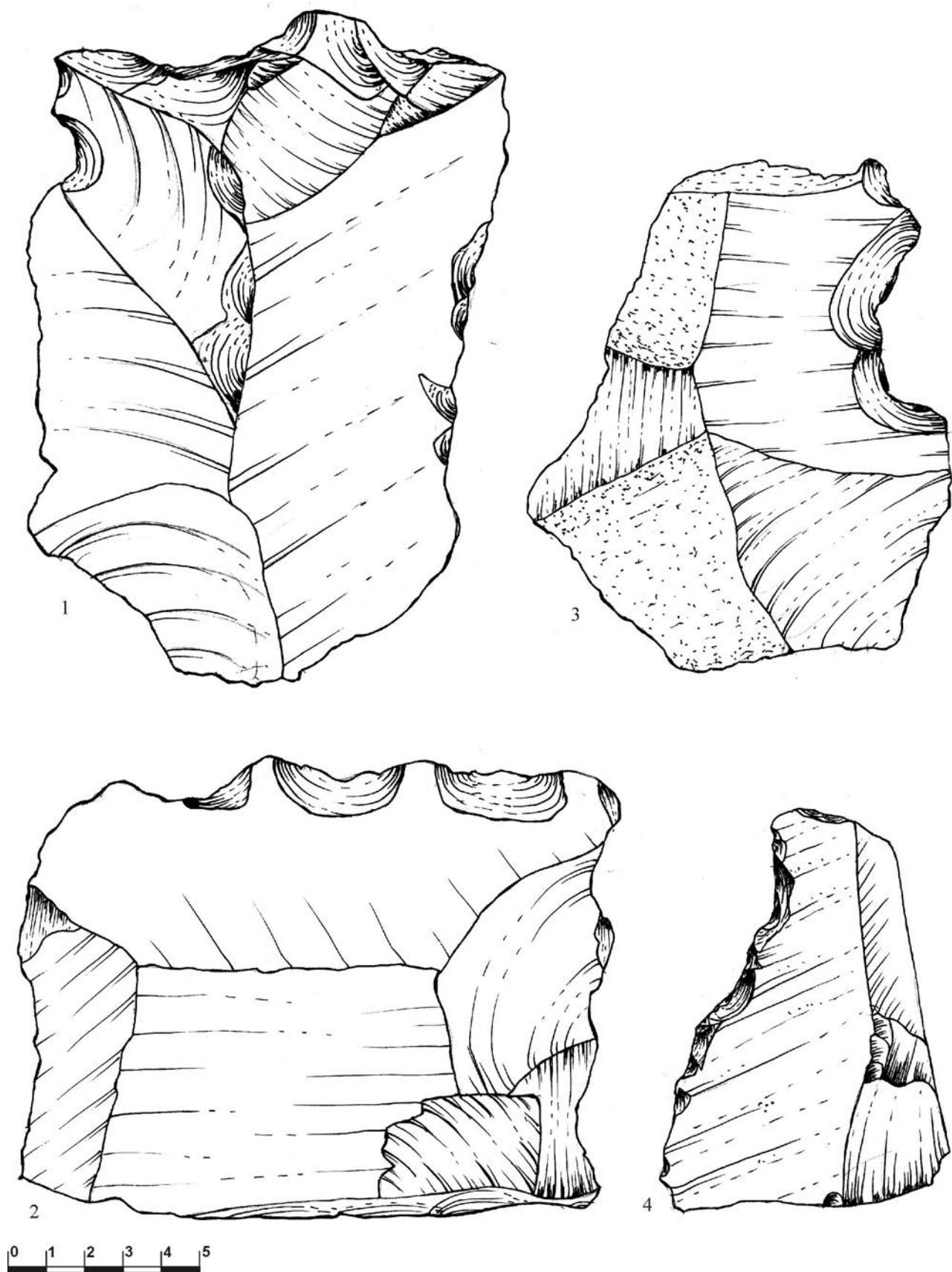

Рис. 17. Піонерське 1. Артефакти УГЗ-3.

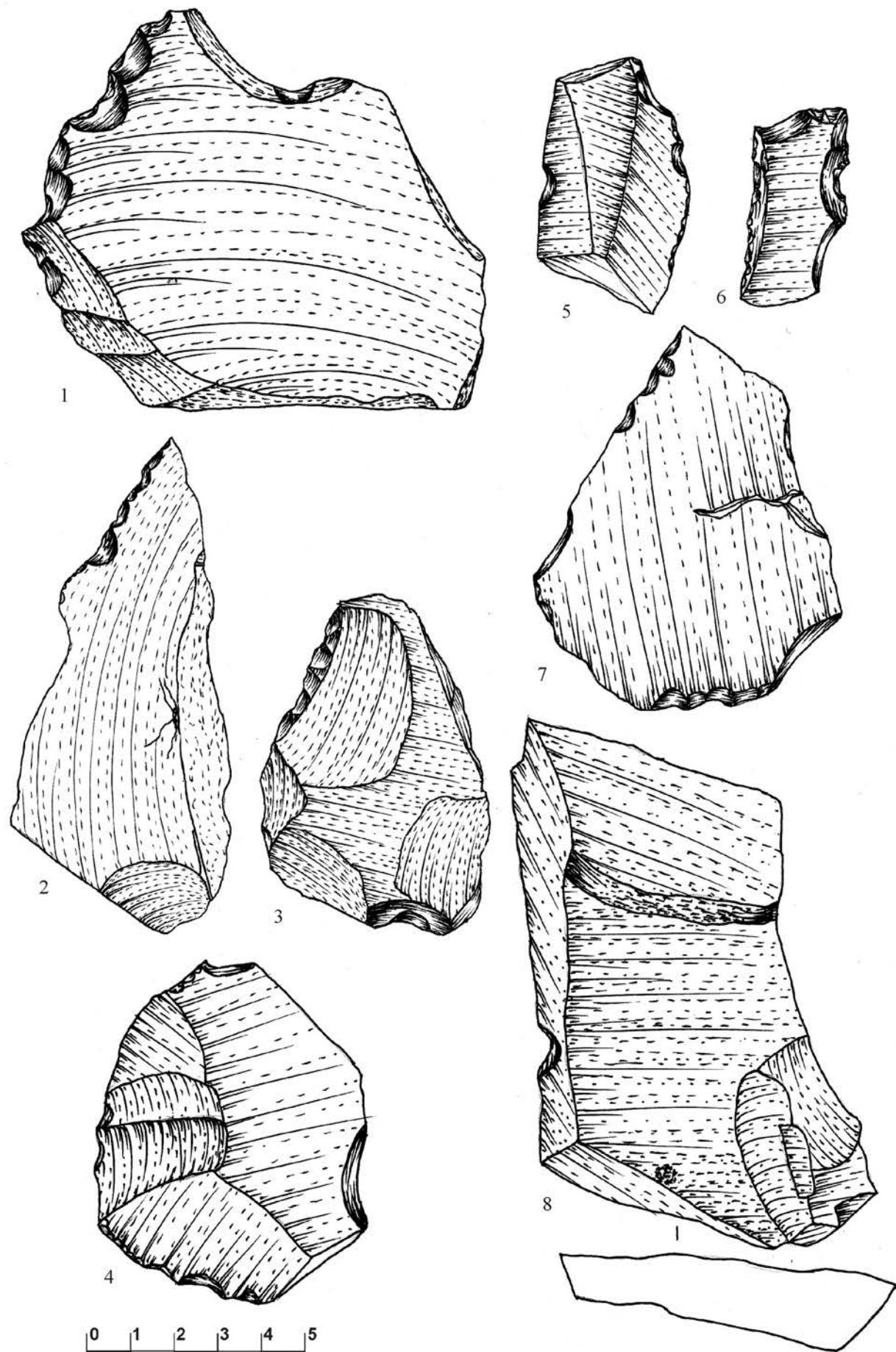

Рис. 18. Піонерське I. Артефакти УГЗ-3.

Ветров Д.О.

ЗВ'ЯЗКИ ГРАВЕТУ ПІВДЕННОГО БУГУ З ГРАВЕТОМ ПОДНІСТЕР'Я

Стаття присвячена дослідженню стоянок граветської культурної традиції Центральної України та Подністерья. Подается загальний аналіз археологічних матеріалів граветських стоянок басейнів Південного Бугу та Дністра. Визначаються спільні та відмінні риси в крем'яних комплексах стоянок, що дає можливість знайти вирішення деяких проблем походження та хронології гравету в Україні.

Граветські стоянки України

Граветська культурна традиція, розпочавши свій шлях з Південної Європи (можливо, з Балкан, з імовірними коренями на Близькому Сході), 30-25 ттр поширилася в Європі, де розвивалася до фінального палеоліту (12 ттр) у вигляді епіграветської або мікро-граветської культурної традиції.

Сьогодні гравет визначається деякими авторами в якості однієї з перших загальноєвропейських культурних традицій у верхньому палеоліті Європи. Пам'ятки «граветської культури» відомі в більшості країн Європи, від Атлантики на заході до басейну Дону на сході (Djindjian, Kozlowsky, Otte 1999). Територіально і за специфікою крем'яного інвентаря вони групуються у три культурні області: класичний західноєвропейський гравет (або пізній перигор), центральноєвропейський (павловська культура) та східноєвропейський, або «східний гравет» (Амирханов 1998, с. 15-34).

Крем'яний інвентар усіх цих груп зберігає риси, характерні для всіх граветських стоянок, але кожному з трьох регіонів притаманні й власні особливості обробки кременю. Культурно-територіальна специфіка згаданих різновидів гравету особливо помітна в морфології мікровкладнів з притупленим краєм, зокрема вістер типу Граве.

За сучасною періодизацією палеоліту України, комплекси «граветської традиції» відносяться до середньої пори верхнього палеоліту і датуються часовим інтервалом 27-19 ттр (Залізняк 2010, с.3-19). За даними палеогеографії, це період різкого похолодання, заключним етапом якого було максимальне падіння температур у прильдовиковій Європі 20-19 ттр (Матвіїшина та ін. 2010, с. 94-129).

У межах України маємо декілька регіонів, відомих своїми граветськими пам'ятками. Більшість із них сконцентровані в басейні Середнього й Верхнього Дністра. Це, зокрема, багатошарові стоянки Молодове I, Молодове V, Кормань IV, Оселівка I, Бабин I, Вороновиця I, Галич, Межигірці та ін. Вони відкриті у 20-30-х рр. ХХ століття, але досліджувалися починаючи з 60-х років ХХ століття рядом учених Західної України, провідне місце серед яких займає визначний учений-палеолітознавець О.П. Черниш (Черниш 1973; 1987, с. 29-60).

VETROV D.O.

GRAVETTIAN SITES OF THE SOUTHERN BUG BASIN AND THEIR CONNECTIONS WITH THE GRAVETTIAN OF THE DNIESTER AREA

До найдавніших граветських пам'яток на території України належить нижній (II/2) культурний шар стоянки Міра, розташованої на правому березі Дніпра нижче м. Запоріжжя. Для нього отримано три радіоактивні дати, що коливаються в межах 27200-27750 рт (Степанчук 2013, с. 15-110).

На півночі України досліджені пам'ятки пушкарівського типу, які датуються кінцем середньої пори верхнього палеоліту (20-18 ттр). Найвідоміші з них — стоянки Пушкарі I та Клюси на Чернігівщині. Їхній крем'яний інвентар знаходить певні паралелі як у матеріалах гравету Центральної Європи, так і у східнограветських комплексах Верхнього Подніпров'я, Подесення, Середнього Дону (Бердик, Хотильово II, Авдеєво, Гагаріно, Костенки I, Зарайська та ін.).

Крім того, відомо кілька комплексів, що мають певні граветоїдні риси — Ліски на Одещині (рис. 1), Буран-Кая 3, шар 6/2, Сюрень 1, шар «D» в Криму, Ями на Лівобережній Україні.

Граветські пам'ятки басейну

р. Велика Вись

Протягом останнього десятиліття Археологічна експедиція Національного університету «Києво-Могилянська академія» під керівництвом д.і.н., професора Л.Л. Залізняка щорічно провадила дослідження групи палеолітичних пам'яток поблизу сіл Троянове, Лікареве, Андріївка, Коробчине. Усі перелічені населені пункти локалізуються західніше м. Новомиргород, у басейні р. Велика Вись, що є допливом р. Синюхи. Цей вузол пам'яток (Троянове, Вись, Озерове, Лікареве, Коробчине, Рубаний Міст та ін.) відкрив у 1980-х рр. краєзнавець із Новомиргорода П.І. Озеров. Розкопкам експедиції НаУКМА передували розвідки О.В. Цвек і П.І. Озерова (1987-1989 рр.), Л.В. Кулаковської (1989 р.), В.М. Степанчука (2004 р.) (Залізняк, Ветров та ін. 2013, с. 106-193).

В числі відкритих П.І. Озеровим пам'яток — група раніше невідомих на захід від Дністра граветських стоянок — Троянове 4A, B, C, Озерове, дослідження яких ведуться з весни 2006 року. Їх результати дали змогу по-новому поглянути на хід культурно-історичних про-

цесів на Правобережжі Середнього Дніпра у верхньому палеоліті. Зокрема, аргументовано довести, що певна частина граветської людності Подністерья просунулася з заходу на схід аж до Центральної України. Добуті матеріали дали підстави для внесення коректив і в періодизацію верхнього палеоліту України (Залізняк 2010, с.3-19).

Усі граветські стоянки (Троянове 4А, В, С, Троянове 3, Троянове 5, Озерове, Лікареве, Вись, Рубаний Міст) локалізуються на утворених давніми балками мисах другої надзаплавної тераси р. Велика Вись. Матеріали залягають у лесових відкладах бузького часу (27-19 трт).

Стоянки Троянове 4А, В та, можливо, Озерове за економічним профілем належать до спеціалізованих стоянок-майстерень із транспортуванням частини продукції за межі стоянки. Мешканці стоянок застосовували пластинчасту техніку первинного розщеплення кременю із заличенням усього комплексу прийомів управління параметрами сколів (редукція, абразивна обробка, ізолювання зони удару в плані й профілі, виділення та підняття зони удару). Більшість матеріалу походить із великих скупчень кременю діаметром близько 10 м. Особливо виразно це видно з загального плану розкопу стоянки Троянове 4А (Залізняк та ін.. 2013 с. 112).

Явних решток жителів, господарчих ям, вогнищ на пам'ятках не знайдено. Близько десятка невеликих концентрацій дрібних відщепів, лусок, уламків та уламків пластинок виявлено на стоянках Троянове А та Троянове В (Залізняк та ін.. 2013 с. 112, 1540). Усі вони мають підокруглу форму, їх діаметр варіється від 15 до 30 см, ступінь їхнього заглиблення простежити важко. Кількісні показники знайдених у таких скупченнях артефактів теж різні — від 10 до 50 і більше. В одному скупчені, більшого розміру, дослідженого на стоянці Троянове 4В, знайдено понад 2 тис. дрібних уламків дебітажу. Такі скупчення дрібного дебітажу можна інтерпретувати як точки, а можливо — ямки, куди в процесі обробки кременю та виготовлення знарядь праці скидалися дрібні уламки відходів виробництва.

Основну частину артефактів стоянок становлять відщепи, луски та різноманітні уламки кременю. Заготовками знарядь слугували переважно великі довгі пластини шириною від 2 до 4 см, іноді навіть до 6 см (рис. 3, 4, 6). Кількість пластин (представленіх переважно уламками) складає близько 20%.

Серед нуклеусів переважають великі одно- та двоплощинні ядра з ортогнатними чи злегка скосеними площинами та слідами зняття крупних, досконалих пластин (рис. 2, 1, 2). Крім великих нуклеусів з ортогнатними площинами зустрічаються й значно менші (рис. 2, 3-5).

Найбільш виразною категорією знарядь є різці (рис. 3). Вони абсолютно переважають над скребачками на всіх пам'ятках, окрім стоянки Озерове, де скребачок дещо більше. Більшість різців виготовлені на великих і дуже великих, досить масивних пластинках або пластинчастих сколах. Переважають кутові різці з одним чи

декількома різцевими сколами на куті зламаної пластини (рис. 3, 3), трохи менше бічних ретушних різців (рис. 3, 1, 2). Серединних різців (переважно на великих масивних пластинах, часто первинних) знайдено найменше (рис. 3, 4, 5).

Серед скребачок провідною формою є кінцеві на пластинах (рис. 4, 1-10). Характерною формою для пам'яток регіону є атипові скребачки на кінці тронкованих пластин з одним або двома кутами, підправленими скребачковою ретушшю. Особливо виразна серія таких виробів походить зі стоянки Троянове 4А (рис. 4, 1-5). На особливу увагу заслуговують 6 скребачок з носиком оріньякоїдного типу зі стоянки Троянове 4А — усі на невеликих масивних відщепах (рис. 4, 11, 12). Є також одиничні комбіновані знаряддя на пластині — бічні різці-скребачки (рис. 4, 2).

Уламки великих пластин з крайовою ретушшю — найчисленніша категорія ретушованих виробів на всіх досліджених стоянках. Майже скрізь вони складають близько 2% артефактів. Переважна більшість таких виробів в усіх комплексах мають лише спорадичну ретуш або псевдоретуш, що утворюється на крем'яних лезах під час застосування в трудових операціях. На багатьох пластинах наявні ретушовані віймки, що свідчить про використання їх у якості скobelів по твердому матеріалу. Добре відретушованими одним чи обома довгими краями відзначаються лише близько 10% пластин та їхніх уламків (рис. 6).

Попри розвинену техніку отримання великих, досконалих пластин, на граветських стоянках долини р. Велика Вись широко використовувалися великі первинні відщепи — для виготовлення численних скребел. Ця категорія знарядь є показовою для стоянок Троянове 4А та Троянове 4В і становить стабільний відсоток — близько 1% колекції.

Культуровизначальними виробами для пам'яток кам'яної доби є вістря та мікропластини з притупленим краєм, які були елементом металної зброї первінних мисливців. На стоянці Троянове 4А наявні 22 уламки пластинок із притупленим краєм (рис. 5, 1-8, 15-23, 25-31, 33), на стоянці Троянове 4В їх 10 (рис. 5, 9-14, 24, 32). У відсотковому відношенні вони, однак, становлять дуже незначний показник — близько 0,05% від усіх виробів.

Вкладні притуплювалися крутою, як правило, зустрічною ретушшю, яка далеко заходить на тіло заготовки (рис. 5, 1-8, 10-13, 21-24). Два уламки базальної частини пластинок з Троянового 4А та Троянового 4В, окраїни яких зберегли круте ретушування, демонструють спосіб виготовлення мікролітів — шляхом нанесення крутої ретуші на довгий край пластиинки з наступним відламуванням її дистального кінця (рис. 5, 14, 30, 31). У деяких вкладнів кінчики підпрацьовані ретушшю також по гострому краю мікропластини (рис. 5, 15, 16, 23). Такі вироби нагадують «голкоподібні» різновиди граветських вістер деяких ранніх граветських пам'яток Європи.

У колекціях Троянового 4А та Троянового 4В є також сім пластинок зі скосеним крутою ретушшю кра-

єм, одна з яких демонструє початковий етап виготовлення граветського вістря (рис. 5, 9, 15-17, 19-20, 33).

Таким чином крем'яні комплекси граветських пам'яток регіону характеризуються розвиненою технікою зняття з великих одно- та двоплощинних однобічних підпризматичних нуклеусів довгих і широких, масивних пластин. Широкий, сплющений відбивний горбок і наявність так званої «губки» переконливо свідчать про застосування для сколювання пластин м'якого відбійника. Великі пластини з призматичних нуклеусів були основною формою заготовки знарядь: різців (переважно кутових та бічних ретушних), менш численних, ніж різці, кінцевих скребачок та великих серій ножеподібних пластин з ретушшю. Нечисленними, але досить показовими для цих комплексів, є мікропластини з притупленим краєм та їх уламки, що слугували для оснащення металної зброї. До особливостей інвентаря граветських стоянок басейну р. Велика Вись слід віднести також грубі скребла на великих, часто первинних відщепах.

Володимирівка

Географічно найближчою до граветських пам'яток басейну р. Велика Вись є багатошарова стоянка Володимирівка, розташована на р. Синюха у Верхньому Побужжі (рис. 1). Характерні граветські традиції особливості демонструють матеріали з 8, 7 і 6 шарів стоянки, які є морфологічно, типологічно та хронологічно близькими граветським комплексам не лише басейну р. Велика Вись, а й Подністер'я та Центральної Європи.

Стоянку відкрив у 1939-1940 рр. М.К. Якимович. У 1946 та 1947 роках її досліджував О.П. Черниш. Опубліковані ним матеріали стали доступними широкому науковому загалу і були залучені науковцями до різноманітних культурно-інтерпретаційні схеми верхнього палеоліту України та суміжних територій.

О.П. Черниш датував 8-5 шари Володимирівки пізньомадленським часом (Черниш, 1953, с. 73-74). У запропонованій періодизаційній схемі верхнього палеоліту Північного Причорномор'я В.Н. Станко і Г.В. Григор'єва датували 8 та 7 шари стоянки кінцем раннього етапу пізнього палеоліту (Станко, Григор'єва, Швайко 1989, с. 87-93). І.В. Сапожников у своїй хроностратиграфічній схемі відносить 8-й та 7-й шари Володимирівки, разом зі стоянками Семенівська Гора, Буран-Кая 3 (шари 6/2-6/1), Аджі-Коба (верхній шар), Осокорівка, горизонт VI та Ліски, до кінця ранньої пори верхнього палеоліту, який він датує періодом 25-22 тис. років BP (Сапожников 2005, с. 14-31).

З урахуванням новітніх геологічних даних, а саме — висновку про підстилання 8-7 шарів витачівським ґрунтом, верхня межа якого датується 27 трт, зазначені граветські шари слід датувати часом до 20 трт. Нещодавно з'явилася можливість встановити й час існування верхніх шарів стоянки Володимирівка: Київською C14-LSCS лабораторією отримано декілька абсолютнох дат. Зокрема, для 6 шару за кісткою визначено дату 20050 ± 210 BP (Ki 11680), для 4 шару — дату $17700 \pm$

210 BP (Ki 11679) (Djindjian, Sapozhnikov, Stepanchuk 2006, p. 46-59). Отримані дати дають підстави зіставляти 6-4 шари стоянки з максимумом похолодання і датувати 7 та 8 шари стоянки середньою порою верхнього палеоліту, в межах 27-20 трт, за Л.Л. Залізняком (2010).

Довгу історію мають тривалі дискусії з приводу культурної приналежності Володимирівки. В.Н. Станко і Г.В. Григор'єва датували 8 та 7 шари кінцем раннього етапу верхнього палеоліту, а 5-4 шари — середнім етапом верхнього палеоліту (Станко, Григор'єва, Швайко 1989, с. 97-93). На думку С.П. Смольянінової, нижні шари (8-6) за технічними традиціями близькі до нижнього шару Гінців (Смольянінова 1990, с. 25, 92). Н.П. Оленковський 8-5 шари стоянки відніс до «східного граветсьну», вбачаючи в них культуру граветського шляху розвитку (Оленковський 2000, с. 148-149). В.Ю. Коен і М.Оtt пов'язували 8 і 7 шари з молодовською культурою Дністерського регіону (Cohen, Otte 1996, p. 368).

Нижні культурні шари Володимирівської стоянки залягали у лесоподібних верствуватих суглинках на глибині 4,55-4,6 м (7 шар) та 4,85-4,95 м (8 шар). У 7 шарі знайдено рештки двох вогнищ, а у 8 шарі — рештки чотирьох вогнищ (Черниш 1953 с. 25-27). Крем'яний інвентар в обох шарах небагатий — 257 крем'яних виробів у 7 шарі та 79 — у 8 шарі. Крім того були знайдені фрагменти кісток, вироби з інших порід каменю та уламки плиткової фарби. У розміщенні решток скупчень не спостерігалося, бо їх було дуже мало. Крем'яний інвентар однорідний, з якісної сировини темно сірого та сірого кременю, вкітій синьою та темно синьою патиною.

За О.П. Чернишем, досліджена площа 7 шару є частиною короткотривалого стійбища мисливців на коня та північного оленя, а рештки 8 шару — частиною сезонного стійбища мисливців на північного оленя, коня, бізона та мамонта (Черниш 1953, с. 25-27).

Нижні, 7 та 8 шари стоянки Володимирівка, дали принципово відмінний від верхніх, епіграветських горизонтів, матеріал, який дуже нагадує граветські комплекси басейну р. Велика Вись. Поєднують їх однотипна якісна сировина, великі розміри виробів, своєрідна технологія отримання великих, широких пластин за допомогою м'якого відбійника. Типологія виробів (скребачки, різці, пластини) теж подібна. Разом з тим, зазначимо, що комплекс нижніх шарів Володимирівки значно бідніший, порівняно зі стоянками Троянове 4А, Троянове 4В, Озерове, до того ж, має певну структурну специфіку. Провідним типом знарядь тут є кінцеві скребачки, а не різці (рис.7). Попри цю відмінність, матеріали 7 та 8 шарів Володимирівки демонструють специфічні особливості в обробці кременю, властиві як пам'яткам басейну р. Велика Вись, так і в цілому граветським комплексам Подністер'я та Центральної Європи (Залізняк, Вєтров та ін. 2013, с. 106-193).

Саме в Подністер'ї знаходиться найбільше відомих і частково досліджених верхньопалеолітичних пам'яток гравету України (рис. 1). Багато з цих комплексів датовані радіовуглецевим методом. Ці дати та стратиграфічні дослідження стоянок лягли в основу

ряду хронологічних та періодизаційних схем верхнього палеоліту України.

Як уже зазначалося, провідне місце серед дослідників граветських пам'яток Подністер'я належить О.П. Чернишу. З 1948 року ним були розпочаті багаторічні комплексні дослідження унікальної багатошарової стоянки Молодове V, які тривали до 1960-х рр (Іванова 1987, с.94-123; Черныш 1961; 1973; 1977, с.24-61; 1985, с.54-83; 1987а; 1987б, с.29-60). Матеріали стоянки Молодове V опубліковані О.П. Чернишом та І.К. Івановою у десятках статей та в монографічних виданнях (Іванова, 1987, с. 94-123; Черныш, 1961; 1987а). Стратиграфічна колонка Молодового V стала еталоном і референцним орієнтиром, з яким корелювалася стратиграфія інших пам'яток Середнього Подністер'я — Молодове I, Кормань IV, Кетроси, Врубівці, Косоуци та ін.

Відкриття у 1928 р. біля с. Молодове скучень кісток мамонта, що супроводжувалися крем'яними артефактами, пов'язане з дослідженнями румунського геолога І. Ботеза (Botez 1933; Morosan 1938). Стратиграфію пам'ятки вивчав у 1954 р. геологічний загін Комісії з вивчення четвертинного періоду АН СРСР під керівництвом І.К. Іванової (Іванова 1977, с.126-182; 1982, с.188-236; 1987, с.94-123). Археологічне дослідження стоянки, що отримала назву Молодове I, здійснював з невеликими перервами з 1955 по 1984 рр. О.П. Черниш (Черныш 1973; 1982, с.6-102; 1985, с.54-83; 1987б, с.29-60).

Ще однією опорною палеолітичною пам'яткою Подністер'я стала стоянка Кормань IV, відкрита у міжвесняний період І. Ботезом, Н. Морошаном та Ч. Амброжевічем і досліджувана О.П. Чернишом протягом 1969-1974 рр. Як і на Молодовських стоянках, тут було простежено два шари мустєрського віку, десяток верхньопалеолітичних шарів і два шари мезоліту. Кормань IV стала першою комплексно вивченою та всебічно проаналізованою пам'яткою Подністер'я (Черныш 1977, с. 24-61; Іванова 1977, с. 126-182).

Крім опорних багатошарових пам'яток Молодове I і V та Кормань IV, О.П.Черниш здійснив масштабні розкопки й ряду інших граветських стоянок Середнього Дністра. У 1949-1951 рр. ним досліджувалася стоянка Бабин I (Черныш 1959, с.5-214; 1961; 1973; 1985, с.54-83); протягом 1951-1954 рр. — стоянка Вороновиця I (Черныш 1959, с.5-214; 1961; 1973; 1985, с.54-83; 1987б, с.29-60); у 1966-1968, 1985, 1986 рр. — стоянка Оселівка I (Черныш 1973; 1985, с.54-83; 1987б, с.29-60).

Дністровські верхньопалеолітичні багатошарові пам'ятки Молодове V, Молодове I, Кормань IV, Бабин I, Вороновиця I, Оселівка I та ін. стали основою для перших розробок схеми розвитку верхнього палеоліту Східної Європи (Черныш 1959, с.5-214; 1985, с.54-83).

З 1975 р. М. Клапчуком до граветських пам'яток Подністер'я були долучені матеріали стоянки Межигірці I (Клапчук, Микитенко 1970, с.335; Григорьєва, Клапчук 1981, с.62). Стоянка періодично досліджується археологами й палеогеологами й донині (Кулаковська 1989, с.50-61; Ситник та ін. 1996, с.86-97; Koulakovska, Otte 1999, p.198).

З початком 1990-х рр. до вивчення проблем гравету в Україні долучилися нові дослідники. Досить вагомий внесок в дослідження гравету Подністер'я зробили, зокрема, І.О. Борзіяк та Л.В. Кулаковська (Борзіяк 1998, с.135-41; Борзіяк, Кулаковська 1996, с.55-6; Koulakovska, Otte 1999, p.149-166). На початку ХХІ ст. граветські матеріали регіну вивчали Ф. Нуаре, М. Отт, Д.Ю. Нужний та інші (Otte, Noiret 2004, p.8-2; Nuzhnyi 2009, p.159-74).

Останніми роками під керівництвом О.С. Ситника та К. Цирека на Дністрі досліджено ще одну граветську стоянку — Галич I. У співпраці з польськими колегами було отримані нові дані відносно дністерського гравету та його місця в системі центрально-європейського та східного гравету. Висловлена думка про місцеве (автохтонне) походження граветських комплексів Подністер'я (Ситник та ін. 2005, с.83-85).

На думку О.С. Ситника, починаючи з 10-го шару стоянки Молодове V (датується 30-28 тт) процес заселення долини Дністра практично не переривався. Самобутність дністерського гравету пояснюється специфічними природно-кліматичними умовами басейну Дністра та існуванням особливих умов життя, що відрізнялися від інших екологічних ніш прильдовикової зони. І хоча О.С. Ситник не виключає деяких міграційних дислокацій первісних людей із-за Дунаю на північ і далі на північний схід, усе він відає перевагу гіпотезі про міграцію ідей, запозичень, культурного обміну, а не фізичного проникнення чужорідних громад на вже обжиті території (Ситник та ін. 2005, с.83-85).

Ще однією граветською пам'яткою регіону є стоянка Дорошівці III, 6 шар. Дослідження пам'ятки на початку ХХІ ст. виявило серед граветських матеріалів вістря з бічною виїмкою, які на Дністрі були відомі лише в граветських комплексах Молодового V, шар 7 та Замостя I (Кулаковська та ін. 2011 с.85-86).

Згадані опорні багатошарові стоянки Дністра отримали численні радіокарбонні дати, які разом із результатами геостратиграфічних досліджень лягли в основу ряду періодизаційних побудов верхнього палеоліту України (Haesaerts та ін. 2003, p.167).

Значна частина граветських стоянок Подністер'я (Молодове I і V, Кормань IV, Оセルівка, Межигірці I, Дорошівці III) є сезонними осінньо-літніми поселеннями, влаштованими у місцях переброду річок стадними тваринами. Більшість із них містять у своїх комплексах залишки житлових структур (легких конструкцій), вогнища, скучення кісток.

Майже на всіх пам'ятках сировиною для виготовлення знарядь слугував місцевий високоякісний дністровський або волинський жовновий кремінь. У первинній обробці каменю домінують призматична техніка розколювання, спрямована на отримання великих пластин чітких пропорцій та розмірів (Борзіяк, Кулаковська 1996, с.55-64; Ситник 2005, с.32-89; Черныш 1987).

Серед нуклеусів абсолютно переважають великі одно- та двоплощинні (часто зустрічного сколювання). Домінують ядра 6-10 см у довжину, іноді до

10-12 см, як у 7 шарі Молодового V, та до 15 см — в 7 шарі стоянки Кормань IV. На пластинах більшості комплексів чітко виділяє так звана «губка» — характерна для технології гравету (Черныш 1987).

Практично на всіх стоянках серед знарядь переважають різці, виготовлені на масивних пластинах середніх та великих пропорцій. Варіюється тільки їх співвідношення з іншими типами знарядь у різних комплексах та співвідношення поміж типів різців. На стоянках Молодове V (9, 7 шари), Кормань IV (6 шар), Молодове I, Вороновиця I, Бабин I, Оселівка II, Галич I, Межигірці I переважають кутові різці. Трохи менше серединних. Найменше — бічних; іноді кутових більше ніж бічних в 2-2,5 рази — Галич I, Молодове V (7 шар). У 10 шарі Молодового V та в 7 шарі Кормань IV кутових та серединних різців порівну. Тільки у 8 шарі Молодового V серединних різців трохи більше, ніж кутових.

Різців у подністерських комплексах значно більше, ніж скребачок (нерідко — в кілька разів). Скребачки кінцеві, виготовлені переважно на пластинах; часто мають ретуш на бічних сторонах. У багатьох комплексах зустрічаються подвійні скребачки (іноді цілі серії, як у 7 шарі стоянки Молодове V) та комбіновані з різними типами різців (Черниш 1987).

Багомий відсоток серед мікролітів подністерських комплексів складають різноманітні вістря. Великими серії представлени передусім типові граветські та мікрграветські вістря і їх фрагменти (Молодове V, 9-7 шари, Молодове I, Галич I, Вороновиця I, Межигірці I). Присутні виразні серії різних мікропластин з притупленим краєм та їх уламків, у тому числі пластиинки з одним чи двома усіченими ретушшю короткими краями. Знайдені так звані «ножі типу Ргані» (Молодове V, 9 шар, Галич I, Межигірці I) (Ситник та ін. 2005, с.32-89; Koulakovska, Otte 1999, p.149-166; Nuzhnyi 2009, p.159-174). Ці знаряддя трапляються й у граветських комплексах Центральної Європи (Павлов, Петржковіце та ін.).

На багатьох стоянках зустрічаються голкоподібні вістря. Найвиразніші серії знайдено в 7 шарі Молодового V, Межигірцях I, Вороновиці I. Ці вістря є досить поширеними в ранніх граветських комплексах Європи. Також зустрічаються вістря типу Вашон (Молодове V, 7 шар), косо-усічені вістря (Молодове V, 7 шар) (Nuzhnyi 2009, p.159-174), вістря з черешком (Молодове I) (Черниш 1973). У комплексах Молодового V, 10-7 шари; Кормань IV 7-6 шари, Оселівка II, Кормань IV, Межигірці I та ін. виявлені невеликі серії вістря типу «Павлов» (Nuzhnyi 2009, p.159-174).

Цікавою особливістю багатьох комплексів стоянок Подністер'я є наявність у них невеликої кількості (до 10 екземплярів) так званих «ножів костенківського типу» (Межигірці I, Галич I, Молодове V, Кормань IV). Більшість авторів відзначають їх атипівість (Черниш 1987; Кулаковская 1989, с.50-61; Koulakovska, Otte 1999, p.165; Nuzhnyi 2009, p.159-174).

З інших знарядь для комплексів Подністер'я характерні серії ножеподібних пластин з ретушшю, з

ретушованими виїмками. Наявні характерні для граветських комплексів Центральної Європи «пилочки» (Молодове V, 10-7 шари, Кормань IV, Межигірці I та ін.). Зрідка трапляються проколки, скребла на відщепах, скobelі, рубальні й долотоподібні знаряддя, крем'яні відбійники.

Таким чином, розглянувши основні характеристики граветських пам'яток Подністер'я можна визначити деякі спільні й відмінні риси цих пам'яток і порівняти їх з матеріалами стоянок Побужжя.

Існує ряд характеристик, притаманних усім пам'яткам граветської культурної традиції. Це, перш за все, їх чітке стратиграфічне положення, приурочене до лесів бузького горизонту або малопотужних палеогрунтів (дофінівський горизонт) на пізніших етапах.

Відмінною рисою комплексів Побужжя від більшості описаних нами стоянок Східної Європи є відсутність фауністичних решток та будь-яких житлових конструкцій чи структур господарського призначення (ям, западин тощо). Не збереглися навіть вогнища, хоча наявне дрібне вугілля. Це, можливо, пояснюється гіршим збереженням культурного шару. Не варто виключати і можливість іншого господарчого призначення стоянок Побужжя (стоянки-майстерні), що підкріплюється значним відсотком відходів виробництва на них. Звичайно, можна припустити, що щільне підвалинне скupчення матеріалу може фіксувати межі легкої незаглибленої житлової конструкції, але цілковита відсутність фауністичного матеріалу (окрім поодиноких фрагментів на стоянках Троянове 4А, В, Озерове) суперечить цьому.

Спільною рисою для всіх граветських комплексів Центрально-Східної Європи є використання крем'яної сировини гарної якості. Розміри її варіюються в залежності від покладів. У Побужжі та Подністер'ї окремості сировини мають великі розміри.

Для всіх пам'яток гравету характерна призматична техніка розколювання, спрямована на отримання чітко огранених пластин. На стоянках Подністер'я та Побужжя переважають великі одно- та двоплощинні нуклеуси з ортогнатними або дещо скощеними площинами та негативами від зняття крупних, досконаліх пластин (рис. 2). Пластиини є основною заготовкою для знарядь праці. Вони складають значний відсоток у всіх граветських комплексах (не менше 15%). Локальні відмінності полягають у їхніх розмірах. Якщо стоянкам Побужжя (рис. 3, 4, 6, 7) та Подністер'я притаманні пластиини великих і середніх пропорцій, то для стоянок Подніпров'я та Дону більш характерні пластиини середніх розмірів.

Примітною особливістю стоянок Побужжя є невеликий відсоток (блізько 5% від усіх пластин) цілих пластин. Більшість їх збереглися в уламках (табл. 6, 1-10). Відрізняє стоянки Побужжя від граветських комплексів Подністер'я є також незначний відсоток знарядь (не більше 3%).

Разом з тим, на стоянках Подністер'я та Побужжя спостерігається низка сталих рис притаманних, за рідкісним винятком, усім граветським стоянкам. До таких можна віднести переважання на всіх сто-

янках різців над скребачками. Скребачки складають тут відносно невеликий відсоток знарядь. У багатьох комплексах зустрічаються скребачки подвійні та комбіновані з різними видами різців. Якщо на Висі переважають кутові різці (рис. 3), то для стоянок Подніпров'я та Дону більше характерні серединні й ретушні. Серед скребачок переважають кінцеві, виготовлені переважно на пластинах. Вони часто мають ретуш на подовжніх краях.

Характерною рисою стоянок Побужжя є присутність у їхніх комплексах маловиразних атипових скребачок на відщепах та пластинах (рис. 4, 5, 6, 13). Є також атипові скребачки на кінці тронкованої пластини з одним або двома кутами, обробленими скребачкою ретушшю (рис. 4, 4, 10). Особливої уваги заслуговує наявність у колекції Троянове 4А досить типових скребачок з носиком оріньякоїдного типу (рис. 4, 11, 12). Подібні скребачки є й на інших стоянках гравету (одиничні знахідки). Зустрічаються вони на стоянках Подністер'я (Молодове V), Молдови (Міток).

Головна відмінність між стоянками Побужжя та стоянками інших локальних груп спостерігається в оснащенні металевої зброй та мікроінвентаря. На стоянках Подністер'я ці вироби складають вагомий відсоток, хоч кількісно й не переважають над різцями. На стоянках Побужжя таких виробів дуже мало й усі вони фрагментовані (рис. 5).

Спільною рисою, характерною для стоянок і Подністер'я, і Побужжя, є незначна кількість наконечників з бічною виїмкою та «ножів костенківського типу», порівняно з комплексами стоянок «костенківсько-авдеевської» групи. До того ж, на Подністер'ї нечисленні наконечники з бічною виїмкою мають атипові форми.

У комплексах Побужжя знайдено незначну кількість вістер. Це атипові вістря на відщепах із дешо скощеним відретушованим кінцем, та асиметричні вістря на великих масивних пластинах. В інших граветських комплексах Східної Європи повсюдно зустрічаються різноманітні вістря на пластинах, хоч і не у великій кількості. Основним типом вістер, притаманним таким стоянкам, є вістря типу «Павлов». Особливо виразні серії їх знаходимо на стоянках Подністер'я (Молодове V і I, Кормань IV) (Ситник та ін. 2005, с.32-89; Koulakovska, Otte 1999, p.149-166; Nuzhnyi 2009, p.159-174).

Цілих граветських вістер на стоянках Побужжя не знайдено, але є їх уламки та пластинки зі скощеним крутою ретушшю краєм, одна з яких демонструє початковий етап виготовлення граветського вістря (Троянове 4A, Троянове 4B) (рис. 5, 31, 32).

Уламків пластинок із притупленим краєм небагато, порівняно з іншими знаряддями, що також є відмінністю комплексів цього регіону від граветських пам'яток Подністер'я. Однак ці вироби мають круту ретуш, яка заходить далеко на тіло заготовки — техніка, характерна для виготовлення мікролітів гравету. Крім того, на стоянках Троянове 4A та 4B знайдені «ножі Ргані» (рис. 5, 14, 30) та вироби, що нагадують «голкоподібні» різновиди граветських вістер деяких ранніх граветських пам'яток Європи (рис. 5, 15-17, 19, 20).

Натомість у знаряддевому наборі стоянок Побужжя є багато скреблоподібних знарядь — грубі відщепи зі скребковою ретушшю. Великі масивні скребла у невеликій кількості присутні на всіх стоянках гравету, але такої великої кількості, як на Висі, немає ніде.

Отже, матеріали стоянок басейну р. Вись дають достатньо підстав для віднесення їх до кола граветських пам'яток. Їм притаманні, зокрема, такі характерні для стоянок цієї культурної традиції риси: розвинена техніка виготовлення з одно- і двоплощинних однобічних підпризматичних нуклеусів довгих, широких масивних пластин; використання м'якого відбійника; великий відсоток пластиначастих заготовок; значний відсоток різців, що чисельно переважають над скребачками; наявність мікроінвентаря типового для стоянок гравету Європи (вістря типу гравет, «голчасті» вістря) і використання одинакових способів їх виготовлення; наявність «ножів костенківського типу».

Найближчими — і територіально, і за техніко-типологічними особливостями виробів — граветським комплексам Побужжя є 8-7 шари стоянки Володимирівка. Виразні паралелі пам'ятки Побужжя знаходять і серед граветських стоянок Середнього Подністер'я (молодовська культура) (Залізняк, Ветров та ін. 2013, с.106-193). Їх поєднує розвинена призматична техніка сколювання пластин за допомогою м'якого відбійника, виготовлення основних знарядь праці на широких масивних пластинах, великі розміри нуклеусів та отриманих з них заготовок, значне переважання різців над іншими типами знарядь. Поєднує ці комплекси й те, що серед різців переважають кутові на зламі пластини; невеликою кількістю представлена «ножі костенківського типу» і відсутні «наконечники з бічною виїмкою»; схожі за виготовленням і додатковою обробкою скребачки; наявні «ножі Ргані», «голчасті» вістря на мікропластинах.

Специфічною особливістю стоянок Побужжя є велика серія скребел на відщепах і нечисленність вістер — типових виробів для граветських комплексів Європи, зокрема й на території України.

Розглянуті тут граветські стоянки Побужжя постали у період середньої фази верхнього палеоліту (27-19 трт), перед бузьким похолоданням, — внаслідок просування з басейну Дністра на схід носіїв граветської традиції (молодовська культура), своєю чергою генетично пов'язаних з носіями граветської традиції так званого «павловського типу» Центральної Європи. Судячи зі значної кількості граветських стоянок у регіоні, ці прибульці із заходу добре обжили басейни рік Синюха та Велика Вись, просунувшись з Дністра на схід на 200 км, майже до Середнього Дніпра (Залізняк, Ветров ін. 2013).

На сьогодні немає прямих доказів, які б свідчили про просування безпосередньо носіїв павловської індустрії у Східну Європу. Але подібні за крем'яними комплексами стоянки, що характеризуються, перш за все, наявністю вістер павловського типу та великою кількістю мікровкладнів, зустрічаються на теренах Східної Європи. До них слід віднести передусім пам'ятки Західної України, переважно басейну Дністра, представ-

лені стоянками молодовської культури (Молодове V, Кормань IV, Молодове I, Вороновиця та ін.).

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що гравет Центральної України являв собою органічну складову величезної культурної спільноти, яка, починаючи з рубежу ранньої та середньої пори верхнього палеоліту

Європи, поширилася по всій середній смузі континенту від Атлантики до басейну Дону. У Центральну Україну носії граветських традицій просунулися під час бузького похолодання, з Подністерья. На початку пізньої фази верхнього палеоліту гравет трансформувався в епіграветську традицію.

ЛІТЕРАТУРА

Амирханов Х.А. Восточный граветт или граветтоидные индустрии Центральной и Восточной Европы // Восточный граветт. — М.: Научный мир, 1998. — С. 15-34.

Борзияк И.А. Граветт Поднестровья и его связи с «единством Виллендорф-Павлов-Костенки» // Восточный граветт. — М.: Научный мир, 1998. — С. 135-141.

Борзяк И.О., Кулаковська Л.В. Гравет Подністров'я. Загальний огляд // Археологія. — 1996. — №3. — С. 55-64.

Григорьева Г.В., Клапчук М.Н. Позднепалеолитическая стоянка Межигорцы I в Ивано-Франковской области // КСИА АН ССР. — М., 1981. — Вып. 165. — С. 58-63.

Залізняк Л.Л. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України // Археологія. — 2010. — №2. — с. 3-19.

Залізняк Л.Л., Вєтров Д.О., Хоптинець І.М., Озеров П.І. Гравет Центральної України // Кам'яна доба України. Вип. 15 — Найдавніше минуле Новомиргородщини (Колективна монографія під ред. Л.Л. Залізняка) — К: Шлях, 2013. — С. 106-193.

Іванова И.К. Геология и палеогеография стоянки Кормань IV на общем фоне геологической истории каменного века Среднего Приднестровья // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. — М.: Наука, 1977. — С.126-182.

Іванова И.К. Геология и палеогеография мустьерского поселения Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. — М.: Наука, 1982. с. 188-236.

Іванова И.К. Палеогеография и палеоэкология среди обитания людей каменного века на Бреднем Дністре. Стоянка Молодово V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда (К ХП конгресу ИНКВА, Канада, 1987). — М., 1987. — С. 94-123.

Клапчук М.Н., Микитенко Л.Н. Новые данные о палеолите и мезолите в Ивано-Франковской области // АО за 1975г. — М., 1976. — С. 335.

Кулаковская Л.В. Новые данные о палеолите Поднестровья // Каменный век: памятники, методика, проблемы. — К.: Наука, 1989 — С. 50-61.

Кулаковська Л., Усик В., Езартс П., Рідуш Р., Герасименко Н., Проскурняк Ю. Дослідження верхньопалеолітичної стоянки Дорошівці III // Кам'яна доба України. — К.; Шлях, 2011. — Вип.14. — С. 74-87.

Матвіїшина Ж.М. Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України // НАН України, Ін-т географії. — К.: Наукова думка, 2010. — 192 с.

Оленковский Н.П. Центральноевропейский эпиграветт и восточно-граветтийские культуры Украины // Stratum plus. — Кишинев; Высшая Антропологическая Школа, 2000а. — №1. — № 1. — С. 368-377.

Сапонжников И.В. Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Вип. 9. — Львів, 2005. — С. 14-31.

Ситник О.С., Богуцький А.Б., Кулаковська Л.В. Стратифіковані пам'ятки палеоліту в околицях Галича // Археологія. — 1996. — №3. — С. 86-97.

Ситник О., Цирек К., Коропецький Р., Вжесінська А. Граветська пам'ятка Галич I // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Вип. 9. — Львів, 2005. — С. 32-89.

Смолянінова С.П. Палеоліт и мезоліт степного Побужья. — К.: Наукова думка, 1990. — 105 с.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — К.: Наукова думка, 1989. — 140 с.

Степанчук В. Н. Мира: стоянка раннего верхнего палеолита на Днепре // Stratum plus. — Санкт-Петербург – Кишинев; Высшая Антропологическая Школа, 2013. — №1. — С. 15-110.

Черниш О.П. Володимирівська палеолітична стоянка. — К., 1953. — 76 с.

Черниш А.П. Поздний палеолит Среднего Приднестровья // Труды КИЧП.– М., 1959. — Вып.15. — С. 5-214

Черниш О.П. Палеолітична стоянка Молодове V. — К.: Наукова думка, 1961. — 176 с.

Черниш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. — М.: Наука, 1973. — 126 с.

Черниш А.П. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. — М.: Наука, 1977. — С. 24-61.

Черниш А.П. Некоторые итоги многолетних исследований палеолита и мезолита Прикарпатья // Проблемы палеолита Восточной Европы. — Л.: Наука, 1978. — С. 197-207.

Черниш А.П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. — М.: Наука, 1982. — С. 6-102.

Черниш А.П. Поздний палеолит // Археология Украинской ССР. — Киев: Наука, 1985 — С. 54–83.

Черниш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда (К ХП конгресу ИНКВА, Канада, 1987). — М.: Наука, 1987а. — 183 с.

Черныш А.П. Поздний палеолит Поднестровья, Закарпатья // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). — К.: Наукова думка, 1987б. — С. 29-60.

Coen V., Otte M. Some chronological problems of the Upper Paleolithic Azov–Pontic area in light of radiocarbon data from Crimea // Prehistoire Europeenne. — 1996. — Vol. 9. — P. 363-392.

Djindjian F., Kozlowsky J., Otte M. Le paleolithique supérieur en Europe. — Paris, 1999. — 474 p.

Djindjian F., Sapozhnikov I., Stepanchuk V., Sapozhnikova G. Upper Palaeolithic chronology, cultural fases and economic complexes of the nortern black sea area // IV Simposio Cuevada Nerja. La Cuenca Mediterranea durante el paleolitico superior. — 2006. — P. 46-59.

Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L., Van der Plicht J. The east carpathian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe // Quaternaire. — Paris, 2003. — vol.14 — n.3. — P. 163-188.

Koulakovska L., Otte M., Mejigirzi // Prehistoire Europeenne — 1999 —Vol. 13. — P. 149-166.

Nuzhnyi D. The industrial variability of the eastern gravettian assemblages of Ukraine // Quartar. — 2009. — 56. — P. 159-174.

Otte M., Noiret P. Evolution du Gravettien au Mouen Danube // The Gravettian along Danube. Brno, Institute of Archaeology (The Dolni Vestonice Studies 11). — 2004. — P. 8-32.

Vetrov D.O.

Gravettian sites of the Southern Bug basin and their connections with the Gravettian of the Dniester area

The paper is devoted to the study of sites of the Gravettian cultural tradition of the Central Ukraine and Dniester area. The general analysis of archaeological materials of the Gravettian sites of the Southern Bug and Dniester basins is presented.

Though presenting certain regional peculiarities, the typological and statistical features of the materials of Gravettian sites of the river Velyka Vys basin allow to refer them to a circle of Gravettian sites of the Ukraine and Europe. The Gravettian assemblages of layers 8 and 7 of the Volodymyrivka site (Bug area) and Molodovo 5, Molodovo 1, Korman' 4, Mezhgirtsi etc (Dniester area) are the closest geographically and typologically similar.

Gravettian sites of the Central Ukraine are emerged during the middle phase of the Upper Palaeolithic (21-19 Kyr BP) before the Bug cooling as a result of the eastward movement of the bearers of Gravettian tradition from the Dniester basin ("Molodova culture") that, in turn, were genetically affiliated with bearers of so called "Pavlov type" of the Central Europe.

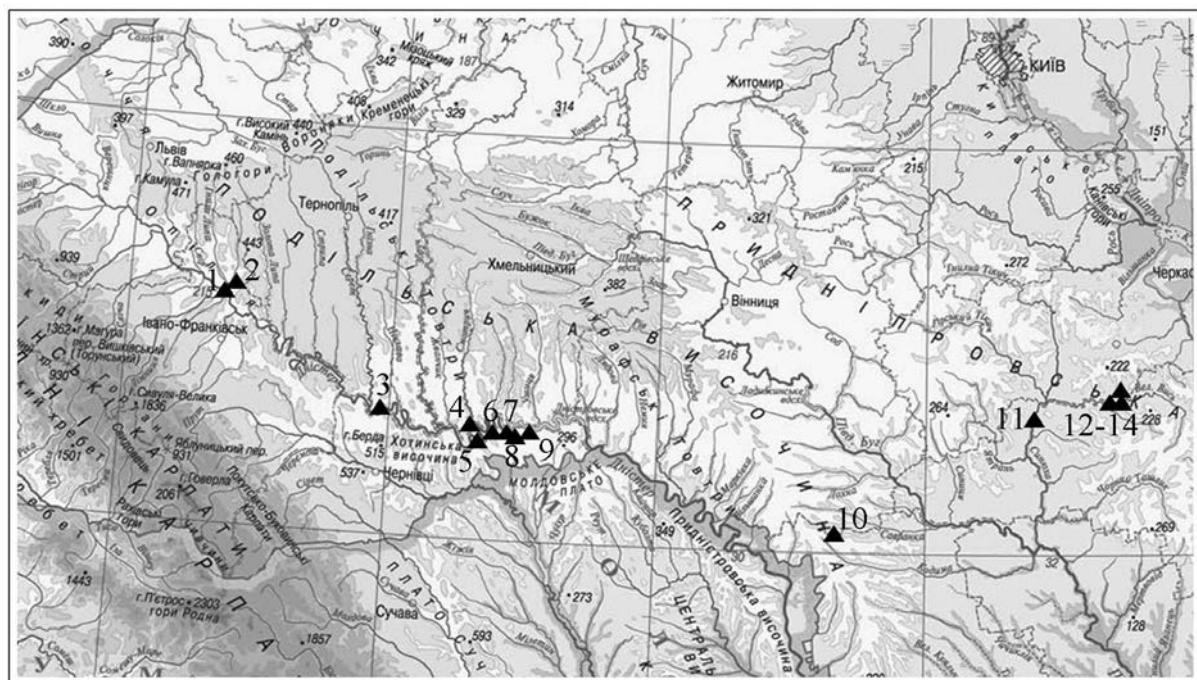

Рис. 1. Граветські стоянки басейнів Дністра та Південного Бугу території України: 1 - Галич I, 2 - Межигірці, 3 - Дорошівці III, 4 - Вороновиця, 5 - Оселівка I, 6 - Бабин I, 7 - Молодово I, 8 - Молодово V, 9 - Кормань IV, 10 - Ліски, 11 - Володимирівка, 12 - Троїанове 4А, 13 - Троїанове 4В; 14 - Озерове.

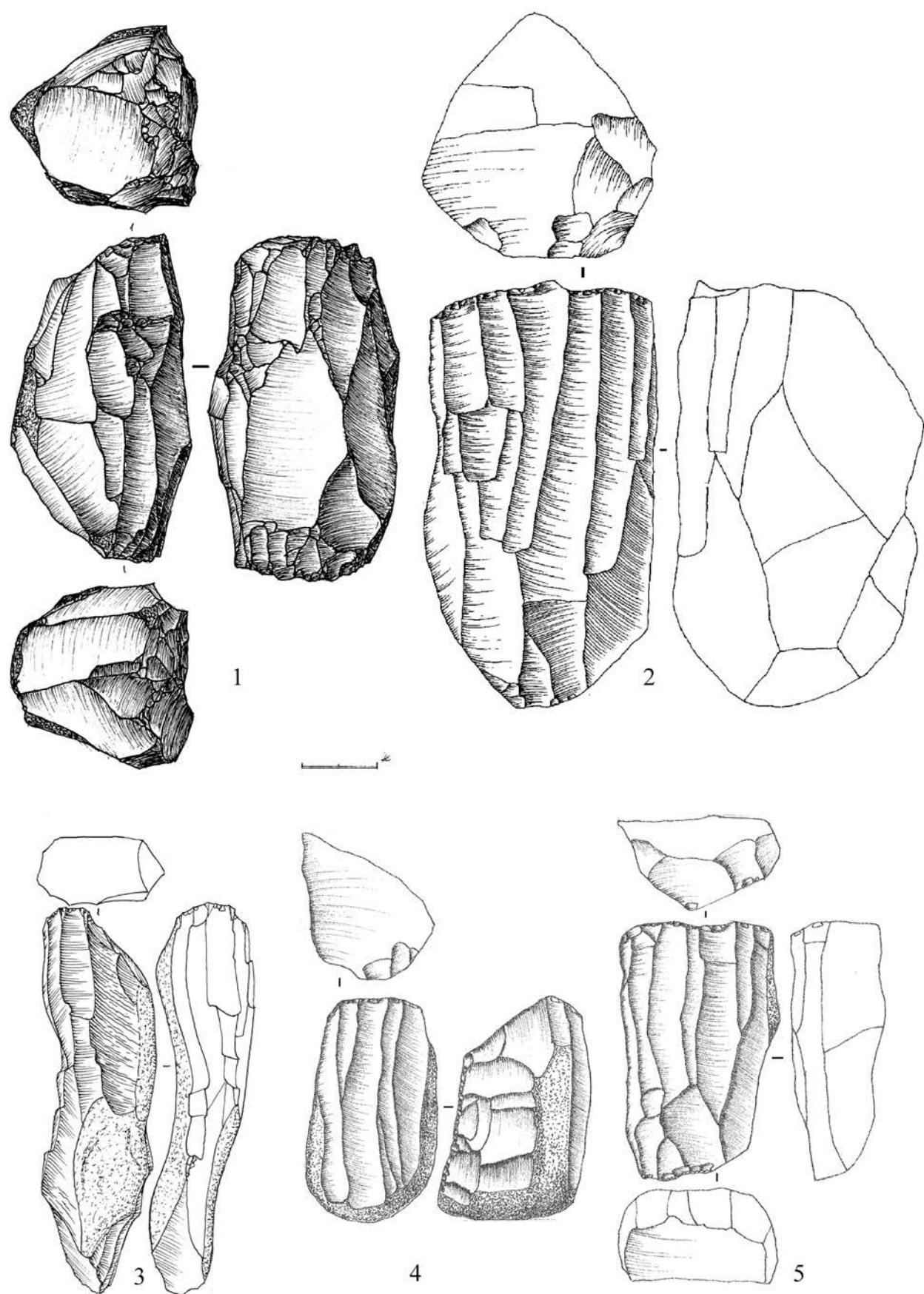

Рис. 2. Нуклеусы: 1 - Озерове; 2, 4, 5 - Троянове 4В; 3 - Троянове 4А.

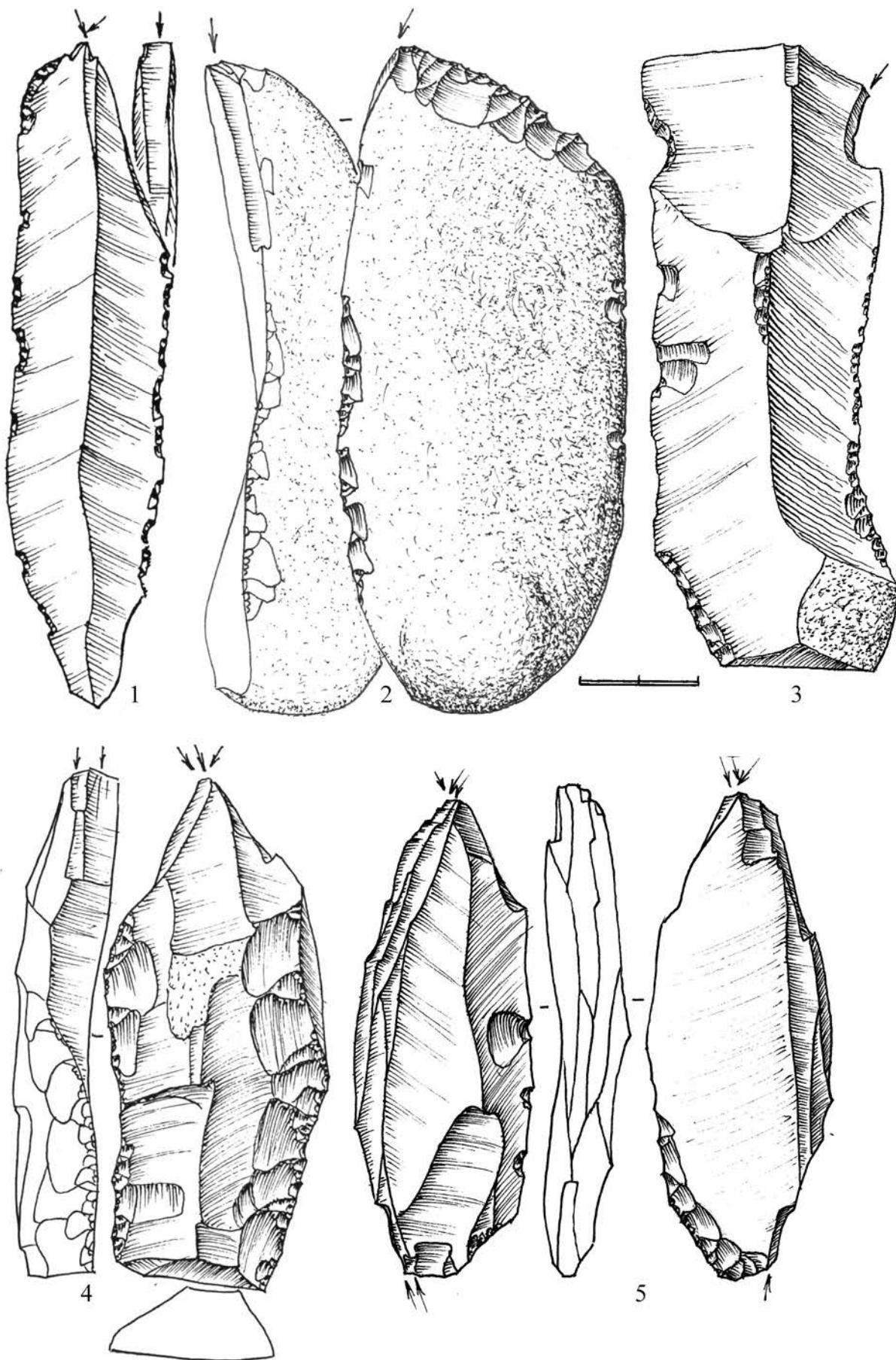

Рис. 3. Різці: 1, 2, 4 - Троянове 4А; 3 - Троянове 4В; 5 - Озерове.

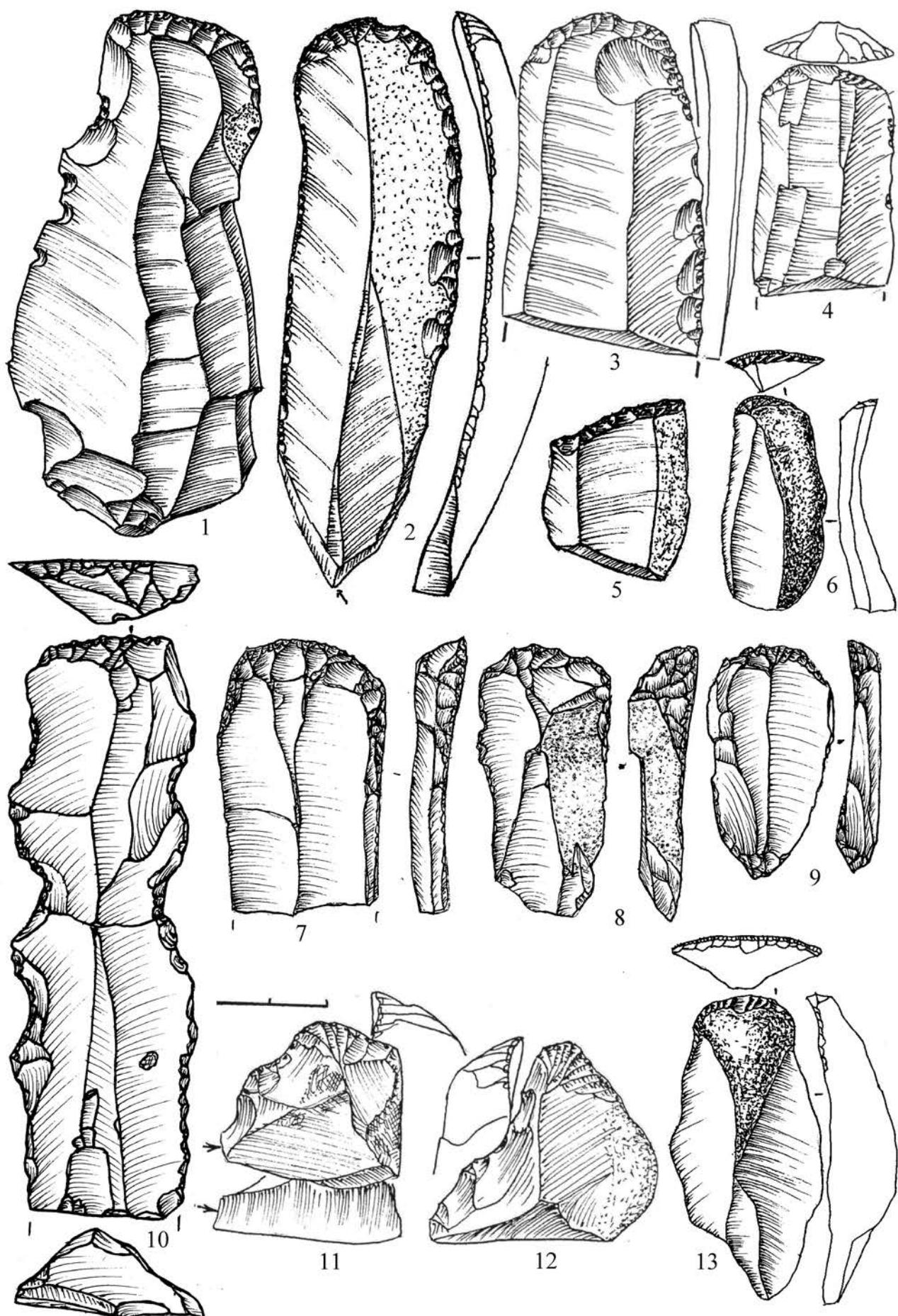

Рис. 4. Скребачки: 1-5, 10-12 — Троянове 4А; 6, 13 - Троянове 4В; 7-8 — Озерове.

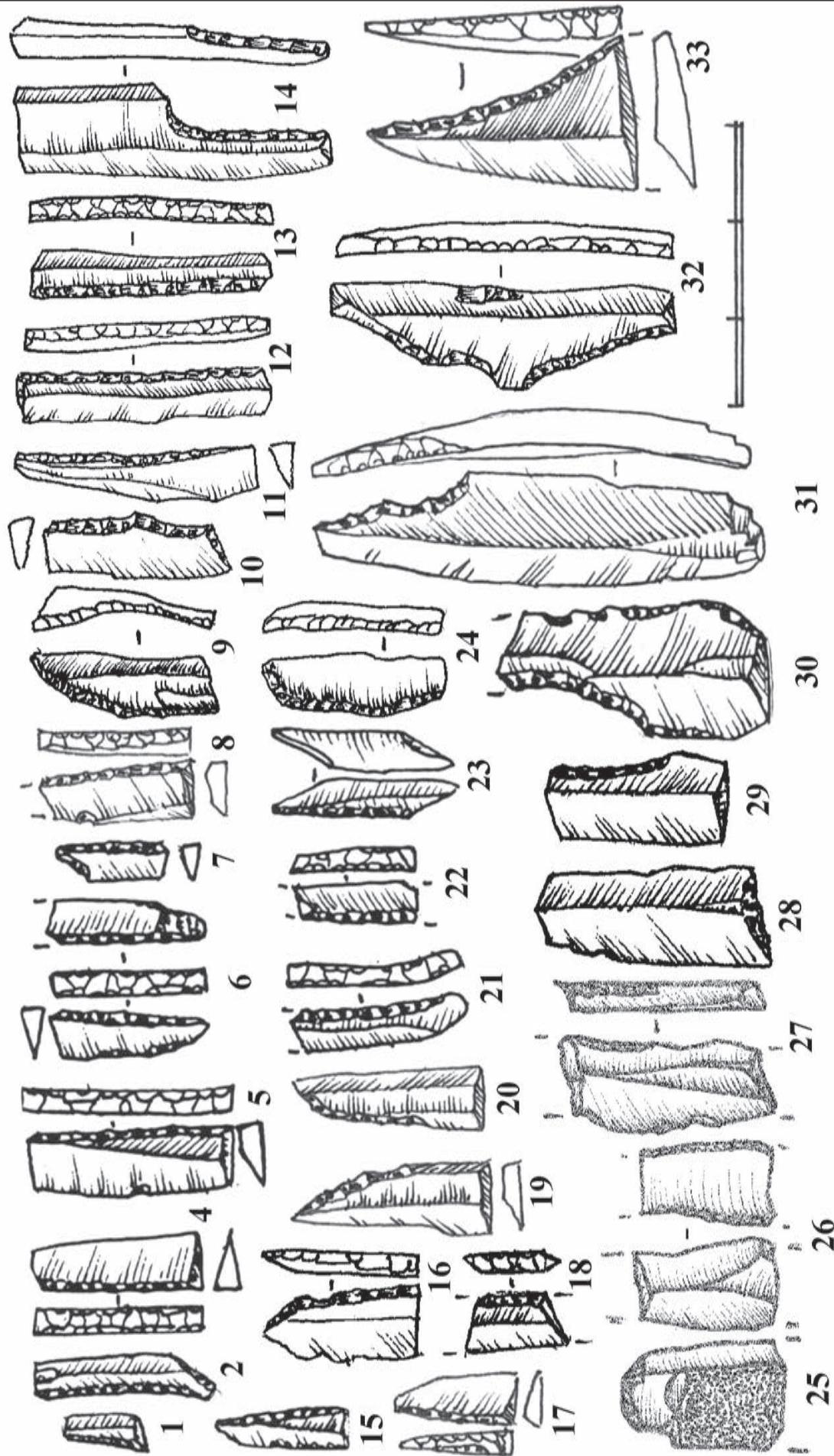

Рис. 5. Мікролітичний комплекс: 1-8, 15-23, 25-31, 33 - Троянове 4А; 9-14, 24, 32 - Троянове 4В.

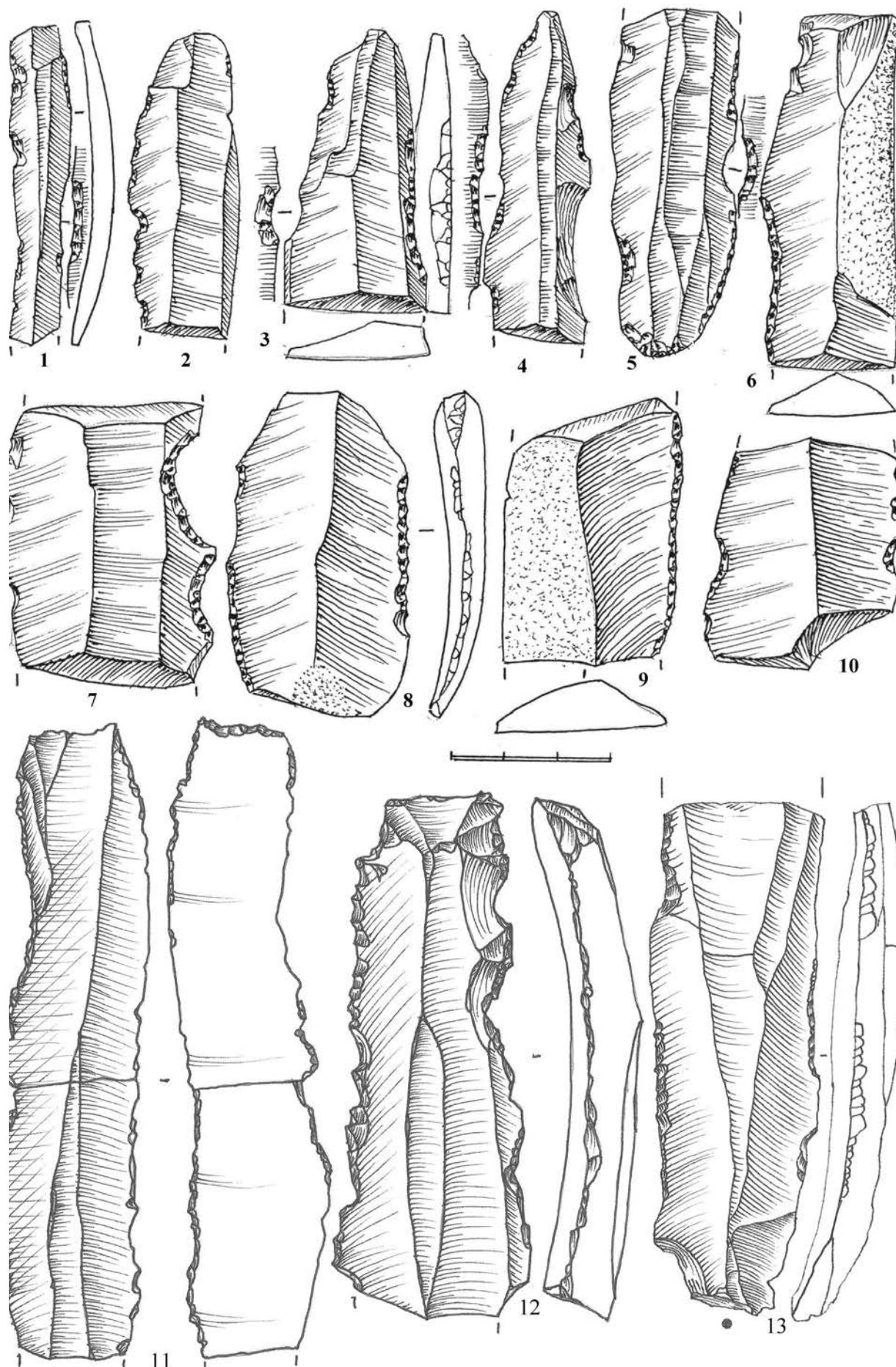

Рис. 6. Пластиини з ретушшю: 1-12 — Троянове 4А; 13 - Троянове 4В.

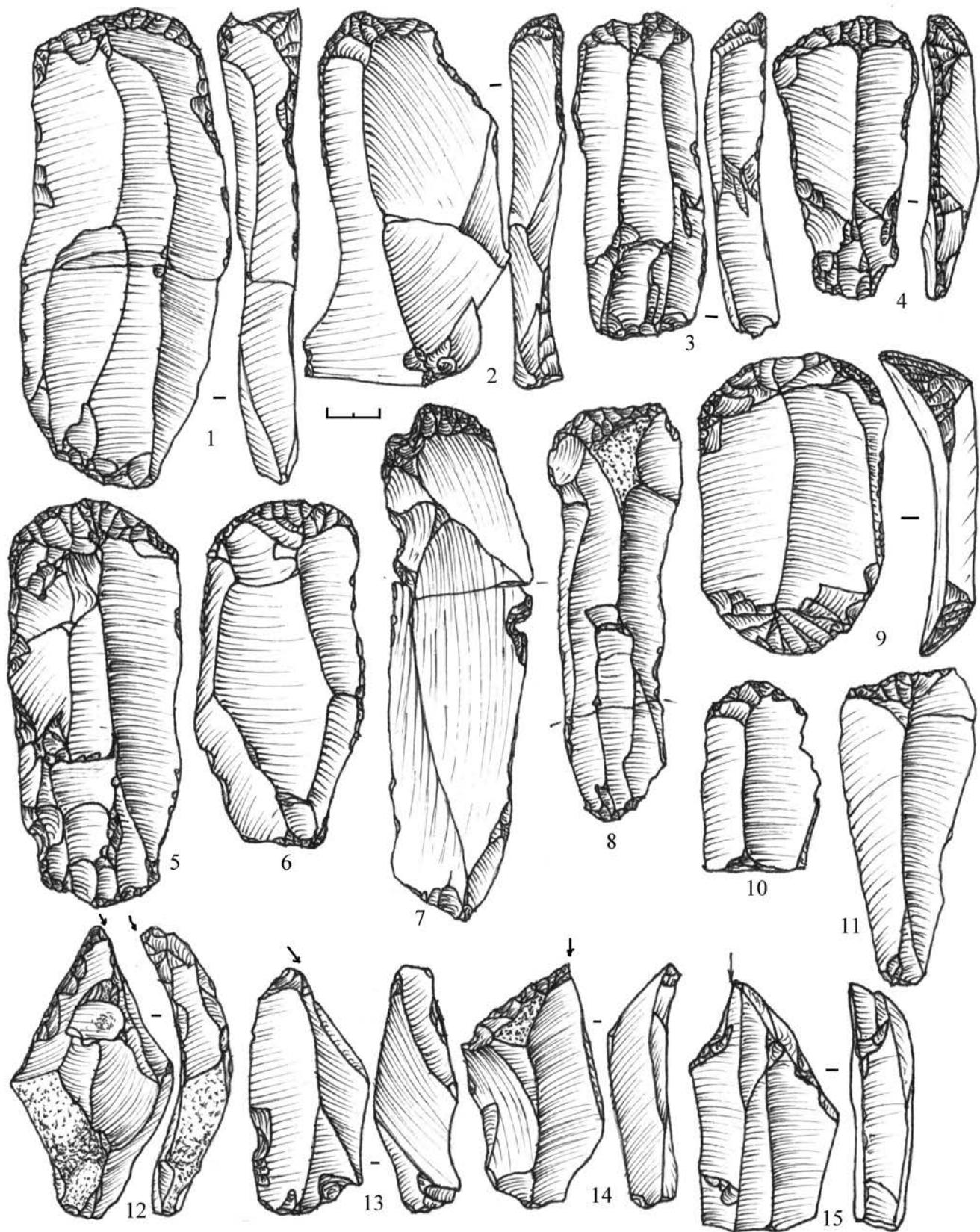

Рис. 7. Знаряддя 7 та 8 культурних шарів стоянки Володимирівка: 1-4, 12-14 - 7 шар; 5-11, 15 - 8 шар.

Переверзєв С.В., Хоптинець І.М.,
Сорокун А.А.

СТОЯНКА ВЕЛИКИЙ ДИВЛІН 1 (СКУПЧЕННЯ Е) НА ЖИТОМИЩИНІ

Стаття присвячена публікації археологічних матеріалів стоянки Великий Дивлин 1 (скупчення Е) на Житомирщині. Розкопки стоянки велися протягом 2009–2012 рр. Характеризується крем'яний комплекс пам'ятки, по-новому інтерпретується його культурно-хронологічна приналежність. Наводяться аргументи на користь віднесення стоянки Великий Дивлин (скупчення Е) до кола кудлаївських пам'яток культурної області Дювенсі. Звертається увага й на те, що отримані дати вказують на більш пізній час її існування, як для пам'ятки кудлаївського типу.

Житомирське Полісся, попри давню історію дослідження, залишається одним із найменше вивчених регіонів України у галузі кам'яної доби. Переважна більшість відомих тут пам'яток цього часу представлені підйомним матеріалом, але й до пам'яток досліджених розкопками є багато запитань. Головна причина тому – погана збереженість культурного шару, що пов'язане, передусім, із незначною глибиною залягання артефактів та поширенням переважно піщаних плейстоценових відкладів, які не сприяють збереженню культурних решток.

Якщо вдатися до історії дослідження періоду, який нас цікавить у даному випадку (пізня пора верхнього палеоліту – мезоліт), то слід згадати у першу чергу дослідження І.Ф. Левицьким стоянки Піщане поблизу м. Народичі; дослідження Л.Л. Залізняком куща свідерських стоянок ур. Прибір на р. Уж (Зализняк 1989, с. 20–48) та групи яніславицьких пам'яток біля оз. Корма в Олевському районі (Залізняк, Балакін, Охріменко 1987, с. 64–73); дослідження М.І. Гладких, Д.Я. Телегіним та Д.Ю. Нужним групи епіграветських стоянок на Овруцько-Словечанському кряжі (Гладких 1974, с. 42–48; Телегін 1980, с. 248–251; Нужний 1998, с. 72–90).

Пошук та вивчення нових стратифікованих пам'яток кам'яної доби на Житомирщині є актуальним і перспективним напрямком досліджень, а також першочерговим завданням для створення культурно-хронологічної схеми розвитку регіону в доісторичну епоху.

Об'єктом пропонованої статті є стоянка Великий Дивлин 1 (скупчення Е), а її метою – введення в науковий обіг матеріалів з розкопок 2009–2012 років, характеристика їх типологічних та технологічних особливостей, культурно-хронологічна інтерпретація пам'ятки.

Стоянка Великий Дивлин 1 (скупчення Е), входить до комплексу археологічних пам'яток Великий Дивлин, відкритого місцевим краєзнавцем, вчителем історії М.О. Хоптинцем у 2006 році (Шидловський, Опанасюк, Хоптинець 2008, с. 86). У 2007 р. тут були проведені цільові розвідки, а з 2008 р. започатковано стаціонарні розкопки. За цей час відкрито й обстежено шість скупчень матеріалу кам'яної доби та поселення й городище періоду Київської Русі. Крім того, в око-

Pereverzev S.V., Khoptynets I.M.,
Sorokun A.A.

THE SETTLEMENT OF VELYKY DYVLYN 1 (LOCALITY E) IN ZHYTOMYR REGION

Стаття присвячена публікації археологічних матеріалів стоянки Великий Дивлин 1 (скупчення Е) на Житомирщині. Розкопки стоянки велися протягом 2009–2012 рр. Характеризується крем'яний комплекс пам'ятки, по-новому інтерпретується його культурно-хронологічна приналежність. Наводяться аргументи на користь віднесення стоянки Великий Дивлин (скупчення Е) до кола кудлаївських пам'яток культурної області Дювенсі. Звертається увага й на те, що отримані дати вказують на більш пізній час її існування, як для пам'ятки кудлаївського типу.

Житомирське Полісся, попри давню історію дослідження, залишається одним із найменше вивчених регіонів України у галузі кам'яної доби. Переважна більшість відомих тут пам'яток цього часу представлені підйомним матеріалом, але й до пам'яток досліджених розкопками є багато запитань. Головна причина тому – погана збереженість культурного шару, що пов'язане, передусім, із незначною глибиною залягання артефактів та поширенням переважно піщаних плейстоценових відкладів, які не сприяють збереженню культурних решток.

Найбільш вивченою з цих пам'яток на даний час є стоянка Великий Дивлин 1 (скупчення Е), відкрита у 2009 році спільною експедицією Державного науково-техногенних центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф і кафедри археології та музеєзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка (Шидловський, Хоптинець 2010, с. 180). Її дослідження велися впродовж наступних років по 2012 рік включно.

Пам'ятка розташована за 1 км на північний схід від крайніх хат с. Бучмани та за 20 м на південний захід від урочища «Гора Дивлинська» – якраз на межі пасовиська та лісу. Через неї проходить ґрунтова дорога до с. Бучмани. Назва пам'ятки пов'язана з тим, що адміністративно ця територія підпорядкована Великодивлинській сільській раді Лугинського р-ну Житомирської обл. (Шидловський, Хоптинець 2010, с. 183) (рис. 1).

За період польових досліджень 2009–2012 рр. було розкопано 49 м² площини (рис. 2–3). У розкопі, доведено му до глибини 0,75 м, зафіксовано наступну стратиграфію:

- 1) 0,0 – 0,1 м. – дерновий гумусований шар, зі значною кількістю органічних решток;
- 2) 0,1 – 0,15 м – гумусований супісок темно-сірого кольору, нижня межа чітка, сліди від плуга;
- 3) 0,15 – 0,35/0,4 м – неперемішаний жовтий супісок, нижня межа нечітка, у верхній частині подекуди наявні неглибокі сліди від плуга;
4. 0,35/0,4 – 0,45/0,50 м – світло-білястий супісок (нижня межа нечітка), який клинами врізається у наступний горизонт (чітко виражений у східній частині розкопу і поступово виклинюється у західному напрямку, таким чином він майже не фіксується у квадратах 3–6–7 та I–6–8);
5. 0,45/0,50 м і нижче – вохристий щільний супісок бурого кольору з тріщинами (морозобійні? всихання?), заповненими світло-білястим супіском із попереднього горизонту (рис. 2).

За чотири роки досліджень на розкопаній території було виявлено чотирнадцять різних об'єктів (рис. 3).

Яма 1. Знаходиться в квадраті К-7, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це невелике заглиблення діаметром 0,2 м та глибиною 0,1м, заповнене жовтим супіском, насыченим деревним вугіллям. У ньому було зафіксовано лусочку та відщеп.

Яма 2. Знаходиться в квадраті 3-0, має підovalну форму, заповнена бурим супіском з великою кількістю дрібних вуглинок і декількома фрагментами вохри. Конусоподібне дно є найглибшою точкою від поверхні впуску – 0,7 м. Глибина впуску ями щодо реперної відмітки – 1,24 м.

Яма 3. Одна частина цієї ями, що має підovalну конусоподібну форму, знаходиться у південній стінці квадрата 3-8, а друга – під нерозкопаним квадратом Ж-8. Яма була щільно заповнена крем'яними знахідками – виключно відходами виробництва. З 226 кременів: 7 пластин (5 подовжніх, 1 первинна, 1 реберчаста), 6 подовжніх пластинок, 40 відщепів (5 первинних, 28 подовжніх, 6 безсистемних, 1 авіваж), 5 уламків, 168 лусочек.

Яма 4. Знаходиться в квадраті І-7. Теж заповнена крем'яними виробами, щоправда вони мають більші розміри, ніж у ямі-3. Загальна кількість знахідок – 53: 1 двоплощадковий сплощений нуклеус, 6 подовжніх пластин, 5 подовжніх пластинок, 17 відщепів (8 первинних, 7 подовжніх, 1 безсистемний, 1 подовжньо-поперечний), 24 лусочки.

Яма 5. Знаходиться в квадраті І-7, за 5 см на південь від ями 4 у бік квадрата 3-7. Заповнена крем'яним матеріалом, має підovalну форму. Загальна кількість знахідок – 111. За винятком однієї ретушованої пластини, усі вони належать до відходів виробництва, а саме: 9 пластин (1 первинна, 5 подовжніх, 2 біподовжні, 1 реберчаста), 1 подовжня пластинка, 2 мікропластини, 18 відщепів (5 первинних, 10 подовжніх, 1 поперечний, 1 безсистемний, 1 авіваж), 5 уламків, 75 лусочек.

Яма 6 (вогнище). Знаходиться в квадраті І-2, має підovalну форму. Заповнення – темно-бурий ґрунт із дрібними вуглинками.

Яма 7 (вогнище). Знаходиться в квадраті І-2, має підovalну форму. Заповнення – темно-бурий ґрунт із дрібними вуглинками.

Яма 8. При відпрацюванні об'єктів ями 7 і 8 були інтерпретовані як одна – яма 7.

Яма 9 (вогнище). Знаходиться в квадраті І-8, має грушоподібну форму. Заповнення – темно-бурий ґрунт із дрібними вуглинками.

Яма 10 (вогнище). Знаходиться у східній стінці квадрата 3-7, друга її половина не вивчена, оскільки заходить у квадрат 3-6, який у 2011 р. не досліджувався. Підovalної форми, заповнена темно-бурим ґрунтом із дрібними вуглинками.

Яма 11. Знаходиться в квадраті Е-2, має підovalну форму. Заповнена крем'яним матеріалом, у кількості 55 одиниць, а саме: 5 пластин (4 подовжні, 1 біподовжня), 2 подовжні пластинки, 1 мікропластина, 35 відщепів (9 первинних, 14 подовжніх, 2 поперечні, 9 безсистемних, 1 авіваж), 4 уламки, 1 лусочка. Крім цих

відходів виробництва, серед матеріалів ями 11 виявлено також одне знаряддя – кутовий різець на пластині.

Яма 12. Знаходиться в квадраті Е-2, має округлу форму. У заповненні ями виявлено 13 крем'яних виробів, а саме: 8 подовжніх пластин, 4 відщепи (3 подовжні, 1 безсистемний), 1 уламок.

Будівля 1. Займає частину квадратів Е-1–2, Ж-1–2. Об'єкт є округлою ямою-лінзою діаметром 0,98 м, по краю якої розташовані 4 стовпові ями. Перші три з них знаходяться на відстані 1,05-1,35 м одна від одної, утворюючи правильний трикутник, четверта знаходиться по лінії ям 1 та 2, на відстані 0,45 м від ями 1. Глибина стовпових ям 0,25-0,3 м від зафіксованого впуску. Усі вони округлої форми і загострюються до dna (рис. Б 10). При відпрацюванні стовпових ям зафіксовано, що дві з них мають нахил близько 30° до середини будівлі. Заповнення ям – бурий ґрунт зі значною кількістю дрібних вуглинок. У першій із них знайдено 3 крем'яні пластинки: 2 подовжні, фрагментовані і 1 – з притупленим краєм. Будівля заглиблена на 0,12-0,15 м від рівня її зафіксованого впуску. У самому об'єкті крем'яний матеріал відсутній, проте велику його кількість знайдено уздовж краю будівлі (у тому числі 1 виробів із вторинною обробкою – 3 вістря, 1 різець і 1 скребачку). При контрольній прокопці об'єкту всередині було зафіксовано яму, зміщену від центру на південний схід (навпроти гіпотетичного входу). У центрі ями була розташована стовпова яма – вірогідно від підпорного стовпа будівлі (рис. 4).

Маючи зафіксовані кути нахилу двох жердин, нескладно було відтворити графічну реконструкцію об'єкту (рис. 13), який визнано рештками господарської будівлі типу «чум».

«Точок» 1 (Д-2). У плані виглядає як щільно заповнене кременем скупчення розміром 0,30 x 0,55 м (рис. 14). Орієнтований довшою стороною по лінії схід – захід і має підпрямокутну форму та кілька відгалужень у північному й південному напрямках. Загальна кількість артефактів – 2362. З них 2352 – відходи виробництва, а саме: 493 відщепи, 1733 лусочки, 42 пластини, 46 пластинок, 15 мікропластин, 23 уламки кременю. Вироби з вторинною обробкою представлені 2 кутовими різцями, 1 проколкою, 1 тронкованою пластинкою, 2 ретушованими пластинами та 4 ретушованими відщепами. **«Точок» 2 (І-7).** Має ромбічну форму і розміри 0,45-0,45 м. Щільно заповнений артефактами. Загальна кількість артефактів – 2362. З них 2352 – відходи виробництва, а саме: 493 відщепи, 1733 лусочки, 42 пластини, 46 пластинок, 15 мікропластин, 23 уламки кременю. Вироби з вторинною обробкою представлені 2 кутовими різцями, 1 проколкою, 1 тронкованою пластинкою, 2 ретушованими пластинами та 4 ретушованими відщепами.

Колекція, добута розкопками 2009-2012 pp. налічує 7796 артефактів. Серед них 79 виробів із вторинною обробкою, що складає трохи більше 1% від загальної кількості знахідок. Пропорції та склад артефактів дають підстави визначити пам'ятку як короткотривалу стоянку-майстерню.

У дерновому шарі зафіксовані поодинокі знахідки, що свідчить про незначну руйнацію пам'ятки, зокрема сучасними антропогенними чинниками (оранка). Культурний шар пов'язаний з низами жовтого та світло-білястим супісками. Поодинокі кремені зустрічаються і у верхах вохристого супіску, потрапивши туди завдяки тріщинам. Більшість матеріалу лежить «*in situ*».

Насиченість шару знахідками на дослідженій ділянці нерівномірна. Більш насиченими виявилися квадрати Д-2, І-6-7 та 3-6-8, Ж-1-2 та 3-1-2. Більшість виробів із вторинною обробкою були сконцентровані у квадратах Е, Ж та 3-1-2. Деякі квадрати виявилися майже «порожніми» (К-11-12). Лінія квадратів 0 дала найменшу кількість матеріалу. Незначною була концентрація виробів і в кв. К-6 та К-7. Натомість в них виявлено локалізовані скupчення вохри. Найбільше артефактів було знайдено в центрі розкопу, який, щоправда, розкопаний не повністю, оскільки через цей умовний центр пам'ятки проходить польова дорога (рис. 3).

У якості сировини мешканці пам'ятки використовували якісний «волинський» кремінь. Зустрічаються й нечисленні вироби з жовтавого «житомирського» кременю.

Техніка первинної обробки на стоянці характеризується використанням як одноплощадкових, так і двоплощадкових нуклеусів (саме тому в колекції наявні як повдовжні, так і біподовжні сколи). Щоправда, перші значно переважають: зустрічні робочі поверхні наявні лише на двох нуклеусах. Слід відзначити велику кількість первинних відщепів, та їх значні розміри. Це пояснюється наявністю в околицях пам'ятки достатньої кількості крем'яної сировини.

На початковій фазі процесу розколювання використовувався прийом реберчастого сколу – про це свідчить наявність реберчастих пластин, пластинок та відщепів. На самих же нуклеусах залишки ребра не зафіксовані. Більшість площинок підготовлено одним широким сколом або використана природно гладка площацка. Втім, зважаючи на авіважі, багатогранні фасетовані площинки теж траплялися, але були зняті в процесі утилізації. Широко застосовувався прийом редукції карниzu (Шидловський, Хоптинець 2010, с. 184).

Категорія нуклеусів складає 27 одиниць (рис. 5; 6; 7, 1, 3 – 4, 6, 10; 8, 1, 5, 9; 9, 1, 5), з них 17 – одноплощадкові і 10 – двоплощадкові. Серед одноплощадкових виділяються 3 призматичні, 6 торцевих та 8 сплющених нуклеусів, які набирали тієї чи іншої форми в процесі утилізації нуклеуса. Більшість нуклеусів мають гладкі площинки: у одних вона утворена одним зняттям з фронтальної сторони, інші мають природну площинку, що часто утворена морозобійним відколом. На всіх застосовувалась техніка редукування карниzu. Робочі поверхні вкриті негативами пластинчастих сколів. У багатьох нуклеусів тильні та бокові ділянки не оброблені – вкриті природною вапняковою кіркою або негативами морозобійних сколів. Серед десятка двоплощадкових нуклеусів 1 торцевий, 3 сплющені, 4 призматичні. Площинки у більшості гладкі, створені одним ударом з фронтальної сторони, або природні,

утворені морозобійним відколом. Робочі поверхні альтернативні (2), суміжні (3) й зустрічні (5). Усі мають сліди редукування карниzu.

Серед відходів виробництва, більшість складають лусочки (5478) та відщепи (1680). Поміж останніх відділяються такі категорії (за огранкою дорсальної сторони): первинні (429), подовжні (965), біподовжні (15), поперечні (17), подовжньо-поперечні (10), реберчасті (13), безсистемні (105) та один відщеп підправки робочої поверхні. Крім того, в колекції наявні 14 авіважів.

Пластин 280, у тому числі: первинні (23), подовжні (184), біподовжні (47), поперечні (1) та реберчасті (25). Пластина 195, у тому числі: первинні (2), повдовжні (171), біподовжні (9), реберчасті (13). Мікропластина 56. Серед «відходів» присутні також 1 різцевий скол та 70 уламків.

Вироби з вторинною обробкою представлені 79 одиницями. Найчисленнішу групу в цій категорії складають сколи з ретушшю та віймками, у тому числі відщепи (21) (рис. 7, 7 – 8, 11; 8, 2 – 4; 12, 1 – 3, 5 – 9), пластини (15) та пластинки (7) (рис. 7, 2, 9; 8, 6, 9; 9, 2 – 3, 7; 10, 10 – 11, 15).

Знаряддя представлені 13 різцями (7 кутових, 3 бокові і 3 серединні). Серед кутових – 6 на пластинах і 1 на відщепі; серединні – на дистальних кінцях відщепів. Цікавим є те, що у деяких кутових різців на пластинах різцеві сколи знято з проксимального кінця (рис. 11, 6 – 16).

Категорія скребків репрезентована виключно кінцевими (7). З них 2 на пластині, 1 на пластинці і 4 на відщепах (рис. 11, 1 – 5; 12, 4)

Знайдено 2 перфоратори: 1 на подовжній пластинці і 1 на пластині (рис. 10, 16 – 17).

Найбільш інформативними знахідками, серед загалом нечисленних виробів із вторинною обробкою є 9 мікролітів (рис. 10, 1 – 9), що складає 11% від загальної кількості усіх виробів із вторинною обробкою. Перший – трапецієподібна мікропластина з притупленим краєм та косим тронкуванням як із дистального, так і з проксимального кінців (рис. 10, 1). Другий виріб – трапецієподібна пластина, оформлена обрубувальним ретушуванням з кінців та плавною віймкою по краю виробу (рис. 10, 2). Третій – вістря оформлене обрубувальним ретушуванням по краю виробу та основі; загострене у проксимальній частині пластини (рис. 10, 3). Четвертий – ланцетоподібне на подовжній пластині з вертикальною притуплюючою ретушшю по правому краю; відбивний горбок відсутній; з проксимальної кінця зроблено один скол, завдяки чому основа вістря потоншилася (рис. 10, 4). П'ятий – пластинка з притупленим краєм із вертикальною притуплюючою ретушшю; дистальна частина відламана, проксимальну частину збережено (рис. 10, 5). Шостий – косоретушована пластина зі збереженою проксимальною частиною (рис. 10, 6). Сьомий – на пластині середніх розмірів, з вертикальною притуплюючою ретушшю по краю та пласкою на тому самому краю, але з центральної сторони; проксимальну частину збережено; значна площа пластини вкрита вапняковою кіркою (рис. 10, 7). Восьмий – пластинка з притупленим краєм.

Проксимальна частина в ній не знята, на дистальному кінці тронкація (рис. 10, 8). Дев'ятий – прямотронкована пластинка (рис. 10, 9).

Крім виробів із кременю наявне дископодібне лощило з пісковику (рис. 9, 6).

Одним із найважливіших завдань дослідження будь-якої археологічної пам'ятки є її культурно-хронологічна інтерпретація. Незначна кількість знахідок на початковому етапі розкопок стоянки Великий Дивлин 1 (скупчення Е) не надавала достатніх аргументів для визначення її змісту. Після знахідки вкладня типу «осокорівської трапеції» (рис. 10, 2) було висунуте припущення, що стоянка існувала у період 13-11 тис. р. тому (Шидловський, Хоптинець 2010, с. 186).

За останні два роки (2011-2012 рр.) розкопок стоянки Великий Дивлин 1 (скупчення Е) кількість матеріалу зросла у декілька разів. Було виявлено та досліджено чотиринацять об'єктів, з яких один є будівлею. За техніко-типологічними ознаками нуклеусів та не надто численних виробів із вторинною обробкою, передусім мікролітів, стоянку було віднесено до кудлаївської культури, яка займала територію Волині, Київщини й Чернігівщини у пребореальний та бореальний часі (Залізняк 2009 с. 97-98, 100). Л.Л. Залізняк визначив її культурно-хронологічне місце ще точніше – серед пам'яток найбільш архаїчного («докоморницького») періоду кудлаївської культури, що датується пребореалом (там само, с. 99).

У вересні 2011 року в Київській радіокарбонній лабораторії Інституту геохімії навколошнього середовища за зразками деревного вугілля, відібраними під час розкопок зі стовпових ямок будівлі та одного з вогнищ, були отримані абсолютні дати. Результати радіокарбонного датування показали час існування цих об'єктів у межах першої половини 6 тис. до н. е. (6550 ± 190 BP, 7090 ± 120 BP).

Опосередковано підтвердили атлантичний час існування стоянки і результати споро-пилкового аналізу. Восени 2012 року фахівцем з цього методу М.С. Комар були відібрані три зразки з культурного шару. Спектр першого зразка засвідчив, що в період накопичення культурного шару на досліджуваній території існували ділянки хвойних угруповань. На відкритих ділянках панували різnotравно-злакові групи та рудеральна рослинність з великою кількістю стрестолерантних видів. Отримані спектри другого та третього зразків вказують на існування розріджених соснових лісів з домішками деревних форм беріз, дуба та ярусом як світлолюбних трав'янистих рослин та папор-

тей, так і тіньовитривалих. На вологих та підмоклих ділянках могли проростати вільха й верба.

Отримані лабораторні результати дають підстави віднести пам'ятку до атлантичного періоду голоцену. У цей час на території Прип'ятського Полісся були поширені пам'ятки пізньої фази кудлаївської (Залізняк 2009 с. 95-132) та яніславицької (Залізняк 2009 с. 133-177) культур мезоліту. На думку авторів дослідження, стоянку Великий Дивлин 1 (скупчення Е) полишили носії традицій кудлаївської археологічної культури мезоліту Полісся. На користь цього свідчить морфологія виробів: особливості техніки розщеплення кременю, типи нуклеусів, загальний мікролітізм індустрії і, головне, – наявність мікролітів з притупленим краєм, що характерно для крем'яного інвентарю кудлаївської культури. Радіокарбонні дати та дані палінології не суперечать такій культурно-хронологічній інтерпретації пам'ятки.

Серед значної кількості виявлених на території України пам'яток кудлаївської культури стратифіковані досі були відсутні. Переважна більшість пам'яток цієї культури знаходиться на піщаних дюнах, у перевідкладеному стані. З цих об'єктивних причин отримати радіокарбонні дати для кудлаївських пам'яток Українського Полісся не було можливості. Тому хронологічно-періодизаційну систему кудлаївської культури Л.Л. Залізняк змушений був вибудовувати на основі абсолютних дат, отриманих у Польщі та Литві для пам'яток області Дювенсі, застосувавши «недосконалі методи типологічної періодизації» (Залізняк 2009 с. 100). Не полемізуючи з Л.Л. Залізняком щодо загальної хронології та періодизації кудлаївської культури, автори не виключають, що населення автохтонної мезолітичної кудлаївської спільноти могло існувати у дослідженому регіоні в атлантичний час, поряд із неолітичним населенням.

Разом з тим, морфологія крем'яних виробів пам'ятки, в тому числі й мікролітів, має певні паралелі і з матеріалами епіграветських пам'яток верхнього палеоліту України, що може свідчити про фіналнопалеолітичний вік стоянки. Якщо ж врахувати й далеку від ідеальної стратиграфію культурного шару, який залягав усього лише на глибині 0,3-0,5 м від поверхні, в супіщаних відкладах, то радіокарбонні та палінологічні дані про атлантичний вік пам'ятки належало б перевірити повторними аналізами.

Отже питання культурно-хронологічної ідентифікації пам'ятки залишається відкритим. Стоянка, як і усьє комплекс археологічних пам'яток Великий Дивлин, потребують продовження досліджень.

Залізняк Л. Л. Фіналний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація // Кам'яна доба України. – Вип. 8. – 2005. – С. 184.

Залізняк Л. Л. Мезоліт заходу Східної Європи // Кам'яна доба України. – Вип. 12. – 2009. – С. 184.

Нужний Д. Ю. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – Вип. 2. – 1998. – С. 72-90.

ЛІТЕРАТУРА:

Гладких М. І. Дослідження Довгинецького палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині // Археологія. – Вип. 14. – 1974. – С. 42-48.

Залізняк Л. Л., Балакін С.А., Охріменко Г.В. Неолітичні поселення Корма 1 та Крушники на Житомирщині // Археологія. – 1987. - № 58. – С.64-73.

Залізняк Л. Л. Охотники на северного оленя Українського Полесся епохи фінального палеолита. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 50.

Переверзєв С. В., Хоптінець І. М., Шидловський П. С. Великий Дивлин – нова пам'ятка доби пізнього палеоліту на Житомирщині // Археологічні дослідження в Україні 2006-2007 рр. – 2009. – С. 263-265.

Телегін Д. Я. Палеолітическая стоянка Збраньки на Житомирщине // СА. – №1. – 1980. – С. 248 – 251.

Хоптінець І.М., Шидловський П.С. Комплекс археологічних пам'яток поблизу села Великий Дивлин на Житомирщині // Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12-13 листопада 2010 р.). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 97-99.

Шидловський П. С., Опанасюк А.В., Хоптінець І.М. Нові знахідки палеолітичної доби на Житомирщині // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3-4 жовтня 2006 р. – 2008. – С. 86-95.

Шидловський П. С., Хоптінець І.М. Пізньопалеолітичний комплекс Великий Дивлин на Північній Житомирщині // Кам'яна доба України – № 13 – 2010 – С. 179-188.

Pereverzev S.V., Khoptynets I.M., Sorokun A.A.

The settlement of Velyky Dyvlyn 1 (locality E) in Zhytomyr region

The Stone Age site of Velyky Dyvlyn 1 (locality E) belongs to the Velyky Dyvlyn conglomeration of archaeological sites, situated near Lugyny town of Zhytomyr region. Excavations are conducted at the site since 2009; 49 sq m were studied, circa 8,000 artefacts were collected (mainly during the 2012 season), 14 archaeological objects – including a dwelling – were discovered and studied. The site is unique first of all for its geographical location, since until recently the Zhytomyr Polissia was scarcely explored and considered as unpromising for research. Besides, in the contrast to other sites of the region, this site is stratified, which means that archaeological artefacts were hardly affected by natural and anthropological factors. The study of this and other similar sites is significant for the understanding of prehistory of this region and of Ukraine in general.

According to the authors, the settlement of Velyky Dyvlyn 1 (cluster E) should be attributed to the circle of Kudlaivka settlements of Duvensee area. However, trying to interpret cultural-chronological points of the settlement, there appeared many questions relating to its functioning in later time, as for Kudlaivka settlement.

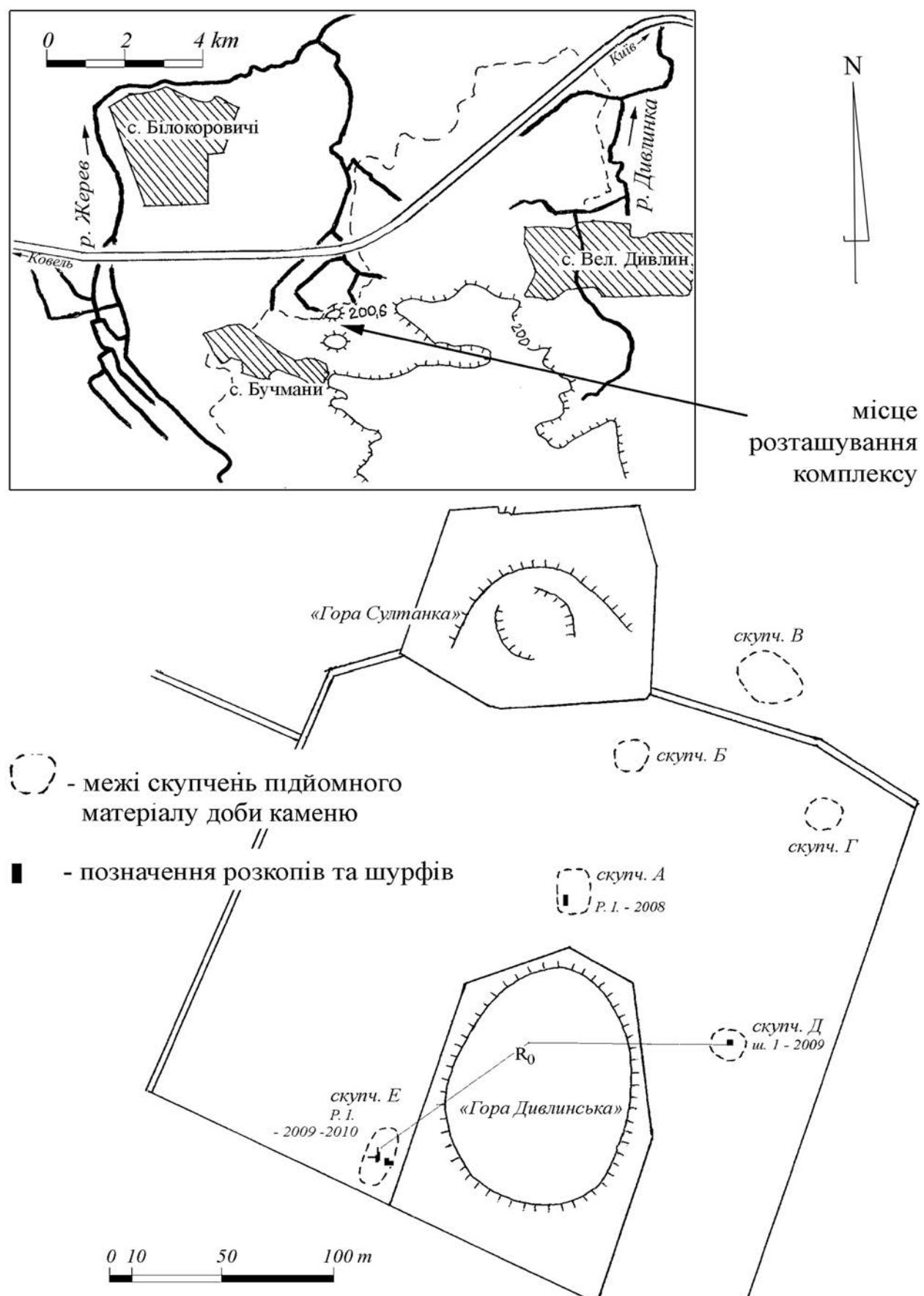
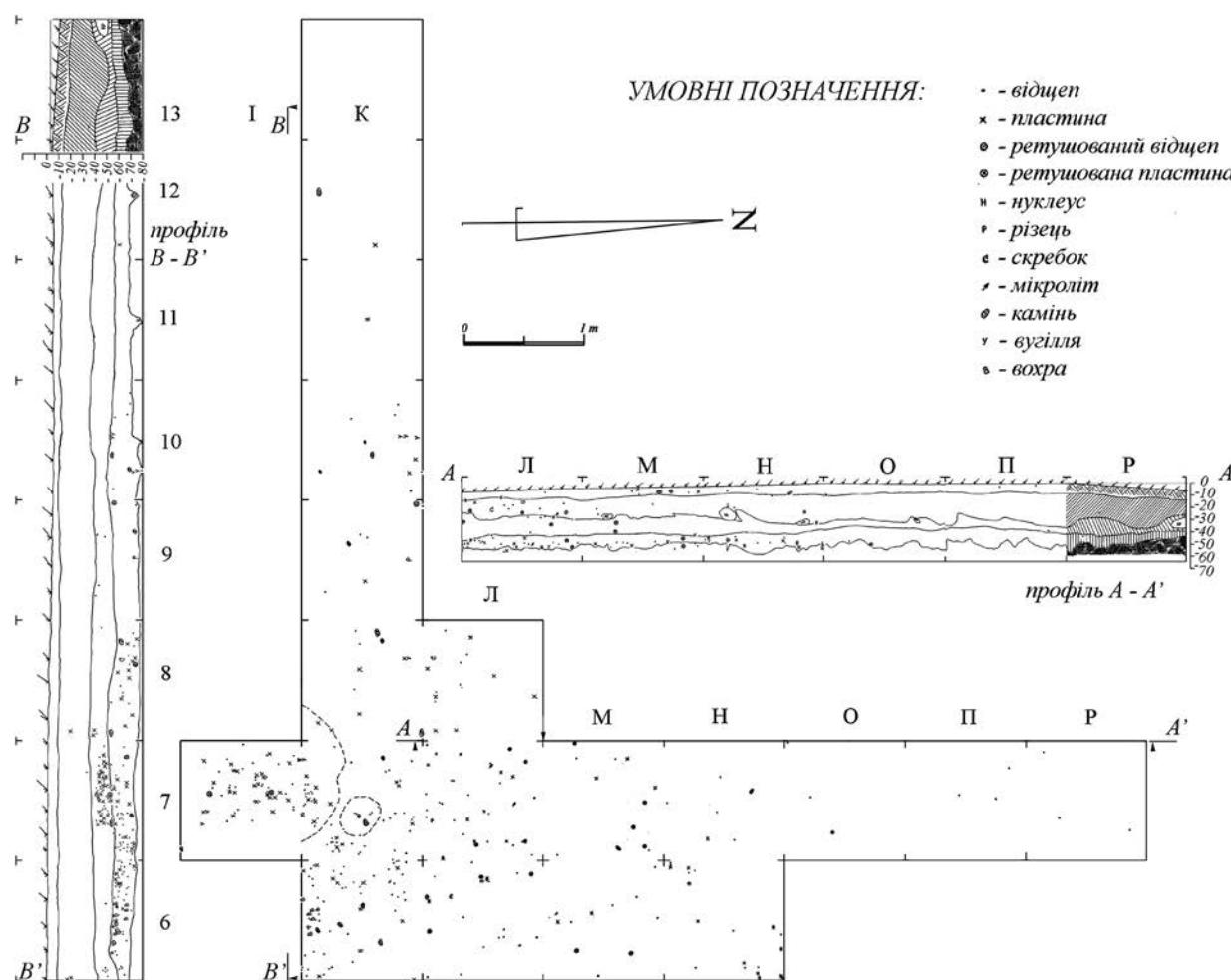

Рис.1. Великий Дивлин 1 (скупчення Е). Ситуаційний план

I

II

Стратиграфічний розріз західної ділянки розкопу (дослідження 2012 р.)

Рис.2. Великий Дивчин 1 (скупчення Е). Зведений план та профілі східної ділянки розкопу 2009-2010 pp.

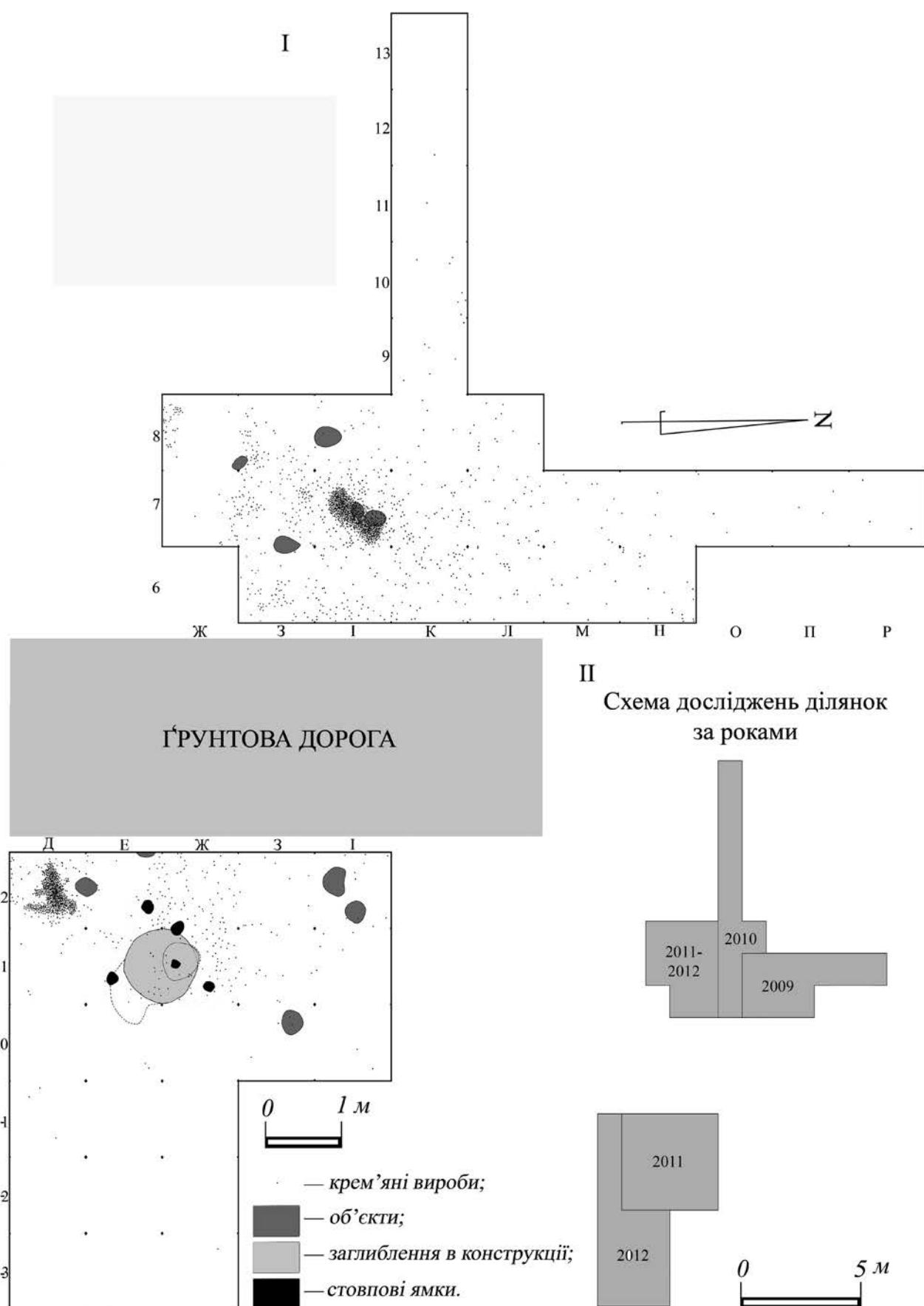

Рис.3. Великий Дивлин 1 (скупчення Е). Загальний план розкопу (2009-2010 pp.)

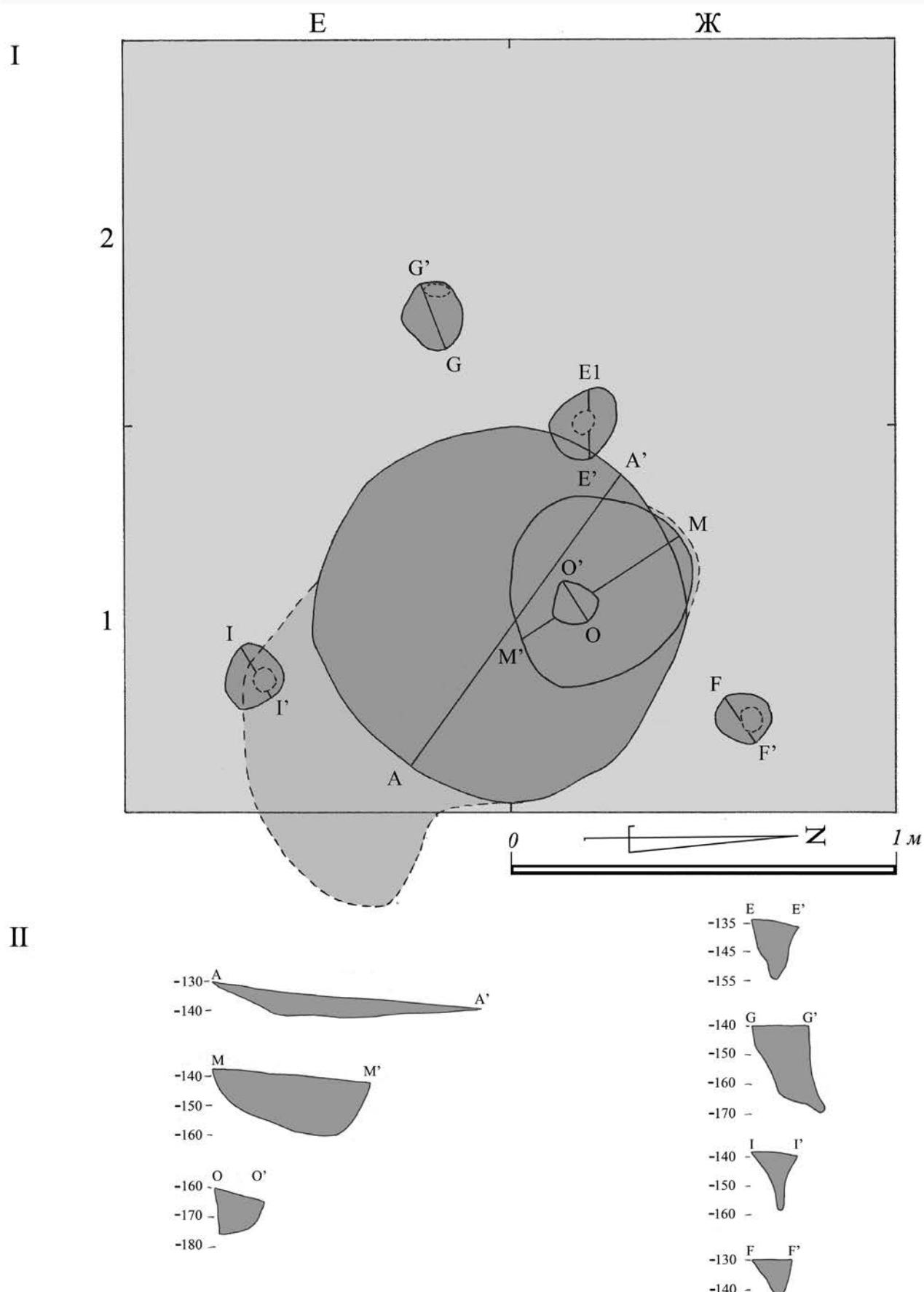

Рис.4. Великий Дивлин 1 (скупчення Е). Планіграфія каркасно-стовпової конструкції (І) та розрізи її окремих об'єктів (ІІ)

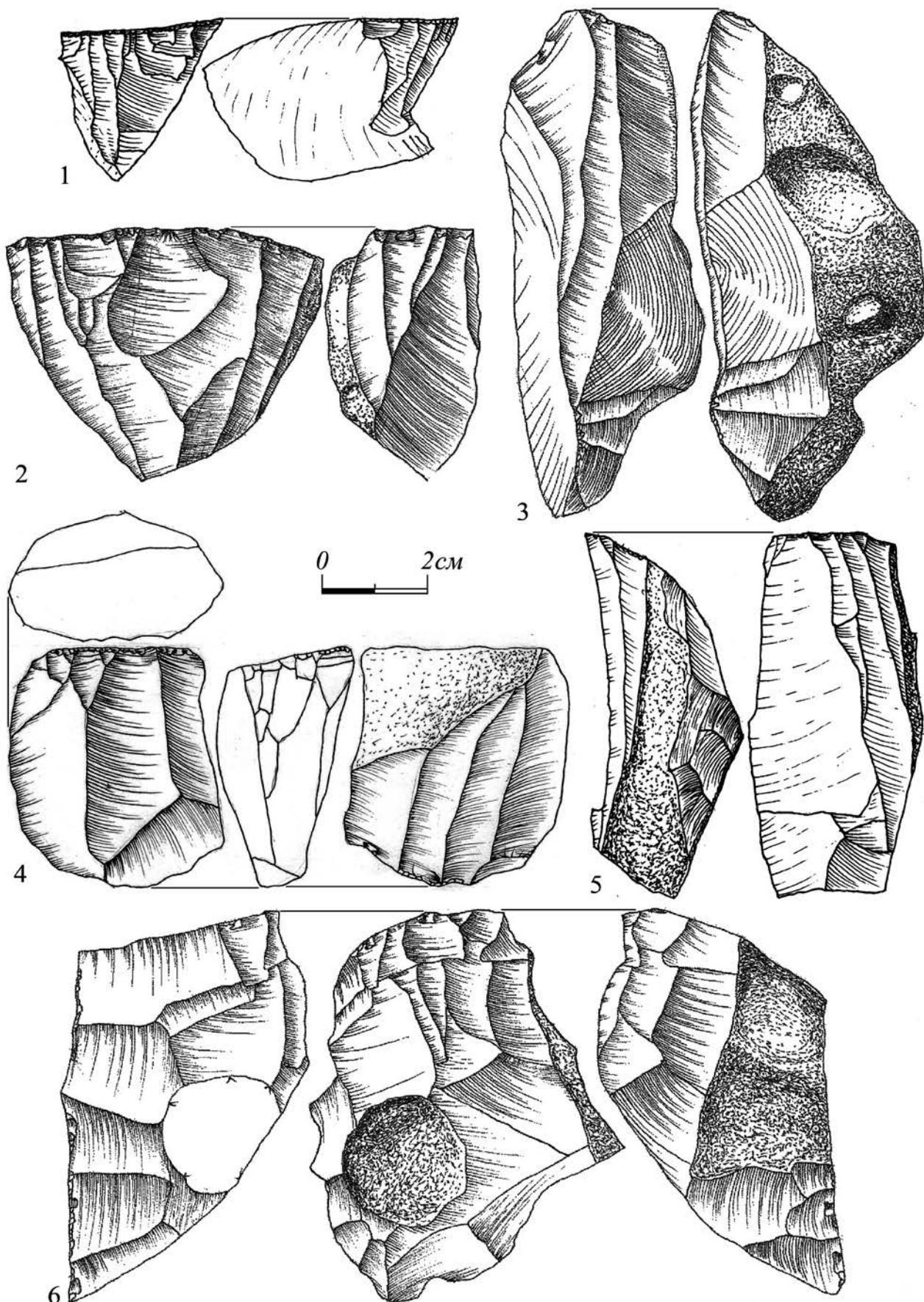

Рис.5. Великий Дивлин 1 (скупчення Е). Нуклеуси

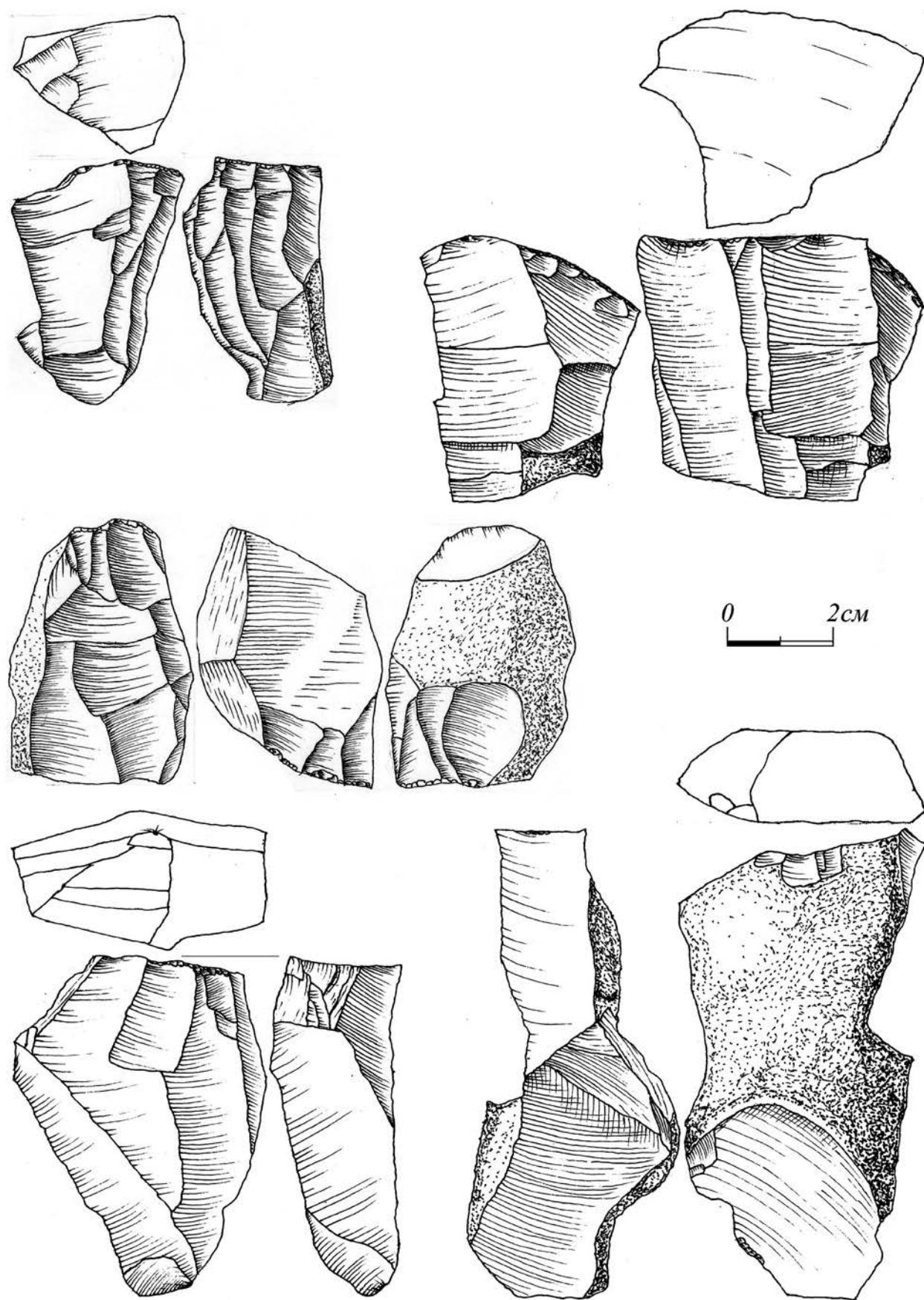

Рис.6. Великий Дивлин 1 (скупчення Е). Нуклеуси

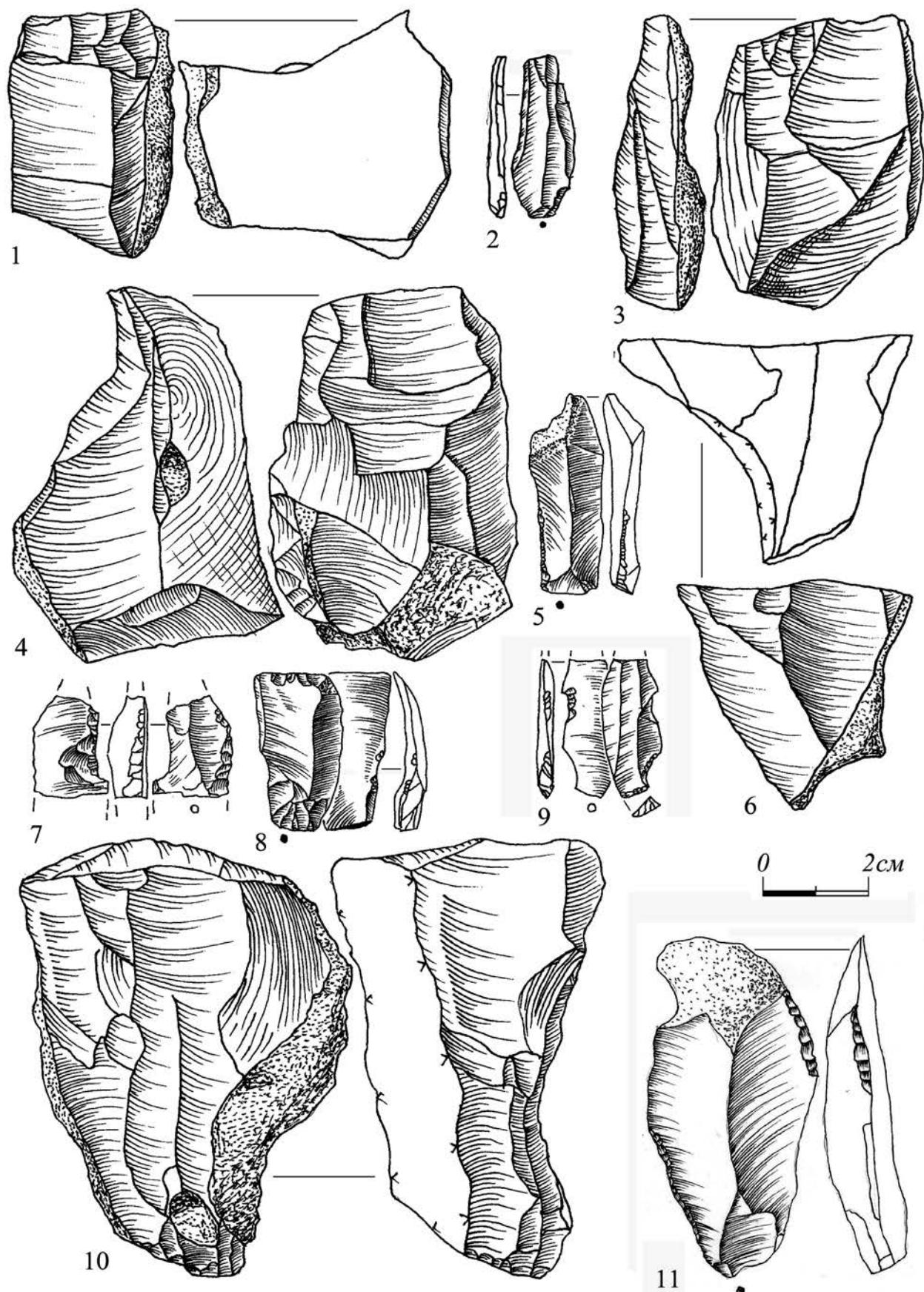

Рис.7. Великий Дивлин I (скупчення Е). Нуклеуси, крем'яний інвентар

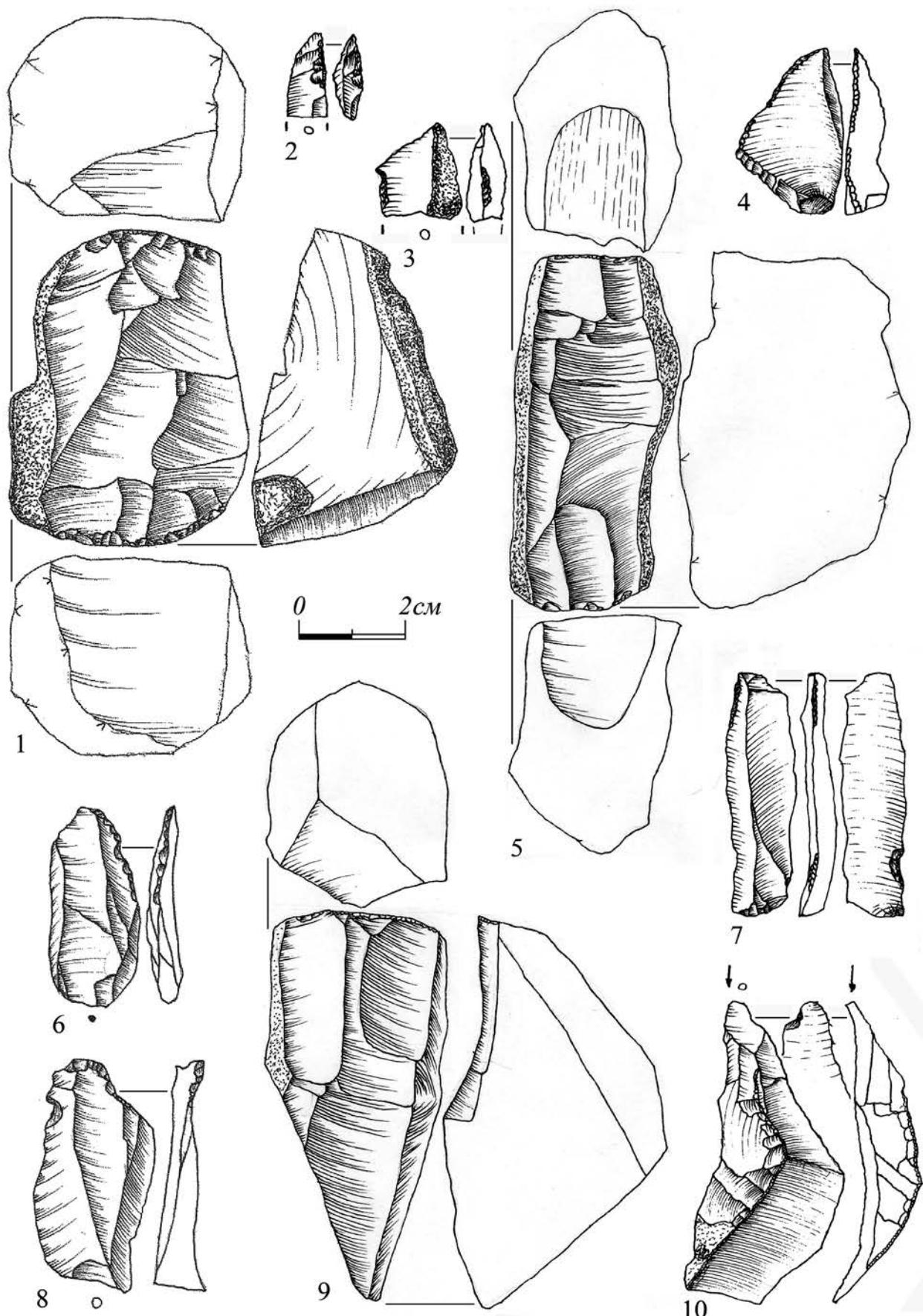

Рис.8. Великий Дивлин 1 (скупчення Е). Нуклеуси, крем'яний інвентар

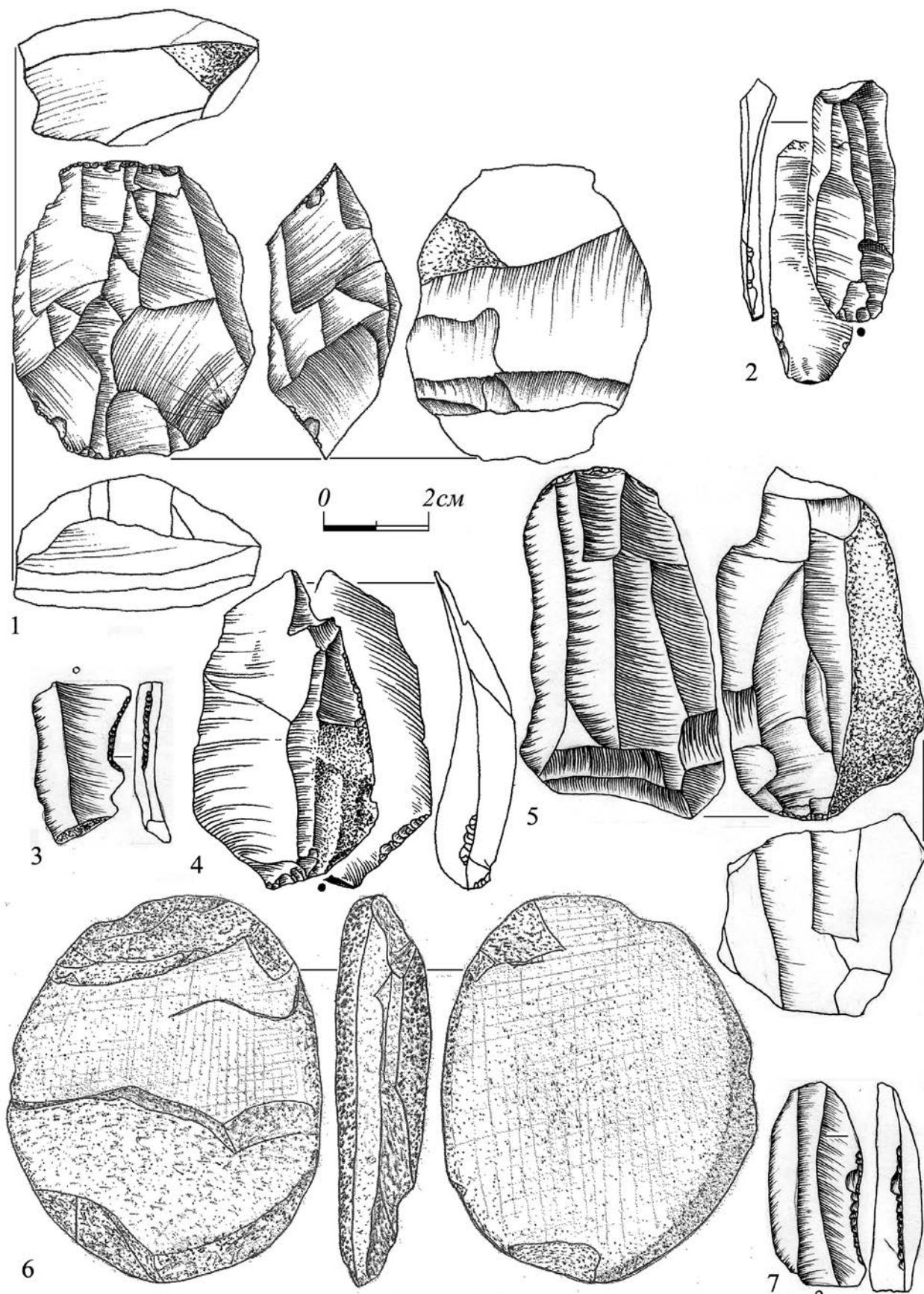

Рис.9. Великий Дивчин 1 (скупчення Е). Нуклеуси, крем'яний інвентар, лощило

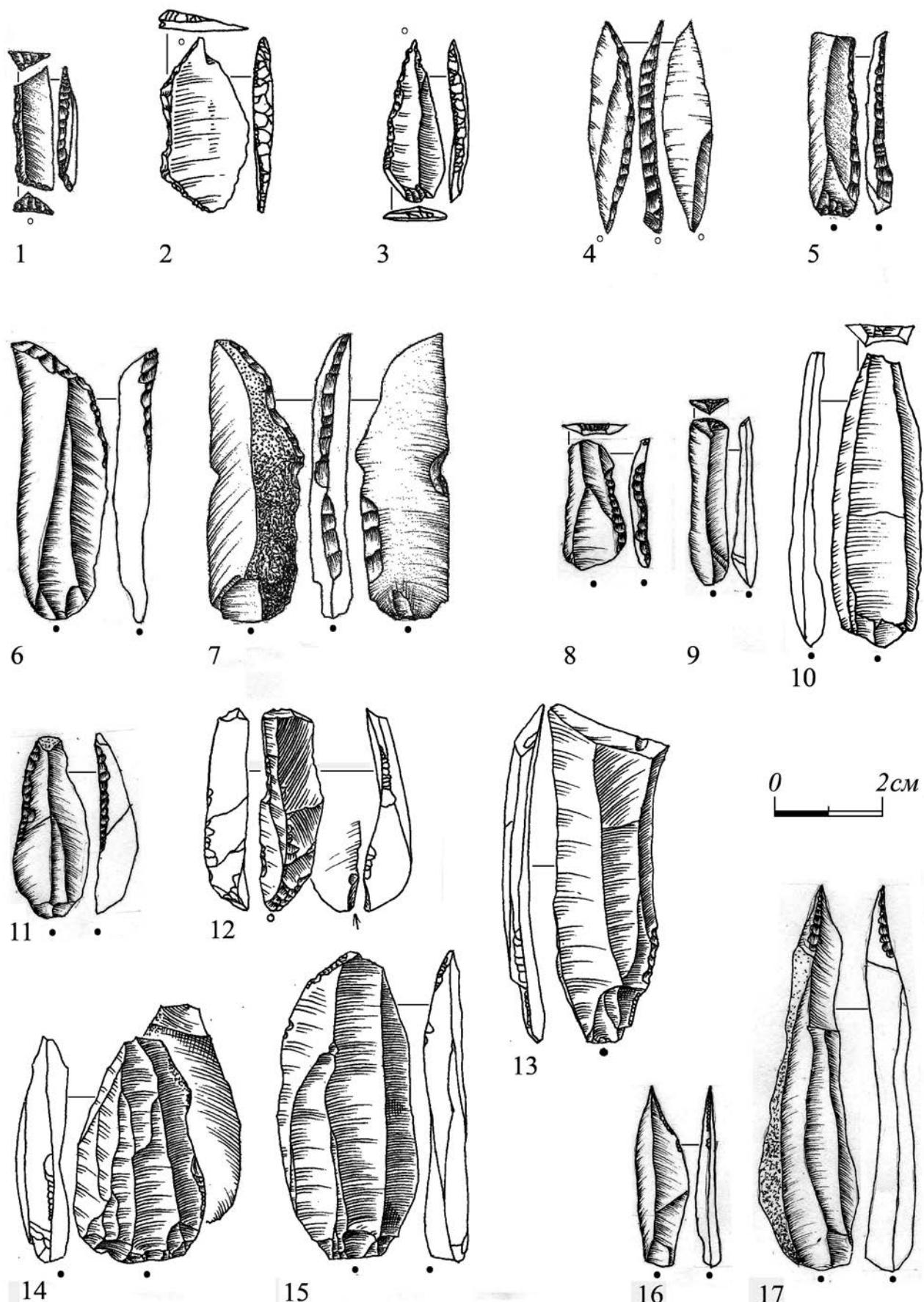

Рис.10. Великий Дивлин 1 (скупчення Е). Крем'яний інвентар

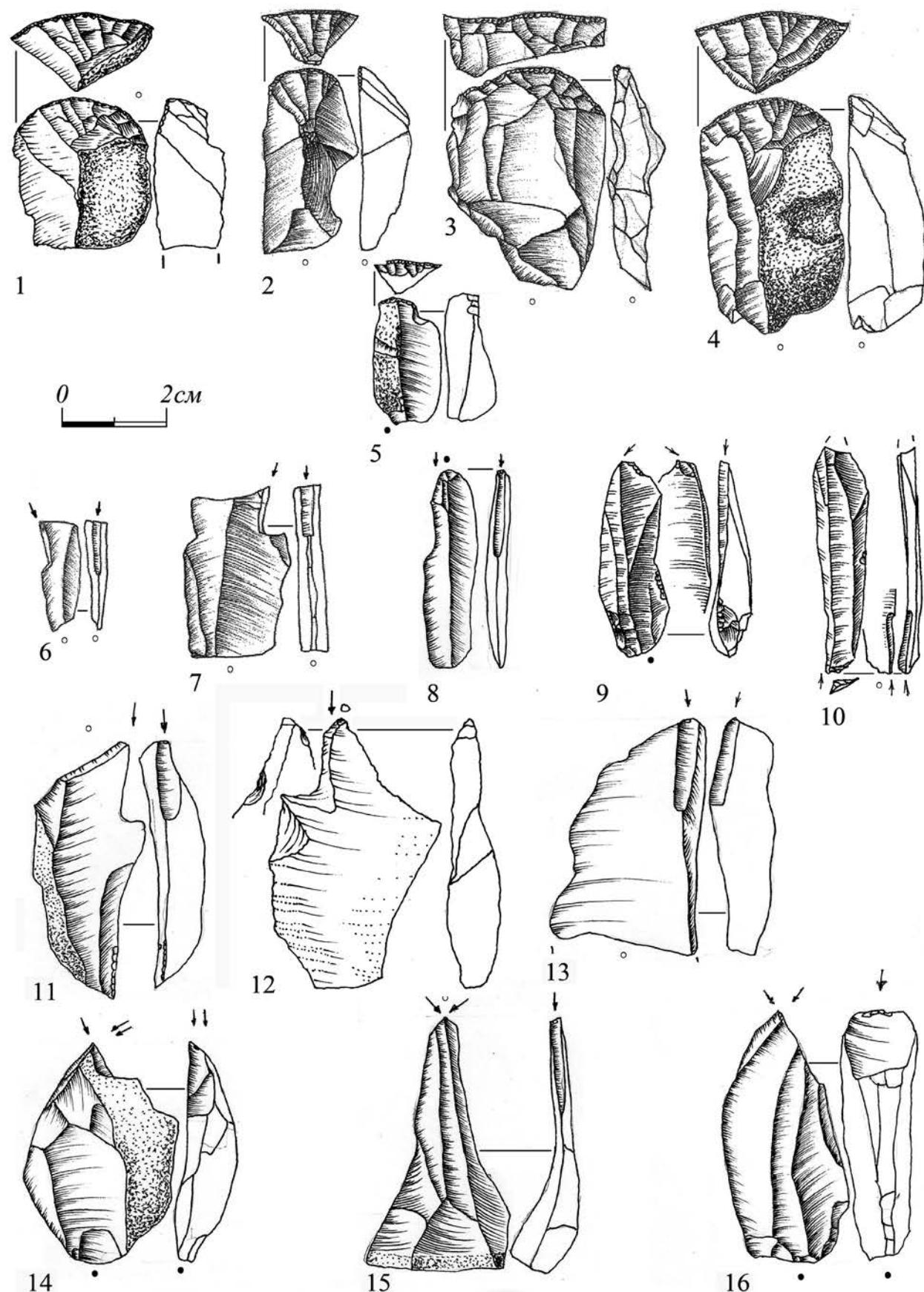

Рис.11. Великий Дивчин 1 (скупчення Е). Крем'яний інвентар

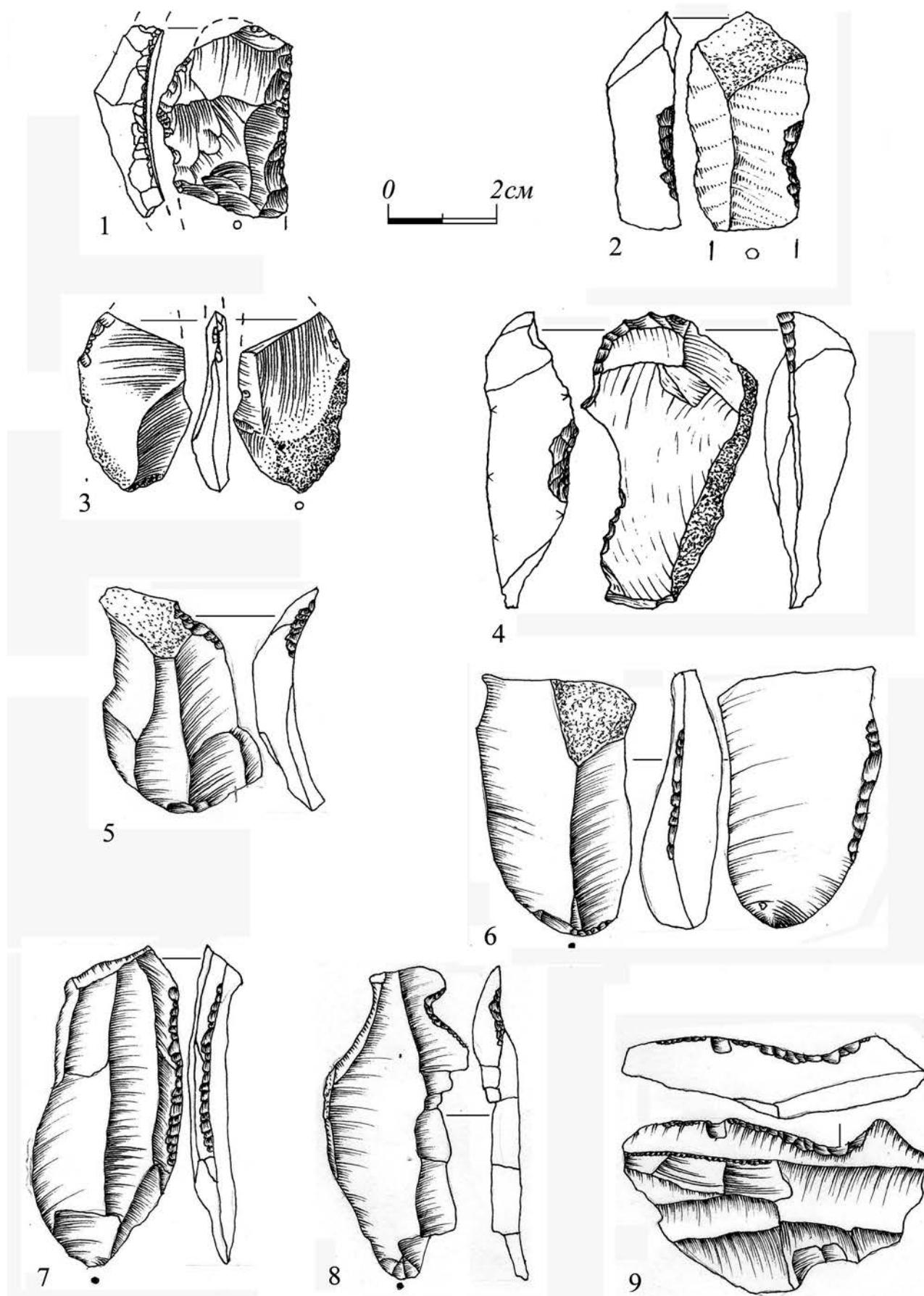

Рис.12. Великий Дивлин 1 (скупчення Е). Крем'яний інвентар

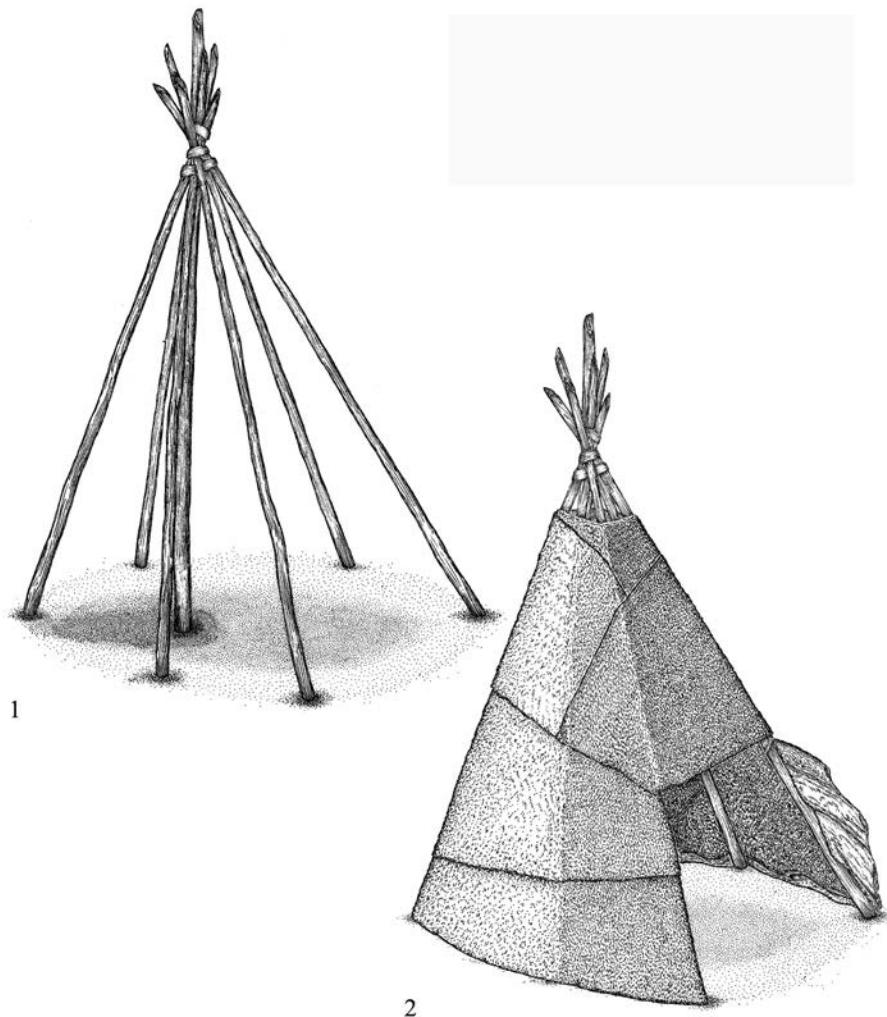

Рис.13. Великий Дивлин 1 (скупчення Е). Графічна реконструкція каркасно-стовпової конструкції

Рис.14. Великий Дивлин 1 (скупчення Е). Точок (кв Д 2). Робочий момент

Бабенко Л.І., Сніжко І.А.

КОЛЕКЦІЯ МІЗИНСЬКИХ КРЕМ'ЯНИХ ЗНАРЯДЬ В ЗІБРАННІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Стаття присвячена історії появи та перебування колекції крем'яних знарядь Мізинської стоянки у складі фондів Харківського історичного музею. Надано опис артефактів частини колекції, що збереглася.

Мізинська стоянка є настільки широковідомою пам'яткою, що не потребує спеціального представлення. За багаторічну історію досліджень сформувався комплекс археологічних та фауністичних знахідок, які нині перебувають у складі колекцій кількох наукових та музейних установ.

Більшість матеріалів із розкопок 1909, 1912-1914, 1916, 1930 та 1932 років зберігається в фондах Національного музею історії України (м. Київ) – колекція А-1. Частина крем'яних та кістяних виробів із розкопок 1908-1909 та 1912 рр. знаходитьться в Музеї антропології та етнографії РАН (м. Санкт-Петербург) – колекції 4268, 4269, 5799. Матеріали розкопок 1954-1957 та 1959-1961 рр. входять до складу колекції фондів Інституту археології НАН України. Частина фауністичних матеріалів перебуває в Інституті зоології НАН України. Невеликі зібрання крем'яних артефактів знаходяться в Чернігівському історичному музеї (колекція А2/2 із розкопок 1908 р.) та Сосницькому краєзнавчому музеї (Шовкопляс 1965, с. 16).

У складі археологічних фондів Харківського історичного музею також є невелика колекція крем'яних артефактів, що походить із Мізинської стоянки. Це зібрання належить до числа давоенних колекцій музею, і у зв'язку з втратою під час Другої світової війни всієї облікової документації, неможливо в повній мірі простежити історію його надходження.

Із запису в інвентарній книзі, зробленого 13 лютого 1952 р., випливає, що ця колекція походить із розкопок Ф.К. Вовка (Волкова) 1908-1909 рр. і була передана до музею М.Я. Рудинським. Отже, гіпотетично можна обчислити ймовірний період передачі її до фондів музею.

М.Я. Рудинський, як позаштатний співробітник Кабінету (Музею) антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка та фактичний керівник підвідділу доісторії, у другій половині 20-х років провів величезну роботу по упорядкуванню та систематизації Мізинської колекції. Результатом цієї роботи повинен був стати «Мізинський збірник», що мав би містити, на думку М. Я. Рудинського, «найбільш повний комплекс палеолітичної епохи на території України». Однак через проблеми з фінансуванням опублікувати Мізинський палеолітичний комплекс вдалося лише частково, в 1931 році, і тільки у форматі альбому виставки (Яненко 2012, с.124, 125).

Babenko L.I., Snizhko I.A.

THE ASSEMBLAGE OF MIZYN FLINT TOOLS IN COLLECTIONS OF KHARKIV HISTORY MUSEUM

У 1930 році Музей Слобідської України (м. Харків) реорганізували в Український державний історичний музей. Профільним напрямком роботи цієї установи стали етнографічні дослідження, що призвело до зміни її структури та розширення напрямків роботи. Було створено відділ історії докласового суспільства, який з березня 1932 року очолив відомий дослідник палеоліту України І.Ф. Левицький. Археологічні фонди УДІМ на початку 1930-х років стали поповнюватися і за рахунок передачі матеріалів із музеїв Києва, Дніпропетровська та інших міст, чому посприяв столичний статус Харкова.

Показово, що саме в ці роки (1930-34) М.Я. Рудинський був співробітником створеного в Харкові Українського інституту історії матеріальної культури, обіймаючи посаду завідувача сектором докласового суспільства. У березні 1934 р. його було заарештовано і відправлено на заслання. Повернувшись археолог в Україну лише через 10 років, в 1944 р. (Граб, Супруненко 1992, с.97, 98; Ляшко 2003, с.20; Пудовкіна 2011, с.217).

Таким чином, найбільш вірогідним часом надходження Мізинської колекції слід вважати період 1930 — поч. 1934 рр.

На подальшу долю колекції суттєво вплинули події Другої світової війни, що завдали величезної шкоди зібранням усіх харківських музеїв. Для евакуації колекцій трьох музеїв (Історичного музею ім. Г. С. Сковороди, Центрального музею революції УРСР та краєзнавчого музею) було виділено всього лише 2 вагони. З фондів Історичного музею були відібрані для вивозу тільки вироби з дорогоцінних металів, колекції медалей та монет, деякі етнографічні та археологічні зібрання, прапори, найбільш цінні предмети живопису. У цих умовах палеолітичні колекції навряд чи могли претендувати на евакуацію (що виявилося ще не найгіршим варіантом – 10 жовтня на станції Олексіївка Белгородської області прямим попаданням німецької авіабомби один із вагонів був повністю знищений) і лишилися в Харкові.

З самого початку окупації музейні колекції, що не були евакуйовані, зазнали пограбування — як стихійного, метою якого було отримання «суvenірів» на пам'ять про взяття Харкова (що, за спогадами очевидців, до осені 1941 р. набуло характеру спортивного змагання), так і організованого робочою групою Опе-

ративного штабу Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), який відповідав за пошукові та евакуаційні операції, пов'язані з архівами, бібліотеками й музеями на окупованих територіях.

У листопаді 1941 р. міською управою шляхом об'єднання чотирьох музеїв (історичного, краєзнавчого, антирелігійного і революційного) був утворений Музей Слобожанщини (директор О.М. Рудинський). Співробітниками музею була розроблена тематична структура нової експозиції, в якій п'ять перших розділів присвячувалися давньому минулому краю (Рибальченко 1996, с.63, 64).

А вже з липня 1942 р. за ініціативи окупаційної влади почалися роботи по створенню окремої археологічної виставки, яка мала важливе пропагандистське завдання — за допомогою презентації, перш за все, черняхівських старожитностей, обґрунтувати права загарбників на території, зайняті у пізньоримську добу готськими племенами. З цією метою археологічні колекції історичного музею та фонди археологічного музею Харківського університету були звезені до будівлі педагогічного інституту, зайнятої незадовго перед тим під медичний склад (вул. Сумська, 33). Виставка відкрилася 1 листопада, причому, перший її розділ був присвячений безпосередньо давньокам'яному віку. У ніч з 14 на 15 лютого 1943 р., напередодні залишення міста німецькими окупантами, будівлю, в якій знаходилася археологічна виставка, було підпалено одразу в кількох місцях, що призвело до пожежі й загибелі експозиції.

Під час другої окупації Харкова (березень-серпень 1943 р.) була здійснена спроба організації нової виставки (в тому числі і з використанням уцілілих археологічних матеріалів) у будівлі колишньої картинної галереї (вул. Басейна, 18). Однак, до остаточного звільнення Харкові 23 серпня 1943 р., спалена археологічна виставка залишалася нерозібраною. 28 вересня цього ж року постановою РНК УРСР було відновлено діяльність музею, а вже 6 жовтня до установи повернувся І.Ф. Левицький.

Першу згадку про Мізинську колекцію в наявній сьогодні музейній документації містить «Інвентарний опис культурно-історичних цінностей і матеріалів Українського Історичного музею в Харкові, розграбованих і знищених німецько-фашистськими загарбниками в період тимчасової окупації 1941-43 рр.». Історія створення цього документу наступна. Вже на початку 1942 р., після контрнаступу радянських військ під Москвою, на звільнених територіях стали створюватися спеціальні комісії «для обліку та документації всіх руйнувань музеїв, найбільших бібліотек, пам'яток старовини і для встановлення фактів вивозу, загибелі та псування експонатів і книг». Наприкінці цього ж року було засновано Державну Надзвичайну комісію з визначення збитків, яка очолила дану роботу. Було видано спеціальний посібник з оцінки музейних матеріалів історико-побутового та природознавчого характеру, в упорядкуванні археологічного розділу якого брали участь Б.О. Рибаков і О.П. Смирнов (Симкин 1961, с.266-288).

Після звільнення Харкова подібну комісію було створено і при історичному музеї. До її складу включили двох археологів — І.Ф. Левицького і С.А. Семенова-Зусера. Вибір кандидатур для такої роботи був цілком правомірним — це були найбільш авторитетні харківські археологи, які зуміли пережити війну (перший — в окупації, другий — в евакуації). До війни І.Ф. Левицький, як зазначалося вище, очолював відділ докласового суспільства Українського державного історичного музею, а С. А. Семенов-Зусер (з 1937 р.) — кафедру стародавньої історії та археології Харківського державного університету. Немає сумніву, що більш обізнаних про склад довоєнних археологічних колекцій харківських музеїв дослідників не було.

З поставленним завданням виконавці справилися успішно і своєчасно — за наказом директора музею № 61 від 21 липня 1944 р. їм було виплачено невелику грошову винагороду: І.Ф. Левицькому — 500 крб., С.А. Семенову-Зусеру — 300 крб. (для порівняння, ставка старшого наукового співробітника становила тоді 700 крб., завідувача відділу — 900-1000 крб.).

Археологічна частина інвентарного опису містить докладний перелік довоєнних колекцій Історичного музею та Археологічного музею Харківського університету. Під пунктом «97» у ньому значиться «крем'яні знаряддя з Мізинської стоянки» кількістю 15 екземплярів, оцінених авторами опису у 600 карбованців.

З жовтня 1943 р. І.Ф. Левицький приступив до розкопок спаленої археологічної виставки. Ці роботи тривали впродовж трьох «польових сезонів» — з 1943 по 1945 рр. Зберігся складений І.Ф. Левицьким реєстр експонатів, знайдених під час розкопок спаленої виставки. Однак у цьому реєстрі з незрозумілої причини відсутній розділ, присвячений розкопкам кімнати, в якій розміщувалися матеріали давньокам'яного віку, хоч інші розділи виставки (наприклад: кімната 4 — неоліт-трипілля, кімната 5 — бронза, кімната 6 — Греція і Скіфія, кімната 7 — готи тощо) відображені досить докладно. Тому немає ясності, чи експонувалася на археологічній виставці Мізинська колекція, але достеменно відомо, що при її створенні були широко використані матеріали Гінцівської стоянки з довоєнних розкопок І.Ф. Левицького.

На початку 1952 р. були розпочаті роботи по відновленню облікової документації з новоствореної групи зберігання «Археологія», стали заповнювати інвентарні книги. Артефакти Мізинської колекції отримали інвентарні номери №№125-176 (тобто, всього 52 предмета). Номінативний перелік їх наступний:

Нуклеус —	1 екз.
Нуклеус конічний —	1 екз.
Нуклеподібний уламок —	1 екз.
Відщеп —	2 екз.
Відщеп пластинчастий —	1 екз.
Пластини —	10 екз.
Пластина зі скошеним ретушшю кінцем —	1 екз.
Проколка —	1 екз.
Скребачка кінцева —	6 екз.
Скребачка кінцева з рівним робочим кінцем —	1 екз.

Скrebачка –	1 екз.
Осколок з ретушшю –	2 екз.
Різець кутовий –	5 екз.
Різець бічний –	5 екз.
Різець бічний з підправкою –	1 екз.
Різець подвійний (бічний і кутовий) –	3 екз.
Різець –	1 екз.
Різець потрійний –	1 екз.
Різець серединний –	6 екз.
Різець серединний подвійний –	1 екз.
Різець бічний, подвійний –	1 екз.

У переліку збережено термінологію, використану в інвентарній книзі. Необхідно зауважити, що ще в травні 1951 р. І.Ф. Левицький за станом здоров'я звільнився з музею і вже наступного року пішов із життя. Інвентарну книгу, ймовірно, заповнювала Л.П. Ланде, яка не була фахівцем з археології кам'яної доби. Цікаво також, що у графі «Старі інвентарні номери» наявні значення від 6 до 270. Якщо припустити, що це доволінні інвентарні номери харківської колекції кременю з Мізина, то стає очевидним її досить значна репрезентативність (щонайменше 270 одиниць зберігання).

Однак у тому ж 1952 р. відділ археології в Харківському історичному музеї був ліквідований, інвентарні книги по групі «Археологія» довгий час не заповнювалися.

У 1968 році відділ відтворили, але ведення старих інвентарних книг не поновлювали. Було проведено переінвентаризацію археологічних колекцій, зокрема сформовано колекційні списки й на археологічні фонди. При цьому мізинські матеріали кількісно суттєво зменшилися: у Колекційному списку №20, до якого вони увійшли, значиться лише 21 предмет, а саме:

Скребачки кінцеві –	5 екз.
Пластини –	7 екз.
Різці бічні –	8 екз.
Нуклеус конічний –	1 екз.

На основі цього колекційного списку у 1980 р. була заповнена нова інвентарна книга, в якій мізинські матеріали отримали відповідні колекційному списку інвентарні номери №№ Арх. 20/1-21. У наявній на сьогодні колекції ідентифіковано 20 предметів, а саме:

Ножеподібні пластини —	4 екз.
Різці —	9 екз.
Скребачки —	6 екз.
Ретушована пластина —	1 екз.

ЛІТЕРАТУРА

Граб В.І., Супруненко О.Б. Доля Михайла Рудинського // Археологія. – 1992. – № 4. – С.91-100.

Ляшко С.Н. Днепрогесовская археологическая экспедиция 1927-1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки // Проблемы археологии Подніпров'я: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С.14-27.

Згаданий в переліку 1980 р. конічний нуклеус знайти не вдалося. Усі артефакти виготовлені з типового для мізинської стоянки кременю чорного та чорного з сірими й коричневими плямами кольору. На трьох предметах спостерігається легка димчаста патина (рис. 1, 3, 6; рис. 2, 1).

Видовжені пластинки без ретуші та явних слідів використання представлена 4 екземплярами (рис. 2, 8-11) розмірами 5,9-4,3 см в довжину та 2-1,4 см в ширину, тобто вони відносно невеликі й вузькі, як і більшість пластинок цієї пам'ятки.

Найчисленніша група знарядь мізинської стоянки — різці. В колекції Харківського історичного музею вони представлені 9 екземплярами виключно бічних форм. Більшість виготовлені на ножеподібних пластинках, дистальний кінець яких трохи навскісно зрізаний притуплюючою ретушшю. Різцевий скол належений з довгого краю (рис. 1, 1-3, 6, 9). Один бічний різець, виготовлений на відносно масивному відщепі, базальний кінець якого зрізаний у вигляді виїмки. З одного боку нанесено скол, який сформував робочу частину знаряддя (рис. 1, 5). Є припущення, що виїмка також могла слугувати робочим елементом. Загалом у мізинській колекції різців таких форм небагато (Шовкопляс 1965, с. 138). На одному з різців робоча ділянка сформована сколом під гострим кутом до площини пластинки (рис. 1, 7). Два знаряддя цієї групи — подвійні різці (рис. 1, 4, 8).

Друге місце за чисельністю та різноманітністю в мізинській колекції знарядь займають скребачки. У нашій добірці їх 6 екземплярів — усі кінцеві, виготовлені на пластинках. Три знаряддя дугоподібно вигнуті на дистальніх кінцях пластинок (рис. 2, 1-3), два мають пряме лезо (рис. 2, 5, 6) і не утворюють окремої групи, а скоріше є модифікацією дугоподібних скребачок. Можливо, частина таких скребачок зняттям сколу з ребра була переоформлена в різці (Шовкопляс 1965, с. 152). Близька до скребачок із прямим лезом скребачка з невеликою виїмкою на робочій частині (рис. 2, 4).

Пластина зі скошеним ретушшю кінцем (рис. 2, 7), яка, до речі, була типологічно вірно визначена в інвентарній книзі 1952 р., могла слугувати заготовкою для виготовлення бічного різця.

Невелика добірка крем'яних знарядь мізинської стоянки із фондів Харківського історичного музею не змінює усталеного уявлення про пам'ятку, але ілюструє непросту долю її археологічної колекції.

Пудовкіна А.С. Науково-організаційна та практична діяльність Михайла Яковича Рудинського під час роботи у Києві (1924-1934 pp.) // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип.5 (7). – С.216-219.

Рибальченко Л.Л. Харківський історичний музей в період німецької окупації 1941-1943 рр. // Культура України. - Харків, 1996. – Вип.3. – С.62-71.

Симкін М.П. Советские музеи в период Великой Отечественной войны // Труды научно-исследовательского института музееведения. – М., 1961. – Вып. II. – С.176-327.

Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. – К.:Наукова думка, 1965. – 327 с.

Яненко А.С. Музей (Кабинет) антропологии и этнологии имени В.К. Вовка (1921-1933 гг): археологический аспект деятельности // Вопросы музеологии. – 2012. – № 1 (5). – С.124-132.

Babenko L.I., Snizhko I.A.

The assemblage of Mizyn flint tools in collections of Kharkiv History museum

The article represents the history of the currently stored in depositaries of the Kharkiv History museum assemblage of flint tools from the Mizyn site. The description of survived artefacts is also represented.

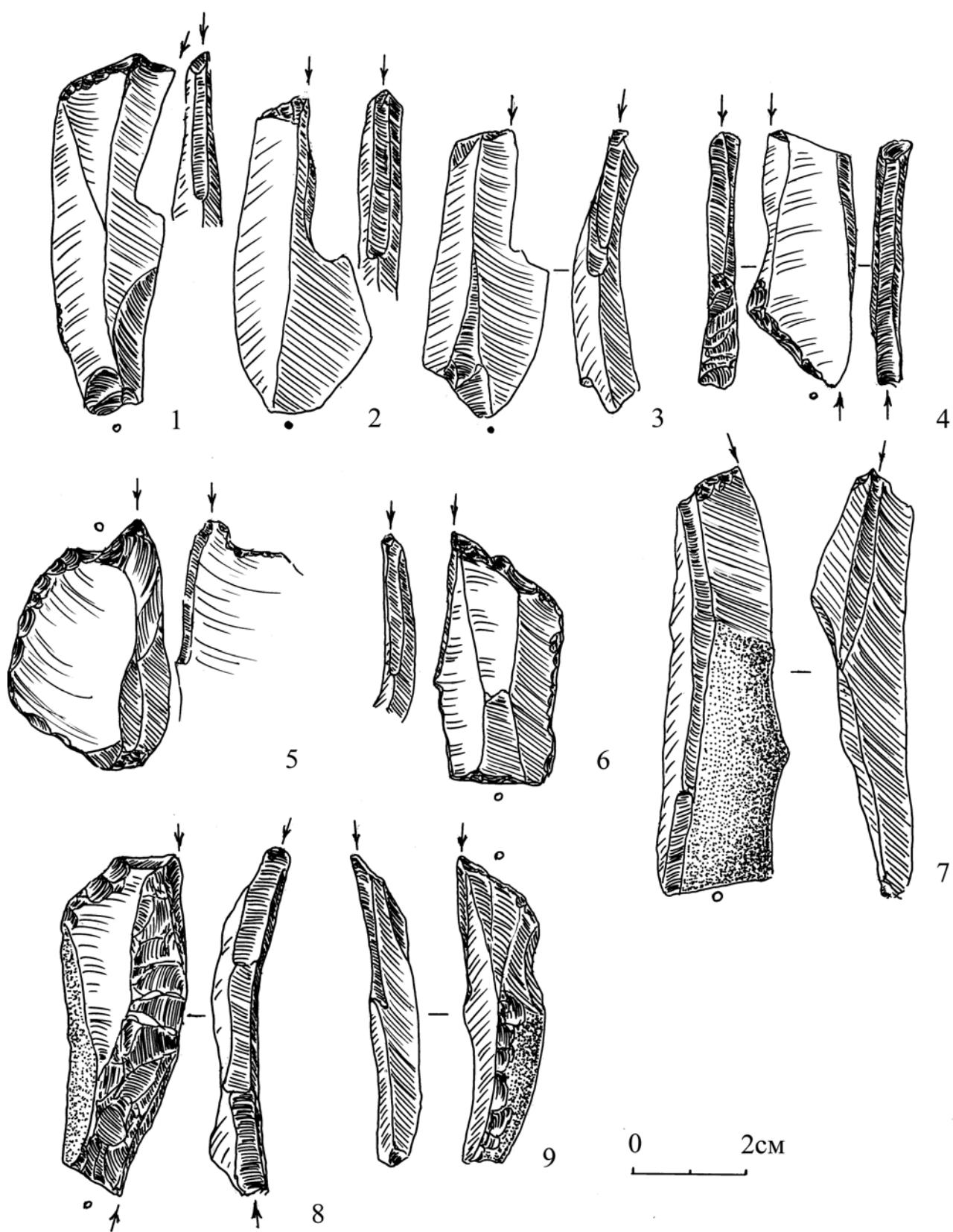

Рис. 1. Мізин. Різці.

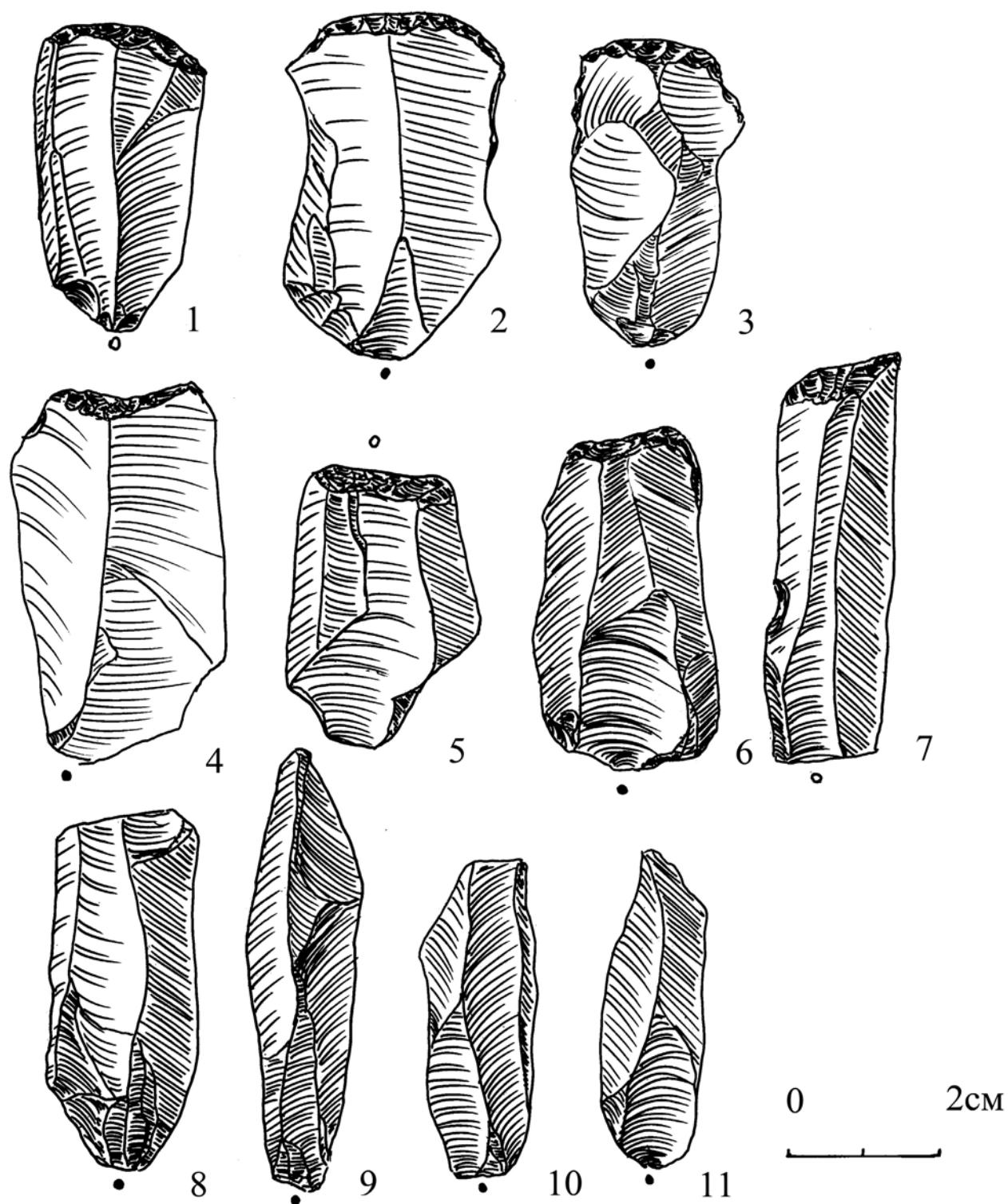

Рис. 2. Мізин. Крем'яні знаряддя.

Цеунов І.А.

ВІДКРИТТЯ ТА ПЕРШІ ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ АМВРОСІЇВСЬКОГО ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Статтю присвячено початковому етапу дослідження Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. Пам'ятка, відкрита на початку ХХ ст., дала яскравий археологічний та палеонтологічний матеріал. Перші дослідження на ній та їх вражаючі результати стали стимулом для комплексного вивчення Амвросіївського комплексу наступними поколіннями палеолітознавців.

Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс, що складається з кістковища й розташованої за 200 м стоянки, є однією з найяскравіших верхньопалеолітичних пам'яток України і всієї Східної Європи. Історія відкриття й досліджень комплексу розглядалася в монографічних працях П.І. Борисковського (1953) і О.О. Кротової (2013). Багато цікавих подroбниць вивчення унікальної пам'ятки містяться також в наукових розвідках інших археологів, вихідців з цього краю – О.С. Федорченко, А.М. Усачука, Л.І. Кучугури, Є.В. Косікової.

Разом з тим, деякі сюжети початкового етапу дослідження Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу висвітлені не в повній мірі. Заповненню цієї прогалини і присвячена ця стаття, для написання якої автором залучено, крім літературних даних (Євсеев 1941; Неприна, Зализняк, Кротова 1986; Косикова 1994; Кучугура 2003; Федорченко 2007), широке коло архівних джерел з наукових архівів Інституту археології та Інституту архівознавства НАН України (рис. 5), фондів Маріупольського краєзнавчого музею (МКМ) (рис. 1-4).

Пам'ятка знаходиться за 1,5 км на схід від с. Родники Амвросіївського району Донецької області, у верхів'ях балки Казенної, що впадає в притоку Міуса р. Кринку. Вперше скupчення кісток зубрів та кремені виявив у балці Казенний в 1912 р. геолог Б.Ф. Мефферт (Кротова 2013, с. 14). Висловивши здогад, що тут було місце проживання первісних людей, науковець надіслав у 1915 р. фрагменти кісток та виготовлені з них стрижні відомому петербурзькому палеонтологу А.Н. Рябініну. Останній встановив, що кістки й рогові стрижні належать не свійським тваринам, а диким, викопним. Кремені, знайдені поруч з остеологічними знахідками, були ідентифіковані як фрагменти кам'яних знарядь давньої людини (Підоплічко 1949д, с. 2).

На початку 30-х рр. науково-дослідницьку роботу в регіоні вів Сталінський краєзнавчий музей (нині Донецький обласний краєзнавчий музей). У штаті музею працювали люди, імена яких пов'язані з першими дослідженнями Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу – В.М. Євсеєв та Г.Г. Афенчик. У 1932 р. в басейні р. Кринка працювала комплексна експедиція під керівництвом Г.Г. Афенчика. Головною місією експедиції була пропаганда радянського способу життя, але чи-

Tseunov I.A.

THE DISCOVERY AND FIRST FIELD INVESTIGATIONS OF AMVROSIYIVKA UPPER PALEOLITHIC COMPLEX

мале місце відводилося й краєзнавчому дослідженню регіону – запису легенд, обстеженню історичних об'єктів, пошукам пам'яток археології. В.М. Євсеєв фіксував хід цих досліджень в експедиційному щоденнику, що зберігається в фондах Донецького обласного краєзнавчого музею. Поряд із легендою про «казну», почутую ним в Чистяковському та Макіївському районах, він повідомляє, зокрема, й про те, що в балці Казенний поблизу м. Амвросіївка були знайдені оброблені кремені доби неоліту (Косикова 1994, с. 6).

У контексті такої інтерпретації цих знахідок, зачітимо, що в давній час будь-які крем'яні артефакти дослідники Донеччини найчастіше визначали як «неолітичну стоянку». Так було, зокрема, і з матеріалами Рогалик-Якимівської палеолітичної стоянки (Локтюшев 2009, с. 129).

За інформацією В.М. Євсеєва, Казенна балка знаменита серед місцевого населення легендами про закопані там скарби. Найпоширенішою була оповідка про те, що у XVIII ст. валка козаків везла на сорока запряжених волами підводах сорок діжок золота – «казну». Валку пограбували розбійники, чумаків перебили, а золота було так багато, що забрати все одразу не було зможи, тому значну частину скарбу закопали на місці. Звідси й назва балки, в якій заховані скарби, – «Казенна». Міфічне золото впродовж багатьох років було об'єктом полювання скарбочукачів, але знайти його нікому не вдалося. Побутувало повір'я, що те золото зачароване: нібито, як тільки підбираєшся до нього, воно провалюється все глибше в землю або перетворюється на кістки (Підоплічко 1949г, с.2).

В записах В.М. Євсеєва повідомляється також про появу в балці і свіжих ям, що почали виникати з 1932 року через добування місцевим населенням кісток для здачі в утильсировину (Євсеев 1935, с. 2). Отже, культурний шар кістковища активно пошкоджувався, а тому перші його розкопки – у 1935 р. – певною мірою, були рятувальними.

У звіті В.Ф.Євсеєва зазначено, що стоянка відкрита «тим, хто пише ці рядки» 19 серпня 1935 р., а систематичні розкопки розпочалися «незабаром після відкриття» і тривали 51 день (Євсеев 1935, с. 1). На ілюстраціях добутого археологічного матеріалу стоять відповідні дати. Так, на малюнку аквареллю черепа

бізона стойть дата 9 жовтня 1935 р. (рис. 4), а на малюнку олівцем людини в шинелі у розкопі (це, скоріше за все, В.А. Головатий) – 26 жовтня 1935 р. (рис. 3). Отже, неважко вирахувати, що польові дослідження 1935 р. розпочалися у вересні і тривали до кінця жовтня.

У складі експедиції були В.М. Євсеєв (керівник), В.А. Головатий (художник), О.Є. Грейліх (фотограф); консультував та здійснював первинну обробку кісткового матеріалу Г.Г. Афендик. Для роботи на розкопі наймали місцевих селян, переважно жінок (рис. 1, 2). Кошторис експедиції склав 3700 рублів (Євсеев 1935, с. 2), що відповідало 7-ми зарплатам робітника провінційного музею (Сібільов 1938). Для порівняння, на польові дослідження 1949 року було виділено 24 тис. рублів: 20 тис. виділив Інститут археології АН УРСР, і ще 4 тис. було додано Ленінградським відділенням ПМК (Підоплічко 1949а, с. 3).

У 1935 р. було закладено три розкопи – дві траншеї на стоянці і одна на кістковищі (рис. 5). Загальна площа дослідження сягнула 107 кв. м. У траншеї № 1 площею 2 x 7,5 м, закладений у східній частині стоянки – за 213 м від кістковища, археологічний матеріал залягав на глибині 0,45-1,15 м *in situ*. Нижче рівня 1,56 м культурні рештки не простежувались. Знайдений у розкопі зуб дав можливість встановити видову приналежність кісткових решток – *Bison priscus* (Євсеев 1941, с. 269).

Траншея № 2 площею 2 x 4 м була закладена в західній частині стоянки, між траншеєю № 1 та кістковищем. Матеріал та умови його залягання подібні до таких у першій траншеї (Євсеев 1941, с. 271).

Кістковище досліджувалося в середній ділянці пам'ятки. В.М. Євсеєв дійшов висновку, що кістковище пов'язане зі стародавнім яром, промитим у складці мергеля, яка тягнеться з північного сходу на південний захід з незначним падінням на південний захід. Товщина шару кісток фіксувалася від 0,12 до 0,97 м. В.М. Євсеєв в ході розкопок звертав увагу на положення кісток, виділивши 20 їх груп в анатомічному порядку. Виокремив він і кістяні артефакти – 2 проколки та 2 наконечника (Євсеев 1941, с. 272).

Польові дослідження 1935 р. були спрямовані, в першу чергу, на пошуки артефактів. Методика явно відставала від тогочасного рівня: розкопки велися загальною площею, без поділу на квадрати, знахідки не фіксувалися, не було навіть приблизної прив'язки розкопів до місцевості. Траншеї закладалися не систематично, а лише в надії щось знайти.

В.М. Євсеєву вочевидь не вистачало досвіду – цим і пояснюється недосконала методика тих перших розкопок пам'ятки. Дослідник скаржився на нестачу археологічної літератури, звертався з листами за консультацією до П.П. Єфименка, зустрічався з І.Г. Підоплічком, який 14 грудня 1937 р. відвідав Маріупольський музей. Та попри всі зазначені недоліки в методіці дослідження пам'ятки, варто відзначити те, що В.М. Євсеєв дійшов вірного висновку у головному: стоянка й кістковище пов'язані між собою і становлять єдиний комплекс (що й підтвердилося подальшими дослідженнями).

Колекція, добута розкопками 1935 р., складалася з 13497 кам'яних артефактів, 1 вирізки з кістковища та 11 стратиграфічних монолітів. Значну фауністичну колекцію супроводжували 305 фотонегативів. Крім того, до польової документації входило 6 фотознімків, 116 негативів, 22 малюнки (Кучугура 2003, с. 90). Сьогодні в Маріупольському краєзнавчому музеї зберігається 202 крем'яних та 36 фауністичних артефактів. Решта матеріалів з розкопок 1935 р. знаходяться в Донецькому обласному краєзнавчому музеї у депаспортизованому стані.

Сучасний незадовільний стан колекції значною мірою пов'язаний зі змінами в музейній структурі регіону та періодичним перевезенням її з м. Донецьк до м. Маріуполь (тоді – м. Сталіно і м. Жданов) і назад. Оскільки польові дослідження 1935 р. проводилися Донецьким музеєм, відповідно, всі матеріали після їх закінчення надійшли туди. Але у 1937 р., у зв'язку з наданням краєзнавчому музею в Маріуполі статусу обласного, туди переїхав на роботу В.М. Євсеєв, а разом з ним і колекція. У 1951 р. обласний музей знову повернули в Донецьк, а Маріупольський лишився краєзнавчим музеєм обласного підпорядкування. Відтак, одна частина колекції залишилася в Маріуполі, а інша повернулася до Донецька.

Оскільки перші відомості про наявність слідів життєдіяльності первісних людей у балці Казенній відносяться до 1912 р., логічно вважати 1935 р. не роком відкриття, а роком перших розкопок пам'ятки. Кістковище на цей час знаходилося в стані інтенсивного руйнування і потребувало оперативних археологічних робіт. Варто відзначити, що як для 30-х рр. ХХ ст. експедиція В.М. Євсеєва була цілком достатньо профінансована та укомплектована необхідним штатом музейних співробітників.

Підведемо підсумки проведеним експедицією 1935 року польовим дослідженням. Закладеними в балці Казенній розкопом та двома траншеями були досліджені на значній площині як саме кістковище, так і стоянка. Отримані яскраві матеріали привернули до пам'ятки увагу провідних фахівців у галузі палеоліту, стали стимулом для продовження досліджень на ній. Зокрема пам'ятку оглянули С.М. Замятін, І.Г. Підоплічко, І.Ф. Левицький. Останній висловив критичні зауваження щодо методики розкопок В.М. Євсеєва і накреслив власне бачення напряму подальших розкопок: на північний схід від кістковища, широкою площею, ретельно фіксуючи геологічні нашарування. Окрім того, вивчивши крем'яні знаряддя з кістковища та зі стоянки в Маріупольському музеї, І.Ф. Левицький підтвердив висновок В.М. Євсеєва про зв'язок між цими складовими верхньопалеолітичного комплексу (Левицький 1938, с.3-6).

І.Г. Підоплічко вперше побував на місці розкопок Амвросійського верхньопалеолітичного комплексу 15 грудня 1937 р. Працюючи в той час в Інституті археології, він збирав інформацію та обстежував давні палеонтологічні місцезнаходження України (Підоплічко 1937-1938, с. 13). У 1940 р. І.Г. Підоплічко був призначений керівником Амвросійської експедиції ІА АН УРСР. Польові дослідження 1940-го р. тривали

20 днів і були припинені через несприятливі погодні умови. Було прийнято рішення законсервувати розкоп і продовжити дослідження наступного року. Однак здійснити ці плани завадила Друга світова війна.

Звіту про дослідження 1940 р. немає, з іншої документації збереглися лише польові щоденники І.Г. Підоплічка. Але чимала інформація про розкопки 1940 р. міститься в матеріалах 1949 р. Зокрема, в польовому щоденнику П.Й. Борисковського подається поквадратний план розкопу 1949 р. З цього плану та пояснень до нього дізнаємося, що у 1949 р. були докопані квадрати, закладені в 1940 р. (рис. 5).

У 1948 р. І.Г. Підоплічко, В.І. Зубарєва та П.Й. Борисковський відновили польові дослідження пам'ятки. Виявилося, що законсервований розкоп 1940 р. непогано зберігся. Протягом наступних трьох років було розкопано значну площину кістковища. У щоден-

ЛІТЕРАТУРА

Євсеев В.М. Амросиевская палеолитическая стоянка. Отчет о раскопках 1935 г.– Фонди МКМ. – 16 с. та 19 іл.

Євсеев В.М. Палеолітична стоянка Амвросіївка // Палеоліт і неоліт України. – Т. 1. – 1941. – С. 265-281.

Косикова Е.В. Исследователь древности Донетчины Виктор Михайлович Евсеев (1912 – 1955 гг.) // ДАС. - № 5, 1994. – С. 5 – 19.

Кротова О.О. Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів: монографія – К.: Видавець Філюк О.В., 2013. – 420 с.

Кучугура Л.И. Новые материалы к биографии исследователя палеолита Донбасса В. М. Евсеева // Кам'яна доба України – К.: Шлях, 2003. – Вип.4. – С.90-94.

Левицький І.Ф. До вивчення палеоліту в с. Амвросіївка, Сталінської області, 1938. – Архів ІА НАНУ – Фонд І. Ф. Левицького. – Ф. 4, № 15. – 6 с.

Локтюшев С.А. Рогалик-Якимовская неолітическа стоянка на Донеччине // Археологічне надбання С. О. Локтюшева (до 130-річчя від дня народження). Наукова збірка / Автор-упорядник І. М. Ключнева. – Луганськ: вид-во «Шико» ТОВ «Віртуальна реальність», 2009. – С. 119-132.

Підоплічко І.Г. Документи про участь у Амвросіївській експедиції. Ч. 1. Організаційно-фінансові документи, 1949а. — Науковий архів Інституту архівознавства НБУВ НАНУ. – Ф. 139, опис 3, справа 189. – 18 с.

Підоплічко І.Г. Документи про участь у Амвросіївській експедиції. Ч. 2. Щоденники. Автограф, рукопис, 1949б. - Науковий архів Інституту архівознавства НБУВ НАНУ. – Ф. 139, опис 3, справа 190. – 255 с.

Tseunov I.A.

The discovery and first field investigations of Amvrosiyivka Upper Palaeolithic complex

A group of archaeologists from Stalino (modern Donetsk) had discovered the Upper Palaeolithic locality near Amvrosiyivka village. Visited in 1937-1938 by such a famous archaeologists as I.F. Levitskiy, S.M. Zamyatin, and I.G. Pidoplichko, this locality become well known in Soviet Palaeolithic archaeology in course of 1930s. Field investigations were started in 1940 by the expeditions of I.G. Pidoplichko though had to be ceased due to adverse conditions. I.G. Pidoplichko's investigations at Amvrosiyivka were renewed in 1949, already after the end of World War II.

нику 1949 р. П.Й. Борисковського знаходимо плани розкопів 1935, 1940 та 1949 рр. Зокрема дізнаємося, що розкоп 1940 р. площею 60 кв. м був прирізаний до траншеї В.М. Євсеєва 1935 р. Кістковище розкопувалося І.Г. Підоплічком квадратами 2 х 2 м (Підоплічко 1949б, с. 252).

Перші дослідження унікального Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу у 30-х рр. ХХ ст. були важливою віхою в історії вивчення палеоліту України. Пам'ятка стала об'єктом зацікавлення для наступних поколінь палеолітознавців. Здобуті в Амвросіївці унікальні матеріали привернули увагу дослідників палеоліту і до сусідніх мало вивчених на той час регіонів – Надазов'я та суміжного з ним Нижнього Подоння. Наслідком досліджень у цих регіонах стало відкриття нових яскравих палеолітичних пам'яток.

Підоплічко І.Г. Документи про участь у Амвросіївській експедиції. Ч. 3. Каталог знахідок Автограф, рукопис., 1949в. - Науковий архів Інституту архівознавства НБУВ НАНУ. – Ф. 139, опис 3, справа 191. – 102 с.

Підоплічко І.Г. Польовий щоденник огляду палеонтологічних місцезнаходжень та колекцій музеїв (Одеса, Ізюм, Святогірськ, Амвросіївка). Автограф., 1937–1938. - Науковий архів Інституту архівознавства НБУВ НАНУ. – Ф. 139, опис 3, справа 170. – 45 с.

Підоплічко І.Г. Шукачі скарбів в Казенній балці біля Амвросіївки. Стаття. Машинопис з авторськими правками, 1949г. – Науковий архів Інституту архівознавства НБУВ НАНУ. – Ф. 139, опис 1, справа 20. – 8 с.

Підоплічко І.Г. Що виявили розкопки біля Амвросіївки. Стаття. Машинопис, 1949д. – Науковий архів Інституту архівознавства НБУВ НАНУ. – Ф. 139, опис 1, справа 21. – 9 с.

Сібільов М.В. Письмо Сотруднику Академії наук інститута тов. Сібільову Н. В. // Листування з науковими установами в справі організації експедицій, видання та редактування наукових праць, участі в роботі пленумів та конференцій, обміні науковими виданнями з закордоном, музейні справи, плани робіт., 1938. – Архів ІА НАНУ. Ф. 4., № 319.

Федорченко О.С. Перший етап польового дослідження пізньопалеолітичних пам'яток півдня Східної Європи / О. С. Федорченко // Кам'яна доба України. – Вип. 10. – К.: Шлях, 2007. – С. 78-85.

Фонди МКМ. № 1683-ПФ.

Фонди МКМ. № 1113-Ф.

Фонди МКМ. № 1134-Ф.

Фонди МКМ. № 1704-ПФ.

Рис.1. Амвросіївка, 1935 р. В.А. Головатий, Г.Г. Афендиқ, В.М. Євсєєв та наймані робітники на розкопі.

Рис.2. Амвросіївка, 1935 р. Робочий момент.

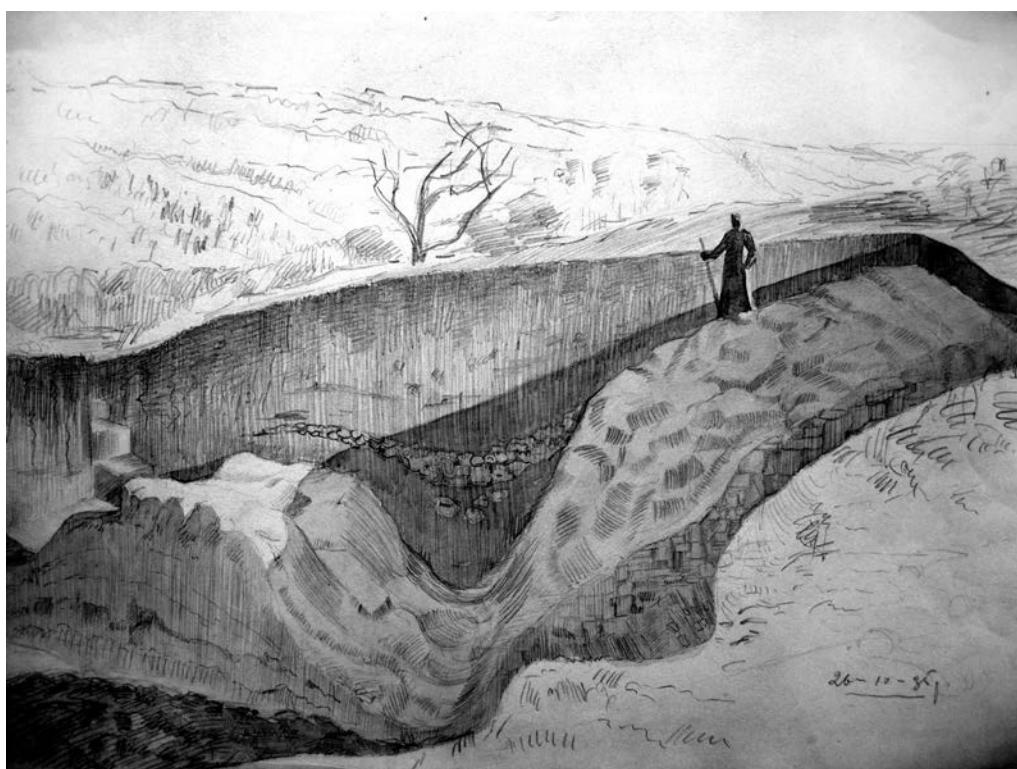

Рис.3. Амвросіївка, 1935 р. Розріз яру з шаром кісток бізона. Малюнок олівцем.

Рис.4. Амвросіївка, 1935 р. Малюнок аквареллю черепа бізона.

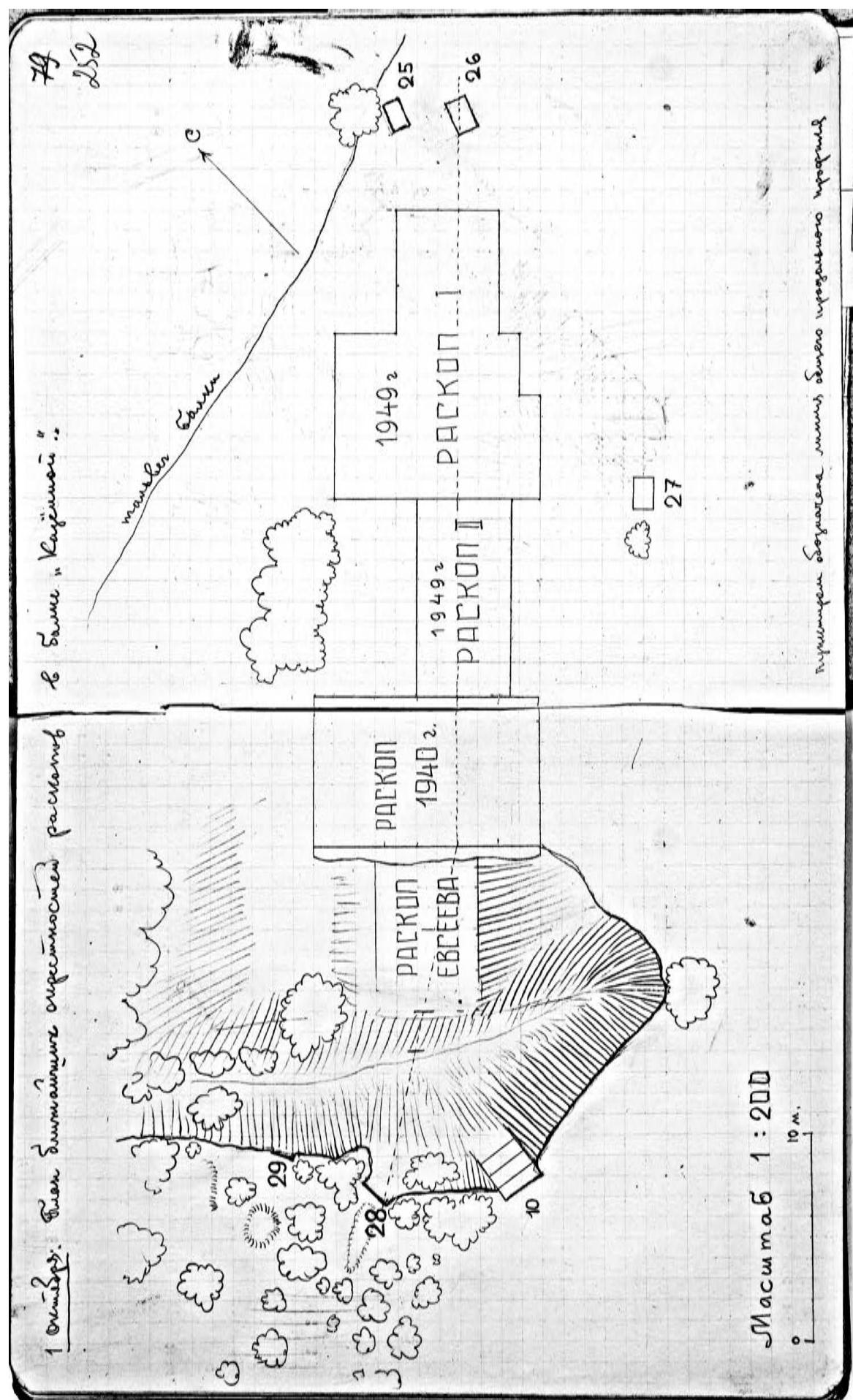

Рис.5. Амвросіївка, 1949 р. План розкопів Амвросіївського кістковища 1935, 1940 та 1949 рр. Щоденник П.Й. Борисковського експедиції 1949 р.

Гладилін В.М.

ВУЛКАНИ В ПАЛЕОЛІТІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

У статті висунуто гіпотезу, що наявні на Закарпатті в долині Тиси куполоподібні підвищення, кваліфіковані раніше як останці надзаплавних терас, у дійсності є давніми вулканами, в кратерах яких палеолітична людність влаштовували свої стоянки.

Палеолітичні пам'ятки археологи традиційно поділяють на два типи: 1) стоянки в природних скельних сховищах – печерах, гротах, під кам'яними навісами та 2) поселення просто неба – у травертинах і лесових товщах на берегах річок та інших водоймищ. У недалекому минулому до них додався третій різновид – сліди мешкання первісної людини в кратерах давніх вулканів. Уперше виявлені в Німеччині та Франції, пам'ятки цього типу почали вимальовуватися й у південно-західній частині України – на Закарпатті, насамперед на Берегівщині. Зібрані тут на 20-, 40-, 60-метрових куполоподібних підвищеннях посеред Середньодунайської та Угорської низин палеолітичні колекції кам'яних виробів спочатку помилково були кваліфіковані як стоянки перших населенників краю на останцях надзаплавних терас р. Тиси та її допливів (Гладилін, Ситлівський 1990; Ткаченко 2003). І лише зараз, після близьких відкриттів пам'яток «вулканічного» палеоліту в Західній та Центральній Європі, сталося переосмислення їх як поселень у гирлах давно згаслих вулканів.

У плані ці вулканічні утворення мають вигляд підкови, звернутої своєю розкритою частиною до найближчої річки. Така їх конфігурація обумовлена, з одного боку, проривом у давнину накопичених у кратері водяних осадів, з другого – розмивом рікою прилеглої до неї стінки вулкану. У наш час амфітеатри кратерів зайняті виноградниками або вони перетво-

Gladilin V.M.

VOLCANOES IN THE PALAEOLITHIC OF TRANSCARPATHIAN UKRAINE

рені на каменедобувні кар'єри. Палеолітичні знахідки, представлені на сьогодні виключно підйомними зборами на ділянках глибокої оранки під виноградники, концентруються в самому кратері або на його бруствері (зазвичай з підвітряного боку). Здебільшого це верхньопалеолітичні вироби, рідше трапляються середньопалеолітичні артефакти, але – не давніші мустьєрського часу.

Як місця для облаштування стоянок первісних мисливців, ці вулканічні сопки посеред рівнини мали низку переваг: вони, вочевидь, ще зберігали на той час залишки підземного магматичного тепла, були резервуарами питної води і являли собою природні оглядові вишкі для спостереження за пересуванням стад промислової дичини та ймовірних ворогів.

Масштабні розкопки досі були проведені лише на двох таких пунктах – у діючому кар'єрі поблизу смт. Королеве і в давно закинутому кар'єрі на так званий Золотій гірці (верхньопалеолітичне місце знаходження Берегове II). Бажано було б провести шурфування й інших подібних підвищень-кратерів, але така робота, окрім того, що вимагає чималих зусиль і коштів, потребує ще й узгодження з підприємцями-власниками розбитих тут виноградників.

По всьому, враховуючи сучасні політико-економічні обставини в Україні, – це завдання не дуже близького майбутнього.

**Gladilin V.M.
Volcanoes in the Palaeolithic of Transcarpathian Ukraine**

Proposed paper focuses on the role of volcanoes in colonization of area during the Palaeolithic in the territory of modern Transcarpathian Ukraine.

Залізняк Л.Л., Переверзєв С.В.

СВІДЕРСЬКІ СТОЯНКИ В УРОЧИЩІ ПЕРЕВОЛОКИ ПОБЛИЗУ ОЗ.НОБЕЛЬ НА РІВНЕНЩИНІ

Стаття присвячена результатам обстеження у 2012 р. Чорнобильською археологічною експедицією МНС України відомого скупчення стоянок свідерської культури в районі оз. Нобель на Рівненщині.

Найбільше з нині відомих в Україні скупчення пам'яток свідерської культури фінального палеоліту розташоване на півночі Рівненщини, в околицях оз. Нобель, що біля кордону з Білоруссю (рис. 1). Зокрема на ділянці долини Прип'яті площею 5 х 8 км між селами Нобель, Омит та Сенчиці Зарічнянського району протягом ХХ ст. досліджено більше сотні стоянок та місцезнаходжень кременю свідерських мисливців фінального палеоліту.

Історія дослідження

Свідерські пам'ятки біля сіл Нобель, Омит та Сенчиці відомі з початку ХХ ст. Стационарні розкопки провів у передвоєнний час відомий польський археолог С. Круковський (Krukowski 1939, s.103,104), який у 1938 р. вивіз до Варшави 68 скринь крем'яних матеріалів з 15 свідерських місцезнаходжень на околицях с.Нобель. Матеріали з розкопок С. Круковського біля о.Нобель та з інших свідерських пам'яток Волині були видані С. Сулгостовською (Sulgostowska 1989, s.140-160, tabl. XXXI-LVII). У 60-ті роки поблизу Нобеля збирал підйомний матеріал білоруський археолог І.Ф. Ісаєнко, а у 1972 й 1973 рр. вів розкопки та збирал підйомний матеріал Р.Т. Грибович зі Львова. У 1984, 1985, 1987-1989 рр. в рамках підготовки Зводу археологічних пам'яток Рівненської області стоянки довкола оз. Нобель вивчала Поліська експедиція Інституту археології АН УРСР на чолі з Л.Л. Залізняком (Залізняк 1989, с.63-66; Zaliznyak 1995, p.27-31, fig.30-48; Залізняк 1999, с.101-133).

Внаслідок цих багаторічних робіт, проведених різними дослідниками в районі оз. Нобель, свідерські матеріали опинилися в археологічних установах різних країн: в Інституті археології НАН України в Києві, в Державному музеї археології у Варшаві, у фондах Інституту українознавства НАНУ у Львові, в Інституті історії АН Білорусі у Мінську.

Колекції з околиць оз. Нобель представлені стандартним для Свідеру крем'яним інвентарем. Серед сотень типових для цієї культури двоплощинних «човнуватих» нуклеусів (рис. 7, 9) та тисяч характерних пластин, знайдено класичні наконечники стріл на верболистих пластинах з плоскою підтескою насаду з черевця (рис. 8, I-8, 10, I-18), численні різноманітні різці на пластинах (рис. 8, 20-24), кінцеві скребачки на пластинах та відщепах (рис. 8, 9 - 19, 10, 19 - 21).

Zaliznyak L.L., Pereverzev S.V.

SWIDRY CULTURE SITES IN PEREVOLOKY PLACE NEARBY NOBEL LAKE IN RIVNE REGION

Виразними серіями представлені характерні трапецієподібні сокири з поперечним сколом по лезу, виготовлені з пласких уламків кременю.

У травні 2012 р. розвідку в околицях оз.Нобель провела Чорнобильська археологічна експедиція МНС України в складі С.В. Переверзєва (начальник), Л.Л. Залізняка, А. Томашевського, В. Козюби, А. Борисова, М.М. Беленка, І. Хоптинця, А.А. Сорокуна, П. Васильєва, І. Зоценка, О. Мілашевського. Були обстежені раніше відомі стоянки, що не відвідувалися науковцями останні 23 роки. В урочищі Переволоки виявлено 15 раніше невідомих багатих місцезнаходжень крем'яних виробів свідерської культури, що руйнуються внаслідок перевітання поверхні піщаної дюни вітром.

Природне середовище

Низинна місцевість навколо оз. Нобель являє собою заплаву Прип'яті з численними озерами, старицями та допливами річки, найбільший із яких — Стохід тече на півночі вздовж кордону з Білоруссю. Над долиною цієї обводненої та заболоченої місцевості подекуди здіймаються на 2-5 м піщані дюнні узвищення, в тому числі параболічної форми. Вони сформувалися у наприкінці льодовиков'я внаслідок перевітання вітром пісків заплави р.Прип'ять.

Типовим елементом природи Волинського Полісся є численні озера, піщані підвищення довкола яких були улюбленим місцем для влаштування стоянок мисливцями фінального палеоліту, мезоліту, неоліту. На Волині нараховується близько 300 озер, три з яких — Нобель, Омит, Кругле — розташовані між селами Нобель та Омит (рис. 1).

Питання походження волинських озер здавна є предметом наукових дискусій. На думку більшості дослідників, озера мають карстове походження. Однак київський геоморфолог В.Г. Пазинич пов'язує їх утворення з Прип'ятським прильодовиковим озером, що, на його думку, існувало в басейні Прип'яті наприкінці льодовикової епохи (Пазинич 2007; Залізняк 2008). Згідно з цією концепцією, на промерзлу за зиму поверхню озера щовесни текли з льодовика величезні обсяги талої води. Промиваючи кригу Прип'ятського озера, вода утворювала гіганські круговерти або чортотрії, які вимивали в його дні великі лійчасті заглиблення. Після дренажу Прип'ятського озера 13 трт ці

заглиблення перетворилися на озера. Тож не випадково всі вони мають округлу форму і оточені брустверами викинутого чортогнем піску та перемеленої обкатаної водою крем'яної гальки.

Озеро Нобель, площа якого дорівнює 6 кв. км, оточене піщаними пагорбами висотою до 10 м, насиченими великою кількістю перемитих льодовиковими водами гальок та конкрецій кременю. З півночі в озеро впадає головний доплив Прип'яті, який витікає з нього у східному напрямку. Північний берег вдається в озеро довгим і вузьким мисом довжиною 1 км, на південно-східному кінці якого розташоване давньоруське городище. Мис з давніх-давен займає село Нобель. Північніше озера, серед піщаних пагорбів порослих сосновою, досліджено близько півтора десятка стоянок та місцевознаходженень свідерської культури (Нобель 1-6 та ін.), вивчення яких розпочали у передвоєнний період польські дослідники.

Свідерські стоянки довкола оз. Нобель розташовані на найвищих ділянках дюнних узвищень заплави або в глибині піщаної борової тераси Прип'яті, утворюючи кілька компактних скупчень. Найбільші з них розташовані біля с. Омит — в урочищах Яблунька та Переволоки, біля с. Нобель — в урочищах Піддяче та Бітьон, та на південь від с. Сенчиці — в урочищах Люботинь та Ляхове (рис. 1). Зазначимо, що в цих же пунктах дослідженні і яскраві пам'ятки кудлаївської (Люботинь 3, Омит) та яніславицької (Переволоки 2, Сенчиці 5а та 5д) культур мезоліту.

Геологічним підложжям цієї місцевості з типовим плоским поліським рельєфом є крейдяні відклади мезозойської ери, що містять конкреції кременю. Жовна якісного кременю темно-сірих відтінків місцями виходять на поверхню, зокрема на полі західніше села Омит (рис. 1). Свідерська людність використовувала для виготовлення знарядь цей легко доступний якісний кремінь з первинних покладів.

Переволоки

Параболічна дюна, відома у місцевого населення під назвою «урочище Переволоки» або «Татарське», розташована за 2 км на південний захід від с. Омит Зарічнянського району Рівненської області, за р. Стохід, що є допливом Прип'яті (рис. 1). Здіймаючись над заплавою на 5 м на площині близько 1000 x 600 м, дюна має форму серпа, відкритого на південний захід. Піски, якими вона складена, під копитами тварин втратили дернове покриття і почали перевіватися вітром. Як наслідок, археологічні матеріали опинилися на поверхні (рис. 3-6).

У видмах північного та південного крил дюни у 1985-1989 рр. були виявлені два великих місцевознаходження свідерських кременів: Переволоки 1 та Переволоки 2, кожне з яких складалося з кількох скупчень артефактів (рис. 1, 2). За 700 м на схід від місцевознаходження Переволоки 1 досліджено ще один свідерський пункт — Переволоки 3.

Переволоки 1 — піщані видми загальною площею 500 x 100 м на кінці південного крила параболічної дюни — були майже суцільно вкриті тисячами крем'я-

них виробів свідерської культури. Кремінь збирався по скupченням, кожне з яких мало діаметр близько 20 м. Таких скupчень тут набралося до двох десятків (рис. 2) (Залізняк 1999, с. 116-127).

Крем'яні вироби місцевознаходження непатиновані і мають значні розміри. Кремінь місцевий волинський, темно-сірого, майже чорного кольору. Судячи зі значної кількості нуклеусів, які репрезентують всі стадії розщеплення, та різноманітних сколів, стоянки виконували функцію не лише мисливських таборів, але й майстерень з обробки кременю. Значна кількість майстерень в урочищі Переволоки пояснюється наявністю за 1,5 км на північ від нього, на краю борової тераси західніше від с. Омит, під тонким шаром ґрунту, відкладів крейди, які містять великі конкреції якісного волинського кременю.

Обстеження урочища Переволоки Чорнобильською археологічною експедицією у 2012 р. виявило, що північніше численних видм Переволоки 1, далі від краю дюни, утворився новий величезний видув площею приблизно 200 x 120 м (рис. 2). В його межах досліджено 13 пунктів діаметром 20-30 м (Переволоки 4 А-М) з великою кількістю свідерського матеріалу, часом з домішкою мезолітичного. Найбільш «засмічені» мезолітичними домішками виявилися місцевознаходження 4 В, Г, Д, Е, «найчистішими» — свідерські пункти 4 З, А₁, А₂ (рис. 2, 7-10). Незначну мезолітичну домішку мали пункти 4 Б, Ж, К, Л, М.

Видув рухається у східному напрямку від видм Переволоки 4 2012 р. Тому ділянки на схід від місцевознаходження варто відвідати за кілька років для збору підйомного матеріалу.

На особливу увагу заслуговують кілька невеликих, але дуже густо насичених розколотим кременем свідерської культури, скupчення. На пункті Переволоки 4А₂ таких об'єктів два. Вони виглядали як своєрідні «купини» діаметром 60-80 м, що вивищуються над поверхнею піщаної видми на 20 см (рис. 4-6). Як не дивно, скupчення містили не тільки дебітаж (відщепи, луски, уламки), але й значну кількість пластин. У скupченні 1 знайдено 7 типових «човнуватих» свідерських нуклеусів, а в скupченні 2 — 6 аналогічних ядрищ.

На відміну від двох скupчень у межах пункту 4А₂, які чудово збереглися у вигляді «купин» діаметром до 1 м (рис. 4-6), скupчення 1, 2, 3 з Переволок 43 були «розтягнуті» по поверхні значно сильніше. Скupчення 1 мало діаметр близько 3 м, скupчення 2 — 2,5 м, скupчення 3 — 1,5 м. Причину більшої руйнації скupчень Переволоки 43 вбачаємо в тому, що остання була розвіяна кількома роками раніше за пункт 4А. Тому Переволока 43 вже вкрилася рідкими кущиками трави, а піщана поверхня скupчення 4А ще знаходитьться в процесі перевіювання (рис. 3). Відтак скupчення 1, 2, 3 в межах Переволоки 43 зруйновані значно більше, ніж скupчення 1, 2 пункту Переволоки 4A.

Скupчення 1, 2 з Переволок 4A та 1, 2, 3 з Переволок 43, як гомогенні комплекси свідерської культури, були вибрані повністю, шляхом пересіювання піску через сито з вічками 3x3 мм. Поза межами скupчень

визириувалися тільки знаряддя, нуклеуси й пластини, а численні відщепи, луски та уламки кременю полішалися на місці.

Крем'яний інвентар

На розвіяному вітром місцезнаходженні Переволоки 4 (рис. 2) зібрані яскраві матеріали свідерської археологічної культури фіналного палеоліту, яка датується 11 тис. років тому. Найчисленніша колекція кременів свідерської культури з найбільш виразним комплексом знарядь походить із пункту Переволоки 43 (рис. 7, 8). Загалом вона нараховує 7475 кременів (разом із кременями з 3-х точків-скупчень), у тому числі 81 знаряддя (табл. 1). Серед них 28 вістер стріл та їхніх уламків (рис. 8, I-8), де домінують ледь ретушовані зі спинки наконечники з підтесаними з черевця черешками. Скребачки кінцеві на крупних пластинах (13) та пластинчастих відщепах (6) (рис. 8, 10-19); одна з них подвійна (рис. 8, 9). Різці на пластинах (рис. 8, 20-24): серединних — 5, бічних — 3, кутових — 3. Наявні 3 сокири, в тому числі одна з перехватом, а також 8 пластин з ретушшю.

Свідерські матеріали були однотипними на всіх 13 пунктах пам'ятки. Тому подаємо їх загальний опис, а також статистику знахідок по пунктам Переволоки 4 А-М (табл. 1, 2).

Зібрані колекції мають класичну структуру сві-

дерських комплексів: човнуваті нуклеуси, численні пластини з біполярних ядрищ, наконечники стріл на пластинах з підтесаними з черевця черешками, різці на пластинах, кінцеві скребачки, сокири, численні відщепи, луски, уламки кременю (рис. 7-10). Крем'яні вироби великі, масивні.

Серед ядрищ місцезнаходження Переволоки 4 абсолютно домінують типові свідерські «човнуваті» — з поперечною підтескою зворотного боку, або без неї (рис. 7, 9). Їм відповідають великі пластини, зняті з нуклеусів зустрічного сколювання. Переважна більшість наконечників мають плоску свідерську підтеску насаду з черевця (рис. 8, I-8; 10, I-18). Серед наконечників переважають вістря з трохи підправленим ретушшю зі спинки насадом. Поодинокі вістря наближаються за форму до верболистих і не мають підправки насаду зі спинки (рис. 10, I, 4, 8-10). окремі наконечники мають натуральне, не підправлене ретушшю вістря (рис. 8, 2, 3, 6; 10, 6, 12). Однак більшість цілих наконечників мають скошене крутого ретушшю вістря або симетрично пригострене ретушшю по двом краям (рис. 10, 9).

Серед скребачок представлені кінцеві на масивних пластинах (рис. 8, 12-19) та кінцеві на пластинчастих відщепах (рис. 8, 10, 11). Є подвійні (рис. 8, 9), а також кінцеві скребачки, комбіновані з різцями. Частина скребачок має ретуш по довгому краю (рис. 8, 12-17).

Табл. 1 Переволоки 4 - 2012. Крем'яний інвентар різних пунктів

Вироби / Пункти	4A ₁	4A ₂	4Б	4Ж	43	4I	4K	4Л	4M
Нуклеуси	25	16	14	11	92	13	18	23	9
Пластини	352	252	118	208	1658	213	105	163	54
Відщепи з ретушшю	10	12	3	5	10	2	3	4	2
Вістря стріл	12	8	2	1	28	5	7	11	2
Скребачки	12	22	1	3	20	2	5	8	1
Різці	3	5	3	1	11	5	4	3	
Сокири		1	1		3		4	18	4
Пластини з ретушшю	12	8	1	3	8	2	6	4	
Відбійник	2	1		1	1		1	1	
УСЬОГО	428	325	143	233	1831	242	153	235	72

Табл. 2 Переволоки 4 - 2012. Крем'яний інвентар скупчень (точків)

Вироби/ Скупчення	4A,c.1	4A,c.2	43,c.1	43,c.2	43,c.3
Нуклеуси	7	5	10	22	3
Пластини	142	158	940	677	162
Відщепи	170	280	1050	904	204
Луски	96	204	905	654	103
Вістря стріл			1	1	
Скребачки			2		
Різці			2		
Сокири	1				
Пластини з ретушшю			1	2	
Відбійник			1		
УСЬОГО	416	647	2912	2260	472

Різці також виготовлялися з великих масивних пластин. Домінують серединні симетричні та асиметричні (рис. 8, 20, 21, 24). Представлені бічні ретушні (рис. 8, 22, 23) та кутові.

Серед сокир переважають трапецієподібні на ідщепах з кругоретушованими бічними краями та лезами, сформованими поперечними сколами. Менше двобічно-оброблених сокир — з перехватом або без нього, але і в них лезо зазвичай формувалося поперечними сколами. Кілька таких поперечних сколів з лез сокир є в колекції.

Однорідна колекція свідерських крем'яних виробів включає дуже незначну мезолітичну домішку — кілька трапецій, яніславицьке вістря з мікрорізцевим сколом (рис. 8, 25) та три типові яніславицькі нуклеуси.

Висновок

Розвідками Чорнобильської археологічної експедиції МНС України навесні 2012 р. дали змогу здійс-

нити археологічну інспекцію унікального скupчення пам'яток фінального палеоліту та мезоліту в околицях оз. Нобель, куди не ступала нога археолога останні чверть століття. З'ясовано, що частина раніше відомих пам'яток припинила існування, оскільки їх шар або зруйнований видмами, або матеріал зібраний дослідниками, або ж видми вже задерновані, а місцями навіть заросли сосновим лісом. Разом з тим, на піщаних дюнних масивах відкрилися нові видми з багатими археологічними матеріалами. Найбагатшим є місцезнаходження класичних матеріалів свідерської культури Переволоки 4 (рис. 2), загальною площею 100 x 60 м, в межах якого виділяється 13 скupчень діаметром близько 20 м кожне. Доцільно продовжити контроль над станом археологічних пам'яток довкола оз. Нобель, в процесі якого періодично здійснювати збори цінного для науки підйомного матеріалу на пам'ятках, що руйнуються природним та антропогенным факторами.

ЛІТЕРАТУРА

Залізняк Л.Л. Охотники на северного оленя Українського Пolesся в епоху фінального палеоліта. — К.: Наукова думка, 1989. — 182 с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт Північного-Задходу Східної Європи.- К., 1999.- 284 с.

Залізняк Л.Л. Полісько-Дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позицій археології // Археологія. — 2008.— №3. — С. 5-10.

Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. — Ніжин, 2007. — 371 с.

Krukowski S. Paleolit Polski. — Krakow, 1939.

Sulgostowska Z. Prahistorya miedzyrzecza Wisly, Niemana i Dniestru u schylku pleistocenu. — Warszawa, 1989. — S. 255.

Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. — Berlin, 1995. —152 p. — TF.62.

Zaliznyak L.L, Pereverzev S.V.

Zaliznyak L.L., Pereverzev S.V.

Swidry culture sites in Perevoloky place nearby Nobel Lake in Rivne region

Proposed article presents the results of 2012 study of a new group of Swiderian culture sites nearby the famous Nobel Lake. Works were conducted by the Chornobyl archaeological expedition. Lithic assemblages of new sites of Swidry culture are published.

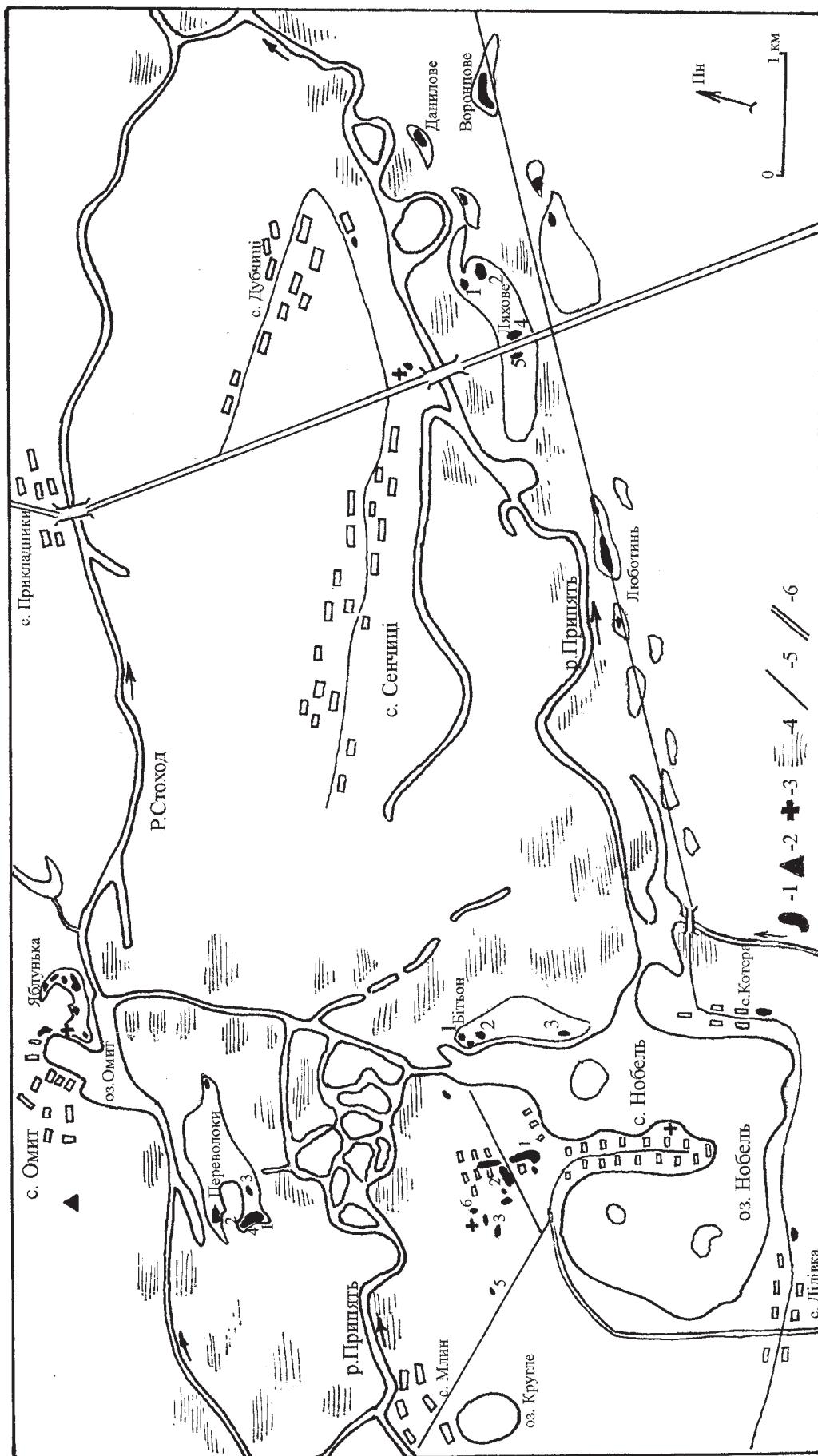

Рис.1. План розташування стоянок біля озера Нобель.

Умовні позначення: 1 - скупчлення кременів, стоянки, 2 - родовище кременю західніше с. Омит, 3 - кладовище, 4 - болото, 5 - грунтовая дорога, 6 - бруківка.

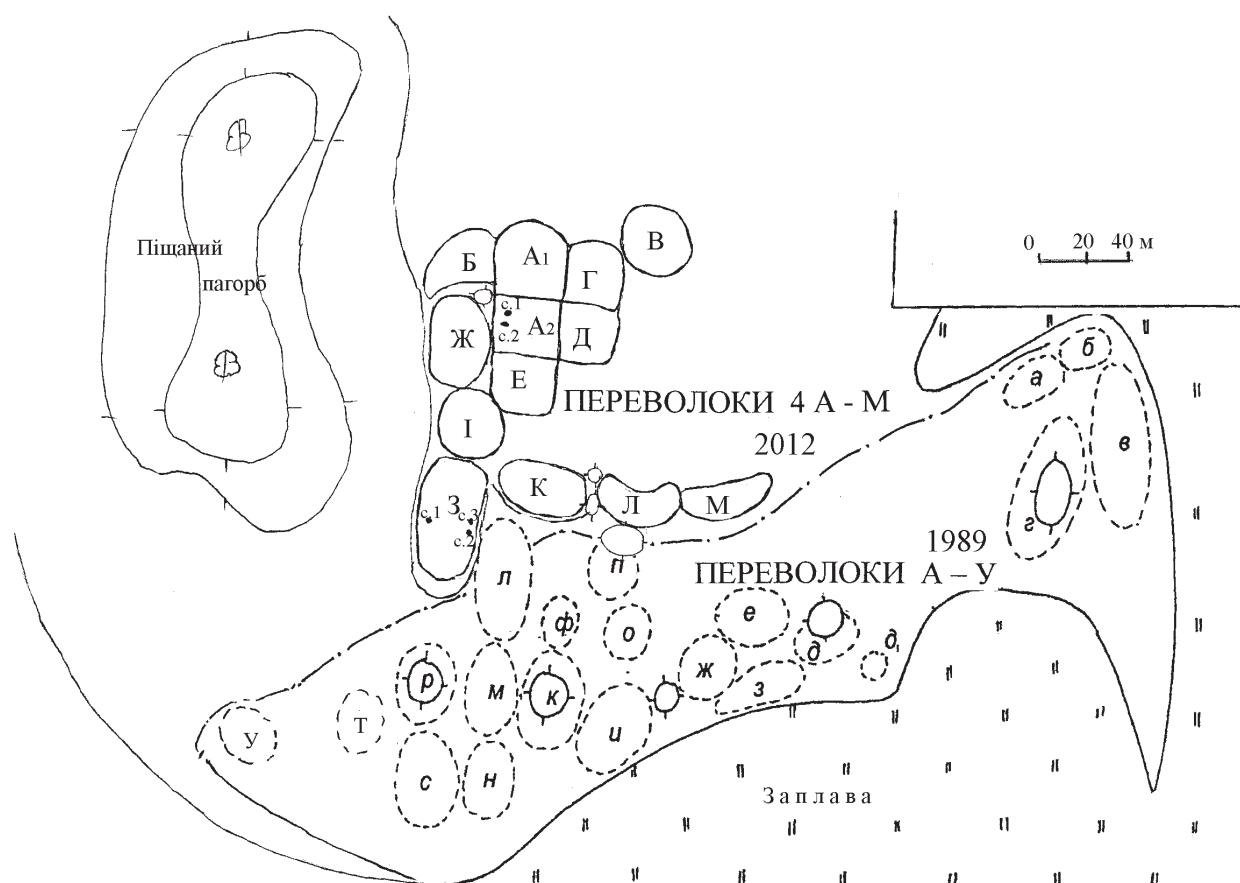

Рис.2. План розташування розвіянних стоянок Переволоки 1 — 1989 та Переволоки 4 — 2012.

Рис.3. Переволоки 4А — 2012. Свідерський кремінь на поверхні дюни.

Рис.4. Переволоки 4А — 2012. Скупчення кременю 1.

Рис.5. Переволоки 4А — 2012.
Скупчення кременю 1 та 2.

Рис.6 Переволоки 4А — 2012.
Скупчення кременю 2.

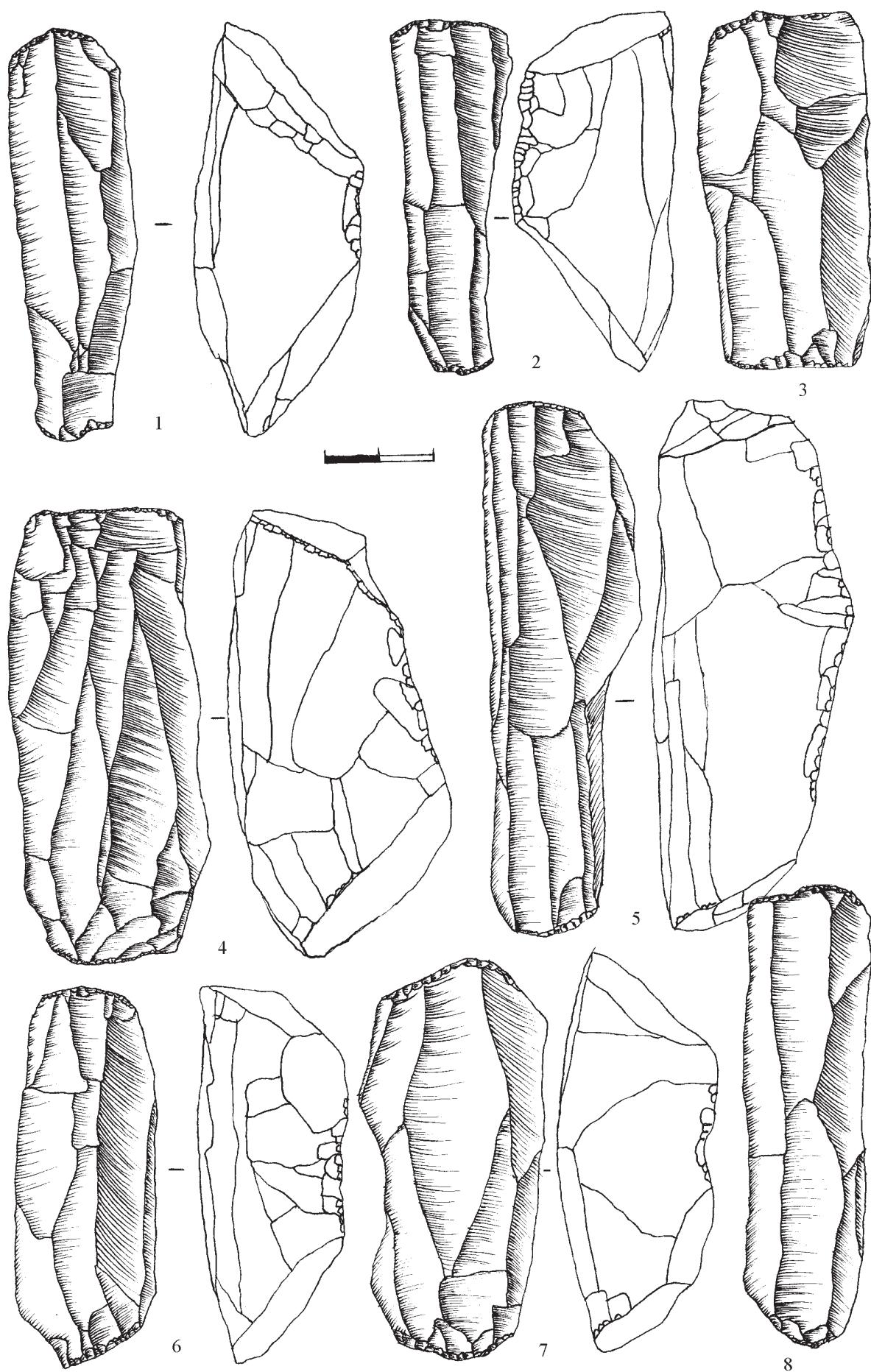

Рис.7 Переволоки 43 — 2012. Нуклеуси.

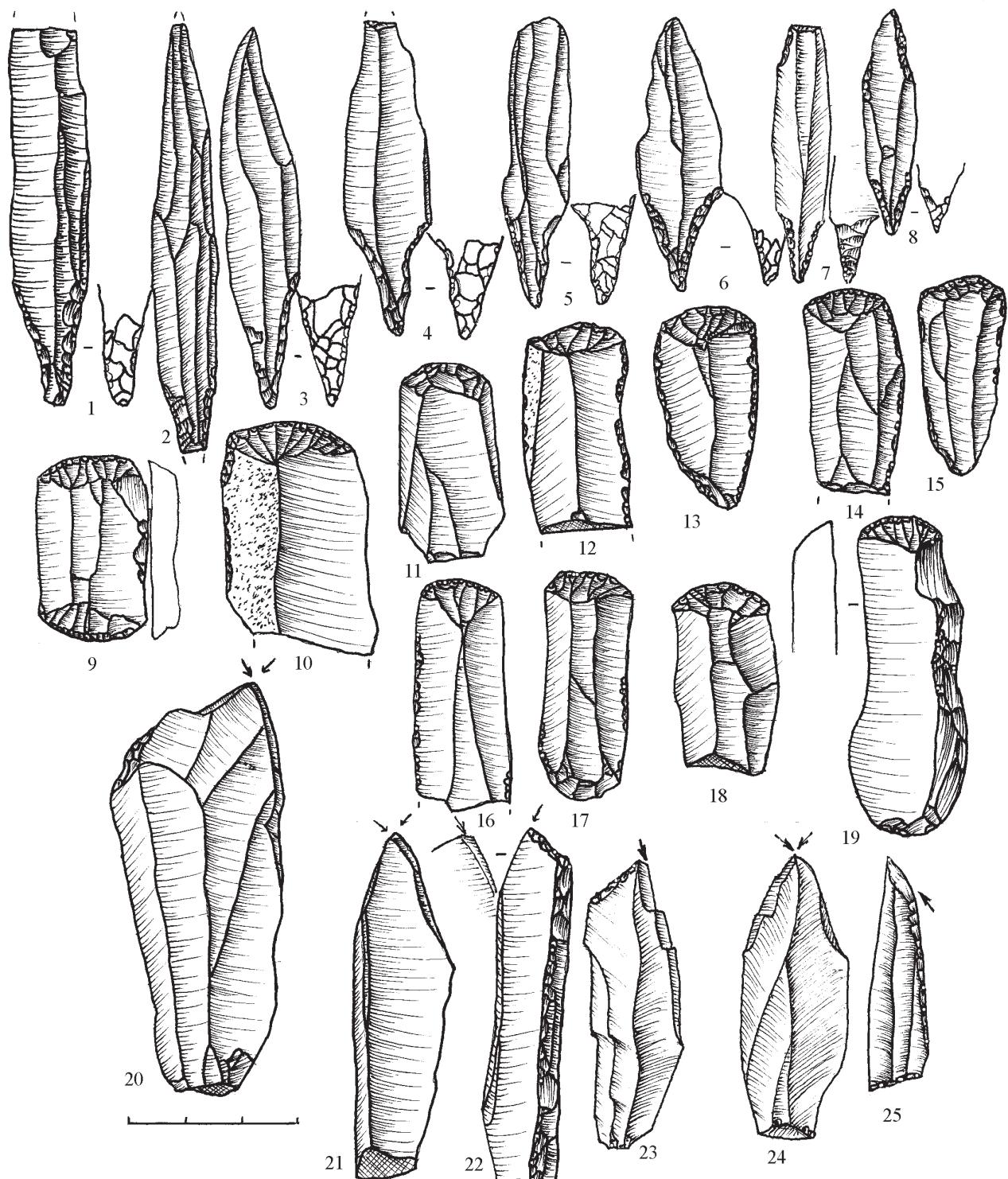

Рис.8 Переволоки 43 — 2012. Знаряддя.

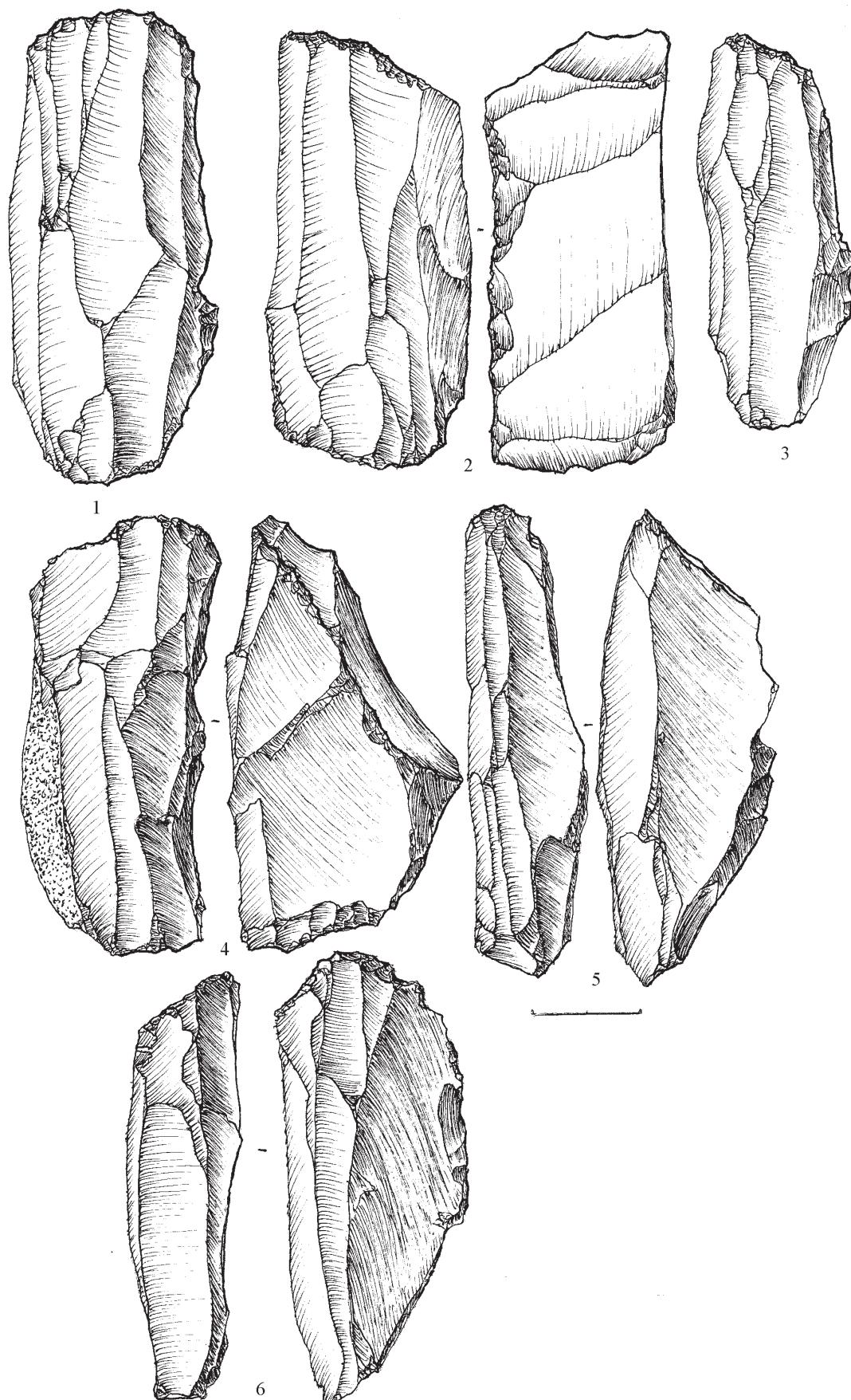

Рис.9 Переволоки 4А — 2012. Нуклеуси.

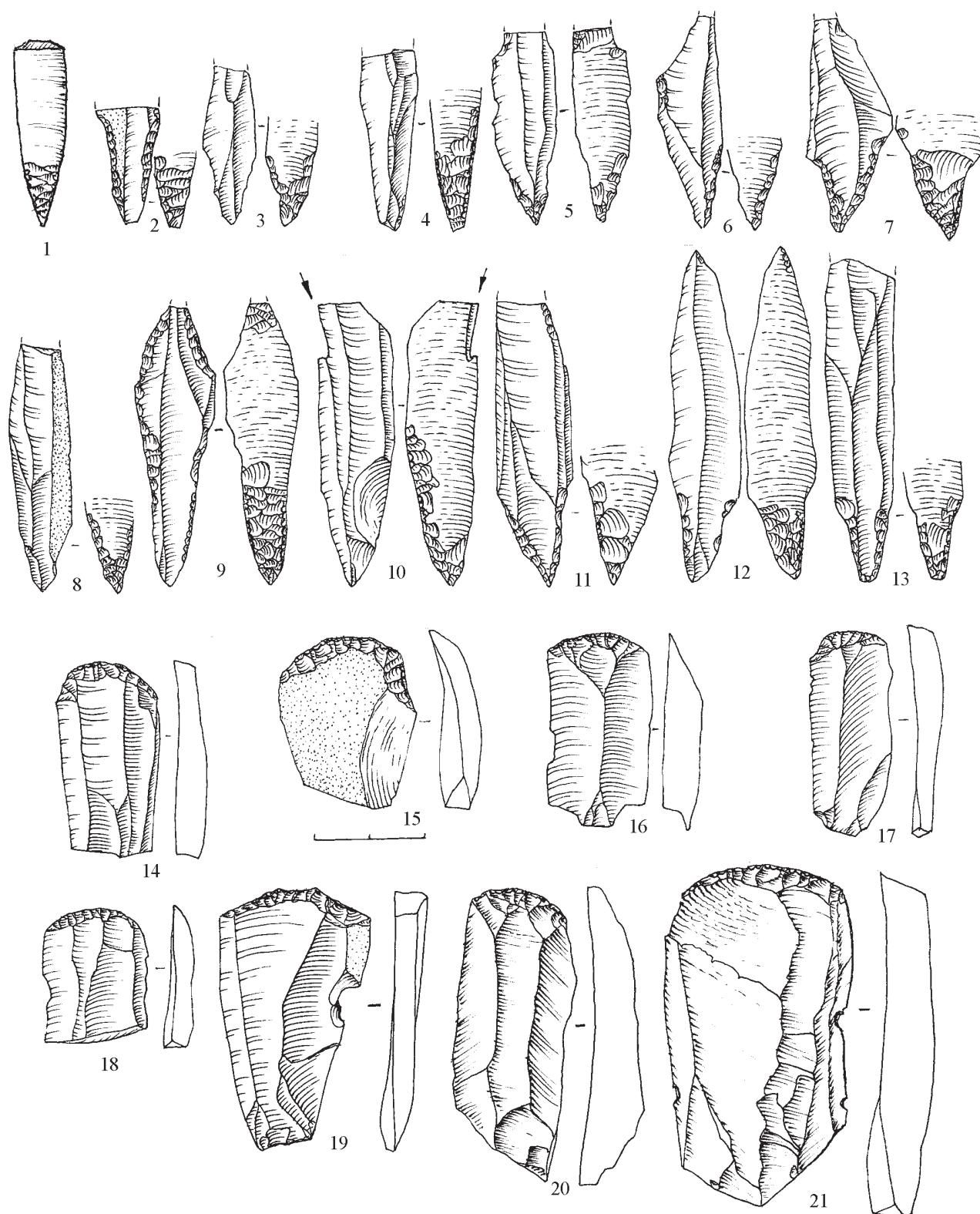

Рис.10 Переволоки 4А — 2012. Знаряддя.

Шатіло Л.О.

ПОХОДЖЕННЯ НЕОЛІТУ В ФЕССАЛІЇ. (Історіографічний нарис)

Історія дослідження питання походження неоліту Фессалії свідчить, що цей регіон був зоною, де активно розроблялися й перевірялися різні концепції неолітизації Південно-Східної та Центральної Європи. Усі запропоновані гіпотези цього спрямування можна умовно поділити на автохтонні, культурної дифузії та міграційні.

Найдавніший неоліт на території Південно-Східної Європи (далі ПСЄ) виявлено в Фессалії, де його дослідження тривають з кінця XIX ст. На фессалійському неоліті вже понад століття апробуються досягнення теоретичної археології, зокрема і основні моделі неолітизації ПСЄ, Егейди і всієї Європи.

Починаючи з Г. Чайлда, Фессалію вважають проміжною ланкою на шляху поширення неолітичного способу життя з Близького Сходу до Європи. Кількість поселень ранньонеолітичного часу тут значно більша, ніж у сусідніх регіонах. Тим не менш, незважаючи на велику кількість відомих пам'яток та численність запропонованих теорій, присвячених неолітизації Фессалії, проблемним залишається механізм поширення тут відтворювальної економіки. Теоретичні розробки подекуди випереджали археологічні відкриття, а коли наставав час перевірки гіпотез, то частина з них виявлялася неспроможними пояснити процеси, які відбувалися тут за означеної доби.

Фессалія являє собою доволі замкнену, оточену горами область Східної Греції з досить обмеженим виходом до моря (Perles 2001, р.9-10). Переважна більшість неолітичних поселень знаходилася в долинах Східної Фессалії, хоча долини Західної Фессалії є також придатними для аграрії культури (Wace, Thompson 1912).

Археологічні дослідження на території Фессалії розпочалися в кінці XIX ст., після її входження у 1881 р. до складу Греції. Роботи фінансувалися і проводилися Археологічною Службою та Археологічним Товариством Греції в Афінах (Gallis 1979). Одночасно масштабні дослідження вела Британська археологічна школа в Афінах (Wace, Thompson 1912).

Зусиллями грецьких (Х. Цунтаса, А.Арванітопулоса, Г.Сотіріадіса) та британських (А.Вейса та М.Томпсона) дослідників було виявлено значну кількість неолітичних поселень (усього 124), та зібраний багатий матеріал, який став відомий широкому загалу по книзі «Доісторична Фессалія» (Wace, Thompson 1912). А.Вейс та М.Томпсон висунули гіпотезу «лісового поясу», згідно з якою територія Фессалії в неоліті була заліснена набагато інтенсивніше, ніж сьогодні, що, разом із фактором гірської топографії, обумовило «замкнутість» ранньоземлеробських спільнот у межах області. Дослідники відмічали, що починаючи з найдавніших

Shatilo L.O.

THE ORIGIN OF NEOLITHIC IN THESSALY. (Historiographical essay)

неолітичних шарів тут спостерігається стабільний розвиток досить ізольованого суспільства, яке зауважало мінімальних впливів від сусідів і такою ж незначною мірою впливало на розвиток суміжних регіонів (Wace, Thompson 1912).

Варто зазначити, що на відміну від численних неолітичних знахідок, мезолітичні пам'ятки не були відомі на той час у Греції. Тому яскраві неолітичні знахідки були інтерпретовані як свідчення колонізації регіону ззовні (Титов 1969, с.14, 111-152). Услід за Г. Чайлдом пропонувалося дифузіоністське пояснення неолітизації Греції колоністами з Близького Сходу (Childe 1929; 1936; Kotsakis 1991, р.65-90). Вважалося, що землеробство, виникнувші на Близькому Сході, закономірно поширилося в Європу, як більш прогресивний, вищий спосіб життя (Harris 2003, р. 46). Ця точка зору домінувала серед дослідників до 1950-х років. Однак на той час в Західній Анатолії ще не було відоме жодне неолітичне поселення, звідки можна було прослідкувати витоки неоліту в Греції (Price 2000, р. 7).

Проблема докерамічного неоліту

У першій половині ХХ ст. одним із основних напрямів досліджень було створення періодизації доісторичної Греції. Дослідники спирались на неолітичні матеріали Фессалії, які інтерпретувалися з урахуванням близькосхідних паралелей (Weinberg 1947; Milojčić 1949). Проте, за браком фактичних даних, виникли невідповідності, які неможливо було усунути без залучення нових даних. Це й зумовило початок нових масштабних розкопок у 1950-ті роки (Wijnen 1982).

З метою уточнення внутрішньої хронології неоліту Фессалії та сподіваючись на відкриття більш ранніх шарів, прогнозованих Х. Цунтасом, В. Мілойчич у 1953 р. здійснює розкопки на поселенні Отцакі Магула¹.

¹ Необхідно уточнити, за яких умов проводилися ці дослідження. Для Центральної Європи та ПСЄ, за даними пилкового аналізу, В.Мілойчич (1952) припустив можливість існування певних мезолітических культур, які могли вживати зернові. У цей час, в ході розкопок 1950-1955 рр. на Близькому Сході, були відкриті поселення Єрихон (К.Кенyon), Джармо та Карім Шахір (Дж.Брейдвуд), мешканці яких уже вирощували окультурені рослини та випасали худобу, але ще не мали глиняного посуду (хоча інші випалені вироби з вапна та глини зустрічалися в цих найдавніших шарах). К.Кенyon

У 1956 р. він же досліджує тель Аргісса і на глибині 8 м виявляє шари, в яких, нібито, не було кераміки (Milojčić 1956; 1959). Д. Теохаріс² також виявив шари без кераміки в Сескло, де розкопки носили рятівний характер через руйнування пам'ятки потужним землетрусом 1955 р. У 1958 р. були протестовані невеликими траншеями телі Суфлі, згодом Ахіллеон (1961) і Гедікі (1962). Усі виявлені ранні шари були визначені як «*preceramic*». Результати цих розкопок, як перша підсумкова робота про докерамічний неоліт Греції, були опубліковані в докторській дисертації Д. Теохаріса «Світанок Фессалійської Передісторії» (Theocharis 1967).

Варто уточнити, що в англомовній літературі використовуються три терміни: «*aceramic*», «*preceramic*» і «*pre-pottery*», між якими існує невелика, але суттєва відмінність. Термін «*aceramic*» (безкерамічний) є нейтральним, не має хронологічного значення, означає відсутність з якоїсь причини кераміки (наприклад, у тимчасовому таборі) на певній неолітичній стоянці, хоча на інших поселеннях вона вже є. «*Preceramic*» (докерамічний) вказує на стратиграфічну позицію, яка хронологічно передує шарам з керамікою. Терміном «*pre-pottery*» (до глиняного посуду) позначаються шари, що містять невеликі випалені глиняні артефакти, але без решток глиняного посуду (Reingruber 2009).

В. Мілойчич був переконаний, що в Аргіссі він виявив шари без кераміки, сучасні поселенням на Близькому Сході, і назвав їх «*preceramic*». Д. Теохаріс також використовував саме цей термін. Дж. Еванс у ті ж роки інтерпретує нижній рівень поселення Кноссос на Криті, як «*aceramic*» (Reingruber 2011). Пізніше, під час розкопок Т. Якобсена в печері Франхті в Арголіді у 1967 р., сірий глинистий шар з печери був також визначений, як «*preceramic*» (Reingruber 2009).

Однак, уже в 1970 р. Дж. Нандріс, переглянувши опубліковані дані, дійшов висновку, що «*pre-pottery*» неоліт Греції — ніякий не «*aceramic*» (Nandris 1970, p.193). З метою підтвердити наявність докерамічного чи акерамічного неоліту в ПСЄ, М. Гімбулас здійснює повторні розкопки в Ахіллеоні, проте цю фазу вона тут не знаходить (Gimbutas 1974, 282). Відтоді більшість авторів стали дотримуватися точки зору

продатувала ці знахідки періодом між Натуфом та Раннім Керамічним Неолітом і ввела поняття «*Pre-Pottery*» Неоліт (тобто, «до появи глиняного посуду»). Ці нові відкриття на Близькому Сході дозволили В. Мілойчичу підкріпити своє припущення про існування такого ж етапу у Південно-Східній Європі (Reingruber 2005).

² Д. Теохаріс був відряджений Археологічним Товариством у Фессалію в 1955 р. і працював там два десятиліття. Обсяг проведених ним робіт — величезний: топографічні розвідки (виявлено багато нових пам'яток), рятувальні роботи, тестові шурфування для уточнення стратиграфії, повномасштабні розкопки на о. Агіос Петрос (Північні Споради), де були виявлені ранньонеолітичні шари. Щороку він провадить розкопки Сескло, досліджує частину поселення на захід від теля (Gallis 1979). Його внесок у дослідження неоліту Фессалії є одним із найбільших для другої половини ХХ ст.

Дж. Нандріса та М. Гімбулас (Payne 1975; Dennell 1984; Lichardus, Lichardus-Itten 1985; Bloedow 1991; 1992). Натомість грецькі вчені висловилися на захист «докерамічної» фази в Греції (Kotsakis 1992; Protonotariou-Deilaki 1992).

Причину того, що ці дебати не вщухають ось уже кілька десятиліть, криється в тому, що вони торкаються більш фундаментальних проблем, ніж просто наявність чи відсутність керамічного посуду (Perles 2001, p. 65). Прихильники наявності докерамічної фази стверджували, що вона свідчить про незалежний еволюційний розвиток агрикультури в Греції на автохтонній основі (Theocharis 1973, p. 31). Запереченням її наявності відкидається і автохтонна версія виникнення неоліту Греції.

Однак, частина дослідників не вбачає логічного зв'язку між наявністю докерамічної фази та місцевим процесом неолітизації. Апелюючи до результатів вивчення шарів «*aceramic*» в Аргісси, Сескло й Суфлі, С. Вайнберг наполягав на близьких паралелях із Близьким Сходом (у кам'яних та кістяних знаряддях, а також в економічній основі окремих населених пунктів) і припускає можливість колонізації Балкан людністю докерамічного неоліту Близького Сходу (Weinberg 1965, p.286). Такої ж думки дотримується і К. Перле (Perles 2001, p.65).

Чотири поселення з «докерамічною» фазою — Кноссос, Франхті, Аргісса та Сескло — отримали радіокарбонні дати між 7500 і 6500 cal. BC (Perles 2001, tab. 5, 3, p.84-86; p.67-84). Виходячи з того, що ці дати хронологічно підтримують стратиграфічні дані про існування «докерамічних» шарів на більшості поселень і враховуючи той факт, що ці шари відрізняються від ранньонеолітичних стратиграфічною позицією, віком та відсутністю або незначною кількістю глиняного посуду, К. Перле пропонує використовувати для них термін «початковий (ініціальний)» неоліт (Perles 2001).

Для культурно-історичної інтерпретації початкового неоліту Греції К. Перле звернулася до періоду «*pre-pottery Neolithic*» (PPN) Близького Сходу. На поселеннях PPN, що датуються 7500-6900 BC, були знайдені глиняні обпалені фігурки, кулі для прашці, «жетони», а часом і фрагменти примітивного посуду (Cauvin 1985). Масове поширення кераміки на Близькому Сході сталося близько 6900 BC (Cauvin 1985), що вважається початком «*pottery Neolithic A*» (PNA).

Для дискусії про походження кераміки в Греції важливо пам'ятати, що фаза зі спорадичним використанням глиняного посуду на Близькому Сході датується між 7500 та 7000 BC. Зазначені дати для початкового неоліту Фессалії дають підстави припустити, що перші землероби, які прибули до Греції, могли належати до пізньої фази PPN Близького Сходу, коли горщики виробляли ще спорадично, а інші керамічні вироби були вже досить поширені. Інакше кажучи, на стадії початкового неоліту населення вже мало базові знання про керамічне виробництво, хоча застосовувало їх не завжди (Perles 2001, p.96). Дж. Чапмен вважає,

що пізніше ці знання посприяли розвитку місцевих керамічних традицій Балкан та Подунав'я, стилістично та технологічно незалежним від Близького Сходу (Wijnen 1993; Chapman 1994, p. 138).

У 2000-і рр. А. Рейнгрубер проаналізувала звіти з розкопок В. Мілойчича та публікації даних по всім «докерамічним» поселенням. Дослідниця дійшла висновку, що в «докерамічних» шарах фрагменти кераміки трапляються, але їх значно менше, ніж у верхніх шарах. Зазначимо, що В. Мілойчич вважав цю кераміку наслідком інtrузії. А. Рейнгрубер відмітила, що всі «докерамічні» відкриття вкладаються у вузькі хронологічні рамки між 1956 і 1967 рр. Більшість вчених (Дж. Еванс, В. Мілойчич, С. Пейн, Дж. Мелларт, Х. Хелбек, Р. Бреїдвуд) зустрічалися один з одним або перебували в тісному прямому чи непрямому контакті (Reingruber 2009). З цього А. Рейнгрубер робить висновок, що не випадково докерамічний період у Фессалії був зафіксований незабаром після визначення PPN на Близькому Сході (Reingruber 2009).

Гіпотези місцевого розвитку

З 1950-х рр. в Європі набуває все більшої популярності автохтонний підхід в культурній та соціальній антропології, пов'язаний із пошуком самобутності окремо взятого народу, особливо такого, що незадовго до того отримав незалежність. Європейська археологія в основному розвивалася в межах державних кордонів, і зусилля дослідників спрямовувалися на те, щоб виявити унікальну культуру окремо взятої нації (Ammerman 2003, p.13-14). На цьому тлі в 1950-і розпочинається одна з найгарячіших дискусій в історії доісторичних досліджень як Фессалії, так і всієї території Греції, — щодо існування так званого «докерамічного неоліту» — яка, на думку Н. Евстратіо, визначила напрямок подальших наукових дебатів на довгі роки вперед (Efstratiou 2005, p.143). Як і в інших частинах Європи, автохтонні моделі набули популярності і в Греції, на противагу чисто міграційним поглядам, яких продовжував дотримуватися, напр., С. Вайнберг (Weinberg 1970, p.570–571). Допускаючи часткове використання рослин та тварин екзогенно-го походження, ці нові моделі не передбачали переміщення людських мас (Theocharis 1967; Milojsic 1973; Gimbutas 1974; Wijnen 1981; Dennel 1983; Barker 1985).

Д. Теохаріс був першим, хто спробував обґрунтувати автохтонне походження неоліту Греції, стверджуючи, що свідоцтв прямиї дифузії з будь-якого напрямку на ранній докерамічній фазі немає (Theocharis 1973, p. 34-35). Його позицію підтримала М. Гімбутас після їхніх спільніх розкопок в Ахіллеоні (Gimbutas 1974, p. 279). Натомість Р. Деннель назвав імовірних колоністів-землеробів «невидимими» (Dennell 1983, p. 165), з чим погодилися більшість грецьких вчених (Protonotariou-Deilaki 1992; Kyparissi-Apostolika 1999; Kotsakis 2001).

У кінці 60-х рр. розгорнулася ще одна дискусія, початок якій поклали відкриття в печері Франхті, які стали знаковими і, подібно «докерамічним» шарам,

надовго визначили предмет обговорень. Вони дали підґрунтя автохтоністам розвивати ідею походження неоліту Греції від місцевого неоліту (Gallis 1996).Хоча печера знаходиться не в Фессалії, а у південно-західній Арголіді, її знахідки використовувалися при інтерпретації фессалійських даних.

Розкопки печери велися в 1967-1979 рр., під керівництвом Т. Якобсена. Були розкриті послідовні шари від палеоліту до пізнього неоліту (Douka, Perles et al. 2011). Т. Якобсен, спираючись на результати цих досліджень, стверджував, що землеробським поселенням на території Греції передували дрібніші стоянки, часто в природних укриттях, — можливо, сезонні табори, де займалися полюванням, збиранням або рибою ловлею. Дослідження мезоліту мали б дати ключ для розуміння зв'язку між мезолітом та неолітом Греції. Апелюючи до результатів досліджень Франхті, Т. Якобсен закликав утриматися від поспішного прийняття дифузіоністських або міграційних моделей для пояснення процесу неолітизації регіону (Jacobsen 1981, p. 306).

Д. Теохаріс розглядав мезоліт як «перехідну fazу» до неоліту. Він вважав, що нові неолітичні елементи засвоювалися шляхом непрямої дифузії, тобто, прийшли в Грецію завдяки обміну ідеями та через соціальні контакти (Theocharis 1973). Дослідник припускає, що шляхи такого обміну могли проходити через острови Егейського моря. Не виключено, що прийняття нововведень було пов'язане з наявністю відповідних умов навколоишнього середовища або обумовлене необхідністю реакції суспільства на зміни в природному середовищі.

Обидва фактори наявні в Греції: кліматичні й географічні умови були в ній близькі до близькосхідних. Ще одним фактором, пов'язаним із довкіллям, було зникнення в кінці плейстоцену великої дичини — тож зміна способу життєзабезпечення була неминучою. Крім того, відбувалося формування стійких соціальних контактів і мереж зв'язку, пов'язаних із мобільним життям. Усе це, на думку Д. Теохаріса, привело до того, що мисливці й збирачі зробили перший крок до економіки виробництва продуктів харчування. Цей перехідний етап — мезоліт — привів до появи докерамічного періоду і, врешті, до розвинутого неоліту.

«Запустила» цей процес радикальна зміна навколоишнього середовища. У своїх поясненнях Д. Теохаріс спирається на свідоцтва з печери Франхті та докерамічні шари на телях Фессалії, які еволюціонували в розвинену керамічну fazу неоліту регіону. Запропонована дослідником ідея поширення неоліту через острови Егейського моря пізніше отримала абсолютну підтримку, причому, як у автохтоністів, так і у прибічників міграційних поглядів на неолітизацію Фессалії (напр. Wijnen 1981; Zilhão 1993; 2000; Perles 2001; Thissen 2005; Reingruber 2011). Запропонований Д. Теохарісом екологічний підхід для пояснення змін в регіоні набув особливої популярності в археології у 1940-1950 рр., після публікації робіт К. Зауера (Sauer 1952) та Г. Кларка (Clark 1952).

Послідовницею Д. Теохаріса була М. Вайнен. Для з'ясування питання про неолітизацію Греції та можливість локального одомашнення деяких тварин і рослин вона взяла за зразок приклад Фессалії (Wijnen 1981). За її концепцією, неолітизація шляхом міграції могла відбутися або землею — через Босфор і Дарданелли у Фракію, або морем — через Егейду. Оскільки в мезолітичних шарах Франхті був знайдений обсидіан з о. Мілоса, де риболовля також відігравала значну роль, слід гадати, що місцеві жителі вже добре знали навігацію. Тож цілком можливо, що вони доставляли з Близького Сходу нові товари, їжу та інформацію.

Зіставляючи архітектуру, кам'яні вироби, кераміку та інші знахідки з фессалійських поселень із відповідним набором артефактів з Близького Сходу, М. Вайнен відмітила відсутність особливих формально-типологічних подібностей. Це, на її думку, свідчить про наявність місцевих традицій у розвитку неолітичного способу життя, тож міграція не може бути єдиним фактором, який слід брати до уваги. Якщо вона й мала місце, то все одно, для переходу та адаптації місцевого мезолітичного населення до нового способу життя й економіки мусив бути певний «спусковий гачок». За М. Вайнен, ним стали зміни в природному середовищі, зокрема зникнення великих ссавців та поширення вічнозеленої рослинності (Wijnen 1981).

Таким чином, гіпотези 1960-1980 рр., у комплексі з новими археологічними даними, сформували потужний пласт теорій, які постулювали автохтонний розвиток грецького (зокрема, фессалійського) неоліту. Все ж фактичних даних було явно недостатньо, щоб підкріпити це. Головною перепоною для аналізу цих гіпотез у 1970-ті рр. була відсутність належної інформації як про мезолітичні, так і про ранньонеолітичні поселення, та про їх розташування на території сучасної Греції. Заяви про істотну численність місцевого населення в період мезоліту напередодні неоліту (Theocharis 1973, р. 17-58; Dennel 1983, р. 152-168) не можна було ані підтвердити, ані відхилити через обмеженість мезолітичних джерел (Runnels 2003, р.124-125).

У 1980-90-ті рр. К. Раннелс разом з Т. ван Анделом провели нові системні дослідження Фессалії, північної Арголіди та Епіру (Runnels 1988; Runnels, van Andel 1993), застосовуючи для пошуку до-неолітичних поселень інтенсивні методики з застосуванням геоморфологічних даних. Особливо важливі результати було отримано для Фессалії, де були обстежені дуже великі площини. Жодної мезолітичної стоянки не вдалося виявити у східній її частині, а відкриття мезолітичної печерної стоянки Теопетра на західному кінці Фессалії мало вплинуло на висновок, що мезолітичні пам'ятки є дуже нечисленними в Греції (Runnels 2003, р.125-126).

Розкопки Теопетри якими було відкрито шари від середнього палеоліту до пізнього неоліту, тривали з 1987 по 2000 рр. (Kyparissi-Apostolika 2005, р.173). Результати досліджень ботанічних залишків, зібраних у Фессалійській долині, показали, що в нижніх шарах представлений широкий спектр місцевих рослин, тоді як залишки з верхніх шарів свідчать про новий набір

культуриваних культур. Яким чином відбувся переход від збиральництва до культивації — визначити не вдалося. Н. Кіпаріссі-Апостоліка вважає, що це був внесок як місцевого, так і прийшлої населення, про що свідчить наявність місцевих і нових рослин, місцевих традицій і нових технологій (Kyparissi-Apostolika 2005, р.180).

На сьогодні печера Теопетра — єдина відома вченим мезолітична стоянка Фессалії. Загальна кількість пам'яток цього періоду Греції є невеликою, не більше дюжини; більшість із них — печерні. Стоянки сконцентровані переважно у двох регіонах: у Східній Греції (Північно-Східна Аттика і Арголіда) і в Північно-Західній Греції (Корфу, долини на узбережжі біля Ахерона та Превесі).

Детально мезоліт Греції був розглянутий у монографії «Грецький мезоліт: проблеми та перспективи» (Galanidou, Perles 2003). Автори наголошують, що останнім часом усі територія Греції досліджувалася дуже ретельно, але сподівань на нові мезолітичні відкриття небагато. Були проаналізовані потенційні умови для місцевого становлення неоліту, що, згідно з гіпотезами, могло відбуватися як суто автохтонний процес — без зовнішнього впливу або через культурну дифузію, тобто на основі використання місцевим населенням нововведень, отриманих у процесі спілкування та обміну. Автори дійшли висновку, що в мезоліті Греції відсутні свідоцтва передумов для самостійного переходу до агрикультури; становлення ж неоліту шляхом «культурної дифузії» є доволі проблематичним.

Міграційний підхід у поясненні процесу неолітизації

У 1960-ті рр. на тлі розквіту автохтонних теорій поширюється новий, системний підхід до вивчення суспільних явищ. Пов'язано це було зі змінами, що сталися в суспільствознавстві, коли цілі суспільства стали розглядатися, як системи. Здавалося, що системний підхід відкриває нові захоплюючі перспективи і в поясненні культурних змін, тому він одразу привернув до себе увагу археологів, антропологів, географів (Harris 2003, р. 46). Роботи Л. Бінфорда (1968) та К. Фленнері (1968) в США і Д. Кларка (1972) та К. Ренфрю (1973) в Британії дали початок новому напряму — «новій» археології. З'явила надія, що через моделювання вдастся відтворити обставини виникнення землеробської економіки (Harris 2003, р. 46). Організовуються семінари з моделювання, на одному з них (1971 р., у Шеффілді) була представлена перша версія моделі «дифузія населення хвильами» А. Аммермана і Л. Каваллі-Сфорца (Harris 2003, р. 48).

Модель було створено на основі археологічних даних по ранньому неоліту Європи, з урахуванням генетичних, біологічних, екологічних чинників та з використанням математичного підходу. Автори окреслили в загальних рисах можливі шляхи взаємодії пізніх мисливців/збирачів та ранніх землеробів, запропонувавши модель повільного безпе-

первного поширення населення в просторі (за умови демографічного росту при досягненні певної концентрації) зі стійкою радіальною швидкістю (Ammennan, Cavalli-Sforza 1971).

Модель справила значний вплив на активізацію досліджень у Фессалії; з іншого боку, фессалійські дані використовувалися для вдосконалення самої моделі. У 1970-1980 рр. тут проводяться інтенсивні міждисциплінарні дослідження, результати яких змусили у 1990-ті рр. переглянути існуючі теорії. Так, один із прибічників моделювання К. Раннел, дійшов висновку, що Фессалія була неолітизована шляхом демографічної дифузії наймовірніше з території південного узбережжя сучасної Туреччини. Мігранти принесли з собою матеріальну культуру, повний землеробський пакет з окультуреними рослинами, доместикованими тваринами і розселилися одночасно на території Центральної та Південної Греції, а також на великих островах Егейського моря — Криті, Корфу, Кікладах (Runnels 2003, p. 122–123).

Міграційний підхід до пояснення неолітизації Греції був послидово підтриманий рядом дослідників. Так, Х. Уерман пояснює неолітизацію Греції шляхом імміграції близькосхідного населення (Uerpmann 1979), оскільки форм попередників домашніх тварин і сільськогосподарських культур до епохи неоліту в регіоні не було зафіковано. Імміграція йшла через море, точне походження мігрантів визначити важко, але вони прибули з території на схід від Греції. Такого ж висновку дійшов і Б. Асланіс (Aslanis 1989, p. 65–81). Проте він, на відміну від попереднього автора, припускає можливість існування шляху в Фессалію через північну частину Малої Азії, Егейську Фракію та Македонію.

Теорії 1980 рр. відзначалися досить широким спектром, де міграційні пояснення співіснували з автохтонними. Проте, дуже скоро антидифузіонізм пішов на спад, змінилися й пріоритети в дослідженнях. У кінці 1980-х і на початку 1990-х рр. у деяких нових розробках теми неолітизації Греції, знову починають важливу роль відводити колонізації, але при цьому — з урахуванням впливу місцевого мезолітичного населення. Однак частина грецьких дослідників не відмовилася від ідей місцевого розвитку і активно розвивала цей напрям (Protonotariou-Deilaki 1992; Kourassi-Apostolika 1999; Kotsakis 2001). Процеси переходу до агрікультури стали розглядати як більш складні, з регіональними особливостями, висунуті раніше теорії почали зазнавати перегляду.

Практичні дослідження велися за двома напрямками: з одного боку, продовжувалися регіональні проекти, що передбачали розвідки й розкопки (Runnels 1988; Runnels, van Andel 1993; Efstratiou 2005); з іншого, почали переглядатися колекції матеріалу, добуті попередніми розкопками та звіти щодо них, — цей підхід застосовували, зокрема, К. Перле й А. Рейнгрубер (Perles 2001; 2003; 2005; Reingruber 2005; 2009; 2011).

У 1980-1990 рр. К. Перле здійснює повторний аналіз крем'яних знарядь із мезолітичних та докера-

мічних шарів Франхті та Аргісси і зіставляє їх. Аналіз знарядь із Франхті показав як появу інновацій на початковій неолітичній стадії, так і переживання тривалих мезолітичних традицій. Натомість матеріал з Аргісси не виявив жодних подібностей зі знахідками з мезолітичних стоянок. Грунтуючись на цих результатах, К. Перле дійшла висновку, що в різних регіонах процес неолітизації міг мати різний характер і тому потребує своєрідних пояснень. Так, на території Фессалії мала місце імміграція груп населення; в Арголіді ж, на її думку, мисливці-збирачі сприйняли нові ідеї та матеріальну культуру, а отже, неолітизація там проходила у вигляді акультурації (Perles 1989).

Просторова структура пам'яток регіону

Ще одним питанням, яке активно розроблялося у 1980-1990 рр., було уточнення просторового розподілу та щільності поселень по регіону. З'ясування цього питання було необхідним для розуміння причин та динаміки процесу поширення неоліту, тобто, для перевірки та аналізу існуючих міграційних моделей.

На 1980 рр. кількість відомих неолітичних пам'яток Фессалії перевищувала 300. У цей період К. Галліс провадив дослідження у Східній Фессалії, наслідком яких став «Атлас доісторичних поселень східної Фессалії» (ATAE). Було проведено ретельну хронологічну атрибуцію поселень, зібрано статистичні дані щодо їхніх розмірів, тривалості проживання на них, хронологічного діапазону тощо (Gallis 1992).

Проводилися також геоморфологічні дослідження (Van Andel, Runnels 1995), сконцентровані на палео-заплавах у долині Лариса. Висновки, яких дійшли автори, — що поселення концентрувалися на низинних землях та заплавах (Van Andel, Runnels 1995), — стали основою для важливих теоретичних побудов щодо причин та динаміки процесу поширення неолітичної економіки.

Дещо інших висновків пізніше дійшла К. Перле, а саме, — що поселення не скупчувалися в групи у специфічних середовищах. Тобто, принцип розміщення поселень не можна пояснити факторами обраного середовища, такими як ґрунти, топографія чи гідрографія; деякі фактори, навпаки, скоріше відштовхували, ніж приваблювали поселенців (Perles 2001, p.122). Карта раннього неоліту не демонструє ні осередків скупчення населення в якихось специфічних ландшафтах, ні розселення по долинах річок. Навпаки, вони розташовані досить незалежно щодо гідрографії, топографії чи педології, демонструючи розповсюдження в усіх напрямках — що, ймовірно, мало місце вже під час ініціального неоліту (Perles 2001, p.132). Така відносно незалежна від умов зовнішнього середовища схема розміщення поселень дала К. Перле підстави для припущення, що головним фактором при розселенні міг бути соціо-економічний (Perles 2001, p.144). Ця схема відповідає моделі прогресивної колонізації П. Хаггетта (Haggett 1973, p.60) на гомогеній (однорідній) долині із дисперсних початкових центрів. У даному випадку, та-

кими початковими центрами могли б бути поселення «монохромної фази» раннього неоліту-1, розміщені по всій території (Perles 2001, p.145).

Аналіз К. Перле 56 радіовуглецевих дат із 10 ранньонеолітичних поселень (Perles 2001, p.99) засвідчив розвиток початкового неоліту Фессалії в межах 6400 та 6000 BC (cal.). Наявні дані свідчать про стабільну чисельність населення в ранньому неоліті. Це суперечить моделям демографічного росту і експансії населення. Виходячи з кількості поселень, К. Перле обстоює швидке початкове зростання, після якого настав довгий період стабільного розвитку. Найбільша кількість поселень припадає на період раннього неоліту-2 (Perles 2001, p.151).

За умови стійкого демографічного росту експансія із Фессалії могла б привести до заснування нових поселень за її межами, в невеликих алювіальних долинах, які Т. Ван Андел та Реннел припускали в моделі багатофазової колонізації (Van Andel 1995; Licher 2005), що була модифікована версією «хвильової моделі демографічної дифузії» А.Аммермана та Л.Каваллі-Сфорца. Проте, К. Перле зауважує, що щільність поселень у суміжних областях є набагато нижчою, ніж у Фессалії. Ранні радіовуглецеві дати для поселень за межами Фессалії вказують на те, що процес колонізації там не пов'язаний із витоком населення з Фессалії. Ця точка зору підкріплюється стилістичними та технічними відмінностями кераміки, отже, поки що нема ознак стійкої та перманентної експансії землеробських громад на територію Греції, як те постулює модель А.Аммермана і Л.Каваллі-Сфорца. Не встановлено й первинного осередку (core area), звідки відбувалася неолітична колонізація сусідніх територій. Ранні землеробські громади, схоже, оселялися дисперсно в різних природних середовищах. Динаміка поширення громад мабуть проходила з різною швидкістю в різних регіонах. І навіть там, куди землеробство прийшло дуже рано (як, приміром, в Арголіді), щільність поселень була набагато нижчою, ніж у Фессалії. Таким чином процес поширення неоліту був складним, комплексним, нелінійним явищем, який реґулювався як енвайронментальними, так і соціологічними факторами (Perles 2001, p. 151).

Отже, аналіз розташування поселень раннього неоліту в регіоні змусив децо підкоригувати, а подекуди й переглянути існуючі міграційні моделі, спровокувавши появу нових концепцій.

Праці 2000-х років

У 2001 р. вийшла друком книга «Ранній неоліт в Греції», в якій підведено підсумок 30-річної праці К. Перле в галузі вивчення неоліту Греції. Значна увага в ній приділена фессалійському регіону, зокрема східній його частині. Використовуючи всі наявні на той час дані, автор показала унікальність ранньонеолітичного періоду на цій території (Perles 2001).

Обстоюючи міграційну модель неолітизації регіону, К. Перле виділяє два рівні паралелей між поселеннями на території Фессалії і на Близькому Сході:

1) *Структурні аналогії* стосуються не лише рослин та тварин, вони значно фундаментальніші. Спільними є риси експлуатації та використання навколошнього середовища, соціальні відносини та організація життя. Іншими словами, «доместикація простору» в Греції була схожою на ту, яка спостерігалася на Близькому Сході (Perlès 2003, p.106). Поселення довготривалі, з групами будівель; будинки прямокутної форми однакового розміру; широко використовувалася глина для зведення стін, спорудження лавок та інших елементів інтер'єру, вогнищ тощо. Тотожність спостерігається і в експлуатації простору за межами поселення: це, приміром, наявність невеликої території, яка є «власністю» общини — вона обчислюється відстанню між поселеннями і не перевищує 450 га (Perlès 2003, p.106). Тобто, ранньонеолітичні общини відтворили в Фессалії близькосхідну просторову концепцію.

2) *Стилістичні та технологічні аналогії* виявляють себе в різних сферах: у керамічному виробництві, обробці каменю, пластиці, будівництві та інших елементах матеріальної культури (Perles 2001, 2003, 2005). Проте, такі паралелі викликають багато запитань, відповіді на які не є однозначними. Ці аналогії подекуди мають ізольований характер. Наприклад, деякі категорії речей з одного й того ж фессалійського поселення мають близькі аналогії не в одному, а в різних близькосхідних регіонах. Подібна ситуація може стосуватися навіть однотипних предметів (приміром, пінтардерів). Інші ж речі можуть мати лише структурні аналогії і не мати стилістичних (будівельна техніка однакова, а архітектурні стилі — відмінні), і навпаки. Формальні аналогії знахідкам із Фессалії простежуються впродовж значного відтинку часу і на чималій території — від Анатолії до Йорданської долини. Проте дослідниця слушно піднімає питання: наскільки правомірно проводити аналогії по одній категорії предметів і ігнорувати іншу? Ще одне важливe зауваження: дуже часто порівнювані предмети мають хронологічні розбіжності (Perlès 2003, p.107).

Одночасна поява радикально нових технологій та доместикантів, разом із знаннями та навичками по їхньому використанню, може вказувати на те, що їх носії прибули з різних регіонів Близького Сходу. Але, як показано вище, близькосхідні аналогії артефактам є, з одного боку, вибірковими, а з іншого — гетерогенними, і взяті в комплексі не вказують на якесь одне конкретне місце. Тому К. Перле відмовляється від пошуків точного місця їх походження, припускаючи, що невеликі групи мігрантів прибули морським шляхом із різних місць Леванту та Анатолії, — тобто, що колонізація Греції відбулася згідно «острівної» моделі (Perles 2001, p. 4). Таке припущення, свою чоргою, піднімає питання щодо причин, через які землеробське населення могло покинути близькосхідну «батьківщину» в ранньому неоліті (Perles 2001; 2003; 2005). Окрім демографічних та кліматичних факторів, дослідниця пропонує враховувати ідеологічні та соціальні чинники.

Неолітичне суспільство Греції упродовж двох тисячоліть було стабільнішим, ніж в інших місцях (Perles 2001). До кінця раннього неоліту-2 Греція вже досягла демографічної стабільності, яка не порушувалася до самого кінця епохи. Це може свідчити на користь того, що населення не пересувалося звідси на Балкани та Адріатику. Звичайно, південно-східний балканський неоліт має багато спільних характеристик із грецьким, тому вважають, що він грецького походження (напр. Lichardus 1985, p.228-229). Однак, на думку К. Перле, це питання ще дуже далеке від остаточного вирішення. Багато подібних показників можуть свідчити про єдиний центр походження. Не виключено, що групи Пре-Старчево, Старчево та ін. прийшли на територію Болгарії прямо з Анатолії чи Фракії кількома століттями потому, як перші групи мігрантів прибули до Греції, а знахідки на грецьких македонських поселеннях скоріше можуть свідчити про взаємодію між різними традиціями в кінці раннього неоліту, і навіть про те, що неоліт потрапив сюди з Балкан (Perles 2001, с. 303).

Проблема паралелей між ранньонеолітичною Грецією, Балканами, Анатолією та Близьким Сходом обговорювалася у 2004 р. на міжнародному семінарі в Стамбулі, присвяченому процесу переходу до неоліту в Європі. К. Перле зробила акцент на тих елементах, які не «перетнули кордони» між Близьким Сходом і Європою, тобто зосередила увагу на тих речах та моментах, які виявляють себе в Леванті та Анатолії, але відсутні в Греції, і навпаки (Perles 2005, p. 275).

Логічне обґрунтування теми «відсутніх елементів» (який до того приділялося мало уваги) є в тих самих теоретичних площинах, що й дискусії про спільні елементи, і являється не менш важливим. Експлуатація навколошнього середовища, методи та технології виробництва предметів пов'язані з традиціями, які передаються з покоління в покоління в окремо взятій групі людей. За пам'ятками, економікою та артефактами К. Перле намагається розглядити групи людей, особливості їх соціального вибору, навичок та технології. Відсутність технічних чи символічних традицій є такою ж мірою інформативною, як і їх наявність. За А. Гелбертом, така відсутність може пояснюватися різними причинами: різним місцем походження населення; втратою деяких спеціалізованих навичок у ході колонізації; навмисною відмовою переймати чужі культурні елементи; символічною значимістю місцевих традицій. К. Перле проілюструвала, як простежуються деякі з цих факторів на прикладі культурних розбіжностей між Східним Середземномор'ям, Грецією та Балканами (Perles 2005, p. 276).

Зробивши перелік «відсутніх елементів», К. Перле розмістила їх у хронологічному порядку по регіонах (Perles 2005, p. 277). Зосередивши увагу тільки на періоді ініціального та раннього неоліту, дослідниця розподілила такі елементи на кілька груп. В одну із груп увійшли елементи, які є в Південно-Східній, Центральній та Західній Анатолії, але відсутні в Леванті

й Греції: кістяні вироби (застібки для ременя, кістяні ложки), вкладневі серпи та інші вироби з оленячого рогу, округлі скребачки, трубчасті намистини з пташиних кісток, посудини на кількох ніжках, можливо, антропоморфні вази, деякі типи керамічних виробів. Усі ці вироби вважаються «типовими анатолійськими», хоча трапляються й далі на схід, і датуються PPNB та раннім керамічним періодом. У Леванті вони з'являються значно пізніше.

Вироби з рогу благородного оленя (втулки, руки, серпи) відсутні в контексті раннього неоліту Греції. Тобто, спостерігається значні відмінності між фессалійськими та пелопоннеськими колекціями, з одного, та анатолійськими, з іншого боку. Анатолійський набір, відсутній у ранньому неоліті Греції, може бути досить показовим. Узяті в комплексі речі (колекції) відзеркалюють глибинні технічні та стилістичні традиції, які могли набуватися століттями.

К. Перле дійшла висновку, що на той час не існувало прямих зв'язків між Грецією та Анатолією, підкріплюючи цю гіпотезу відсутністю поселень до 6500 BC (cal.) у Західній та Північно-Західній Анатолії, де мав би пролягати маршрут до Греції, а також наявністю відмінностей між ранньонеолітичними поселеннями Греції та Ілліпінарі чи Улусаку. І навпаки, відсутність виробів із рогу благородного оленя в ранньому неоліті Греції, поряд із наявністю його серед фессалійської фауни, можна порівняти з ситуацією в Леванті, де благородний олень трапляється рідко. Таким чином, відсутність виробів раннього неоліту Греції може свідчити про «південні» технологічні традиції, за якими знаряддя з рогу не вироблялися (Perles 2005, p. 280).

Раніше (2001) К. Перле припускала можливість колонізації Греції морським шляхом — невеликими групами різного походження (переважно левантійського). Тепер вона уточнила, що це відбувалося в різний період. Спостерігається чимало стилістичних та технологічних паралелей між цими двома регіонами. Це підтверджує й С. Хансен, відмічаючи стилістичні паралелі між левантійськими та фессалійськими фігурками і водночас наголошуєчи на їх відмінності від балканських фігурок (Hansen 2005).

Ще одна група артефактів, виділених К. Перле (кістяні застібки, ложки та вкладневі серпи, трубчасті намистини з пташиних кісток, посудини на кількох ніжках, великі кругові скребачки та інші вироби), демонструють спільні риси в ранньонеолітичних суспільствах на території Болгарії та Західної Анатолії і відсутність таких ознак у фессалійських матеріалах (Perles 2005, p. 281). Типологічні та стилістичні відмінності спостерігаються й у кераміці цих регіонів (Theocharis 1973; Stefanović et al. 1998; Lichardus-Itten et al. 2002), що може бути пов'язане з різними традиціями у приготуванні їжі (Perles 2001; 2005, p. 281).

Відсутність у фессалійських колекціях багатьох анатолійських елементів і, навпаки, їх наявність у балканських зібраннях, є підтвердженням гіпотези

про різні шляхи проникнення неоліту на територію Європи. Найраніше новий спосіб життя поширився на територію Греції, трохи пізніше — на Балканах. К. Перле вважає, що ми маємо справу з двома різними напрямками руху експансії зі сходу на захід в неоліті: південний морський шлях — уздовж анатолійського узбережжя (тоді там потенційно можна буде знайти залишки ранніх поселень), і північний шлях, по суші, — через Анатолію на Північні Балкани. Очевидно, що багато спільних елементів (як результат взаємодії між Анатолією та Левантом) передавалися в обох напрямках. А наявність ознак подібності між Анатолією та Грецією, так само, як між балканськими та фессалійськими матеріалами, пояснюється, скорош за все, їх спільним близькосхідним походженням (Perles 2003; 2005, p. 280).

К. Перле виділяє ще одну групу елементів, артефактів та практик, які трапляються на ранніх фазах неоліту в Греції та на Балканах, але відсутні на Близькому Сході та в Анатолії. До неї входять поперечні наконечники³ та особливі поховальні ритуали. Саме за такими елементами культури можна простежити роль місцевого населення в ранньому неоліті Греції, яке, за К. Перле, асимілювалося прийшлими землеробами (Perles 2005, p.283). Так, мисливці, сприйнявши землеробську економіку, символічно могли продовжувати експлуатувати дику природу у свій спосіб (наконечник залишився як ознака місцевого компоненту в неолітичних обшинах).

Практика поховання небіжчиків, зокрема кремація (що була «європейською традицією») могла бути ще одним внеском місцевого населення. Більшість відомих ранньонеолітичних поховань у Греції та на Балканах зроблені просто в ямах біля будинків (Cavanagh, Mee 1998; Văcăroiu 2002, p. 95-98). З огляду на демографічні чинники, К. Перле припускає, що так ховали лише у виняткових випадках. Могильники, які вдалося виявити, знаходилися за межами поселень і репрезентували обряд кремації. Це контрастує з близькосхідними традиціями, де кремація практично невідома, а поховальні обряди являють собою досить ефектне видовище — з «будинками мертвих», похованнями в житлах під підлогою, відтинанням голови після смерті, дійствах з черепами та поміщенням їх у глиняні лави чи п'єдестали, або покладанням всього тіла в глиняну лаву (Perles 2005, p.285).

Результати дослідження дали К. Перле підстави для висновку, що колонізація Фессалії не пов'язано безпосередньо з Анатолією, — її було колоніовано морським шляхом із Леванту, уздовж південного узбережжя Туреччини. Неолітичне суспільство, що виникло на новому місці, не було цілковито аналогіч-

ним общинам з місць їх походження. Грецький ранній неоліт не став чисто «левантійським», — переселенці відмовилися від попередньої соціально-політичної організації і створили більш егалітарну систему. Вплив місцевого населення виразно виявив себе в символічних сферах: у стосунках зі світом дикої природи та світом мертвих (Perles 2005, p.286).

У деяких випадках, елементи, які «не передалися», виявились інформативнішими за змістом, ніж довгий перелік спільніх рис. Останній, названий «неолітичним пакетом», є підтвердженням того, що процес колонізації таки мав місце. Натомість культурні елементи, які «не передалися», свідчать про багатоплановість такого складного явища, як неолітизація (Perles 2005, c.286).

Радіовуглецеві дати ініціального неоліту Фессалії свідчать, що хронологічно її колонізація могла проходити в період, який Дж. Ковін назавв «великим ісходом» PPNB (Cauvin 1997) і бути частиною цього процесу. Південно-Східна Анатолія періоду PPN вважається територією, де розвинулися дуже централізовані суспільства. Подібні процеси спостерігалися в цей же час і на Середньому Евфраті, і в Південному Леванті, де відбувалося укрупнення поселень і зростала потреба у встановленні лідерства, що знайшло відображення в ритуальних практиках і в перших свідоцтвах соціальної диференціації (Kuijt 2000, p. 312; Perles 2005, p. 285).

Початок неолітичного життя в Фессалії може співпадати з періодом, після якого ці системи зазнали краху в Леванті та Анатолії, близько 7000 BC. У цей час відбуваються переміщення малих груп землеробського населення з їх подальшим розселенням, у першу чергу, по території Близького Сходу. Така колонізація супроводжувалася радикальними змінами в матеріальній культурі (Cauvin 1997), і якщо колонізація Фессалії була частиною цього процесу, подібні зміни мали відбутися й тут.

М. Озdogan (1997, 2000), Дж. Зільхао (2000) та К. Перле (2005) поєднують ці два явища і вважають, що одні групи населення могли тікати від останніх проявів цих соціально-політичних процесів, інші — від нестабільності та руйнувань, які, можливо, привели до падіння системи і водночас супроводжували її крах. Тобто, колонізація Греції могла бути пов'язана (і викликана) з кризою «складних» суспільств, часів переходу від PPNB до PNA (Özdogan 1997; Zilhão 2000). Це могло б пояснити, чому ранньонеолітичні суспільства Греції зберегли багато технічних близькосхідних елементів, але чітко відмежувалися від соціальної організації суспільств PPNB, від схеми розташування їхніх поселень та колективної символіки (Özdogan 2000).

М. Озdogan відзначив, що перші групи переселенців принесли з собою у Фессалію всі аспекти культури, крім централізованої влади (Özdogan 1997, p.17) та символічних зображень, які супроводжували цю владу. Дуже важливою щодо цього є думка К. Перле, що егалітарна організація Греції, яка свідомо й

³ Для Східного Середземномор'я (від Леванту до Центральної Анатолії) для періоду PPNB та раннього керамічного періоду характерними були загострені наконечники, відсутні в північно-західній Анатолії та Фракії; їх немає також у ранньому неоліті Греції і, пізніше, в ранньому неоліті на Балканах (Perles 2005, p. 283).

успішно підтримувалась протягом раннього та середнього неоліту, була створена на основах скоріше гетерархії, ніж ієрархії (Perles 2005, с.285). Цим можна було б пояснити, чому в період раннього неоліту в Греції не було великих агломерацій, і чисельність населення на кожному поселенні свідомо підтримувався на низькому рівні методом поділу спільноти в разі її зростання (Perles 2005, р.286). Неолітичне суспільство Греції демонструє ознаки стабільного розвитку протягом більш ніж двох тисячоліть, спромігшись уникнути великих потрясінь, криз та появи нових соціо-економічних систем, — того, що характеризує динаміку неолітичних процесів у Західній Європі (Perles 2001, р. 3).

Публікація книги Перле 2001 р., по суті, першої фундаментальної праці з раннього неоліту Греції, викликала помітне пожавлення в дискусіях щодо процесу неолітизації. Причому, акценти почали «зміщуватися» від досліджень материка (материкової Греції, ПСЄ) до островів Егейського моря. Активізувався процес розробки теорій щодо неолітизації Егейіди, відносно якої територія Фессалії вже розглядається як периферія.

Так, Л. Тіссен вбачає в заселенні землеробами Фессалії випадкове явище, що відбулося під час тривалих взаємодій в Егейіді (Thissen 2005). Егейське море являло собою регіон, який інтенсивно експлуатувався починаючи з фінального палеоліту. Тут постійно відбувалося переміщення людей, мореплавці були добре обізнані з напрямками вітrów, течій, температур, вони знали коли найкраще добувати морепродукти. Дослідник припускає, що на цьому тлі розселення в Фессалії могло виглядати другорядною подією, майже на «історичних околицях» (Thissen 2005, р.29).

Схожих поглядів дотримується і А. Рейнгрубер, яка не виключає того, що мезолітичне населення саме перейшло до нового способу життя, не надаючи першочергової ваги глиняним горщикам. При цьому гіпотеза про існування «докерамічної» фази, яку запропонували В.Мілойчич та Д.Теохаріс, має бути відкинута, як така, що не отримала підтвердження (Reingruber 2009; 2011). Ці ідеї набувають все більшої популярності і заслуговують окремого розгляду.

Висновки

Проблема походження неоліту в Фессалії активно розроблялася представниками різних археологічних шкіл, кожна з яких переслідувала свої цілі, застосовуючи власну методологію. Часто автори спиралися на популярні ідеї та сучасні їм розробки у європейській та близькосхідній археології.

Перші концепції щодо походження неоліту в регіоні мали вигляд припущень, конкретні механізми переходу не вказувалися. Представники британської школи археології, використовували для пояснення процесу неолітизації Фессалії концепцію колонізації. Німецька школа концентрувала зусилля на розробці хронологічно-культурних класифікацій, беручи за основу форму та декор керамічних виробів. Саме в

контексті роботи над періодизацією відбулося «відкриття» докерамічного неоліту. Це викликало появу автохтоністських теорій неолітизації Фессалії, активно підтриманих грецькими археологами. Після відкриття печерних стоянок (зокрема Франхті) з нібито безперервними культурними шарами від палеоліту до неоліту автохтонний підхід ще більше утверджився в дослідженнях раннього неоліту, незважаючи на той факт, що ці стоянки були поза межами східної Фессалії. Але із втратою популярності цієї гіпотези в світовій археології, ідея автохтонізму (в чистому вигляді) іде на спад і в Греції.

З кінця 1980-х років автори намагаються поєднати міграційний та автохтонний підходи і враховувати роль як прийшлого населення, так і місцевих общин. Сучасний етап досліджень характеризується переглядом попередніх концепцій, та міждисциплінарним підходом до дослідження проблеми неолітизації регіону.

Причини переходу до неолітизації представники англо-американської археології вбачають у демографічному рості населення, викликаному економічними факторами на поселеннях Близького Сходу. Французькі дослідники намагаються зрозуміти, передусім, соціальні та світоглядні сторони процесу. Грецькі археологи пояснюють глобальні зміни, використовуючи екологічний підхід.

У питанні шляхів поширення агрикультури прибічники близькосхідного центру вказують на два можливі варіанти — або через острови Егейського моря, або через Фракію та Македонію. Останній шлях поки що не підтверджується даними археології, а дорога через острови потребує перегляду взаємовідносин між мігрантами та місцевим населенням.

Відносно ролі Фессалії в процесі неолітизації ПСЄ побутує думка, що саме через її територію пролягав шлях землеробської економіки в Європу. Проте детальний аналіз матеріальної культури виявив відмінності між фессалійськими та північно-балканськими матеріалами, що може вказувати на інше походження неолітичних спільнот на північ від Фессалії.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що незалежно від тієї чи іншої концепції, переход до землеробського способу життя в Фессалії виглядає як складний і комплексний процес. Після утвердження агрикультури в регіоні простежується унікальна лінія розвитку без суттєвих змін у матеріальній культурі, конфліктів та потрясінь, і при цьому фессалійський неоліт не входить за межі своїх початкових кордонів.

Попри різні підходи та погляди на процес неолітизації Фессалії, дослідники єдині в розумінні того, що площи, на яких проводилися розкопки ранньонеолітичних шарів, поки що мізерно малі. Жодне ранньонеолітичне поселення не було розкопане на значній площі, більшість наявних даних отримано з невеликих траншей. Тому для об'єктивної оцінки процесу неолітизації регіону та перевірки існуючих теорій необхідні подальші активні польові роботи.

ЛІТЕРАТУРА

- Титов В.С. Неоліт Греції. — М., 1969.
- Ammennan A.J., Cavalli-Sforza L.L. Measuring the Rate of Spread of Early Farming in Europe // *Man*. — 1971. — 6. — P. 674-688.
- Ammerman A.J. Looking Back. // The Widening Harvest — The Neolithic Transition in Europe: Looking Back, Looking Forward (J. Ammerman, P. Biagi ed.). — Boston, — 2003. — P. 3-26.
- Aslanis B. Das Neolithikum und Chalkolithikum im Nord-griechischen Raum // Teil Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beiträge zum Internationalen Kolloquium in Salzburg, 20.-22. Oktober 1988. — Salzburg, — 1989. — P. 65-81.
- Băcvarov K. Settlements with intramural burials and extramural cemeteries from the Karanovo I – V periods // Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Lichardus-Itten M., Lichardus J., Nikolov V. eds). Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 74. — Bonn, — 2002. — P. 95-98.
- Barker G. Prehistoric farming in Europe. — Cambridge, 1985.
- Binford L.R. Post Pleistocene adaptations // New Perspectives in Archeology (S. Binford, L.R. Binford ed.). — Chicago, — 1968. — P. 313-341.
- Bloedow E. The «Aceramic» Neolithic phase in Greece reconsidered // Mediterranean Archaeology. — 1991. — 4. — P. 4-44.
- Bloedow E. The date of the earliest phase at Argissa Magoula in Thessaly and other Neolithic sites in Greece // Mediterranean Archaeology. — 1992/3. — 5/6. — P. 49-57.
- Cavanagh W., Mee Ch. A Private Place: Death in Prehistoric Greece. Studies in Mediterranean Archeology CXXV. — Jonsered, 1998.
- Cauvin J. Les cultures villageoises et civilisations préurbaines d'Asie antérieure // La protohistoire de l'Europe. Le Néolithique et le Chalcolithique entre la Méditerranée et la Mer Baltique (J. Lichardus, M. Lichardus-Itten ed.). — Paris, — 1985. — P. 156-206.
- Cauvin J. Naissance des divinités, naissance de l'agriculture. La révolution des symboles au Néolithique. — Paris, 1997.
- Chapman J. The origins of farming in south east Europe // Préhistoire Européenne. — 1994. — 6. — P. 133-156.
- Childe V. G. The Most Ancient East: The Oriental Prelude to European Prehistory. — London, 1929.
- Childe V. G. New Light on the Most Ancient East: The Oriental Prelude to European Prehistory. — London, 1936.
- Clark J. G. D. Prehistoric Europe: The Economic Basis. — New York, 1952.
- Clarke D.L. Models in Archaeology. — London. 1972.
- Dennell R. European Economic Prehistory: a New Approach. — London, 1983.
- Dennell R. The expansion of exogenous-based economies across Europe: the Balkans and central Europe // Exploring the Limits. Frontiers and Boundaries in Prehistory (S.P. De Atley and F.J. Finglow ed.). — British Archaeological Reports, Int. series 223. — Oxford, — 1984. — P. 93-115.
- Douka K., Perles C. et al. Franchthi Cave revisited: the age of the Aurignacian in south-eastern Europe // *Antiquity*. — 2011. — 85.330. — P. 1131-1150.
- Efstratiou N. Neolithization of Europe: The Greek experience // Porocilo o Raziskovanju. — 1995. — 22. — P. 63-82.
- Efstratiou N. Tracing the story of the first farmers in Greece — a long and winding road // How did the farming reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal. BC (C. Licher ed.). International workshop 2004. — Istanbul, — 2005. — P. 143-154.
- Flannery K.V. Archeological Systems Theory and Early Mesoamerica // Anthropological Archeology in the Americas (B.J. Meggers ed.). — Washington, — 1968. — P. 67-87.
- Galanidou N., Perlés C. (Eds.) The Greek Mesolithic — Problems and Perspectives. British School at Athens Studies 10. — London, — 2003.
- Gallis C. A Short Chronicle of the Greek Archaeological Investigations in Thessaly, from 1881 until to the present day // La Thessalie. Actes de la Table-Ronde, 21-24 juillet 1975. — Lyon, — 1979. — P. 1-30.
- Gallis K. Atlas proisrorikon oikosmon tis anatolikis Thessalikis pediadas (Atlas of prehistoric Thessaly). Ephoria of Antiquities. — Larisa, 1992.
- Gallis K. The Neolithic World // Neolithic culture in Greece (G. A. Papathanassopoulos ed.). — Athens, — 1996. — P. 23-37.
- Gimbutas M. Achilleion: a neolithic mound in Thessaly // Preliminary report on the 1973/1974 excavation. Journal of Field Archaeology 1. — 1974. — P. 277-303.
- Haggett P. L'Analyse Spatiale en Géographie Humaine (Spatial Analysis in Human Geography). — Paris, 1973.
- Hansen S. Neolithic figurines east-west // How did the farming reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal. BC (C. Licher ed.). — Istanbul, — 2005. — P. 195-211.
- Harris D.R. Paradigms and Transitions: Reflections on the Study of the Origins and Spread of Agriculture // The Widening Harvest — The Neolithic Transition in Europe: Looking Back, Looking Forward (J. Ammerman, P. Biagi ed.). — Boston, — 2003. — P. 43-58.
- Jacobsen T. W. Franchthi cave and the beginning of settled village life in Greece // *Hesperia*. — 1981. — vol. 51. — P. 303-319.
- Kotsakis K. The powerful past: theoretical trends in Greek archaeology // Archaeological Theory in Europe (I. Hodder ed.). — London/New York, — 1991. — P. 65-90.
- Kotsakis K. Mesolithic to neolithic in Greece. Continuity, discontinuity or change of course? // *Documenta Praehistorica*. — 2001. — XXVIII. — P. 63-78.
- Kuijt I. Keeping the peace: ritual, skull caching, and community integration in the Levantine Neolithic // Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization,

- Identity, and Differentiation (I. Kuijt ed.). — New York, — 2000. — P. 137-162.
- Kyparissi-Apostolika N. The Palaeolithic deposits of Theopetra Cave // The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas (G. N. Bailey et al. ed.). — London, — 1999. — P. 232-239.
- Kyparissi-Apostolika N. The Mesolithic/Neolithic transition in Greece as evidenced by the data at Theopetra Cave in Thessaly // Documenta Praehistorica. — 2000. — XXVII. — P. 133-140.
- Kyparissi-Apostolika N., Kotzamani G. Worlds in transition: Mesolithic/Neolithic lifestyles at the cave of Theopetra, Thessaly, Greece // How did the farming reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal. BC (C.Lichter ed.). — Istanbul, — 2005. — P. 173-182.
- Lichardus-Itten M., Demoule J.-P., Perničeva L., Grebska-Kulova M., Kulov I. The site of Kovačev and the beginnings of the Neolithic period in Southwestern Bulgaria // Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Lichardus-Itten M., Lichardus J., Nikolov V. eds). Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 74. — Bonn, — 2002. — P. 99-158.
- Lichter C. Introduction to the workshop // How did the farming reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal. BC (C.Lichter ed.). — Istanbul, — 2005. — P. 1-12.
- Milojević V. Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas. — Berlin, 1949.
- Milojčić V. Bericht über die Ausgrabungen auf der Gremnos-Magula bei Larisa// Archaologischer Anzeiger. — 1956. — P. 141-183.
- Milojčić V. Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953-1958) // Jahrb. RGZM. — 1959. — 6. — P. 1-56.
- Milojčić V. Zur Frage eines prakeramischen Neolithikums in Mitteleuropa // Actes du VIIIème Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, 1971. — Belgrade, — 1973. — vol. II. — P. 248-251.
- Nandris J. The development and relationships of the earlier Greek Neolithic // Man. — 1970. — 5(2). — P. 192-213.
- Özdoğan M. The Beginning of Neolithic Economies in Southeastern Europe: An Anatolian Perspective // Journal of European Archaeology. — 1997. — 5/2. — P. 1-33.
- Özdoğan M. The Appearance of Early Neolithic cultures in Northwestern Turkey. Some Problems // Karanovo. Band III (S. Hiller, V. Nikolov ed.). — Wien, — 2000. — P. 165-170.
- Payne S. Faunal Change at Franchthi Cave from 20,000 B.c.-3,000 B.C. // Archaeozoological Studies, Papers of the Archaeozoological Conference 1974 (A.T.Clason ed.). — Amsterdam. — 1975. — P. 120-131.
- Perlés C. Lanéolithisation de la Grèce//Néolithisations (O.Aurenche, J. Cauvin ed.). — Oxford. — 1998. — P. 109-127.
- Perlés C. The distribution of Magoules in Eastern Thessaly // Neolithic Society in Greece (P.Halstead ed.). — Sheffield, — 1999. — P. 57-65.
- Perlés C. The Early Neolithic In Greece The first farming communities in Europe . — Cambridge, 2001.
- Perlés C. An Alternate and old fashioned view of neolithization of Greece // Documenta Praehistorica. — 2003. — XXX. — P. 99-113.
- Perlés C. From the Near East to Greece: let's reverse the focus — Cultural elements that didn't transfer // How did the farming reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal. BC (C.Lichter ed.). — Istanbul, — 2005. — P. 275-290.
- Price T.D. Europe's First Farmers. — Cambridge, 2000.
- Protonotariou-Deilaki E. Paratiriseis stin prokerameiki (apo ti Thessalia sta Dendra tis Argolidos) // Diethnes Synedrio gia tin Archaia Thessalia sti Mnimi tou Dimitri P Theochari, Ekdosi Tameiou Archaeologikon Poron kai Apallotrioseon. — Athens, — 1992. — P. 97-111.
- Reingruber A. The Argissa Magula and the beginning of the Neolithic in Thessaly // How did the farming reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal. BC (C.Lichter ed.). — Istanbul, — 2005. — P. 155-172.
- Reingruber A., Thissen L. 14C Database for the Aegean Catchment (Eastern Greece, Southern Balkans and Western Turkey) 10,000-5500 cal BC // How did the farming reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal. BC (C.Lichter ed.). — Istanbul, — 2005. — P. 295-327.
- Reingruber A., Thissen L. Depending on 14C-Data: Chronological Frameworks in the Neolithic and Chalcolithic of Southeastern Europe // Radiocarbon. — 2009. — 51(2). — P. 751-770.
- Reingruber A. Rethinking the Preceramic Period in Greece 50 Years after its Definition // Beginnings - New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin. Papers of the International Workshop 8th - 9th April 2009. — Istanbul, — 2011. — P. 127-137.
- Reingruber A. Early Neolithic settlement patterns and exchange networks in the Aegean // Documenta Praehistorica. — 2011. — XXXVIII. — P. 291-305.
- Renfrew C. The Explanation of Culture Change // Models in Prehistory. — London, 1973.
- Runnels C. Trade and the origins of agriculture in the Eastern Mediterranean // Journal of Mediterranean Archaeology. — 1988. — 1(1). — P. 83-109.
- Runnels C., van Andel T. H. The Lower and Middle Paleolithic of Thessaly, Greece // Journal of Field Archaeology. — 1993. — 20. — P. 299-317.
- Runnels C. The Origin of the Greek Neolithic: A Personal View // The Widening Harvest — The Neolithic Transition in Europe: Looking Back, Looking Forward (J.Amerman, P.Biagi ed.). — Boston, — 2003. — P. 121-132.

- Sauer C.O. Agricultural Origins and Dispersals. — New York, 1952.
- Stefanovič M., Todorova H., Hauptmann H. (Hrsg.) James Harvey Gaul in Memoriam 1. — Sofia, 1998.
- Theocharis D. R Nea Makri. Eine grosse neolithische Siedlung in der Nähe von Marathon. — Athen, 1956.
- Theocharis D. R. The Dawn of Thessalian Prehistory. — Athens, 1967.
- Theocharis D. R. (ed.) Neolithic Greece. National Bank of Greece. — Athens. 1973.
- Thissen L. Coming to grips with the Aegean in Prehistory: an outline of the temporal framework, 10,000 — 5500 cal BC // How did the farming reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal. BC (C.Lichter ed.). — Istanbul, — 2005. — P. 29-40.
- Uerpman H. P. Probleme der Neolithisierung des Mittelmeerraums. — Wiesbaden, 1979.
- Van Andel T.H. The earliest farmers in Europe // Antiquity. — 1995. — 69. — P. 481-500.
- Wace A.J., Thompson M. S. Prehistoric Thessaly. — Cambridge. 1912.
- Weinberg S. The Chronology of the Neolithic Period and the Early Bronze Age in the Aegean // Am. Journal Arch. — 1942. — 46. — P. 121.
- Weinberg S. Aegean chronology: Neolithic Period and Early Bronze Age // Am. Journal Arch. — 1947. — 51. — P. 165-182.
- Weinberg S. The Aegean in the Stone and Early Bronze Ages // Chronologies in Old World Archaeology (R.W. Ehrich ed.). — Chicago, — 1965. — P. 285-320.
- Weinberg S. The Stone Age in the Aegean // Cambridge Ancient History. — 1970. — Vol. 1, part 1. — P. 557 — 618, 664-672.
- Wijnen M. The Early Neolithic I settlement at Sesklo: an early farming community in Thessaly, Greece. — Leiden, 1981.
- Wijnen, M. Early ceramics: local manufacture versus widespread distribution // Anatolica. — 1993. — 19. — P. 319-331.
- Zilhão J. The spread of agro-pastoral economies across Mediterranean Europe: a view from the far west // Journal of Mediterranean Archaeology. — 1993. — 6(1). — P. 5-63.
- Zilhão J. From the Mesolithic to the Neolithic in the Iberian Peninsula // Europe's First Farmers (T. D. Price ed.). — Cambridge, D. Price ed.). — Cambridge, — 2000. — P. 144-182.

Shatilo L.O.

The origin of Neolithic in Thessaly. (Historiographical essay)

The beginning of Neolithic life in Thessaly has been one of the key topics for understanding of the process of transition to agriculture on the territory of South-Eastern Europe for a long time. It has been actively developed by the representatives of various archaeological schools with the use of different methods to achieve the results in research. British School suggested a colonization hypothesis to explain the appearance of agriculture in the region. Archaeologists of German School concentrated on working-out the chronology and periodization, which contributed to the "discovery" of Preceramic Neolithic in Thessaly. This (together with the discovery of the cave sites) influenced the emergence of indigenous theories on the origin of the Neolithic. However the "pure" indigenism has been criticized, and during the last 30 years the researchers have offered more complex explanation of the neolithization process, they take into consideration both the influence of the local population and the migrants from the Middle East. The route to Thessaly, according to the migratory theories, may have been through the islands of the Aegean Sea or by land through western Anatolia, Thrace and Macedonia. The latest version is not supported by the archaeological data. The reasons that caused the origin of the Neolithic way of life in Thessaly, are seen in the demographic growth due to the changes in the economy on the Neolithic settlements in the Near East, or due to social and ideological motivation, forcing the population to leave their homeland, or due to changes in the environment which caused the local people change their way of life. The role of Thessaly in the Neolithic development of South-Eastern Europe has been discussed as well. After a detailed analysis of the material it is becoming increasingly apparent that the Neolithic on the territories to the north of the region, is of different origin.

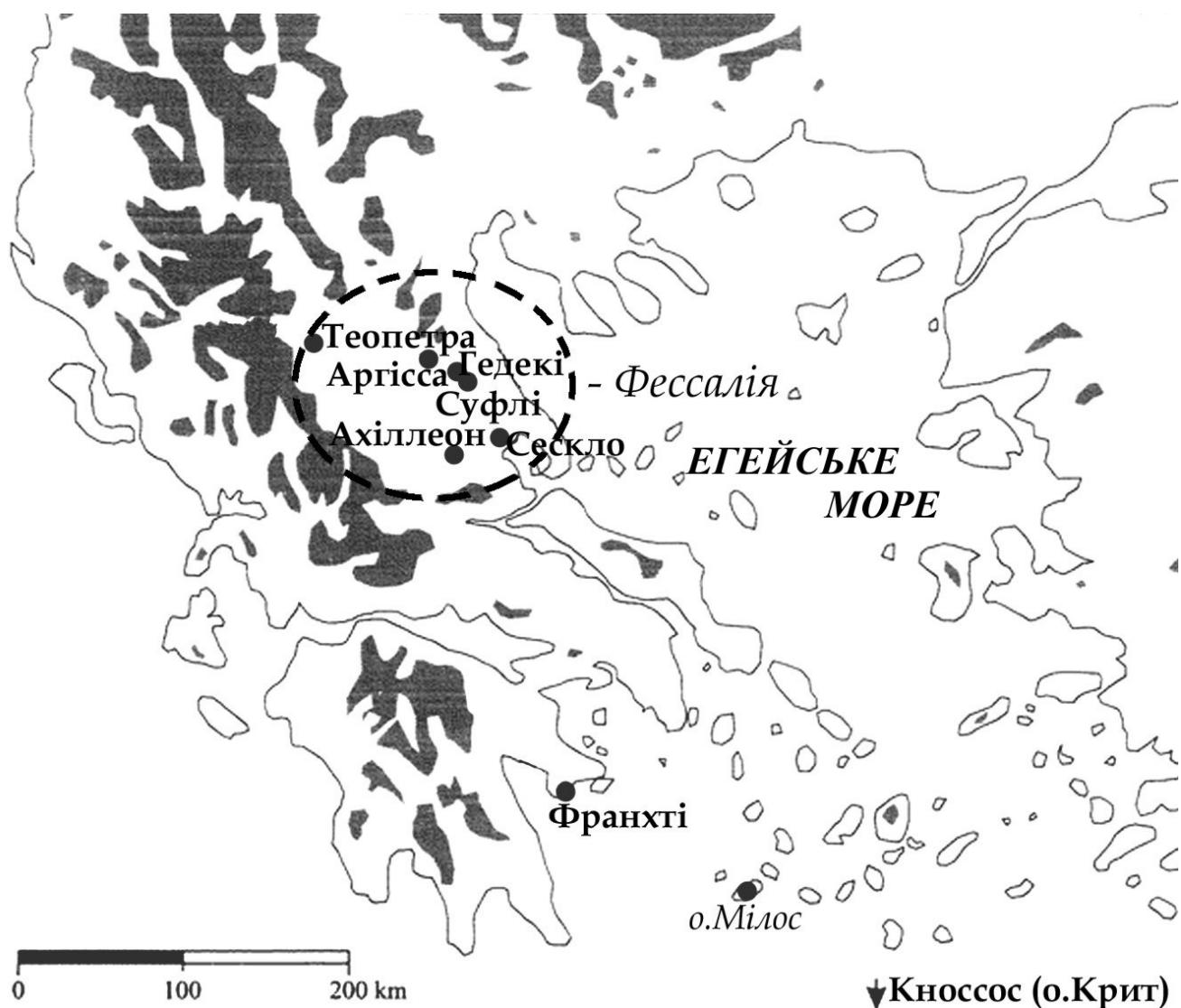

Рис. 1. Неолітичні пам'ятки Греції.

Гаскевич Д.Л.

НЕОЛІТИЧНІ ЗНАХІДКИ
МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ
ЛАДИЖИН I У ЛІСОСТЕПОВОМУ
ПОБУЖЖІ.
(За матеріалами досліджень
П.І. Хавлюка)

Стаття присвячена місцезнаходженню Ладижин I, дослідженому П.І. Хавлюком у 1958 р. Наводяться дані про локалізацію пам'ятки, вперше повністю публікуються неолітичні матеріали її колекції, що зберігається у Наукових фондах Інституту археології НАН України.

Дослідження неоліту лісостепового Побужжя розпочалося в 1930-их роках роботами К.П. Полікарповича та А.В. Добривольського на поселенні Мельнична Круча, розташованому на самій межі лісостепу та степу. Північніше вперше неолітичні пам'ятки були зафіковані у 1955 році, майбутнім відомим дослідником слов'янських старожитностей Поділля П.І. Хавлюком, який у той час ще навчався в Ужгородському університеті (Хавлюк 1955/35). Впродовж кількох наступних років він виявив близько двох десятків пунктів з неолітичними знахідками. Усі вони знаходяться на берегах та островах Південного Бугу, в межах Вінницької та Кіровоградської областей (Хавлюк 1959).

З 1957 по 1961 роки неолітичні пам'ятки лісостепового Побужжя — Базьків Острів, Гайворон-Поліжок, Глинське, Заньківці II, Митьків Острів, Печера I, Сокільці I, Сокільці II, Сокільці VI, Чернятка, Шимонівське — розкопувалися Середньобузькою неолітичною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.М. Даниленка. Дослідження цих пунктів було обумовлене новобудовним характером експедиції, що вивчала пам'ятки у майбутніх зонах затоплення резервуарів кількох гідроелектростанцій, будівництво яких планувалося або вже тривало на той час. Відтак, у присвячених неоліту Побужжя узагальнюючих публікаціях основна увага приділяється саме цим розкопаним і, переважно, вже затопленим поселенням (Даниленко 1962; 1969; 1985). Решта неолітичних пунктів згадуються в них побіжно, або не згадуються зовсім, а тому є, фактично, не відомими широкому колу дослідників. Між тим, для вирішення деяких наукових завдань навіть нечисленні підйомні матеріали цих пам'яток можуть становити значний інтерес (Гаскевич 2013, с. 14). Метою пропонованої роботи є вичерпна публікація неолітичних знахідок однієї з таких пам'яток — місцезнаходження Ладижин I.

Неолітичне місцезнаходження Ладижин I знаходиться на правому березі Південного Бугу, в межах Ладижинської міськради Вінницької обл., за 1 км на південний схід від сучасної східної околиці м. Ладижин (рис. 1: А). Пам'ятку у 1958 р. виявив П.І. Хавлюк. Інформацію про її розташування та проведені на ній роботи подано одним реченням у тексті його польового звіту за 1958 р. (Хавлюк 1958/41, № 3310, с. 14), лаконічному записі, зробленому його рукою у польовому щоденнику В.М. Даниленка за 1958 р. (Даниленко 1958/5,

Gaskevych D.L.

NEOLITHIC LADYZHIN 1 SITE
IN THE FOREST-STEPPE PART
OF THE SOUTHERN BUH RIVER
BASIN.
(Materials of snvestigations
by P.I. Khavliuk)

№ 3403, с. 60), короткому описі у статті 1959 р. (Хавлюк 1959, с. 171-172), дещо розлогішій характеристиці, наведений у монографії «Неоліт України» (Даниленко 1969, с. 120-121), а також у складеному П.І. Хавлюком у 1970-их роках охоронному паспорту цієї пам'ятки, що зберігається в секторі охорони культурної спадщини Управління культури і туризму Вінницької ОДА¹.

Узагальнення даних, наведених у названих джерелах, дозволило з'ясувати, що археологічні знахідки були виявлені на надзаплавному лузі розміром 300 х 150 м, який вивищується над літнім рівнем ріки на 1,5–2 м. З півночі, сходу та півдня він омивається закрутом річища Південного Бугу. Його течію безпосередньо на південь від описаної ділянки перетинає поріг, утворений великими брилами граніту, які вистеляють ложе долини ріки, проступаючи на поверхню в центральній та південній частинах лугу. З заходу надзаплава межує зі складеним гранітами корінним берегом ріки висотою близько 30 м, сильно поруйнованим діючим кар'єром (рис. 1: А). У західній частині лугу спостерігається пониження рівня надзаплави у вигляді вузького «рову», що відділяє її від корінного берега. Очевидно, цей «рів» є залишком колишньої стариці Південного Бугу. Отже, не виключено, що раніше пам'ятка знаходилася на острові. Наразі поверхня лугу задернована, але на момент дослідження на ній були численні відслонення, утворені весняними повенями.

З пам'ятки походять матеріали неоліту, енеоліту, доби бронзи, раннього залізного віку та раннього середньовіччя. Усі вони були зібрані на розмітій поверхні лугу, а також, напевно, в берегових урвищах. Про останнє свідчать слова П.І. Хавлюка, що у деяких місцях йому вдалося простежити «стратиграфію залягання кераміки бронзової доби, а нижче — неоліту» (Хавлюк 1959, с. 172). Конкретні місця їх виявлення в межах описаної ділянки дослідник не зазначив. У 2007 р. луг оглянуто автором, але жодних археологічних матеріалів не знайдено.

За даними інвентарного опису, на пам'ятці було зібрано 140 знахідок, 38 з яких — уламки кераміки і 102 — крем'яні вироби (Даниленко 1958/5, № 3406, кн. 2, с. 19-21). Наразі колекція матеріалів Ладижина I зберігається у Наукових фондах Інституту археології НАН України

¹ Автор сердечно дякує завідучому сектором М.В. Потупчику за люб'язно надану можливість ознайомитися з охоронною документацією.

(колекція № 415). Вона нараховує 36 фрагментів кераміки, з яких лише 34 згадані у описі, а також всі 102 вироби з кременю. Шифри всіх знахідок містять назву пам'ятки та рік дослідження: «Лад. I-58», а також слово «Сбор».

У польовому звіті П.І. Хавлюк пише про виявлення на пункті лише неолітичних матеріалів «самчинського типу». Натомість у його статті 1959 р. йдеться про знахідки як часу «розвинутого неоліту», так і доби бронзи. В.М.Даниленко відносить знахідки пункту до печерської та самчинської фаз розвитку буго-дністровської неолітичної культури, а також трипільської культури енеоліту.

Опрацювання керамічної колекції пам'ятки засвідчило, що 3 фрагменти належали посудинам кінця раннього залізного віку, 3 — посудинам кінця доби бронзи — початку раннього залізного віку, 2 — посудинам середнього періоду доби бронзи, одна з яких була прикрашена зашипним орнаментом, а ще 8 — начинням трипільської культури². Серед трипільських знахідок виділяються 2 фрагменти від однієї кухонної посудини невизначеного періоду та 6 уламків від однієї столової конічної миски періоду ВІІ або СІ, прикрашеної зсередини темно-бурим мальованим орнаментом, нанесеним на рожеву ангобовану поверхню. Решта 20 фрагментів є уламками 12 неолітичних посудин печерського (пос. №№ 2–4) та самчинського (пос. №№ 5–12) типу буго-дністровської культури, а також культури Кріш (пос. № 1).

Далі наводиться характеристика всіх неолітичних посудин.

Посудина № 1. Представлена 1 неорнаментованим фрагментом вінець та 2 неорнаментованими фрагментами стінки чащі з сильно зведені досередині верхньою частиною. Корпус переходить безпосередньо у дуже низькі вертикальні вінця з заокругленим зрізом та невеликим валикоподібним потовщенням на зовнішній стороні (рис. 1, 1). Товщина стінок коливається від 0,7 до 1,1 см. Посудина виготовлена із глини з незначною домішкою дрібного піску та органікі (рештки обмолоту злаків?). Поверхні світло-бури з бурими та сірими плямами, добре загладжені, зовнішня подекуди має сліди лискування, наразі майже знищенні. Злам переважно одношаровий світло-бурий, іноді з рожевим прошарком. Форма та технологічні особливості виготовлення посудини дозволяють припустити її звязок з культурою Кріш.

Посудина № 2. Представлена 2 орнаментованими фрагментами стінки товщиною 0,7–0,8 см. Посудина виготовлена із глини зі значною домішкою грубих органічних волокон, уламків мушлі (максимальний зафікований розмір — 9 мм) та незначною кількістю піску. Поверхні добре загладжені, зовнішня — світло-бура та світло-коричнева, внутрішня — темно-сіра. Злам одношаровий чорний. Орнамент — вертикальні глибоко прогладжені лінії шириного 3 мм (рис. 1, 2).

Посудина № 3. Представлена 1 орнаментованим фрагментом стінки товщиною 1,0–1,2 см. Виготовлена із глини з незначною домішкою грубих органічних волокон, піску та уламків мушлі (максимальний зафікований розмір — 5 мм), а також великою кількості жорстви.

² Автор сердечно дякує співробітникам ІА НАНУ к.і.н. Я.П. Гершковичу та к.і.н. С.Д. Лисенку за допомогу у культурно-хронологічному визначені кераміки доби бронзи.

Зовнішня та внутрішня поверхні загладжені. Колір зовні світло-бурий, зсередини — темно-сірий та темно-бурий. Злам переважно одношаровий чорний, місцями двошаровий — чорний з тонким світло-бурим зовнішнім шаром. Орнамент — композиція з кількох паралельних прогладжених ліній шириною 2 мм, обрамованих рядом дрібних неглибоких видовжених ямок-насічок (рис. 1, 3).

Посудина № 4. Представлена 1 орнаментованим фрагментом стінки товщиною 0,8–0,9 см. Виготовлена із глини з домішкою грубих органічних волокон, піску та уламків мушлі (максимальний зафікований розмір — 5 мм), а також незначною кількості жорстви. Зовнішня та внутрішня поверхні загладжені. Колір зовні буро-рожевий, зсередини — темно-бурий. Злам двошаровий — темно-бурий з тонким буро-рожевим зовнішнім шаром. Орнамент — прорізані паралельні лінії(?) шириною 2 мм глибиною 2 мм (рис. 1, 4).

Посудина № 5. Представлена 1 орнаментованим фрагментом вінець. Край прямий, зведені досередині, зріз заокруглений. Товщина стінки 0,5 см. Посудина виготовлена із глини зі значною домішкою тонких органічних волокон, піску та невеликою кількості дрібно товчені мушлі (максимальний зафікований розмір — 2 мм). Поверхні загладжені, сильно еродовані з численними відбитками органічних волокон, зовнішня — сіра, внутрішня — чорна. Злам одношаровий чорний. Зовні край вінець орнаментовано 2 горизонтальними рядами вертикально поставлені відбитків прямого(?) штампу довжиною 0,9 см (рис. 2, 1).

Посудина № 6. Представлена 1 орнаментованим фрагментом вінець та 2 неорнаментованими фрагментами стінки. Край вінець прямий, дещо зведені досередині, зріз сплющений. Товщина стінок 0,5–0,6 см. Посудина виготовлена із глини з домішкою тонких органічних волокон, піску, жорстви та товчені мушлі (максимальний зафікований розмір — 4 мм). Поверхні загладжені, зовнішня — сіро-жовта, світло-бура, внутрішня — бура, сіра, темно-сіра. Злам одношаровий бурий рябий. Зовні край вінець орнаментовано горизонтальною стрічкою з 5 паралельних прогладжених ліній, нанесених 5-зубчатим штампом довжиною 9 мм (рис. 2, 2).

Посудина № 7. Представлена 1 орнаментованим фрагментом вінець. Край прямий, ледь відхиленій назовні, зріз заокруглений. Товщина стінки 0,7 см. Посудина виготовлена із глини з незначною домішкою тонких органічних волокон, а також великою кількості піску та жорстви. Поверхні сірі, зовнішня — загладжена, внутрішня — вкрита горизонтальними розчосами. Злам одношаровий чорний. Зріз вінець орнаментовано глибокими поперечними вдавленнями, нанесеними округлим у перетині орнаментиром шириною 2 мм. Зовні під краєм вінець нанесено 2 горизонтальні стрічки, кожна з яких складається з 5 паралельних ледь помітних ліній, прогладжених 5-зубчатим штампом довжиною 9 мм (рис. 2, 3).

Посудина № 8. Представлена 1 неорнаментованим фрагментом вінець та 2 неорнаментованими фрагментами стінки. Край вінець прямий, відвдений назовні, зріз заокруглений, скошений всередину. Товщина стінок 0,7–0,9 см. Посудина виготовлена із глини зі значною домішкою тонких органічних волокон, піску та жорстви. Помітні

верхні світло-буриого та сірого кольору, загладжені, сильно еродовані, вкриті численними відбитками органічних волокон. Злам одношаровий — світло-бурий (рис. 2, 4).

Посудина № 9. Представлена 1 орнаментованим фрагментом стінки товщиною 0,6 см. Посудина виготовлена із глини з домішкою тонких органічних волокон, а також великої кількості піску, жорстви та каміння (максимальний зафікований розмір — 4 мм). Поверхні добре загладжені сірі. Злам одношаровий сірий. Орнамент — зони, заповнені горизонтальними рядами вертикально поставлених відбитків 4-зубого штампу довжиною 10 мм (рис. 2, 5).

Посудина № 10. Представлена 2 орнаментованими фрагментами стінки товщиною 0,5-0,7 см. Посудина виготовлена із глини з домішкою тонких органічних волокон, піску, кривавику, а також великої кількості жорстви. Поверхні добре загладжені, зовнішня — сіра та бура, внутрішня — рожево-бура та бура. Злам одношаровий сірий, пістрявий. Орнамент — горизонтальні ряди окремо поставлених наколів, які, залежно від нахилу орнаментуру, мають овальну або трикутну форму (рис. 2, 6).

Посудина № 11. Представлена 1 орнаментованим фрагментом стінки товщиною 0,6-0,8 см. Посудина виготовлена із глини з домішкою тонких органічних волокон, піску та жорстви. Поверхні добре загладжені, зовнішня — сіра, внутрішня — сіро-жовта. Злам одношаровий сіро-жовтий. Орнамент — діагональна сітка, нанесена прокресленими лініями шириною 1 мм (рис. 2, 7).

Посудина № 12. Представлена 1 неорнаментованим фрагментом стінки товщиною 0,7-0,8 см. Посудина виготовлена із глини з домішкою тонких органічних волокон і дуже великої кількості піску та жорстви. Зовнішня поверхня сильно еродована світло-коричнева, внутрішня — загладжена з окремими слідами горизонтальних розчосів бура. Злам двошаровий: зовнішній шар — світло-коричневий, внутрішній — бурій.

Порівняння списочного складу колекції та наявних матеріалів свідчить, що наразі у ній відсутні 4 неорнаментовані фрагменти посудин. Один із них, швидше за все, був неолітичним самчинського типу, про що свідчить загадка про наявність у складі його керамічної маси «товченого шпату, піску та дрібної рослинної домішки». Опис другого відповідає неолітичній посудині печерського типу, адже його маса містила «рослинну домішку та мушлю». Керамічна маса ще двох уламків містила лише «мушлю», що дозволяє припустити їх принадлежність до кухонного посуду трипільської культури.

Крем'яна колекція місцевезнаходження збереглася без втрат. Переважну більшість виробів виготовлено із якісного непрозорого світло-сірого кременю з темно-сірими та жовтими плямами. Вапнякова кірка гладка, окатана. Ця сировина оброблялася на місці, адже саме з неї зроблено всі нуклеуси колекції. Поодинокі вироби виготовлені з сіро-жовтого напівпрозорого у тонких сколах кременю з дрібними білими вкрапленнями. Використання цих сортів сировини зафіковане практично для всіх неолітичних та ранньотрипільських пам'яток Середнього Побужжя.

Про характер первинної обробки кременю можна судити за знахідками 7 нуклеусів для одержання пластинчастих заготовок та 1 — для відщепів. З нуклеусів

для пластин 6 — одноплощадкові, в т. ч. 4 одноплощадчинні поздовжні (рис. 3, 1, 2, 4, 6), серед яких виділяються 1 пласке та 1 торцеве ядрище. Ще один одноплощадковий нуклеус — одноплощадчинний поперечний плаский (рис. 3, 3), а другий — поздовжній кругового сколювання, підконічний, з негативами мікропластин (рис. 3, 7). Одне двоплощадкове ядрище — двоплощадчинне біподовжньо-перпендикулярне — слугувало для одержання пластин (рис. 3, 5), а друге — одноплощадчинне біподовжнє — має негативи відщепів.

Серед необрблених заготовок пластинчасті представлени 13 цілими та фрагментованими пластинами, 14 пластинками та 1 мікропластиною. Дані про їх кількісний розподіл за параметрами та характером фрагментації наведено у таблиці. Частина необрблених пластин мають сліди використання. Відщепів виявлено 17. Сліди використання зафіковані на 2 із них. Також у колекції є 11 уламків невизначених крем'яних виробів. Технологічні сколи та відходи виробництва представлені 3 реберчастими та 2 різцевими сколами.

Майже кожен третій крем'яний виріб колекції має вторинну обробку. При цьому, на пластинчастих заготовках виготовлено 15 із 33 знарядь. Зокрема, із медіально-го уламку пластини зроблено єдиний мікроліт комплексу — фрагментовану трапецію (рис. 4, 1). З аналогічних заготовок виготовлено 4 із 5 вкладнів кукрекського типу (рис. 4, 3-6). Ще один кукрекський вкладень зроблено із проксимального уламку пластини (рис. 4, 2). Найчисленнішими знаряддями є скребачки. З них 5 кінцево-бокових (рис. 4, 7-10, 14), 2 кінцеві (рис. 4, 11, 12), 1 бокова (рис. 4, 13) та 1 бокова подвійна з похилюю ретушшю (рис. 4, 15) — усі виготовлені з відщепів. На проксимальному уламку пластини сформовано 1 бокову скребачку (рис. 4, 16). Крім того, у колекції наявні 1 стамеска, виготовлена із спрацьованого нуклеуса (рис. 5, 1), та 4 різці, представлені знаряддями двох різновидів. До першого віднесено кутовий та кутовий подвійний різці на уламках пластин (рис. 5, 2, 3). Другий представлений 2 багатолезовими різцями, виготовленими на відщепах — подвійним серединним двофасетковим, комбінованим з кутовим (рис. 5, 4) та серединним багатофасетковим комбінованим з кутовим (рис. 5, 5). Ретуш зафіковано на 6 пластинчастих заготовках. Злам однієї реберчастої пластини діагонально тронковано зі сторони проксимального кінця (рис. 5, 6), у цілій пластини тронковано дистальний кінець (рис. 5, 7), а злам ще одного медіального уламка пластини тронковано лише частково (рис. 5, 8). На проксимальному уламку пластини ретушшю сформовано виїмку (рис. 5, 9). Ретуш нанесено і на латералах проксимальних уламків пластинки (рис. 5, 10) та пластини (рис. 5, 11). Також колекція містить уламок заготовки двобічно обробленого пласкою ретушшю серпа доби бронзи, 4 відщепи з ретушшю та 1 уламок невизначеного ретушованого виробу.

На підставі наведеного опису знахідок Ладижина I можна зробити кілька цікавих спостережень. Так, у керамічному комплексі пункту привертає увагу наявність уламків посудини культури Кріш, що розширює коло неолітичних пам'яток Побужжя з крішськими імпортами. Цікавими є й уламки посудини № 10, що за технологічними ознаками є майже ідентичною до посудини № 3 місцевезнаходження Самчинці I, яка, власне, і

Таблиця. Параметри та характер фрагментації пластинчастих заготовок

	Разом	Без/з вто-ринною обробкою	Цілі	З обла-маним кінцем	Прокси-мальні	Медаль-ні	Дисталь-ні
Мікропластини – до 0,7 см	1	1/-	-/-	-/-	1/-	-/-	-/-
Пластиинки – від 0,7 см (включно) до 1,2 см	15	14/1	3/-	2/-	7/1	2/-	-/-
Пластиини – від 1,2 см (включно)	27	13/14	2/1	-/1	5/5	4/6	2/1
Разом	43	28/15	5/1	2/1	13/6	6/6	2/1

визначила появу терміну «самчинська кераміка». Проте орнамент посудини № 10 із рядів наколів є рідкісним для посуду цього типу. На «чистих» самчинських пам'ятках Побужжя він трапився лише двічі, але жодного разу — на посудинах виготовлених у «класичній» самчинській технології (Гаскевич 2008, с. 180-181).

У крем'яній колекції Ладижина I чітко простежуються три складові. Перша — уламок заготовки серпа доби бронзи. Друга — вироби кукрекської культурної традиції, представлені мініатюрним конічним нуклеусом, вкладнями кукрекського типу та відщеповими багатолезовими різцями з плоскими негативами різцевих сколів. Третя — так званий «неолітичний» комплекс, представлений одноплощадковими одноплощинними нуклеусами, трапецією, широкими пластинами.

Традиційно кукрекський набір співвідносився з посудом як печерського, так і самчинського типу (Даниленко

1969, с. 151-153). Але в колекціях усіх побузьких пам'яток зі знахідками виключно самчинської кераміки було виявлено лише «неолітичний» крем'яній набір (Гаскевич 2005, с. 29-32; 2008, с. 166-179). Водночас засвідчено зв'язок печерської кераміки та кременю без кукрекських виробів на пам'ятці Сокільці VI (Гаскевич 2005, с. 28). Крім того, вивчення планіграфії, стратиграфії та абсолютної хронології низки буго-дністровських пам'яток Побужжя дозволяють припустити мезолітичний вік принаймні частини їх кукрекського крем'яного інвентарю, який раніше вважався ранньонеолітичним (Гаскевич 2012, с. 22; 2014, с. 10). На жаль, у випадку виявлення відповідних керамічних та кам'яних знахідок на поверхні, не можна виключати будь-які варіанти їх сполучення. Отже, попри свою виразність, матеріали Ладижина I не проливають світло на розв'язання проблеми використання крем'яних виробів кукрекських типів неолітичними мешканцями регіону.

ЛІТЕРАТУРА

Гаскевич Д.Л. Крем'яні вироби кукрекської культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя // Археологія. — 2005. — № 3. — С.24-37.

Гаскевич Д.Л. Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури // Кам'яна доба України. — Вип. 11. — К.: Шлях, 2008. — С. 157-187.

Гаскевич Д.Л. В.М.Даниленко та періодизація неоліту Південного Бугу: нові запитання до старих джерел // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 3-17.

Гаскевич Д.Л. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури // Археологія. — 2014. — № 4. — С. 3-17.

Даниленко В.Н. Археологические исследования на Южном Буге в 1957–1958 гг. Отчет о работе Среднебугской неолитической экспедиции. — Науковый архив ИА НАНУ. — Инв. № 1958/5.

Даниленко В.Н. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959–1960 гг. // КСИА АН УССР. — Вып. 12. — Киев, 1962. — С. 23-27

Gaskevych D.L.

Neolithic Ladyzhin 1 site in the forest-steppe part of the Southern Buh river basin. (Materials of investigations by P.I. Khavliuk)

The article treats the Ladyzhin 1 site investigated in the forest-steppe part of the Southern Buh river valley in 1958. The Neolithic materials which were collected here by Pavlo Khavliuk are published in details for the first time. The pottery of both the Pechera and the Samchyntsi types of the Buh-Dnister culture as well as one imported vessel of Kriş culture are identified in the collection. The flint complex consists of artifacts of both the so-called «Neolithic» kind and the Kukrek cultural tradition. Unfortunately a location of finds of the different types within the limits of the site has not been indicated precisely. Therefore identification of relationship between specific types of pottery and flint artifacts is impossible.

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К.: Наукова думка, 1969. — 259 с.

Даниленко В.Н. Буго-днестровская культура // Археология Украинской ССР. Отв. ред. Д.Я. Телегин. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 118-126.

Хавлюк П.І. Науковий звіт про археологічну розвідку у верхів'ях басейну річки Соб та по річці Південний Буг на участку від с. Ладижин до м. Брацлав Вінницької обл. — Науковий архів ІА НАНУ. — Інв. № 1955/35.

Хавлюк П.І. Отчет об археологической разведке в верховьях бассейна р. Соб и берегах среднего течения Южного Побужья в 1958 г. — Науковий архів ІА НАНУ. — Інв. № 1958/41.

Хавлюк П.І. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. — Вып. 75. — 1959. — С. 169-173.

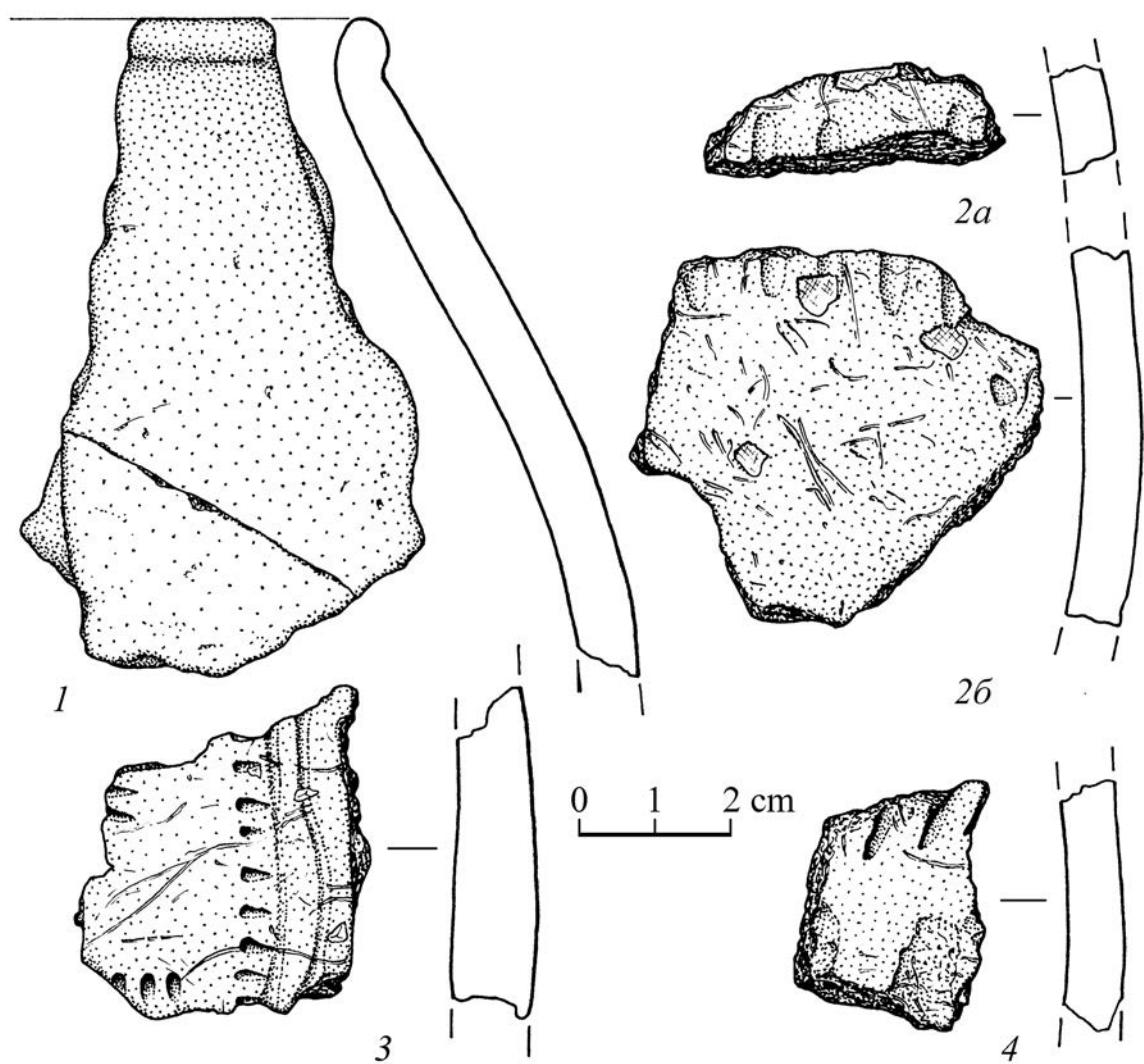
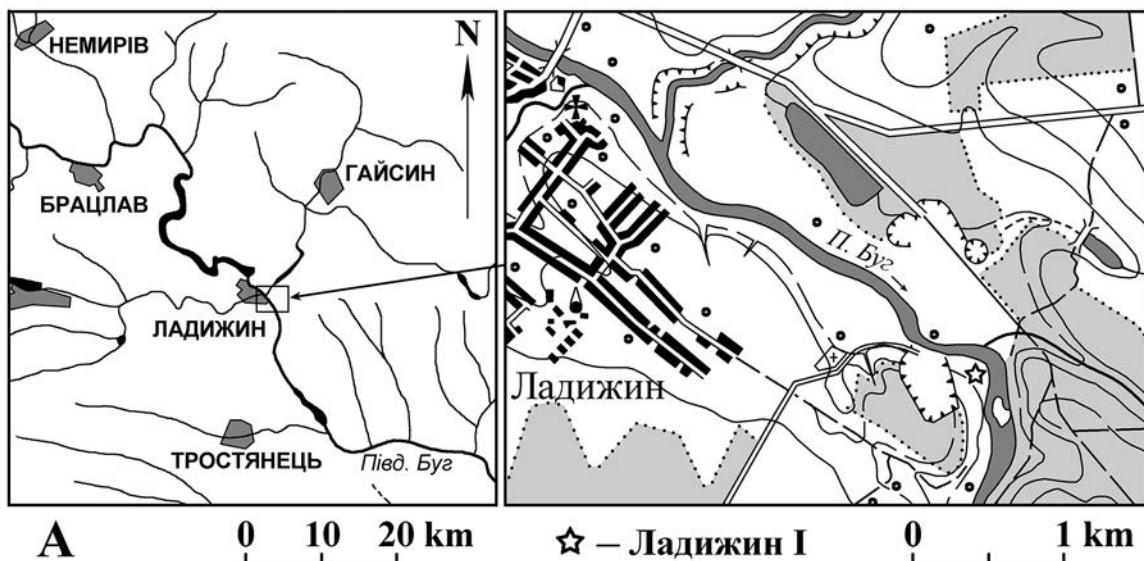

Рис.1. А – місце розташування пункту Ладижин I. Кераміка культури Кріш (1) та печерського типу буго-дністровської культури (2-5).

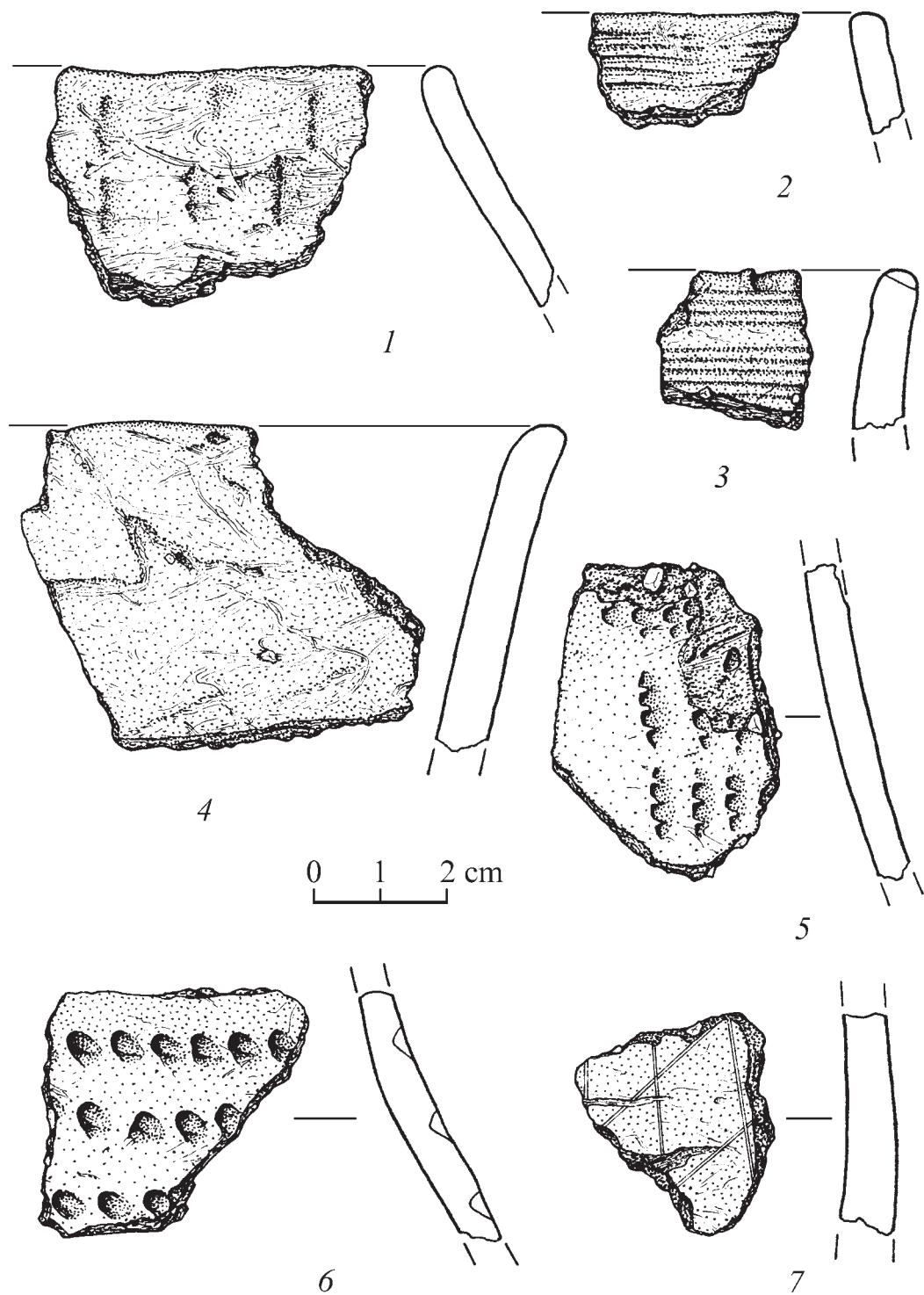

Рис.2. Кераміка самчинського типу буго-дністровської культури.

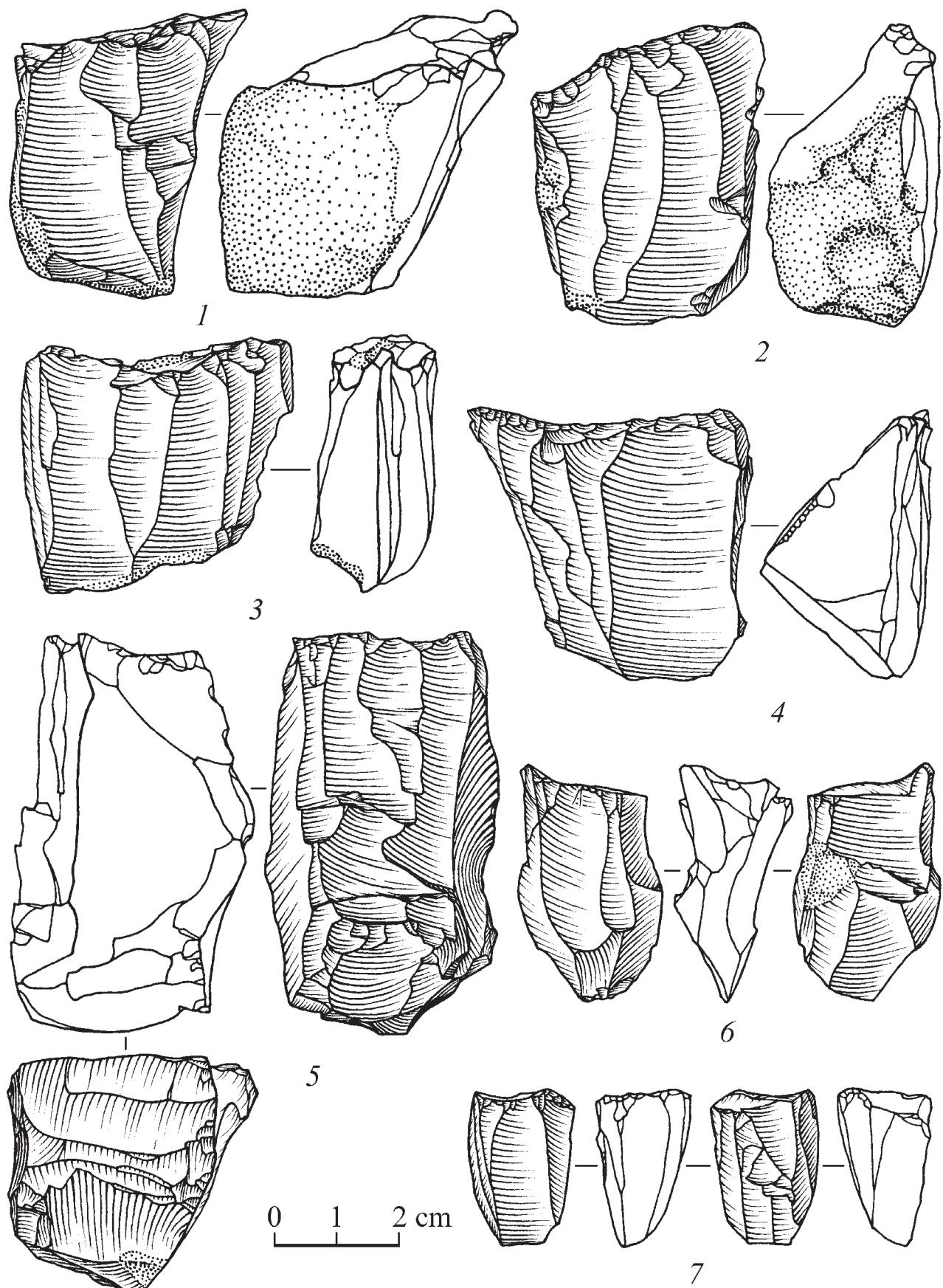

Рис.3. Крем'яні нуклеуси.

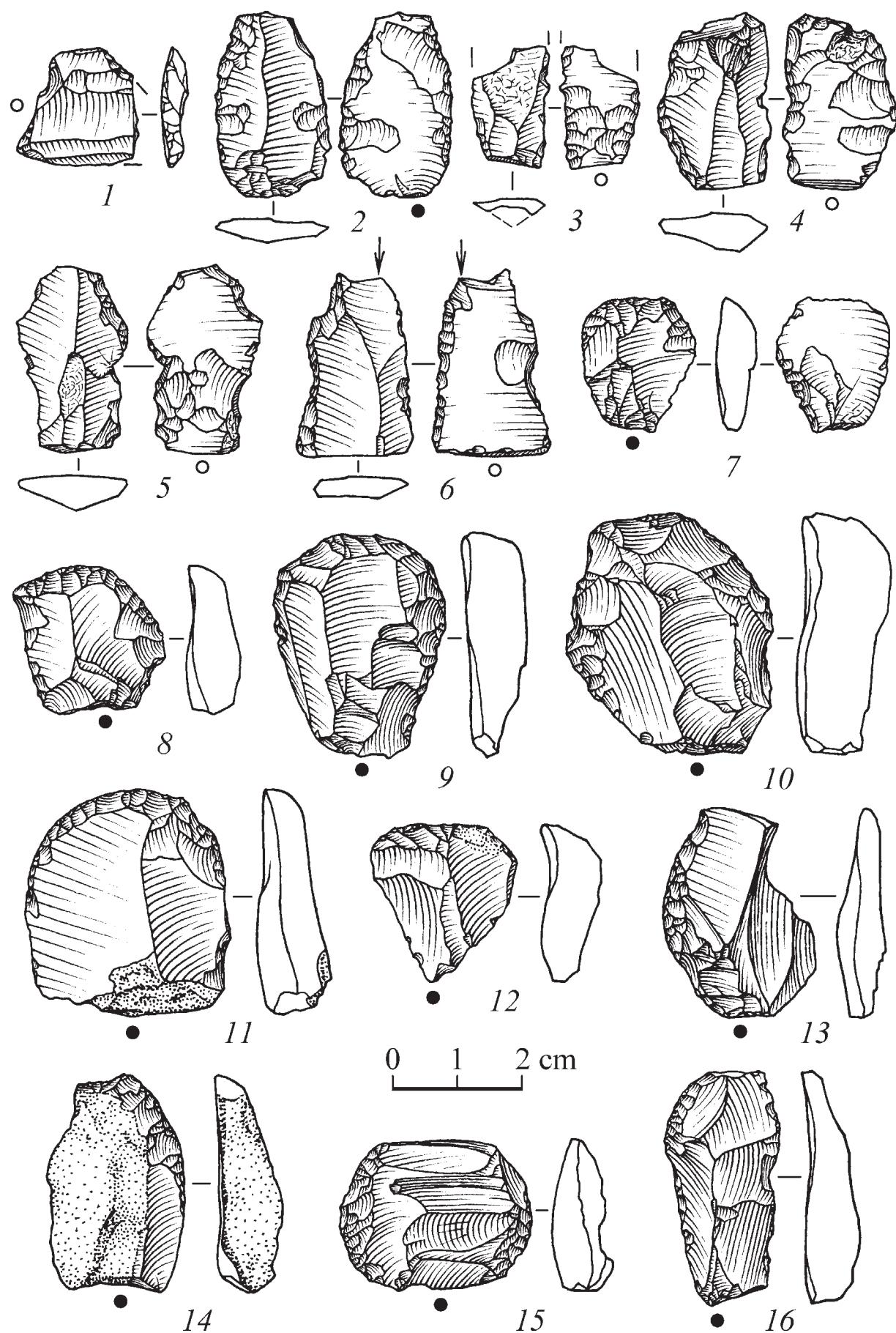

Рис.4. Крем'яні знаряддя: 1 – трапеція, 2-6 – вкладні кукрекського типу, 7-16 – скребачки.

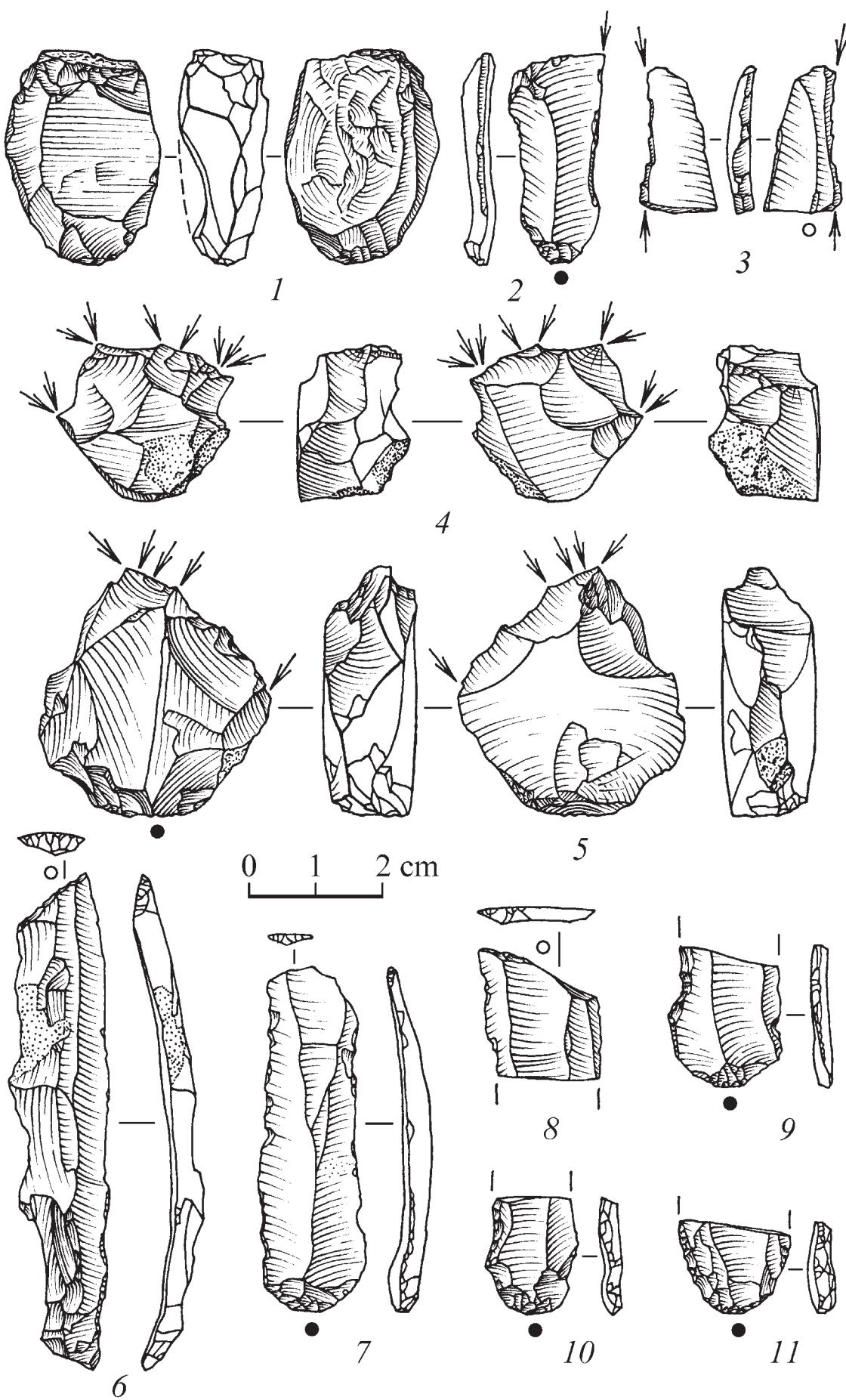

Рис.5. Крем'яні знаряддя: 1 – стамеска, 2-5 – різці, 6-11 – пластини з ретушшю.

**Матвійшина Ж.М., Фоменко В.М.,
Товкайло М.Т., Дорошкевич С.П.**

**ПЕДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
БАГАТОШАРОВИХ ПАМ'ЯТОК
ГАРД І ЛІДИНА БАЛКА
У СТЕПОВОМУ ПОБУЖЖІ**

У статті наведено результати педологічних досліджень голоценових відкладів на багатошарових археологічних пам'ятках Гард і Лідина Балка у Степовому Побужжі. Встановлено стратиграфічну прив'язку археологічних матеріалів до відповідних літологічних шарів. На основі палеопедологічних даних реконструйовано природні умови часу життєдіяльності давнього населення.

Педологічні дослідження на археологічних пам'ятках є перспективними для відтворення палеогеографічних умов часу проживання давньої людини, оскільки ґрунти є якісними індикаторами ландшафтів минулого, а також для кореляції даних з історії розвитку природи і людського суспільства.

У 2008 році було проведено педологічні дослідження голоценових відкладів на археологічних багатошарових пам'ятках Гард і Лідина Балка поблизу с. Богданівка Доманівського району Миколаївської області (рис. 1а). Обидва об'єкти розташовані у зоні запланованого підйому рівня Олександрівського водосховища Південно-Українського енергокомплексу. Охоронно-рятівні роботи в останні роки здійснювалися Миколаївською новобудовою експедицією Інституту археології НАН України. Результати археологічних досліджень опубліковані у низці статей (Фоменко, Товкайло, Требух 2007, 2009, 2010, 2011, 2012; Фоменко, Требух 2009; Товкайло, Фоменко 2013; Товкайло 2008, 2009, 2010, 2012).

Педологічні дослідження (Ж.М. Матвійшина, С.П. Дорошкевич) включали детальний макроморфологічний опис ґрунтових профілів і мікроморфологічний аналіз шліфів з непорушену структурою відкладів. На вказаних пам'ятках простежено декілька голоценових ґрунтів. Ґрунти мають індивідуальні особливості (характер розвитку профілю, ступінь і глибина гумусованості маси, риси мікроморфологічної будови та ін.), які дозволяють провести їх генетичну ідентифікацію і, відповідно, реконструювати природні умови часу їх формування. Використаний нами мікроморфологічний аналіз, на відміну від інших методів, що надають усередині дані, дозволяє отримати безпосередню інформацію щодо генезису відкладів, діагностуючи ознаки ґрунтоутворювальних процесів через дослідження зразків (тонких зрізів ґрунту з непорушену структурою) під мікроскопом (рис. 4-12, 15-21).

Методика палеопедологічних досліджень викладена в монографії М.Ф. Веклича та ін. (Веклич і др. 1979), тому не будемо детально на ній зупинятися. Досвід використання педо-археологічного методу при реконструкціях змін кліматичних умов протягом го-

**Matvyishina Zh.M., Fomenko V.M.,
Tovkaylo M.T., Doroshkevich S.P.**

**PAEODOLOGICAL STUDIES
OF MULTILAYERED SITES
GARD AND LIDYNA BALKA IN
SOUTHERN BUG STEPPE REGION**

лоцену на Східноєвропейській рівнині і суміжних з нею територіях висвітлено в численних монографіях і статтях (Адаменко и др. 1996; Александровский 1983; Веклич 1987; Веклич и др. 1979; Герасименко 1997; Дмитрук и др. 2008; Иванов 1992; Изменения климата ... 2009; Матвишина, Пархоменко 2006; Палеопочвы как индикаторы ... 2007; Рысков, Демкин 1997; Ченdev 2008; Хотинский 1977). Археологічний вік культурних артефактів на пам'ятці Гард подається за визначеннями М.Т. Товкайла, на пам'ятці Лідина Балка — В.М. Фоменка.

Багатошарове поселення і могильник Гард знаходиться на правому березі річки Південний Буг, на відстані 2,5 км на південь від с. Богданівка, навпроти Клепаного острова (історична назва — Гардовий), яким завершується один із найбільших на Південному Бузі порогів, і скелі Пугач. Вони ніби утворюють ворота до Гарду.

Пам'ятка розташована у нижній частині клинуватого схилу, обмеженого двома байрачними балками зі струмками, на краю террасоподібного уступу правого берега річки (відповідає рівню першої надзаплавної тераси, висота 4-14 м над літнім рівнем води) (рис. 1б). Частково підмитий річкою уступ має вигляд похилої до берега (блізько 7°) площасти, довжина якої від берегового краю до підніжжя скелі близько 75 м; ширина в середній частині — 65 м. Поверхня тераси задернована. Археологічні дослідження на Гарді проводилися у 1930, 1931, 1949, 1980, 1985, 2006-2011 та 2013 рр.

Розчистку для палеопедологічних досліджень було закладено на західній стінці археологічного розкопу 2008 р. (рис. 1, в, г, 2). У статті враховано також спостереження М.Т. Товкайла за стратиграфією пам'ятки під час пізніших археологічних розкопок протягом 2009-2011 та 2013 рр. Для повнішої характеристики стратиграфії Гарду подаємо схему розрізу, виконаного у північному борті розкопу 2011 р. та через поховання №№ 16, 19, 21, 27 могильника маріупольського типу (рис. 3), проводячи при цьому кореляцію обох розрізів між собою.

Попри досить чітку стратиграфію літологічних шарів і пов'язаних з ними культурних нашарувань, ма-

ємо деяке змішування різнокультурних і різночасових матеріалів. Переважно простежується «провалювання» у нижній літологічні шари пізніших матеріалів, що в стратиграфічному відношенні залягають вище, і рідше — навпаки. Розпорощення знахідок по вертикалі обумовлено кількома факторами, серед яких не останню роль відіграють причини, пов'язані з природними процесами, й перш за все, з діяльністю землерийних тварин, чиї численні нори, а також скелети самих тварин, простежені в багатьох місцях по всій площині розкопу. Такі нори, діаметром 0,1-0,12 м, пронизують всю товщу голоценових відкладів. Допускаємо переміщення матеріалів по схилу тераси водяними потоками, але воно є менш вираженим. Іншими причинами порушення стратиграфії і переміщення матеріалів були господарська діяльність поселенців і розташування на площині поселення могильників доби енеоліту та пізнього середньовіччя.

Досліджено три голоценових ґрунти з культурними шарами (рис. 2). Нижче подаємо результати педологічного дослідження відкладів на пам'ятці Гард.

1 голоценовий (верхній) ґрунт (0,0-0,28 м) — дерновий ґрунт на піщаних відкладах з генетичними горизонтами H_d , H, P al. Незначна потужність ґрунтового профілю пояснюється крутизною схилу балки і постійним поверхневим змивом матеріалу. Цей ґрунт відповідає ґрутовому шару 1 в розрізі 2011 р. (рис. 3). У ґрунті виявлено окремі артефакти, що датуються кінцем XIX — початком XXI ст.

H_d (0,0-0,05 м) — світло-сіра дернина, темніша у верхній частині, пухка, з корінцями рослин, з включеннями жорстких гранітів. Перехід поступовий.

H (0,05-0,22 м) — сірий, однорідний, грудкувато-розсипчастий легкий суглинок, з корінням рослин, червоточинами, з жорсткою та камінчиками. В основі — піщаний прошарок. Перехід чіткий, межа хвиляста.

**В шліфі (рис. 4), виготовленому із зразка з глибини 0,1-0,2 м, під мікроскопом простежується пухка губчаста мікробудова; матеріал слабко забарвлений гумусом, простежуються світлі, складні (до 3-4 порядку) мікроагрегати розміром 0,1-0,2 мм, основою яких є згустки та грудочки склоагульованого гумусу (рис. 4 а-в). Агрегати складних обрисів, включають пилуваті зерна скелету, розділяються добре розвинутого сіткою звивистих пор, що місцями займають до 25 % площини шліфа, плазма — гумусово-глиниста. Зерна скелету представлені крупними (1-3 мм) обкатаними піщаними зернами з органо-глинистими плівками та оболонками, займають до 50 % площини шліфа — це піщано-пилуватий легкий суглинок. Видно залишки корінців рослин (рис. 4 б-в), маса вилужена від карбонатів (рис. 4 г).*

P al (0,22-0,28 м) — світлий, розсипчастий, шаруватий дрібнозернистий пісок, з червоточинами, заповненими темнішим гумусовим матеріалом. Перехід чіткий, межа ерозійна.

Грунт зі знахідками кінця XIX — початку XXI ст. характеризується незначною потужністю профілю, світлим забарвленням гумусом плазми, з включен-

нями грубого гумусу, поступовими переходами між генетичними горизонтами. Відноситься до дернових, що сформувалися на пологому схилі балки. Це підтверджується також рисами мікробудови — губчастою мікроструктурою, складними мікроагрегатами, присутністю грубого та мулевого гумусу, пористістю, пухкою мікробудовою маси, наявністю значної кількості кварцових зерен піску в мінеральному скелеті.

Отже, протягом кінця XIX — початку ХХІ ст. сформувався світло-сірий за кольором, малопотужний, піщано-легкосуглинковий **дерновий короткоПрофільний ґрунт** на піщаних відкладах, що в загальних рисах відображає **сучасні природні обстановки**. Під верхнім ґрутом простежується добре розвинutий, значно темніший за забарвленням, потужний похованій ґрунт, що зверху перекривається шаром піску.

2 голоценовий (середній) ґрунт (0,28-1,5 м) — сірий, темно-сірий супісок (темніший зверху, до низу освітлюється), шаруватий. Зверху донизу простежуються наступні генетичні горизонти: H, Hp, Ph, P(h), Pgl. Цей ґрунт формувався протягом тривалого часу, оскільки його генетичні горизонти вміщують артефакти різновікових культур.

H (0,28-0,6) — темно-сірий супісок, зернисто-грудкуватий, неоднорідний (перемішаний матеріал), вниз по профілю слабко освітлюється, з гравієм, уламками і жорсткою гранітів, великою кількістю залишків корінців рослин, з червоточинами виповненими темним матеріалом. Перехід поступовий. Цей горизонт відповідає ґрутовому шару 2 в розрізі 2011 р. (рис. 3).

У верхній частині гумусового горизонту виявлено артефакти, датовані XVII-XVIII ст. та античним часом. Археологічними розкопками встановлено, що на поверхні даного ґрунту свого часу були викопані напівземлянка та поховані ями могильника, що датуються кінцем XVIII — першою половиною XIX ст.

Під мікроскопом у шліфі з гумусового горизонту (глибина 0,3-0,4 м) матеріал губчастої мікробудови (рис. 5) світло-сірий, складається з простих і складних до III-IV порядків мікроагрегатів 0,1-0,15 мм в діаметрі, основою яких є згустки та грудочки гумусу (рис. 5 а). У порівнянні з сучасним ґрутом проявляється яскравіше забарвлення гумусом — грубим, тину модер і муль. Сітка звивистих пор інтенсивно розвинута (пори складають до 30-40 % площини шліфа). Розпушує масу значна присутність обкатаних піщаних зерен кварцу, діаметром 0,06-0,07 мм, оповитих гумусовими оболонками. Серед включень — фрагменти деревини (рис. 5 б), відмічено поодинокі щільні, темно-бурі мікроорштейни (рис. 5 в) діаметром 0,2 мм. В мінеральному скелеті (займає близько 60 % площини шліфа) переважають середньозернистий обкатаний пісок і крупний пил, представлений, переважно, кварцом. Маса вилужена від карбонатів (рис. 5 г).

Hp (0,6-0,8 м) — коричнювато-сірий, пухкий грудкувато-зернистий супісок, з включеннями уламків гранітів та їх жорсткою. Перехід дуже поступовий.

Цей горизонт відповідає стратиграфічному ґрунтовому шару 3 в розрізі 2011 р. (рис. 3).

У цьому горизонті залягають артефакти доби середньої та пізньої бронзи (катакомбна, бабинська та сабатинівська культури). У північній частині тераси на місці розташування могильника усатівського типу цей горизонт сягає потужності до 0,3 м (певно за рахунок спорудження кам'яних закладів і кромлехів поховань споруд цього могильника, а також можливих ґрунтових насипів над окремими похованнями. Самі ж поховання цього могильника залягають у ямах нижче, в товщі нашарувань пізнього і раннього неоліту).

У шліфах під мікроскопом (рис. 6), як і у вищезалягаючому матеріалі, простежено губчасту мікробудову зі складними мікроагрегатами до III-IV порядків (рис. 6 а) з інтенсивно розвинutoю сіткою звивистих пор. Плазма пухка, але компактнішої будови, кольори забарвлення визначаються скоагульованим гумусом, в масі зустрічаються фрагменти корінців рослин (рис. 6 б). В мінеральному скелеті багато обкатаних піщаних зерен кварцу (0,06-0,07 мм), окутані гумусовими оболонками, відчутно представлена фракція крупного пилу.

Рг (0,8-1,14 м) — світло-бурувато-сірий, горизонтально-шаруватий, неоднорідний, значно світліший від вищезалягаючого, грудкуватий пісок-супісок, з включеннями великої кількості уламків граніту розміром 1-5 см та жорствою, з численними червоточинами. Цей горизонт відповідає стратиграфічному ґрунтовому шару 4 в розрізі 2011 р. (рис. 3).

У верхній частині Рг горизонту залягають матеріали доби енеоліту (культури Трипілля етапів В1, В2, С1, С2 та Середній Стіг 2); у нижній — матеріали доби пізнього неоліту — раннього енеоліту (пізній період буго-дністровської культури та Прекукутені 3-Трипілля А). У нижній частині цього ж горизонту (фактично на поверхні наступного горизонту Р(г)) виявлено й більшість поховань усатівського могильника, що залягали під кам'яними закладами на невеликій глибині.

Під мікроскопом матеріал Рг горизонту світло-бурий, губчастої мікробудови (рис. 7 а), простежуються округлі, зі звивистими краями, прості та складні (до Ш-ІІІ порядків) мікроагрегати простіших обрисів. Менин чітко простежуються згустки і грудочки гумусу, останній в основному скоагульований, у вигляді плівок окреслює зерна скелету. В масі зустрічаються скалки деревини (рис. 7 б). Частка мінерального скелету відносно плазми збільшується (до 70 % площи шліфа), переважають обкатані зерна середнього піску, в чималій кількості присутні крупнопилуваті зерна.

Р(г) (1,14-1,4 м) — бурувато-сірий грудкувато-розсипчастий, шаруватий пісок-супісок з окремими великими уламками жорстви гранітів. Простежено, що більшість поховань усатівського могильника залягала саме на поверхні цього горизонту або були на 0,05-0,1 м у нього заглиблені; лише окремі з них його прорізали.

У шліфах з горизонту породи матеріал світло-бурий, спостерігається пухке губчасте складення (рис. 8), інтенсивно розвинута сітка звивистих пор (до 60-70 % площи шліфа), переважають прості округлі пилувато-глинисті агрегати, місцями видно ходи червів з концентрацією гумусової речовини (рис. 8 б). Впадає у вічі збагаченість матеріалу на піщані обкатані зерна кварцу, які оповиті глинистими плівками (рис. 8 а). Доля мінерального скелету збільшена до 80 % площи шліфа. Зустрічаються окремі обкатані зерна до 4 мм в діаметрі.

Р gl (1,4-1,5 м) — в сухому стані брудно-білястий, у свіжому — жовтувато-світло-сірий, пухкий грудкувато-розсипчастий супісок, з червоточинами, окремими уламками жорстви гранітів. Це — горизонт застою вод і часткового оглеєння. Переход поступовий. Останні два горизонти відповідають стратиграфічному ґрунтовому шару 5 у розрізі 2011 р. (рис. 3).

У шліфах горизонту породи представлений пухко упакованими кварцовими зернами піску, уламковими фрагментами кварцу до 0,4 мм в діаметрі, які цементуються освітленою жовтувато-глинистою плазмою (рис. 9). Спостерігаються фрагменти корінців рослин.

Підсумовуючи результати педологічних досліджень другого голоценового ґрунту, відмітимо наступне. Характер потужного профілю ґрунту з набором генетичних горизонтів (Н, Нр, Рг, Р(г), Рgl), поступові переходи між останніми і супіщаний гранулометричний склад матеріалу дозволяють визначити, що основним процесом під час його формування був дерновий. На це вказують також мікromорфологічні дані — в шліфах спостерігаються складні мікроагрегати, скоагульовані згустки і грудочки гумусу, що знаходяться переважно у верхній та середній частинах профілю, проявляється добра гумусованість матеріалу. У свою чергу, більша вилугованість маси від карбонатів (ніж це характерно для дернових ґрунтів) і глибока гумусованість профілю (без ознак глеєвих процесів) дозволяє віднести цей ґрунт до **лучно-дернового**, що сформувався на супіщаному матеріалі в умовах достатнього зволоження, при інтенсивних опадах і періодичному перезволоженні. Підсиленню лучних процесів сприяло положення ґрунту на схилі балки, коли дерновий процес супроводжувався інтенсивним делювіальним осадонагромадженням, що призвело до збільшення потужності ґрунтового профілю. По всьому профілю простежені кротовини, що вказує на відсутність умов заболочення.

Артефакти античності та XVII — першої половини XIX ст. виявлені у верхній (інтервал 0,3-0,6 м), найтемнішій та найбільш гумусованій частині ґрунту. Тобто, поселення існувало у вологіших, ніж сучасні, обстановках лучного степу. Для поселенців того часу сприятливим було розповсюдження луків з високим травостоєм, ґрунти були родючіші за сучасні, тому деякі території, можливо, використовувалися для землеробства. Враховуючи локальні особливості рельєфу, ця місцевість могла використовуватись людиною того

часу як пасовище для домашніх тварин. Близькість річки слугувала сприятливим фактором для водопостачання і занять рибальством.

Знахідки доби бронзи приурочені також до верхніх частин профілю (інтервал 0,6-0,8 м), значно забарвлені гумусом. У той час, скоріше за все, на надзаплавних терасах Бугу панували лучні ландшафти з локальним розповсюдженням окремих лісових масивів і чагарників (в ґрунті не зафіковані риси, характерні для лісових ґрунтів).

Знахідки енеоліту та пізнього неоліту приурочені до світлішої нижньої частини профілю ґрунту. Не виключено, що завдяки зоотурбаційним процесам органічні речовини були перенесені ґрунтовою фауною у верхню частину профілю ґрунту, де сформувався потужний гумусовий горизонт. Бурувато-сіре забарвлення в середній і нижній частинах профілю, наявність значної кількості кротовин і червоточин, свідчать про високу фауністичну активність, що пов'язана з достатнім звологенням і збагаченням матеріалу на органіку. Отже, в енеоліті та пізньому неоліті умови для проживання людини також були сприятливими. Мабуть, підвищена кількість опадів була причиною розвитку процесів змиву і акумуляції матеріалу на низьких терасах Бугу, зокрема і в урочищі Гард.

Як показали розкопки поселення М.Т. Товтайлом у 2009-2011 рр. в центральній частині тераси, останні два генетичні горизонти (P(h), Pgl) другого (середнього) голоценового ґрунту, виглядають дуже виразно, загалом сягаючи тут потужності до 0,5 м. У напрямку до берегового краю тераси вони витончуються, а більше до берега — виклинюються зовсім. На думку автора розкопок, під час формування горизонтів P(h) та P gl тераса не була заселена людьми. Однак, ці ґрутові відклади не є стерильними в археологічному відношенні, оскільки в них у значній кількості трапляються знахідки кераміки і кременю, що потрапили сюди з верхніх культурних шарів по численних норах гризунів. Підтвердженням на користь незаселеності тераси під час формування цих ґрутових відкладів є відсутність слідів гуміфікації та артефактів культурного шару у місцях, де породи не були пошкоджені ходами гризунів. Отже, горизонти P(h) та Pgl, що залягають у нижній частині другого голоценового ґрунту, розділяють окремі культурні шари ранньої та пізньої пори неоліту. Перший із них залягає у верхній частині третього (нижнього) голоценового ґрунту, другий — у середній частині другого голоценового ґрунту. Натомість у прибережній частині тераси культурні шари ранньої та пізньої пори неоліту лежать один на одному, тут вони не розділені стратиграфічно. Також обидва горизонти прорізані ямами окремих поховань згаданого урочища усатівського могильника.

З голоценовий (нижній) ґрунт (1,5-2,7 м) — ґрунт з генетичними горизонтами Нр, Н, Нр та Р.

Нр (1,5-1,6 м) — верхня частина гумусового горизонту, переробленого материнською породою вищезалігаючого ґрунту — бурувато-сірий, слабко ущільнений супісок, з жорствою й уламками гранітів,

включеннями археологічних артефактів, по поверхні простежені шари з вуглинками. Переход поступовий.

Н (1,6-2,0 м) — бурувато-темно-сірий, грудкувато-розсипчастий супісок з корінням рослин. Переход поступовий. У товщі цих відкладів залягають матеріали раннього періоду буго-дністровської культури, численні вогнища, вкраплення деревного вугілля, причому, найбільшою інтенсивністю відзначається культурний шар у нижній частині горизонту. В горизонті Нр та у верхній частині горизонту Н простежено залягання окремих поховань усатівського могильника, влаштованих під кам'яними закладками у глибоких ямах. Обидва горизонти відповідають літологічному шару 6, поданому на рис. 3.

У шліфах з гумусового горизонту під мікроскопом матеріал сірого кольору, губчастого складення, з добре вираженими складними мікроагрегатами переважно округлої форми діаметром до 0,2 мм (рис. 10 а). Плазма органо-глиниста, профарбована гумусом. Матеріал щільнішого складення, ніж це спостерігалося в гумусових горизонтах двох вищезалігаючих ґрунтів, меншою мірою розвинута сітка внутрішньоагрегатних пор, іноді простежено компактне складення. Поряд із сірим проявляється буре забарвлення. Агрегати іноді компактно упаковані і утворюють нечіткі нодульні агрегатні форми, сітка пор слабко розвинута, а окремі злиті блоки розділяються порами-тріщинами зі спрямленими обрисами. Маса частково бура, озалізнена, більш оглинена, ніж в вищеписаних шарах, опіщанена, легкосуглинкового складу. На формування агрегатів вплинули процеси періодичного перезволоження та осушення маси. З процесами деякого перезволоження пов'язане й формування округлих залісто-марганцевих новоутворень (до 0,07 мм в діаметрі) (рис. 10 б). Зустрічається багато дрібних фрагментів деревини (рис. 10 в). Мінеральний скелет складає 30-40 % площи шліфа, присутність великих (до 0,08 мм) піщаних зерен і крупніших фрагментів корінних порід (рис. 10 г) розпушує масу, всі зерна скелету оповиті органо-глинистими плівками і оболонками.

Нр (2,0-2,4 м) — жовтувато-бурувато-сірий, грудкуватий супісок з червоточинами і затюками гумусу. Переход поступовий. Цей горизонт відповідає ґрунтовому шару 7 стратиграфічного розрізу 2011 р. (рис 3). У ньому залягають поховання виявленого у 2011 і дослідженого у 2013 році могильника маріупольського типу, а на його поверхні — залишки кам'яної споруди, зведені навколо могильника.

У шліфах з горизонту Нр маса значно світліша, ніж в гумусовому горизонті (рис. 11), жовтувато-бура, пухка, губчастого складення, створена гумусово-глинистими пластівцевоподібними простими або складними, але не чіткими, компактними агрегатами, розділеними добре вираженою сіткою звиристих розгалужених пор. Розпушенню маси сприяє наявність великої кількості обкатаних зерен піску — дрібно- і середньозернистого, що займають до 80 % площи шліфа. Є фрагменти до 2 мм скалок деревини.

Р (2,4-2,7) — сірувато-жовтувато-бурий пухкий шаруватий супісок.

Під мікроскопом помітно, що матеріал ґрунтоутворюальної породи (рис. 12) майже суцільно складений дрібно- та середньозернистим піском, з великою кількістю глинистого матеріалу, що цементує плаズму.

У третьому голоценовому ґрунті, в порівнянні з другим (середнім), меншою мірою проявляється забарвлення матеріалу органікою (бурувато-сірі, а не сірі відтінки забарвлення), маса деякою мірою ущільнена і озаліznена, з округлими та відносно простішими мікроагрегатами, зі слабким розвитком внутрішньоагрегатного порожнинного простору, менш виразними грудочками згустків гумусу. У порівнянні з вищеописаними дерновими ґрунтами, даний ґрунт більш озаліznений, частково оглеснений. Поступові переходи між генетичними горизонтами, складні округлі агрегати, насыченість маси кротовинами, зближують цей ґрунт з дерновими. Поряд із звивистими, спостерігаються пори-тріщини, що в комплексі з наявністю округлих мікроорштейнів та агрегатами концентричної форми, може свідчити про часту зміну режимів осушеннЯ-зволоження. Велика кількість кротовин у профілі ґрунту вказує на те, що умови перевзначення були періодичними або ж — епізодичними.

Отже, режим формування третього (нижнього) голоценового ґрунту наближається до лучно-степового. Дослідженій ґрунт є переходним між дерновим і лучним — **дерново-лучним**, що сформувався на алювіальних відкладах надзаплавної тераси під трав'янисто-лучною рослинністю в прохолодніших і дещо вологіших кліматичних умовах.

Формування генетичних горизонтів третього ґрунту пов'язане з різними проміжками часу. Верхній гумусовий горизонт сформувався в ранньонеолітичну добу. До нього приурочена велика кількість артефактів діяльності людини, зокрема, й деревне вугілля від вогнищ (шари вуглинок розміщуються горизонтально). Наявність у нижній частині цього горизонту кам'яної споруди пов'язана з попереднім періодом функціонування пам'ятки, а саме, з облаштуванням могильника маріупольського типу.

Послідовність ґрунтів на археологічному голоценовому розрізі Гард дуже гарно корелюється з будовою голоценових відкладів на археологічному розрізі Mira (Запорізька обл., долина Дніпра). Там, на високих терасах Дніпра, у голоценовому розрізі нагорі простежено чорноземні та дернові ґрунти, а в основі розрізу — потужний дерново-підзолистий ґрунт. Ґрунти розмежовані піщаними відкладами. У розрізі Гард нижній ґрунт також вологіших умов утворення, а два верхні — дерновий і лучно-дерновий.

Багатошарова пам'ятка Лідина Балка знаходиться у великій одніменній балці (назва «Лідина»), що врізається у заплаву Південного Бугу на 0,7 км південніше Гардового клину. Затиснуте між високими гранітними скелями правого корінного берега, дно балки розширяється до річки похилюю надзаплавною

терасою. Ширина прирічкової частини тераси по лінії північ-південь складає 160-180 м. Два яри зі струмками прорізають терасу з південного заходу на північний схід, поділяючи її на три мисоподібні ділянки: північна й середня більш похилі й трохи нижчі за південну. Зараз, через постійне коливання рівня водосховища, берег розмивається й обвалиється. У 2007 році біля берегової смуги південного мису співробітниками Миколаївської експедиції зібрано підйомний матеріал, а шурфуванням встановлено наявність багатошарової пам'ятки (рис. 13 а) з добре збереженими культурними шарами, матеріали яких хронологічно охоплюють широкий відрізок часу — від неоліту до пізньої бронзи та XVIII-XIX століття. У 2008 р. пам'ятка досліджувалася на площі близько 200 м².

Розчистку для педологічних досліджень голоценових відкладів закладено в південному борті північної ділянки археологічного розкопу. У ній досліджено два голоценові ґрунти (рис. 13 б; 14).

I голоценовий (верхній) ґрунт (0,0-0,35 м) — короткопрофільний ґрунт з генетичними горизонтами: H_д, H, Ph та Pal.

H_д (0,0-0,02 м) — дернина — сірий супісок, пронизаний корінням рослин.

H (0,02-0,15 м) — світло-сірий розсипчастий супісок з коричнюватим відтінком, пронизаний корінням рослин, з великою кількістю червоточин. В нижній частині спостерігається чіткий горизонтальний піщаний прошарок товщиною 0,5 см. Зустрічаються окремі поодинокі кротовини 3-4 см в діаметрі. Переход помітний, межа рівна.

Під мікроскопом простежується сіре забарвлення плаズми, пухка, губчаста мікроструктура, мікроагрегати до IV порядку (рис. 15), переважно округлі та овальні, діаметром до 1 мм. Основою мікроагрегатів є щільні згустки та грудочки гумусу — екскременти червів. Добре розвинута сітка між- і внутрішньоагрегатних пор. Плаズма глинисто-гумусова, переважає гумус типу муль з окремими включеннями напівроскладених корінців трав. Гумус скоагульований, не виявляє ознак рухливості. Мінеральний скелет займає 70-80 % площи шліфа, переважають дрібнопіщані обкатані (до 0,08 мм) та крупні (до 2 мм) уламки кварцу. Всі зерна та уламки окутані гумусовими плівками.

Ph (0,15-0,27 м) — світло-сірий з коричнюватим відтінком супісок з великою кількістю кротовин діаметром 3-6 см, заповнених сірим матеріалом із вище- і нижчезалігаючих шарів, багато корінців рослин. Переход поступовий за механічним складом, межа дрібнозатічна.

У шліфах під мікроскопом маса бурувато-сірувата, мікробудова пухка, слабко ущільнена, простежується прості і складні, але низьких порядків округлі мікроагрегати (рис. 16 а, б), ділянки зі слабко вираженою мікроагрегованістю розділяються на фрагменти в 1-2 мм, розділені тонкими до 0,04 мм порами-тріщинами. Гумус скоагульований частково, значна його частина в диспергованому стані. Зерна мінерального

скелету складають до 80 % площини шліфа (супісок), плазма гумусово-глиниста, зі згустками і грудочками гумусу; переважає крупний пісок, зерна оповиті гумусово-глинистими плівками. Зустрічаються поодинокі, бури, гумусово-залізисто-глинисті мікроорштейни (0,08 мм в діаметрі) — 1-3 на шліф. Піщані зерна кварцу займають майже всю площину шліфа, зустрічаються зерна слюди, польових шпатів, біотиту, рогової обманки (рис. 16 в), гематиту, тобто мінерали, що входять до складу гранітів.

Pal (0,27-0,35 м) — алювій, дрібнозернистий розсипчастий пісок, простежується у вигляді світлого прошарку, з численними темними кротовинами, включеннями черепашок молюсків.

У шліфах з шару алювіального піску (породи) представлені переважно середньозернисті обкатані зерна кварцу, без плівок і оболонок (рис. 17). Мінеральний скелет займає біля 80-90 % площини шліфа, піщані зерна розділені порами. Між зернами піску поодиноко проглядаються прості глинисті агрегати округлої форми (до 0,1 мм в діаметрі). Маса вилужена від карбонатів (рис. 17 в).

Дані педологічних досліджень (незначна потужність ґрунтового профілю, слабке забарвлення гумусом, поступові переходи між генетичними горизонтами, складна мікроагрегованість гумусового горизонту) дозволяють визначити верхній голоценовий ґрунт як **дерновий короткопрофільний**, що сформувався на алювіальних балочних супісках і пісках. Зверху ґрунт іноді перекривається шарами піску, що виносяться з балки при інтенсивних зливах. Іноді пісок суцільним шаром перекриває цей ґрунт. Ґрунт вилужений від карбонатів, не відрізняється збагаченістю на гумус. У товщі описаних ґрунтів траплялася незначна кількість різничасових перевідкладених археологічних артефактів, що потрапили сюди, ймовірно, з нижчих шарів, внаслідок природних схилових процесів та дії землерійів.

2 голоценовий (нижній) ґрунт (0,35-1,6 м) — короткопрофільний, сформований на гранітах цокольної тераси, має генетичні горизонти Нр (перехідний до верху), Hk(gl), Hpkgl і Pk.

Нр (0,35-0,46 м) — перехідний до верху горизонт — коричнювато-сірий, пухкий, грудкувато-розсипчастий супісок, з корінцями рослин, світліший ніж нищезалігаючий, зустрічаються кротовини (діаметром 5-7 см) виповнені світлим піщаним матеріалом.

У шліфах матеріал жовтувато-сірий за кольором, дуже пухкий, поміж піщаних зерен простежуються прості і складні, до IV порядку, мікроагрегати переважно округлих обрисів (діаметром до 0,25 мм), в них чітко видно темніші згустки і грудочки гумусу — екскременти червів (рис. 18). Забарвлення неоднорідне, гумус частково скоагульований, частково диспергований. Мінеральний скелет складає до 70-80 % площини шліфа, в основному представлений дрібнозернистими обкатаними зернами кварцу, які цементують гумусово-глиниста плазма; помітні окремі залізисті мікроорштейни до 0,15 мм.

Хронологію шару визначають будівельні рештки і пов'язані з ними численні артефакти *in situ* (кружальна, приста і полив'яна кераміка, уламки інших побутових предметів тощо), що датуються XVIII-XIX століттями. Деяка частина матеріалів по норах землерійів потрапила у нижчі горизонти.

Hk(gl) (0,46-0,85 м) — коричнювато-темно-сірий, пухкий, грудкувато-розсипчастий супісок, з великою кількістю кротовин.

У шліфах під мікроскопом (рис. 19) відмічається пухка структура матеріалу, завдяки значній опіщеності останнього, майже третину шліфа складають пори звивистих обрисів. Місцями маса темно-сіра, з добре вираженими, складними мікроагрегатами до IV порядку, основу яких складають щільні і темно-сірі згустки та грудочки скоагульованого гумусу; зерна первинних мінералів (в основному піщані кварцові) занурені в гумусово-глинисту плазму, оточені гумусово-глинистими оболонками. Сітка звивистих пор добре розвинута. Окрім зерен піску, багато включень крупних уламкових фрагментів граніту, в т.ч. слюд (біотиту). Помітні рослинні рештки. У схрещених ніколя відмічено просочення маси великою кількістю дрібнокристалічного кальциту, з яким пов'язана коагуляція гумусу, зустрічаються обкатані піщані зерна вапняків і окремі кристали CaCO_3 .

У даному генетичному горизонті зустрічалися різночасові археологічні знахідки. Проте досить чітку стратиграфічну прив'язку до його нижнього відділу виявляють матеріали бабинської культури (КБК) за концентрацією характерної кераміки. На межі з наступним горизонтом також залягало огорожа культової споруди і кам'яні надмогильні конструкції двох скорчених поховань КБК у ямах з підбоями.

Hpkgl (0,85-1,3 м) — бурувато-коричнювато-темно-сірий до чорного, пухкий, грудкувато-розсипчастий опіщенений суглиник.

Під мікроскопом, маса темно-сірого кольору, зберігається риси гумусового горизонту з розвитком складних мікроагрегатів і розвинутою сіткою міжагрегатних звивистих пор (рис. 20). Мікроструктура губчаста, мул скоагульований завдяки slabkому просоченню маси дрібнокристалічним кальцитом. Мінеральний скелет складає до 80% площини шліфа, в основному це дрібнозернисті зерна, які цементуються гумусово-глинистою плазмою, просоченою карбонатами, останні сприяють коагуляції речовин органо-залізистих розчинів.

У цьому шарі виявлені різночасові матеріали, що охоплюють широкий проміжок часу — від неоліту до ранньої бронзи. Проте чіткий стратиграфічний поділ їх на послідовні культурно-хронологічні горизонти тут не спостерігається, оскільки артефакти значною мірою перевідкладені внаслідок природних і зоотурбаційних процесів.

Певний виняток становить позиція найбільш масової добірки крем'яних виробів і кераміки пізнього (савранського) етапу буго-дністровської неолітичної культури: більшість знахідок зосереджена, головним

чином, у нижній частині описаного шару, а також між камінням і галькою на поверхні підстилаючого материкового горизонту. На цьому ж рівні *in situ* зафіксовано місце первинного розколювання крем'яної сировини, супроводжене скученням відходів виробництва непридатних для подальшої обробки (понад 100 екз.). Внаслідок зоотурбацийних процесів неолітичні артефакти потрапили і вище, у чорноземний шар (Hk (gl)).

Pk (1,3-1,6 м) — представлений окатаними валунами (5-8 см в діаметрі), галькою і гравієм, які цементуються бурувато-сірим суглинком, — вони залягають на цоколі гранітної тераси.

У шліфах помітно, що більшу частину площині шліфа займають обкатані піщані зерна і гострокутні уламки породи, оточені глинистими плівками і оболонками (рис. 21). Проявляються дрібні гумусово-глинисті згустки і грудочки, більша частина гумусу сконцентрована, частина диспергована. Цементуюча маса слабко карбонатна внаслідок підтоку карбонатних вод зверху. Прявою діякою рухомості глин є формування їх нечіткої шаруватості.

За характером ґрутового профілю (горизонти Нр, Hk(gl), Hpkgl, Pk), глибиною гумусового горизонту, з інтенсивно-чорним забарвленням маси, формуванням складних агрегатів по всьому профілю, ознаками активної діяльності червів (черворийні) і землерій (кроверві) ґрунт може бути визначений як **алювіально-лучний карбонатний**, що сформувався на гравійно-супіщаному матеріалі цокольної тераси.

У порівнянні з сучасними дерновими ґрунтами в описаному ґрунті більшою мірою проявляються ознаки процесів оглеєння і перевозлення. Ці процеси діякою мірою пригнічуються піщаним складом матеріалу, що характеризується високою здатністю до фільтрації вод. Велика кількість артефактів у ґрунті вказує на різночасове проживання людини в межах пам'ятки Лідина Балка. Поселення біля річки вирішувало проблеми з питною водою і з виловом риби. Луки з високою травою могли бути пасовищами для домашніх тварин. Ґрунти, зображені на гумус, сприяли розвитку сезонного примітивного землеробства, вирощуванню зернових і овочів. До того ж, Південний Буг був доброю транспортною артерією, а природні виходи гранітів задоволяли потреби в будівельних матеріалах, що підтверджується рештками давніх кам'яних кладок.

Висновки

Археологічні пам'ятки Гард і Лідина Балка являють собою багатошарові поселення, де представлені знахідки від неоліту до сучасності. Знахідки пізнього неоліту, виявлені у другому голоценовому (середньо-

му) лучно-дерновому ґрунті розрізу Гард, корелюються з неолітичними артефактами нижнього аллювіально-лучного ґрунту розрізу Лідиної Балки. Ці ґрунти, у порівнянні з сучасними, формувалися в більш вологих обстановках, в умовах панування високотравних, періодично підтоплених луків низьких терас річки Південний Буг. Наявність у профілі ґрунтів численних кровервів вказує на досить тривалі періоди аерації, що дозволяли проживати тут землеріям (особливо це стосується розрізу Гард).

Знахідки енеоліту та пізнього неоліту приурочені до інтервалу 0,8-1,1 м розрізу Гард. Досить темний колір забарвлення дернових ґрунтів в цьому шарі, сліди фагуністичної активності у вигляді численних кровервів і червоточин, характер профілю, вказують на формування ґрунтів лучно-дернового типу, придатних для вирощування зерна, овочів і т. п. Не зайняті під культурні рослини землі могли використовуватися як пасовища. Як і в розрізах біля с. Легедзине, в ґрунтах, які відносяться до трипільського часу, досить нечітко простежуються гумусові горизонти, що, можливо, пов'язано з зоотурбацийними процесами, коли черви та інші землерій переміщували органіку ближче до поверхні.

В інтервалі 0,6-0,8 м знахідки відносяться до доби середньої та пізньої бронзи (катакомбна, бабинська та сабатинівська культури). По ґрутових відкладах видно, що в цей час сформувався добре виражений глибокогумусований лучно-дерновий ґрунт, який відображає обстановки північного лісостепу, дещо вологішого ніж сучасний кліматичного режиму. Інтенсивна переритість ґрунту землеріями, поступовість переходів між генетичними горизонтами ґрутового профілю, вилугованість матеріалу, свідчать про існування високотравного лучного степу на навколошній території біля поселення. Ґрунт відображає найбільш сприятливі природні умови для проживання людини. До верхніх частин ґрутових профілів на поселеннях Гард і Лідина Балка приурочені артефакти козацької доби.

Поверхневі голоценові ґрунти почали формуватися у кінці XIX ст. і у загальних рисах відображають сучасні природні обстановки території дослідження. Порівняно з вищописаними вони відносяться до дернових короткопрофільних. В їх утворенні значну роль відігравали делювіальні процеси накопичення матеріалу, що повільно перетворювався процесами ґрунтоутворення. Верхній, поверхневий ґрунт відокремлюється від похованих ґрунтів прошарками піску. Його формування може бути пов'язане з еоловим перевіюванням аллювіальних пісків в умовах діякої загальної аридизації клімату в кінцеві етапи голоцену, або ж активізацією делювіальних процесів.

Веклич М.Ф. Проблемы палеоклиматологии. — К.: Наукова думка, 1987. — 203 с.

Веклич М.Ф., Матвіїшина Ж.Н., Медведев В.В. и др. Методика палеопедологических исследований. — К.: Наук. думка, 1979. — 176 с.

Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковые

голоцен // Археологический альманах, 1997. — № 6. — С. 2-64.

Дмитрук Ю.М., Матвіїшина Ж.М., Слюсарчук І.І.
Грунти траянових валів: еволюційний та еколого-генетичний аналіз. — Чернівці: Рута, 2008. — 297 с.

Іванов И.В. Эволюция почв степной зоны в голоцене. — М.: Наука, 1992. — 140 с.

Изменения климата, почвы и окружающая среда / Материалы Международного научного семинара. — Белгород, 2009. — 173 с.

Матвіїшина Ж.М., С.П. Дорошкевич. Результати педологічного дослідження археологічних пам'ятників Степового Побужжя — Урочище Гард і Лідина Балка // Див.: Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О. Звіт про роботу Миколаївської експедиції за 2010 р. — Додаток. — НА ІА НАНУ. — Ф.2010/44. — 124 с.

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко А.Г. Голоценовые почвы Киевщины // Проблемы древнего земледелия и эволюции почв в лесных и степных ландшафтах Европы / Материалы Межд.научн.семинара. — Белгород: Изд-во Бел. ГУ. — 2006. — С. 98-105.

Палеопочвы как индикаторы эволюции биосферы. — М.: НИА Природа, Фонд “Инфосфера”, 2007. — 282 с.

Рысков Я.Г., Демкин В.А. Развитие почв и природной среды степей Южного Урала в голоцене. — Пущино, 1997. — 165 с.

Товкайло М.Т. Неолітичний Гард за даними нових досліджень // Кам'яна доба України. Випуск 11. — К.: Шлях, 2008. — С. 144-156.

Товкайло Микола. Нові дослідження в околицях Запорозького Гарду // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип.18. — К., 2009. — С. 5-9.

Товкайло М.Т. Ранньоенеолітичний горизонт поселення Гард і проблема неолітизації Півічно-Західного Надчорномор'я та Побужжя Кам'яна доба України. Випуск 13. — К.: Шлях, 2010. — С. 208-228.

Товкайло М.Т. Неолітична кераміка з домішкою черепашкових раків Ostrakoda (до проблеми похо-

дження кардіумної кераміки в Україні // Археологія. — 2012. — № 3. — С 27-36.

Товкайло М.Т., Фоменко В.М. Грунтovий могильник усатівського типу на Гарді // Збірник наукових праць Міжнародної наукової конференції «Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку — енеоліту». — Мелітополь, 2013. — С. 185-194.

Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О. Дослідження Миколаївської експедиції на Південному Бузі // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. — Київ — Запоріжжя: Дике поле, 2007. — С. 405-408.

Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О. Охоронно-рятівні археологічні дослідження на Південному Бузі // Археологічні дослідження в Україні 2006-2007 рр. — Київ-Запоріжжя: Дике поле, 2009. — С. 354-356.

Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О. Дослідження Миколаївської експедиції в зоні добудови Ташицької ГАЕС // Археологічні дослідження в Україні 2009. — Київ — Луцьк, 2010. — С. 445-448.

Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О. Науково-рятівні дослідження багатошарових поселень Гард і Лідина Балка // Археологічні дослідження в Україні 2010. — Київ-Полтава, 2011. — С. 357-358.

Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О. Науково-рятівні дослідження Миколаївської експедиції // Археологічні дослідження в Україні 2011. — Волинські старожитності, 2012. — С. 352- 354.

Фоменко В.М., Требух О.О. Багатошарове поселення Лідина Балка на Південному Бузі // VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2009. — С. 93-95.

Хотинский Н.А. Голоцен Северной Евразии. — М.: Наука, 1977. — 200 с.

Чендерев Ю.Г. Эволюция лесостепных почв Среднерусской возвышенности в голоцене. — М.: Геос, 2008. — 212 с.

Matvyishina Zh.M., Fomenko V.M., Tovkaylo M.T., Doroshkevich S.P.

Matvyishina Zh.M., Fomenko V.M., Tovkaylo M.T., Doroshkevich S.P.

Pedological studies of multilayered sites of Gard and Lidyna Balka in Southern Bug steppe region

The article represents results of pedological studies of Holocene deposits of the multilayered archaeological sites of Gard and Lidyna Balka located in Southern Bug Steppe Region. Stratigraphical relations between archaeological materials and lithological horizons are defined. Natural conditions of the time of functioning of the ancient settlements are reconstructed based on paleopedological data.

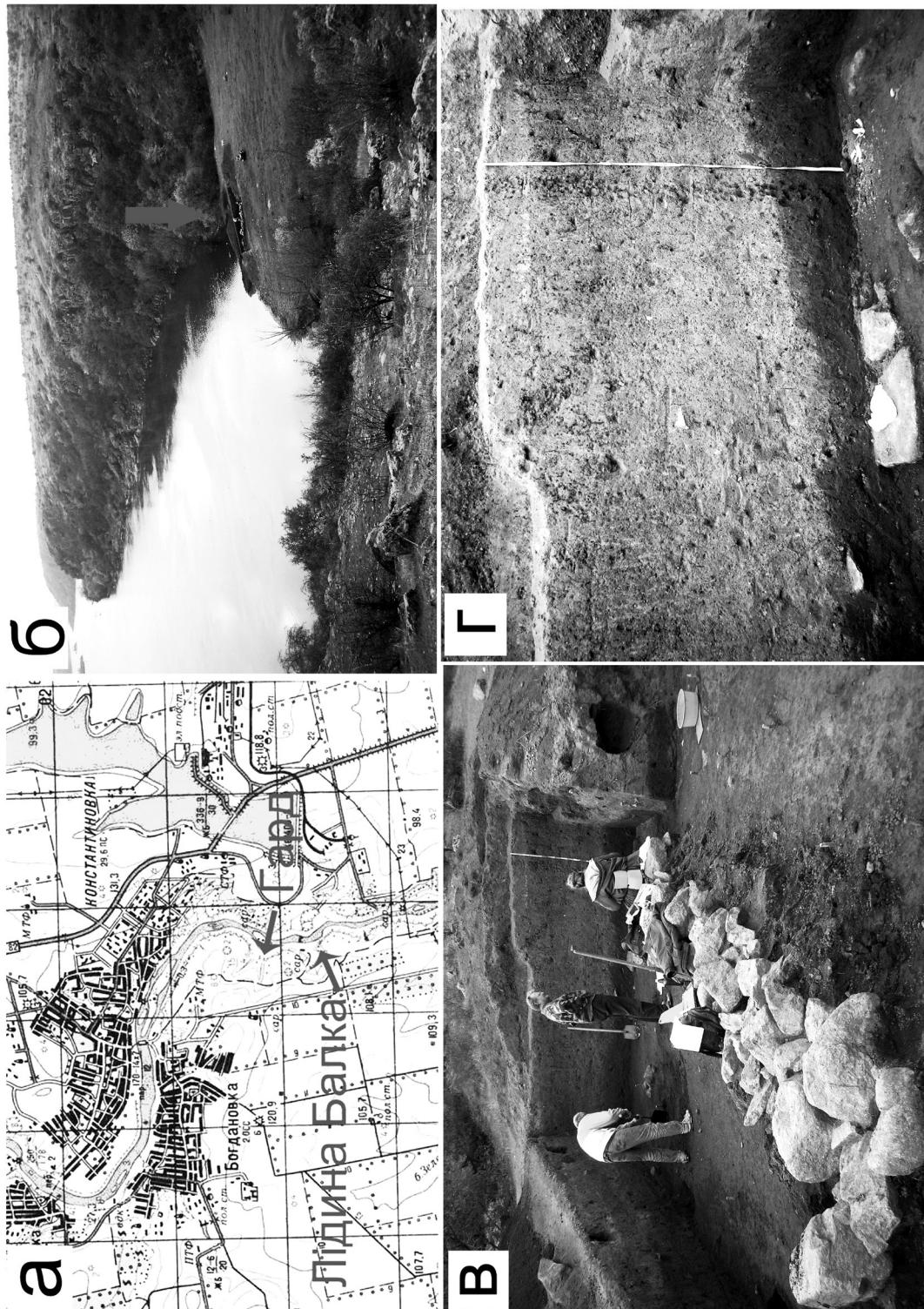

Рис.1: а) розташування пам'яток Гард і Лідина Балка на топографічній карті; б) місцезнаходження археологічного голоценового розрізу Гард і оточуючі ландшафти;
в) роботи на розрізі Гард; г) розчистка голоценових ґрунтів і відкладів на пам'ятці Гард

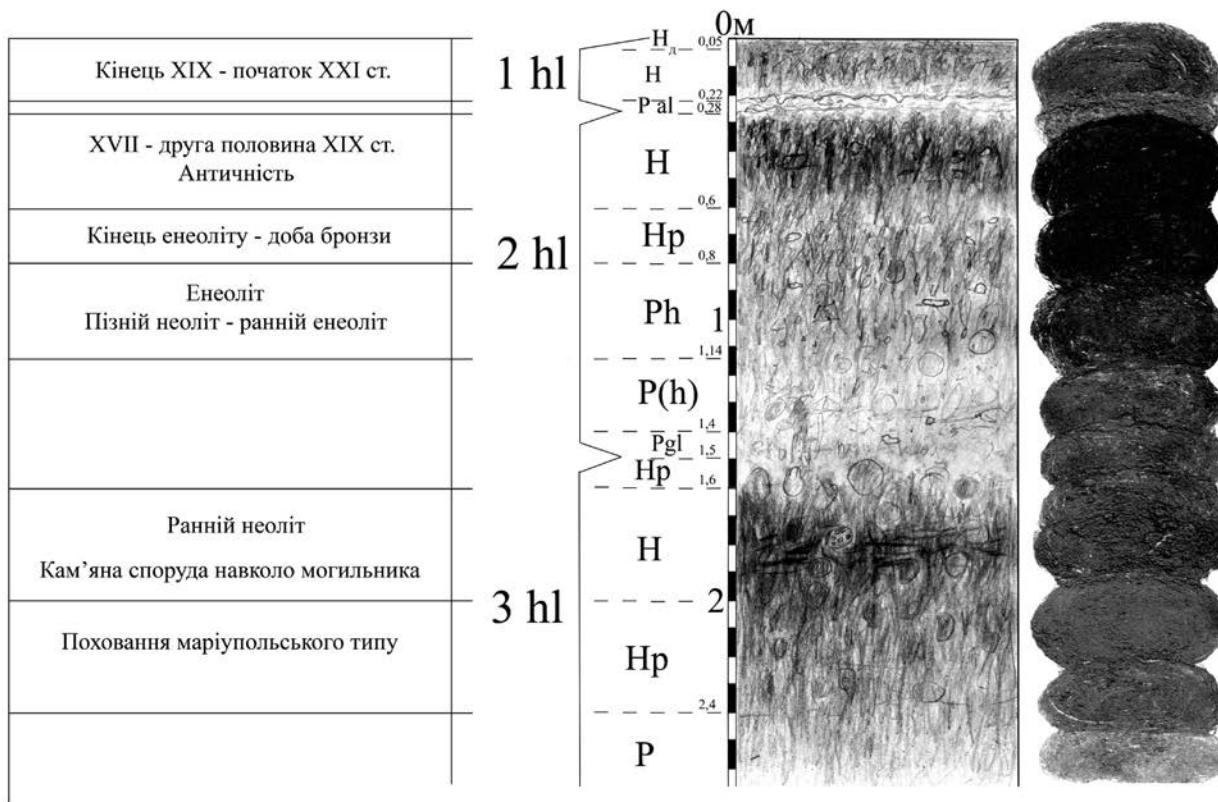

Рис.2. Польова зарисовка голоценових відкладів на археологічному розкопі в урочищі Гард з примазками натуального матеріалу (за Ж.М. Матвіїшиною) та кореляцією шарів з археологічними знахідками.

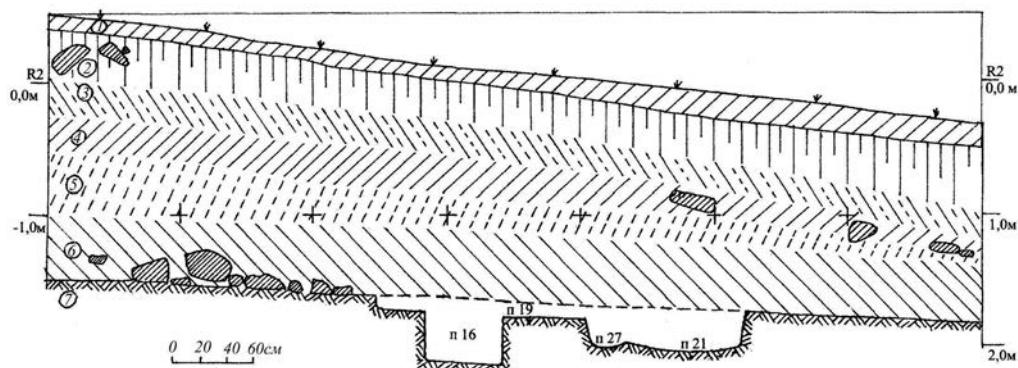

Рис.3. Розріз північної стінки розкопу 2011 р., що проходить через поховання №№ 16, 19, 27 та 21 могильника маріупольського типу (за М.Т. Товкайлом).

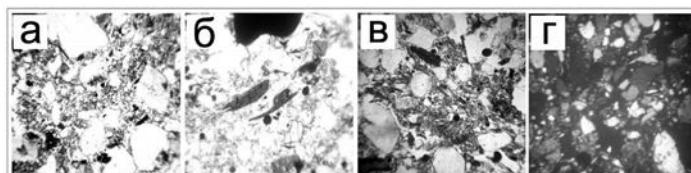

Рис. 4. Мікробудова гумусового горизонту верхнього голоценового ґрунту: а) пухке складення, з агрегатами високих порядків і розвинутою сіткою пор; б) залишки рослин (грубий гумус); в) гумусово-глиниста плазма, переважають піщані та пилуваті зерна, гумус в грудочках і згустках; г) мікробудова в схрещених ніколаях, маса вилужена від карбонатів.

Зб. 70; а, б, в – нік. II; г – нік +

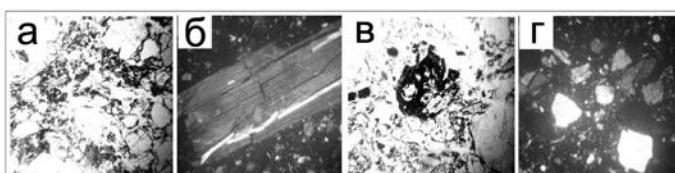

Рис. 5. Мікробудова гумусового горизонту другого з поверхні ґрунту: а) складні мікроагрегати до IV порядку, основа агрегатів – згустки і грудочки гумусу; б) фрагмент деревини; в) мікроорштейн; г) піщано-плазмова елементарна мікробудова, вилужена маса.

Зб. 70; а, в – нік. II; б, г – нік +

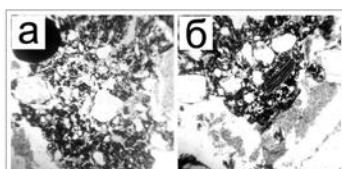

Рис. 6. Мікробудова гумусово-перехідного горизонту другого голоценового ґрунту: а) губчаста мікробудова, складні мікроагрегати, піщані зерна; б) кварцові зерна мінерального скелету і фрагмент корінця рослини, у нижній частині – каналоподібна пора. Зб. 70; нік. II

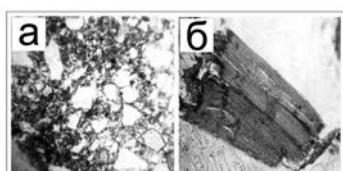

Рис. 7. Мікробудова Ph горизонту: а) губчаста мікробудова; б) фрагмент деревини. Зб. 70; нік. II

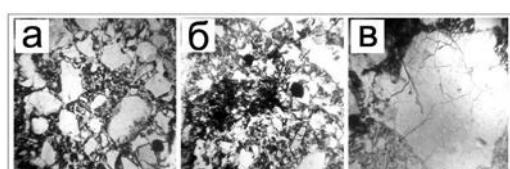

Рис. 8. Мікробудова перехідного до породи горизонту другого голоценового ґрунту: а) супіщаний склад матеріалу; б) екскременти червів у ґрутовій масі; в) крупне уламкове зерно кварцу.

Зб. 70; нік. II

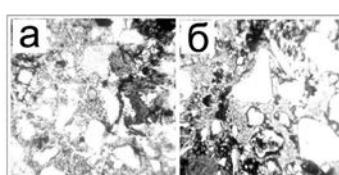

Рис. 9. Мікробудова ґрунтоутворювальної породи другого голоценового ґрунту. Супіщаний матеріал.

Зб. 70, нік. II

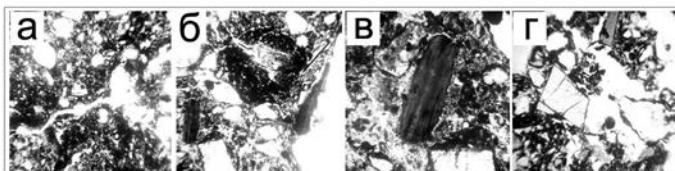

Рис. 10. Третій (нижній) голоценовий ґрунт. Мікробудова гумусового горизонту: а) округлі органо-глинисті агрегати, слабко розвинута сітка внутрішньоагрегатних пор, поритріщини; б) заливисто-марганцеве новоутворення, фрагменти деревини; в) залишки деревини, прості та складні мікроагрегати; г) уламки гірських порід.

Зб. 70 (а, б, г), зб. 140 (в); нік. II

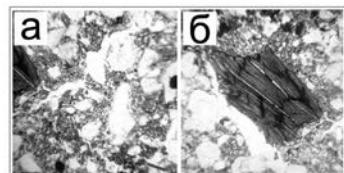

Рис. 11. Третій голоценовий ґрунт. Мікробудова перехідного горизонту: а) пухка мікробудова маси; б) скалки деревини.

Зб. 70; нік. II

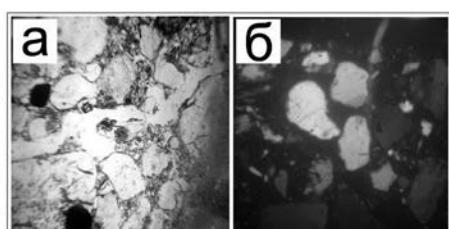

Рис. 12. Мікробудова ґрунтоуттворюючого горизонту третього зверху голоценового ґрунту: а) піщано-плазмова елементарна мікробудова; б) обкатані піщані зерна кварцу, маса вилужена від карбонатів.

Зб. 70; а – нік. II, б – нік. +

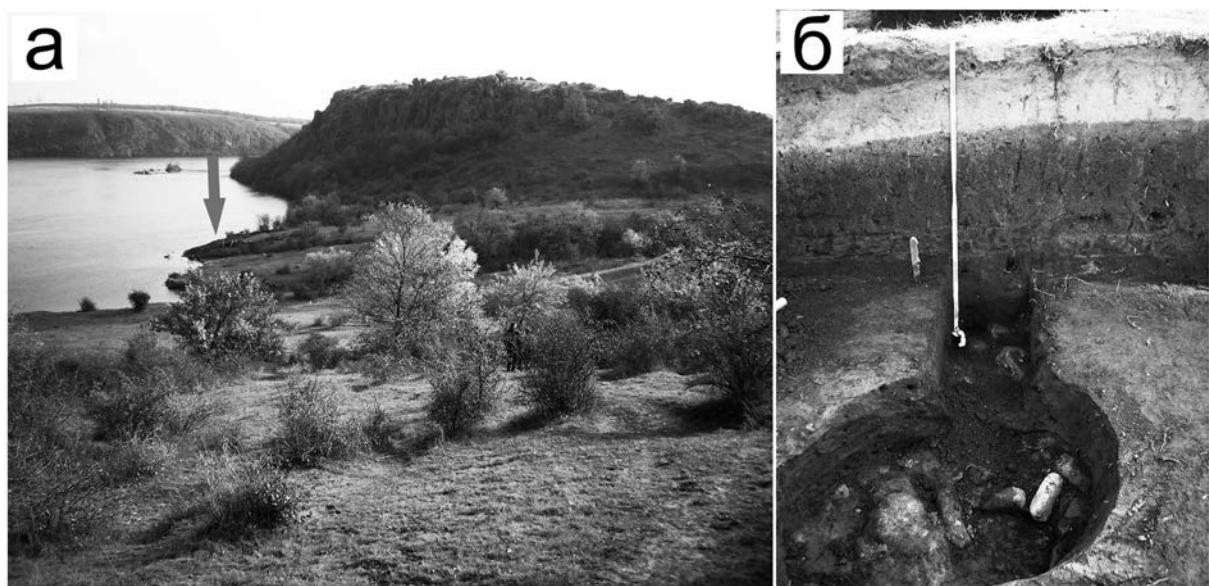

Рис.13: а) місцезнаходження археологічного голоценового розрізу Лідина Балка і оточуючі ландшафти; б) розчистка голоценових ґрунтів і відкладів на пам'ятці Лідина Балка.

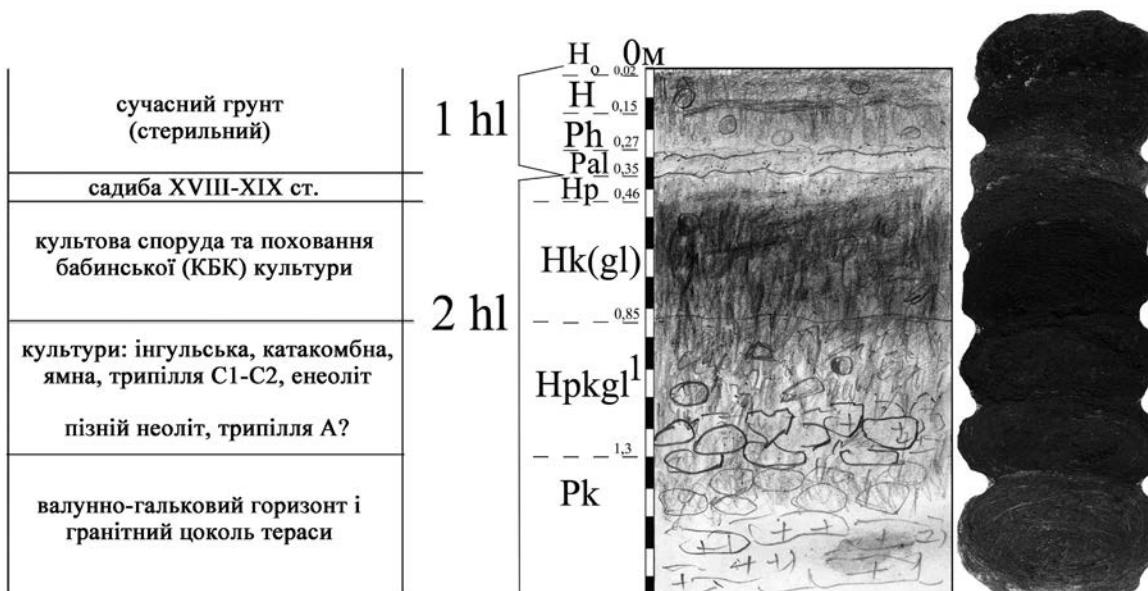

Рис.14. Польова зарисовка голоценових відкладів на археологічному розкопі в Лідиній Балці з примазками натулярного матеріалу (за Ж.М. Матвіїшиною) та кореляцією шарів з археологічними знахідками.

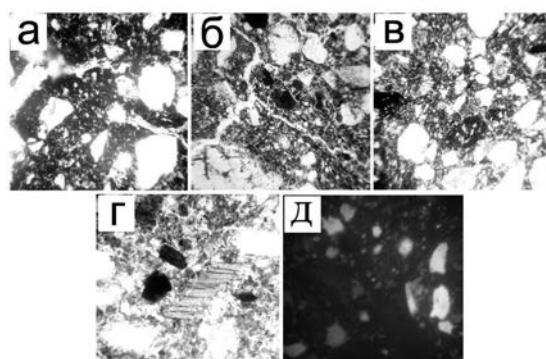

Рис. 15. Мікробудова гумусового горизонту верхнього голоценового ґрунту на пам'ятці Лідина Балка: а) ділянки профарбовані гумусом зі складними мікроагрегатами; б) фрагментарна будова маси; в) округлі мікроагре-гати та мікроорштейн; г) різноманіття зерен мінерального скелету; д) вилуженість маси від карбонатів. Зб. 70; а-г – нік. II; д – нік +

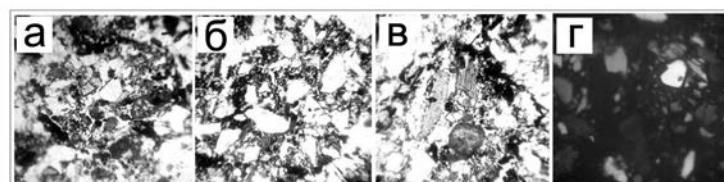

Рис.16. Лідина Балка. І (верхній) ґрунт. Мікробудова гумусово-перехідного горизонту: а, б) складна мікроагрегованість, пухке складення; в) різноманіття мінерального скелету (кварц, слюда, рогова обманка); г) мікробудова в поляризаційному світлі.
Зб. 70; а, б, в – нік. II, г – нік. +

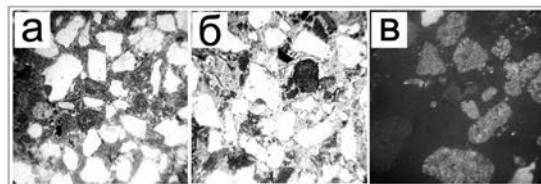

Рис. 17. Лідина Балка. I (верхній) ґрунт. Мікробудова горизонту породи: а, б) алювіальний супісок з окремими агрегатами між зернами; в) супісок в поляризаційному світлі.
Зб. 70; а, б – нік. II; в – нік +

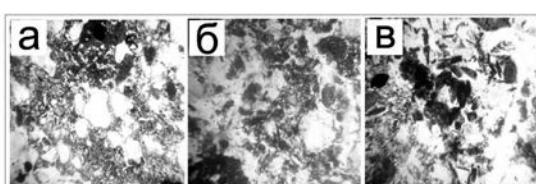

Рис. 18. Лідина Балка. II голоценовий (нижній) ґрунт. Мікробудова гумусового (перехідного до верхнього ґрунту) горизонту: а, б) складні мікроагрегати, згустки і грудочки гумусу, плазма з диспергованим гумусом; в) екскременти ґрунтової фауни.
Зб. 70, нік. II

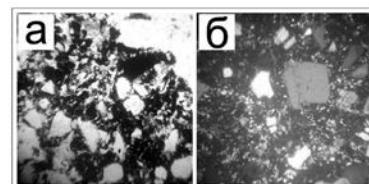

Рис. 19. Лідина Балка.
II голоценовий (нижній) ґрунт.
Мікробудова гумусового
горизонту: а) складні мікро-
агрегати; б) мікробудова у
поляризаційному світлі.
Зб. 70; а – нік. II; б – нік +

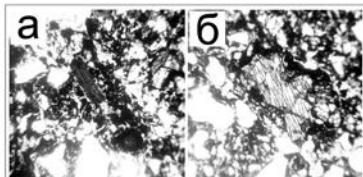

Рис. 20. Лідина Балка. II голо-
ценовий (нижній) ґрунт. Мік-
робудова гумусово-перехід-
ного оглеєного горизонту:
а) складні агрегати, розвинута
сітка пор, залишки рослин;
б) крупний фрагмент породи
(слюда) з гумусово-глинисти-
ми плівками навколо.
Зб. 70; а, б – нік. II

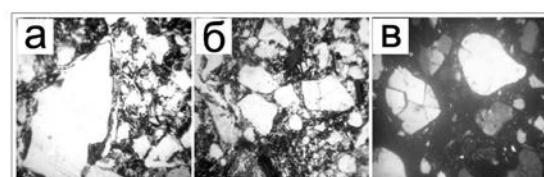

Рис. 21. Лідина Балка. II (нижній) ґрунт.
Мікробудова горизонту породи:
а, б) піщані уламки кварцу з cementовані
суглинковим матеріалом; в) мікробудова
у поляризаційному світлі.
Зб. 70; а, б – нік. II, в – нік.+

Шидловський П.С., Слєсарев Є.С.

ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КРЕМ'ЯНОГО КОМПЛЕКСУ РАННЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БЕРНАШІВКА I

У статті публікується численна колекція крем'яних виробів з нових розкопок відомого ранньотрипільського поселення Бернашівка на Середньому Дністру. Розглядаються питання генези своєрідного крем'яного комплексу пам'ятки.

Вступ

Однією з класичних пам'яток раннього Трипілля є поселення Бернашівка I, виявлене в ході робіт Середньодністровської експедиції ІА АН УРСР у 1969 р., розташоване на останці першої надзаплавної тераси лівого берега Дністра при впадінні в нього р. Жван, на південно-західній околиці с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. (Євдокимов, Збенович 1973). Результатом опрацювання матеріалів з розкопок В.Г. Збеновича 1972-1975 рр. стало видання двох монографій, присвячених ранньому етапу трипільської культури на території Подністерья (Збенович 1980; 1989).

Дослідження поселення було поновлено у 2009 р. в зв'язку з будівництвом Дністровського гідрорузула Дністровською комплексною експедицією під керівництвом Д.К. Чорновола (Чорновол, Пічкур, Дяченко та ін. 2009). Було отримано радіокарбонну дату в межах 4702-4526 cal BC (OxA 22516), яка засвідчила, що на даний момент Бернашівка є однією з найдавніших пам'яток Трипілля А — Прекукутень. Радіовуглецеві дати, отримані в Київській лабораторії (в межах 5610-5300), ще більше піддавнюють це поселення (Rassamakin 2012, р. 22-23).

Крем'яний комплекс, виявлений під час досліджень об'єкту під назвою «Площадка №8», заслуговує на особливу увагу, з огляду на значну чисельність виробів, а також специфіку об'єкту, визначену в ході дослідження (Пашкевич, Чорновол 2015). Крем'яні вироби складають більшість артефактів колекції, що не дивно для пам'яток Середнього Подністерья, де наявні великі родовища місцевої сировини. Попередні результати аналізу виробничого інвентарю, в тому числі й крем'яного комплексу з новітніх досліджень пам'ятки, частково вже опубліковано (Слесарев, Радомський, Шидловский 2014; Шидловський, Слесарев 2015).

На даний час опрацювано лише частину матеріалу з площинки №8 з розкопок 2009 року. Хоч повна публікація крем'яних комплексів поселення з досліджень 2013 р. ще попереду, вважаємо за необхідне представити частину добутих матеріалів, з огляду на те, що вони в цілому відображають основні індекси категорій виробів загалом на поселенні, а їхня кількість дає змогу провести повноцінний техніко-типологічний аналіз.

Shidlovsky P.S., Slesarev Ye.S.

TECHNOLOGICAL PARTICULARITY OF FLINT COMPLEX FROM THE EARLY TRIPILYA BERNASHIVKA I SETTLEMENT

«Площадка №8» виділяється з-поміж інших житлових об'єктів поселення Бернашівка I перш за все більшою кількістю крем'яних виробів. Так, за даними В.Г. Збеновича, скупчення кременю поряд із площинками, визнані як місця для обробки сировини та виготовлення знарядь праці, нараховують зазвичай по декілька сотень виробів, тоді як на самих площинках крем'яні комплекси нараховують від 600 до 1000 виробів (Збенович 1980 с. 18-46). Впадає у вічі, що в колекції В.Г. Збеновича лише 16% відщепів та пластин не мають слідів обробки та використання (тобто є виробничими відходами). Наявність значної кількості відходів виробництва та знарядь праці як на самій площинці, так і на прилеглій території, свідчить про певну господарську специфіку цього об'єкту.

Слід відзначити присутність уламків крем'яних жовен безпосередньо на долівці об'єкту. Комплекс крем'яних виробів свідчить про повний цикл обробки сировини: в колекції присутні пренуклеуси, нуклеуси на останніх етапах утилізації, знаряддя праці та мікроінвентар. Зрозуміло, що кількість деяких категорій виробів (мікрорізці, мікроліти) цілком залежатиме від методики дослідження (проведення промивки у 2009 р.), і тому буде досить сильно варіювати на різних ділянках пам'ятки, яка досліджувалася різними археологами. Приміром, за результатами розкопок В.Г. Збеновича, з площинці, на якій знаходилося шість площинок, виявлено лише 5 мікролітів (Збенович 1980 с. 79, рис. 56).

Унікальність цього комплексу полягає в тому, що один з об'єктів дав серію мікролітів і заготовок на різних стадіях виготовлення та беззаперечні свідоцтва виробництва цих мікролітів на місці — наявність мікрорізців.

Отже, нема сумніву, що об'єкт був пов'язаний із господарською діяльністю, специфікою якої була первинна обробка крем'яної сировини та виготовлення знарядь праці, внаслідок чого в культурному шарі накопичилася значна кількість пренуклеусів, дебітажу, уламків, а також неутілізованої сировини. Висока інтенсивність виробничого процесу на цій ділянці значно обмежила виконання на ній мешканцями поселення інших функцій та інших форм життєдіяльності.

Крем'яний комплекс поселення

Для підрахунків індексів категорій виробів та складання статистичної таблиці були використані лише матеріали об'єкту «Площадка №8 2009 р.», щоб уникнути потрапляння крем'яних виробів інших епох (наприклад з наявного на пам'ятці пізньотрипільського шару) та спотворення показників підйомним матеріалом. Слід відзначити, що в загальній статистичній таблиці не враховувалися лусочки розміром до 2 см. Це спричинено тим, що більшість їх отримано в результаті промивки ґрунту, здійсненої при дослідженні тільки цієї площасти. Тому для повноцінності порівняльного аналізу з іншими об'єктами пам'ятки, а також для можливості використання отриманих статистичних даних при опрацюванні інших пам'яток, ця категорія виробів, кількість якої завжди буде залежати від якості методики розкопок, свідомо вилучена з підрахунку індексів комплексу.

Основні статистичні показники об'єкту подаються в таблиці:

<i>Головні категорії</i>	<i>Підвиди</i>			<i>Кількість, %</i>
Відщепи		1832	70,4% від відходів	
Пластини		640	24,4%	
Нуклеуси		127	4,9%	
	пренуклеуси	7		
	1-площ. д/відщепів-16 д/пластин-4	20		
	2-площ.	10		
	відтискні	7		
	аморфні	17		
	нуклеподібні	66		
Первинна обробка		2599	83% від комплексу	
Ретушовані відщепи		140	26,2% від знарядь	
Оброблені пластини		114	21,2%	
	Рет. макропластини	2		
	ретушовані пластини	36		
	ретушовані пластинки	56		
	tronkovani пластини	20		
	(з них вкладнів – 26)			
Скребачки		154	29,3%	
	кінцеві на відщепах-38 на пластинах - 5	43		
	кінцево-бічні	47		
	бічні	49		
	округлі	9		
	по черевцю	6		
Скобелі		30	5,7%	
Ножі		13	2,5%	
Рубальні знаряддя		12	2,3%	
Проколки	на відщепах на пластинах	2 14	16	3%
Мікроінвентар		52	9,8%	
	мікрорізці	18		
	трапеції	2		
	паралелограми	14		
	фрагменти	9		
	заготовки	3		
	пласт. з притуп краєм	6		
ВСЬОГО виробів	з вторинною обробкою	531	17% від комплексу	
ЗАГАЛОМ		3130		

Для виготовлення крем'яних виробів мешканці поселення використовували переважно місцевий досить низької якості кремінь, що походить з крейдових (сеноманських) шарів, а також перевідкладений крем'яний щебінь, річкову гальку та валуни. Слід відмітити, що верхньокрейдові відклади безпосередньо підстеляють культурний шар поселення і фіксувалися на рівні 1,35-1,5 м від поверхні (Євдокимов, Збенович 1973 с. 62). Ця сировина відзначається вапняковою кіркою, сірим і світло-сірим кольором всередині та значною кількістю вапнякових включені у своєму складі. Незначна частина виробів виготовлена з світлого, білястого кременю, більш зернистого по структурі, але без включень. Досить низька якість крем'яної сировини, з одного боку, та відсутність її дефіциту, з іншого, зумовила певну недбалість у первинній обробці, що проявляється в значній кількості нуклеподібних уламків та безсистемних відщепів.

Нуклеуси представлені декількома типами, серед яких наявні одно- та двоплощадкові призматичні для

відщепів і пластин (рис. 1: 3), аморфні для відщепів та регулярні «відтисні» для пластин (рис. 2-4: 11-12). Аморфні, безумовно, є рештками утилізованих нуклеусів інших типів. Одноплощадкові для пластин — ортогнатні, часто з залишками ребра.

Наявність різних типів нуклеусів передбачає паралельне існування «нерегулярної» та «регулярної» ліній отримання заготовок в первинній техніці Бернашівки. Перша була спрямована на отримання відщепів та нерегулярних пластин з призматичних і аморфних нуклеусів за допомогою досить жорсткого відбійника. Про це свідчать широкі площинки сколів (переважно гладкі, рідше — двогранні), рельєфні відбивні горбки заготовок, а також значна кількість нуклеподібних уламків, що були використані в якості відбійників. В колекції представлена і досить значна серія відбійників, в якості яких виступали спрацьовані нуклеуси, а також гальки з характерною зірчастою забитістю кінців (рис. 1: 1-2).

Оформлення нуклеусів починалося з обробки жовна кременю у вигляді біфасу та формування відбивної площинки (рис. 1: 4). Первінні складають 13,8% від усіх відщепів. Таким чином, утворювалось два ребра, з одного з яких починається процес зняття заготовок. Реберчасті сколи складають 5,3% від усіх сколів. Для комплексу характерне повздовжнє сколювання: нуклеуси, виключаючи аморфні, представлені переважно одноплощадковими (29 екз.) і поодинокими двоплощадковими зустрічного сколювання, які є наслідком редукції перших (рис. 2: 3). Про це свідчить досить високий відсоток повздовжніх відщепів — 46,7%, в той час як вторинних відщепів інших типів 28%, а біподовжніх всього 3% від усіх відщепів. При отриманні вторинних напівфабрикатів практично не використовувались прийоми редукції карниза, абразивної пришліфовки краю та ізолювання площинки нуклеусів. Натомість, при редукуванні площинки в процесі виготовлення широко застосовувалось підживлення її, про що свідчить значна кількість авіважів — 2,2% від відщепів (рис. 4: 1-10). Відщепові та нерегулярні пластинчасті заготовки використовувались в якості напівфабрикатів для виготовлення основної кількості знарядь праці — ретушованих відщепів та пластин, скребачок, рубальних знарядь, скобелів, ножів, проколок тощо. Відсоток знарядь на відщепах складає 66,6%.

Наступною категорією виробів є пластинчасті заготовки (24,4% від усіх відходів), що поділені на макропластини (шириною більше 2-х см), середньоширокі пластини (від 1,2 до 2 см), пластинки (від 0,7 до 1,2 см) та мікропластини (ширина яких до 0,7 см). Серед пластинчастих наявні реберчасті сколи та незначна кількість первинних (4,3% від усіх пластинчастих). Макропластини (10,4% від усіх пластинчастих) мають переважно аморфні, нерегулярні обриси, часто з безсистемним ограненням та з залишками кірки на спинці. Найбільшою кількістю серед пластинчастих представлені середньоширокі платини (38,5%), меншою мірою — пластинки (33,3%). Особливістю комп-

лексу є незначна кількість мікропластин (13,5%), більшість яких є видовженими лусочками і не виступали в якості заготовок для подальшої утилізації. Загалом, пластинчасті заготовки, переважно повздовжні, поділяються на регулярні відтисні та нерегулярні. Серед макропластин регулярні практично відсутні. Значно більше їх серед пластин та пластинок — з піковим кількісним значенням в межах 0,9-1,7 см по ширині. Є підстави стверджувати, що частина пластин та пластинок використовувалася мешканцями поселення без додаткової обробки, про що свідчить заполірованість країв у деяких з них; однак без додаткового трасологічного аналізу віднести їх до категорії знарядь досить проблематично. Особливо це стосується медіальних частин регулярних пластин, які цілком могли бути використані в якості вкладів ріжучих знарядь. Індекс пластинчастості складає 26,3%.

Найчисленніша категорія виробів на відщепах — скребачки (29,3% від усіх виробів з вторинною обробкою) — досить різняться за способом виготовлення. Серед них виділяється група знарядь з робочим краєм, сформованим по черевцю (4% від усіх скребачок) (рис. 5: 4-5, 21). Переважна більшість скребачок з робочим краєм по спинці є бічними та кінцево-бічними (65,4%), серед яких наявні подвійні (рис. 5: 1, 3, 7, 12, 17, 22). Меншою мірою представлені кінцеві (29%) та округлі скребачки (7,6%) (рис. 6). Особливістю скребачок на відщепах є використання досить похилого ретушування краю заготовки — тільки на деяких виробах спостерігається високе обрубувальне ретушування (Рис. 6: 12, 17, 19-21).

Відщепові заготовки використовувались і для інших категорій знарядь — скобелів, ретушованих відщепів, ножів, різців. До категорії ретушованих відщепів (26,2% від усіх знарядь) віднесено вироби з крайовим ретушуванням. Основним типом заготовки для них були повздовжні відщепи правильних підвалинних обрисів.

Досить представницьку групу (5,7%) складають скобелі на відщепах з сформованими віймками. Інша категорія виробів — рубальні знаряддя (2,3%), виготовлялись з масивних відщепів та уламків. Їх краї оформлялися стрімкою, часто зубчастою ретушшю (рис. 7: 10).

Серед виробів з вторинною обробкою виділяється також серія ножів (2,5%) — масивних нерегулярних відщепів та пластин, оформлені похилим двоступеневим ретушуванням робочого краю як по спинці, так і по черевцю (рис. 7: 4-5, 7-9). На цих знаряддях часто присутній акомодаційний елемент на протилежному до робочого краю.

Слід відмітити морфологічну несталість виробів з різцевим сколом. Серед них виділяється група різців: два серединних, один — бічний ретушний і один на куті зламаної заготовки. Різці не складають вираженої серії і мають досить аморфний вигляд (рис. 8: 1-4). Досить цікавими виявилися знахідки (підйомний матеріал) двох великих «різаків» — масивних видовжених відщепів з різцевим сколом по

черевцю, що сформував лезо, та з поперечним крутобитим краєм — акомодаційним елементом. На лезі цих знарядь спостерігаються сліди залошенності від використання (рис. 8: 5-6).

Нерегулярні пластини використовувалися для виготовлення різноманітних категорій знарядь — ретушованих та тронкованих пластин, проколок, кінцевих скребачок. Серед перших виділяється група виробів з альтернативною тронкацією дистального кінця заготовки (рис. 9: 13, 15-18). На нашу думку, такі вироби функціонально могли виконувати роль різців, з огляду на відсутність морфологічно вираженої серії останніх у колекції, з одного боку, і наявності великої кількості обробленої кістки — з іншого.

Серед виробів з вторинною обробкою слід відмінити проколки (3% виробів з вторинною обробкою), до яких віднесено знаряддя, виготовлені переважно на пластинках з виділеним ретушшю жальцем (рис. 9: 1-3, 6-10; 10: 1-5). Робоча частина цих виробів зазвичай сформована стрімким ретушуванням, часто альтернативним, на дистальніх кінцях заготовок. У залежності від заготовок, проколки поділяються на дві групи — довгі на пластинках та короткі на відщепах (всього 2). Частина виробів представлена фрагментами робочих частин таких знарядь. До цієї категорії віднесено і фрагменти свердел.

З метою забезпечення потреби у регулярних пластинчастих заготовках (здебільшого для специфічних категорій знарядь — мікролітів та вкладнів серпів) застосувалась відтискна технологія отримання напівфабрикатів, сутність якої полягала у використанні відтисків одноплощадкових нуклеусів для середньошироких пластин та пластинок. Розміри таких нуклеусів — переважно односторонніх, з фасетованою площинкою — коливаються в межах 6,0-9,5 см. Технологічний аспект отримання пластинчастих напівфабрикатів у цій техніці передбачав певне закріплення нуклеусів, в зв'язку з чим їх тильна сторона сплющувалася, а бічні часто підправлялися поперечними сколами з тилу. Переважна більшість нуклеусів є односторонніми, хоча наявні й екземпляри з круговим зняттям по всьому периметру площинки, що давало цим ядрищам характеру конічних (рис. 2: 3-4). Для отримання чергової пластинчастої заготовки, попередньо робилася фасетка на площинці нуклеуса з боку робочої поверхні, виймка якої і слугувала місцем прикладення відтискника. Редуктування, абразивне шліфування карнизу нуклеуса чи ізолювання площинки сколу не застосовувалося.

Результатом утилізації відтисків нуклеусів було отримання серії середньошироких пластин та пластинок з регулярним ограненням спинки та паралельними краями. Слід відзначити, що відтиск практично не застосовувався для отримання макропластин, серед яких тільки поодинокі екземпляри можуть бути віднесені до регулярних. Доля відтисків середньошироких пластин та пластинок складає 33,6%, від усіх пластинчастих з піковим значенням в межах 0,9 — 1,7 см по ширині.

Такі напівфабрикати слугували заготовками для виготовлення різних типів знарядь — мікролітів, вкладнів, інколи проколок. Вкладні до серпів виготовлялися переважно з середньошироких пластин та пластинок розмірами 1,1-1,7 см по ширині (з незначним відхиленням) шляхом фрагментації — відділення дистальної та проксимальної частин заготовки (рис. 10: 6-30). Довжина самого вкладня часто контролювалася шляхом поперечного тронкування одного з кінців медіальної частини (рис. 10: 9, 11, 14-19). Однак, значна частина вкладнів не зазнала подальшої обробки, і визначається завдяки наявності макрослідів від використання — ретуші від утилізації або заполіровані краю. Слід зазначити, що яскравий люстр спостерігається на досить незначній кількості виробів, але в тих випадках де це можливо простежити, його розташування має кутовий характер, що свідчить про використання цих виробів у набірних серпах «каранівського» типу (рис. 10: 9, 20-21, 23, 25).

Надзвичайно уніфікованим виглядає мікроінвентар пам'ятки (блізько 10% від усіх виробів з вторинною обробкою), представлений мікролітами, відходами іхнього виробництва та фрагментами. До відходів виробництва мікролітів віднесено 10 мікрорізців, що є переважно дистальними, рідше — проксимальними частинами пластинок (рис. 11: 1-18) Набір мікролітів представлений асиметричними паралелограмами, іхніми фрагментами та двома трапеціями, що виготовлялися на медіальних частинах пластинок, розмірами переважно 1,0-1,3 см по ширині.

Асиметричні паралелограми мають один гострий кут, скосений напівстрімким ретушуванням, іноді плавним (бойова частина мікроліту) (рис. 11: 25-47). Інший кут формувався діагональним поперечним тронкуванням заготовки. Бойова частина розташована переважно на дистальному кінці пластинчастої заготовки, в поодиноких випадках — на проксимальному. Цілі вироби помітно варіюють по довжині — від досить коротких наконечників до видовжених.

Особливість у виготовленні паралелограмів полягає в досить плавному ретушуванні краю заготовки, що переходить у гострий кут бойової частини (елемент сегмента) та скісним тронкуванням протилежного кінця. Кінці сформовані шляхом використання мікрорізцевої техніки, про що свідчить серія мікрорізців, відокремлених як з дистальних, так і з проксимальних кінців напівфабрикатів. Мікрорізцева фасетка на мікроліті затим ретушувалася, тому її можна простежити тільки на окремих екземплярах (рис. 11: 47). Частина мікролітів має сліди пошкодження — нерівні фасетки по черевцю, або відламані кути. Однак останні пошкодження цілком могли виникнути і в процесі невдалого виготовлення самого мікроліту — наявні самі кінчики кутів (рис. 11: 25-27, 29, 31, 35). Деякі вироби можна віднести до незакінчених мікролітів — це або частково ретушуваний край заготовки, або оформлена дистальна частина мікроліта (рис. 11: 49-52). В колекції наявні всього лише дві середньоширокі трапеції, виготовлені шляхом напівстрімкого ре-

тушування перетинів регулярних пластинок (рис. 9: 23-24).

Крім виробів із кременю, з площини об'єкту походять різноманітні шліфовані знаряддя зі сланцю та опоки. Ці вироби переважно використовувалися в роботі з деревом (тесла), рідше трапляються мотики. Досить складно точно визначити функціональне призначення шліфованих знарядь, без трасологічного аналізу (рис. 12).

Вироби з кістки та рогу — голки, проколки, розминачі швів (лощила для шкіри), ножі з ікол кабана. Для виготовлення останніх використовувалися дугоподібні пластини, вирізані з емалі нижніх ікол тварин (рис. 13: 19-20, 22). Їх поверхня спрацьована й заполірована. Один із таких виробів має округлий отвір, скоріше за все для закріплення в руків'ї (рис. 10: 22). Голки та проколки є найчисленнішими категоріями виробів із кістки — виготовлені вони з трубчастих кісток дрібних ссавців, кінчики яких добре заточені та загострені на кінці (рис. 13: 1-14).

Дискусія

Використання відтижкої техніки отримання пластинчастих напівфабрикатів потоншених розмірів (0,9–1,7 см шириною), які використовувалися в якості заготовок переважно для вкладнів серпів та мікролітів — особливість комплексу Бернашівки I, що, за характером первинної обробки, зближує це поселення з іншими пам'ятками кола ранньоземлеробських культур, для яких характерний «пізньомікролітичний» набір виробів (Даниленко 1974, с. 10-11). Подібну схему виробництва знарядь можливо відтворити і для інших пам'яток раннього Трипілля (Сорокин 1992, с. 108-109). Ромбоподібні мікроліти зафіксовані на поселеннях раннього Трипілля — Прекукутені: Ісаакове на Пруті, Сабатинівка II, Олександрівка в Подністерьї та Гайворон у Побужжі, матеріали яких потребують окремого вивчення (Даниленко, Макаревич 1956, с. 137; Даниленко 1974, с. 11; Скаун 1978, с. 16; Sorochin 2000, р. 51-52). Поодинокі паралелограми зустрічаються в комплексах БДК Пугач та Гард (Товтайло 2008, с. 145-148; 2010, с. 209-223).

Загалом простежується значна подібність щодо технології обробки кременю з пам'ятками буго-дністровської культури, особливо з середнім та пізнім етапами її розвитку, коли в крем'яних комплексах зникають кукрецькі елементи — кукрекські вкладні та мікропластини з притупленим краєм. На пізніх пам'ятках БДК значно зменшується доля мікропластин та нуклеусів для їхнього виготовлення, що характерно і для Бернашівського комплексу. Відмінністю технології первинної обробки у Бернашівці є хіба що відсутність сплющених «гребениківських» нуклеусів.

Вироби з вторинною обробкою БДК також представлені переважно скребачками та ретушованими відщепами, з невеликою часткою різців та мікролітів. Щодо останніх, то в середньому та пізньому етапах БДК, на прикладі пам'яток Пугач та Гард, спостерігається збільшення долі паралелограмів, разом із за-

стосуванням мікрорізцевої техніки, при домінуванні середньошироких трапецій як основного типу мікролітів (Гаскевич 2003).

З огляду на вищезазначене, постає питання взаємозв'язку двох культур, враховуючи хронологічну та територіальну близькість пам'яток цих спільнот, яка підтверджена наявністю ранньотрипільських матеріалів на пам'ятках БДК (Шапошникова, Товтайло 1989, с. 86-97). Можливі три гіпотетичні варіанти вирішення питання цієї взаємодії, результат якої якраз і міг проявитись в крем'яних комплексах обох спільнот:

1) Ранньотрипільська технологія, яка виглядає цілком сформованою, зі стандартизованим набором знарядь та відпрацьованими технологічними прийомами, без будь-яких елементів гребениківсько-кукрекського походження, виступала фактором впливу на технологію БДК, особливо на пізніх етапах її розвитку;

2) Технологія БДК стала одним із джерел формування ранньотрипільських комплексів, які є еволюційним продовженням БДК-традицій. Так, свого часу В.М. Даниленко та В.І. Маркевич на основі аналізу крем'яного інвентарю обох культур дійшли висновку щодо основної ролі БДК у формуванні різних категорій матеріальної культури РТК (Даниленко 1974, с.25; Маркевич 1974, с. 165);

3) Обидві технології мають спільні витоки у попередніх неолітических комплексах.

Дійсно, якщо ми звернемось до крем'яних комплексів тих культур, які традиційно вважаються висхідними для РТК — комплексу Боян-Джулеши, що склався на основі культури Боян та впливів фінальної фази культури лінійно-стрічкової кераміки (Збенович 1989, с. 176-178; Дергачев 1999, с. 179-181), то слід відмітити кардинальну відмінність їхньої технології, у порівнянні з Бернашівкою. Передусім впадає у вічі орієнтація на отримання універсальної заготовки для жниварських знарядь — широку пластину від 2,0 см шириною. У Бернашівці ж орієнтація на отримання максимально широкого вкладня не спостерігається, що характерно для багатьох ранньоземлеробських культур балкано-дунайського кола.

Помітними є відмінності і у вторинній обробці. Вкладні серпів — частини широких пластин, часто з тронкованими кінцями або у вигляді широких сегментів — виготовлялися з пластин 2-3 см шириною. Виробництво інших знарядь — різців, скребачок, анкошів — також було підпорядковане основній тенденції у техніці первинної обробки: поступовій утилізації широких пластин. Мікроліти — це середньоширокі трапеції, виготовлені з пластин, що мають у перетині 1-2 см. Ромбоподібні вироби відсутні, як і мікрорізцева техніка їх виготовлення (Comsa 1974, fig. 15-19; Мильян, Пічкур, Шидловський 2009). Таким чином, витоки крем'яного комплексу РТК навряд чи слід шукати в матеріалах Боян чи КЛСК.

Н.Б. Бурдо, аналізуючи керамічний комплекс Бернашівки, також вказала на те, що найбільше аналогій кераміка РТК (особливо кухонна, яка виступає тради-

ційним елементом культури) знаходить у пам'ятках типу Дудешт та культурах вінчанського кола в Прикарпатській Румунії; що більшість рис керамічного комплексу Прекукутені не можуть бути виведеними ані з КЛСК, ані з матеріалів фази Боян-Джулеши (Бурдо 2002, с. 152-155). Загалом же керамічний комплекс Бернашівки, за Н.Б. Бурдо, виглядає дуже синкретичним — таким, у якому простежуються прояви різних культурних спільнот на території карпато-дунайського регіону. На противагу цьому, крем'яний комплекс РТК виглядає дуже уніфікованим — як у технологічному відношенні, так і в мікронаборі, що знову ставить питання про ступінь інформативності різних категорій матеріальної культури та про використання різних культурозначальних ознак при віднесенні матеріалів до тієї чи іншої традиції.

Але відсутність серед карпато-дунайських спільнот аналога крем'яного комплексу РТК ще не свідчить про запозичення ранніми трипільцями місцевої технології в нових географічних умовах Подністерья та Побужжя. З нашої точки зору, для технології як БДК, так і РТК можливий спільний пращур, який безпосередньо вплинув на загальні тенденції в кременеобробці обох спільнот.

Ці можливі спільні витоки кременеобробної технології Бернашівки I та БДК слід шукати в комплексах фінальних пам'яток культурної спільноти Кріш, що побутувала у Подністерьї в попередню епоху. Д.Л. Гаскевич вважає, що у формуванні крем'яної індустрії БДК визначальним фактором була крішська культура, «що проявилося у схожому характері та синхронності змін у складі наборів крішських поселень та буго-дністровських пам'яток Побужжя і Подністерья у самчинський і, особливо, савранський періоди» (Гаскевич 2003, с. 149). Так, Н.Б. Бурдо стверджує можливість існування останніх крішських пам'яток на північно-східних окраїнах ойкумені цієї ранньоземлеробської культури, а також вказує на крішські елементи в кераміці Бернашівки (Бурдо 2002, с. 152-154). Останні поселення Кріш датуються 5300-5200 cal BC (Ehrich, Bankoff 1993, р. 381), хоч єдина дата з поселення Сакарівка 1 — 5480-5440 cal BC (Bln 2425) — відносить його до більш давнього часу (Ларина, Охрименко 2007, с. 99). З іншого боку, В.А. Дергачов калібрує цю ж саму дату в межах 4700 ± 50 cal BC (Дергачев 1999, с. 174-175), що робить її найбільш пізньою для цієї культури.

Тут слід звернути увагу на певні трансформації в технології обробки кременю у самій крішській спільноті, існування якої охопило значний територіальний і часовий простір. Крем'яні комплекси класичних пам'яток цієї культури відзначаються специфічною орієнтацією на використання якісних порід кременю, нуклеуси та заготовки з якого транспортувалися на досить значні відстані, наслідком чого була досить незначна кількість дебітажу на об'єктах. Переважна більшість знарядь — на широких ретушованих пластинах, виготовлених у техніці посиленого відтиску — свідчить про забезпечення продуктами розколювання

передусім землеробської галузі господарства. Інші категорії виробів (скребачки, різці, мікроліти) значно поступаються кількісно. Мікроінвентар характеризується виготовленням середньошироких трапецій (Kaczanowska, Kozlowski 2008, р. 12-13).

Однак на периферійних територіях розвитку цієї культури спостерігається поступовий занепад такої спеціалізованої техніки виробництва знарядь. Так, у середньому та верхньому Потисці виникає група пам'яток Сатмар, які демонструють переходійний етап між Кріш та Культурою альфельдської лінійної кераміки. Кременеобробка цих комплексів виявляє орієнтацію на використання місцевої крем'яної та обсидіанової сировини, переважання відщепової технології, переважання серед знарядь скребачок, використання відтискних нуклеусів для пластинок з подальшою їхньою утилізацією в якості вкладнів до набірних серпів та виготовлення мікролітів — симетричних і асиметричних трапецій. Автори дослідження цього явища використали для характеристики пам'яток з такими особливостями кременеобробки термін «медіолітичний» (Kaczanowska, Kozlowski 2008, р. 15-16). Крім того, вказується, що такі зміни відбувалися безпосередньо в середовищі самих носіїв культурних традицій і без впливу місцевого мезолітичного субстрату, між пам'ятками якого і ранньоземлеробськими комплексами існує значний хронологічний хіatus.

Значні паралелі з матеріалами групи Сатмар простежуються і для крішських пам'яток території межиріччя середнього Пруту та Реута в Молдові, де виявлено близько десятка пам'яток останніх фаз Крішу — Селиште, Білінчени Ной, Вішоара 1, Сакарівка 1. Крем'яні комплекси цих пам'яток відзначаються використанням місцевої сировини і характеризуються як нуклеусами для відщепів, так і для невеликими призматичними та конусоподібними нуклеусами для пластинок. Серед заготовок переважають відщепи. Геометричні мікроліти представлені різноманітними асиметричними трапеціями та ромбоподібними. Серед виробів із кістки — голки, ножі з ікол кабана.

З іншого боку, якщо у первинній техніці обробки та знаряддевому наборі існує певна подібність з неолітичними комплексами пізнього Кріш, то у мікроінвентарі проявляється своєрідність Бернашівки I. Так, отримання серії паралелограмів за допомогою мікрорізцевої техніки, зустрінуто вперше для цього культурного ареалу. Можливим генетичним попередником у використанні мікрорізцевої техніки є пам'ятка Цариград II на р. Реут, віднесена авторами публікації до раннього неоліту (Коваленко, Бодян 1999).

Ще разючіший контраст виявляє комплекс поселення з пам'ятками КЛСК, Гумельниці та розвинутого Трипілля, в яких переважає орієнтація на отримання регулярних макропластин з допомогою посиленого відтиску (Радомський, стаття в цьому збірнику). Так, вкладні серпів із поселення Йосипівка I (КЛСК) виготовлені в різний спосіб на основі використання широкої пластинчастої заготовки, шириною 2-3 см (Черновол, Пичкур, Шидловский и др. 2009, с. 258-263).

Розповсюдження посилено-відтискої технології в Європі відбувається внаслідок поширення впливу КЛСК на території Подунав'я — від Паризького басейну на заході — до Волино-Поділля на Сході. Трипільські племена були втягнуті у цей процес тільки на етапі В, в той час як ранні комплекси мають ще цілком мікролітичні ознаки.

Переорієнтація на макролітичні заготовки характерна для середнього та пізнього Трипілля, для якого спостерігається масове виготовлення широких макропластин, що слугували заготовками для серпів і були одним із основних предметів обмінних операцій між різними групами трипільців. Тим більше, що виготовлення інших знарядь праці часто пов'язане з поступовою утилізацією великих вкладнів до серпів (Budziszewski 1995, р. 167-170; Скаакун 2005, с. 71-72; Пічкур, Шидловський 2005, с. 116-118). Така переорієнтація всього процесу кременеобробки, метою якого було отримання якісної широкої пластини, пов'язу-

ється з високою роллю землеробського господарства у спільнотах розвиненого Трипілля. У цей же час, щоб компенсувати потребу в наконечниках стріл, почали використовувати струменеве ретушування, яке дозволяло отримати якісне двобічно-оброблене вістря з будь-якої заготовки (Нужний 1992, с. 20-21; Радомський, стаття в даному збірнику).

На сьогодні за мікронабором крем'яний комплекс Бернашівки I є найбільш уніфікованим для всього південно-західного ареалу неолітичних культур. Це можна пояснити декількома чинниками: 1) функціональною необхідністю у виготовленні саме такого типу наконечника конкретним майстром; 2) маємо справу з цілком складеним комплексом з відрізьованими технологічними й культурними стандартами. У будь-якому разі, слід розглядати технологію виробництва Бернашівки I не як «етап становлення», а як цілком усталений та стандартизований комплекс.

ЛІТЕРАТУРА

Бурдо Н.Б. Особенности керамического комплекса Прекукутень — Триполье А и проблема генезиса трипольской культуры // Stratum Plus. Земля Трипольяда. — СПб.-Кишинев-Одесса., 2001-2002. — С. 141-163.

Гаскевич Д.Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України. Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — К., 2003.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. Этноисторическое исследование. — К.: Наукова думка, 1974. — 176 с.

Даниленко В.М., Макаревич М.Л. Дослідження на II Сабатинівському ранньотрипільському поселенні в 1949 р. // АП УРСР. — 1956. — Т.6. — С. 134-144.

Дергачев В.А. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы // Stratum Plus. От Балкан до Гималаев: время цивилизаций. — СПб.-Кишинев-Одесса., 1999. — С. 169-122.

Євдокимов Г.Л., Збенович В.Г. Ранньотрипільське поселення поблизу с. Бернашівка на Вінниччині // Археологія. — 1973. - №10. — С. 61-65.

Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры). — К.: Наук. думка, 1980. — 178 с.

Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К.: Наук. думка, 1989. — 222 с.

Коваленко С., Бодян С. Цариград II — поселение раннего недолита на р. Реут в Молдове // Stratum Plus. От Балкан до Гималаев: время цивилизаций. — СПб.-Кишинев-Одесса., 1999. — С. 141-147.

Ларина О., Охрименко Г. Крайняя восточная периферия западной линейной керамики (пространственно-географический аспект) // Revista arheologica. - 2007. — вып. III, №1-2. — С. 89-109.

Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1974. — 174 с.

Милян Т.Р., Пічкур Є.В., Шидловський П.С. Виробничий інвентар пам'ятки Йосипівка I // Археологічні дослідження в Україні 2006-2007. — К., 2009. — С. 225-230.

Нужний Д.Ю. Мікролітизація комплексів у культурах кам'яного віку // Стародавнє виробництво на території України. — К.: Наукова думка. — 1992.

Пашкевич Г.О., Чорновол Д.К. Нові палеоетноботанічні матеріали з трипільських пам'ятників // The Cucuteni-Trypillia cultural complex and its neighbours: Essays in memory of Volodymyr Kruts. — Lviv: Astrolabe, 2015.

Пічкур Е.В., Шидловський П.С. До питання про роль місцевого та імпортного (волинського) кременю в кременеобробці трипільських племен Буго-Дніпровського межиріччя // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. — К. — С-Пб.: Корвін Прес, 2005. — С. 109 — 123.

Скаакун Н.Н. Орудия труда раннетрипольского поселения Александровка // СА. — 1978. - №1. — С. 15-23.

Скаакун Н.Н. Бодаки — один из центров кремнеобрабатывающего производства на Волыни // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. — Киев — Санкт-Петербург, 2005. — С. 64 — 80.

Слесарев Е.С., Радомський И.С., Шидловский П.С. Новые исследования Бернашевского поселения. Анализ производственного инвентаря подъемного материала // Верхнедонской археологический сборник. - Вып. 6. — Липецк: РИЦ ВПО «ЛГПУ», 2014. — С. 209-217.

Сорокин В.А. Орудия труда и хазяйство племен культуры Прекукутень-Триполье «А» на территории Молдовы // Anaulur Muzeului National de istorie a Moldovei I. — Chisinau, 1992. — С. 108-117.

Товкайло М.Т. Неолітичний Гард за даними нових досліджень // Кам'яна доба України: Зб. наук. статей. — Вип. 11. — К.: Шлях. — С. 144-156.

Товкайло М.Т. Ранньонеолітичний горизонт поселення Гард I і проблема неолітизації північно-західного Надчорномор'я та Побужжя // Кам'яна доба України: Зб. наук. статей. — Вип. 13. — К.: Шлях. — С. 208-228.

Чорновол Д.К., Пічкур Є.В., Дяченко О.В., Корвін-Пітровський О.Г., Кириленко О.С. Рятівні роботи поблизу с. Бернашівка // Археологічні дослідження в Україні 2008. — К.: ІА НАНУ, 2009. — С. 463-466.

Чорновол Д.К., Пічкур Е.В., Шидловський П.С., Дяченко А.В. Новый археологический комплекс культуры линейно-ленточной керамики в Верхнем Поднестровье // С.Н. Бибиков и первобытная археология: Сб. науч. трудов. — Спб.: ИИМК РАН, 2009. - С. 254-268.

Шапошникова О.Г., Товкайло Н.Т. Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология. — К.: Наукова думка. — С. 86-97.

Шидловський П.С., Слесарев Є.С. // The Cucuteni-Trypillia cultural complex and its neighbours: Essays in memory of Volodymyr Kruts. — Lviv: Astrolabe, 2015.

Budziszewski J. Flint Materials from Cemeteries of the Sofievka Type // Cemeteries of the Sofievka Type 2950-2750 BC. — Baltic-Pontic Studies. Vol. 3. — Poznan, 1995. — P. 148-189.

Comsa E. Istoria Comunitatilor Culturii Boian. — Bucuresti, 1974.

Ehrich R.W.; Bankoff H.A. Geographical and Chronological Patterns in East Central and Southeastern Europe // Chronologies in Old World Archaeology (1-2 ed.) Chicago: University Of Chicago Press — 1993. - pp. 375-394.

Kaczanowska M., Kozlowski J. The Koros and the early Eastern Linear Culture in the northern part of the Carpathian basin: a view from the perspective of lithic industries // Acta Terraes Septemcastrensis. — vol. VII. Proceedigs of the international Colloquium: The Carpathian Basin and its Role in the Neolithisation of the Balkan Peninsula. — Sibiu, 2008. - P. 9-38.

Rassamakin Yu. Absolute chronology of Ukrainian Tripolian settlements // The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline. — Oxford: Oxbow Books, 2012. — P. 19-69.

Sorochin V. Secreteri arheologice in asezarea Precucuteniana Isacova II // Tyrageta: Muzeul National de istorie a Moldovei. — Anuar IX. — Chisinau-Tyrageta, 2000. — P. 51-62.

Shidlovsky P.S., Slesarev Ye.S.

Technological particularity of flint complex from the early Tripilya Bernashivka I settlement

One of the classic sights of early Tripilye is a Bernashivka settlement that was investigated by V. Zbenovych in 1972-1975, and continues its study since 2009 by D.K. Chornovil. The settlement refers to the most ancient period of Tripolie culture, which materials have inherent features of Lower Danube's Boian culture. It was obtained the radiocarbon date for Bernashivka, that is the oldest site of this culture at the moment on the territory of Ukraine. The flint complex that was found during excavation of area called «platform №8» deserves a special attention, given its size and specificity, which were discovered in the study.

We believe the object has certainly economic specifics as the other functions and management of other forms of residents' life on this area were significantly limited by increasing the production process related to actions of primary processing of raw materials and manufacturing tools. That led to significant amount of unutilized raw materials, precores, fragments that were deposited directly into the cultural layer.

A set of microliths is also important for the culture of Stone Age. At this time, a flint complex at Bernashivka is the most unique throughout the whole southwestern area of Neolithic cultures. This can be explained by several factors: 1) a functional need in making this specific kind of an arrowhead by a certain master; or 2) we are dealing with a quite composed complex with technological and cultural standards.

In any case, it is impossible to characterize the production of technology at Bernashivka I as «the stage of foundation», so it should be considered as a well-established and standardized complex. Must be noted that the technology of manufacturing of flint products for Stone Age sites is the main cultural feature within the allocation of specific cultural groups and events.

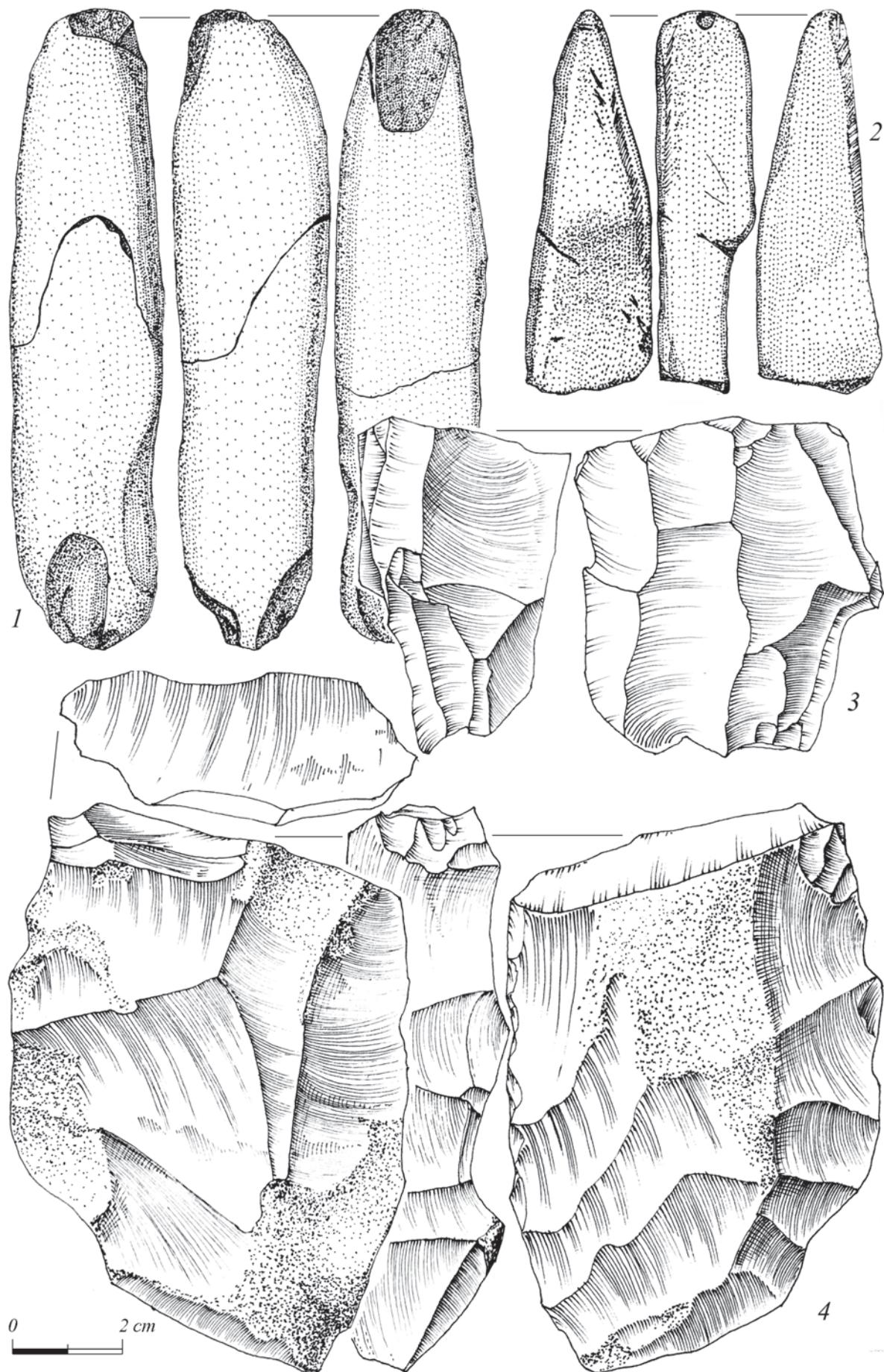

Рис.1. Бернашівка 1. Відбійник, ретушер, нуклеус та пренуклеус

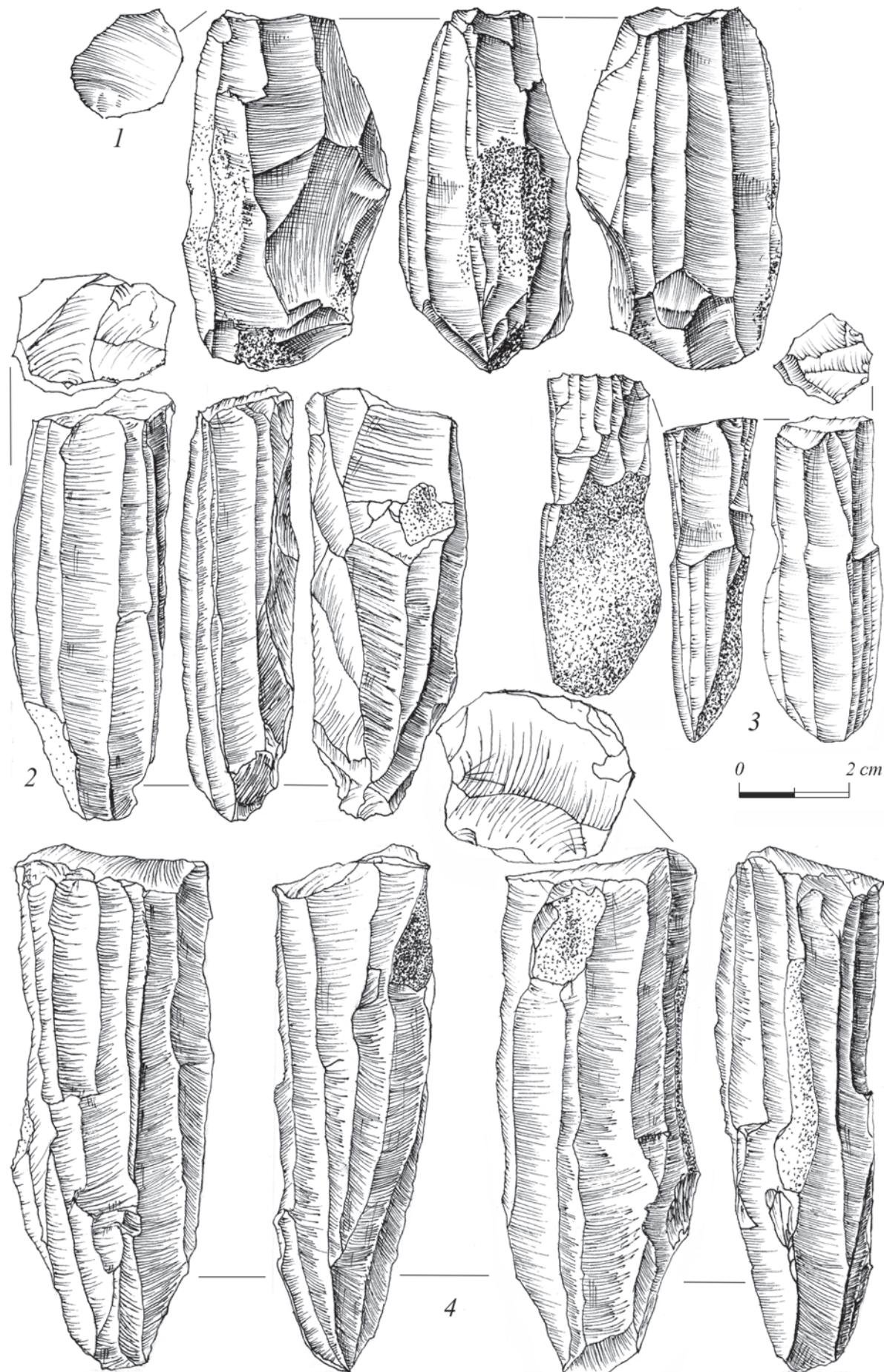

Рис.2. Бернашівка 1. Нуклеуси

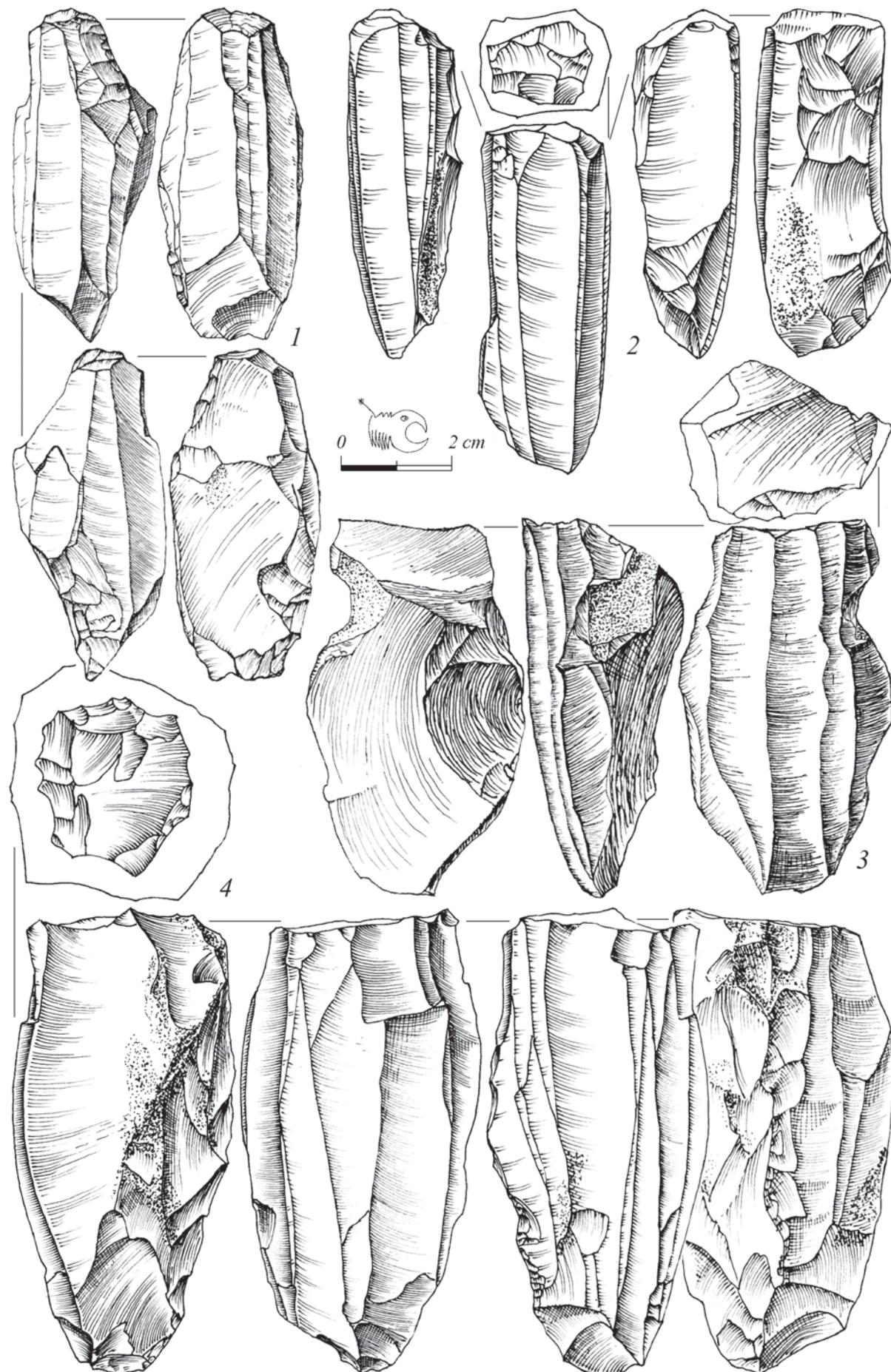

Рис.3. Бернашівка 1. Нуклеуси

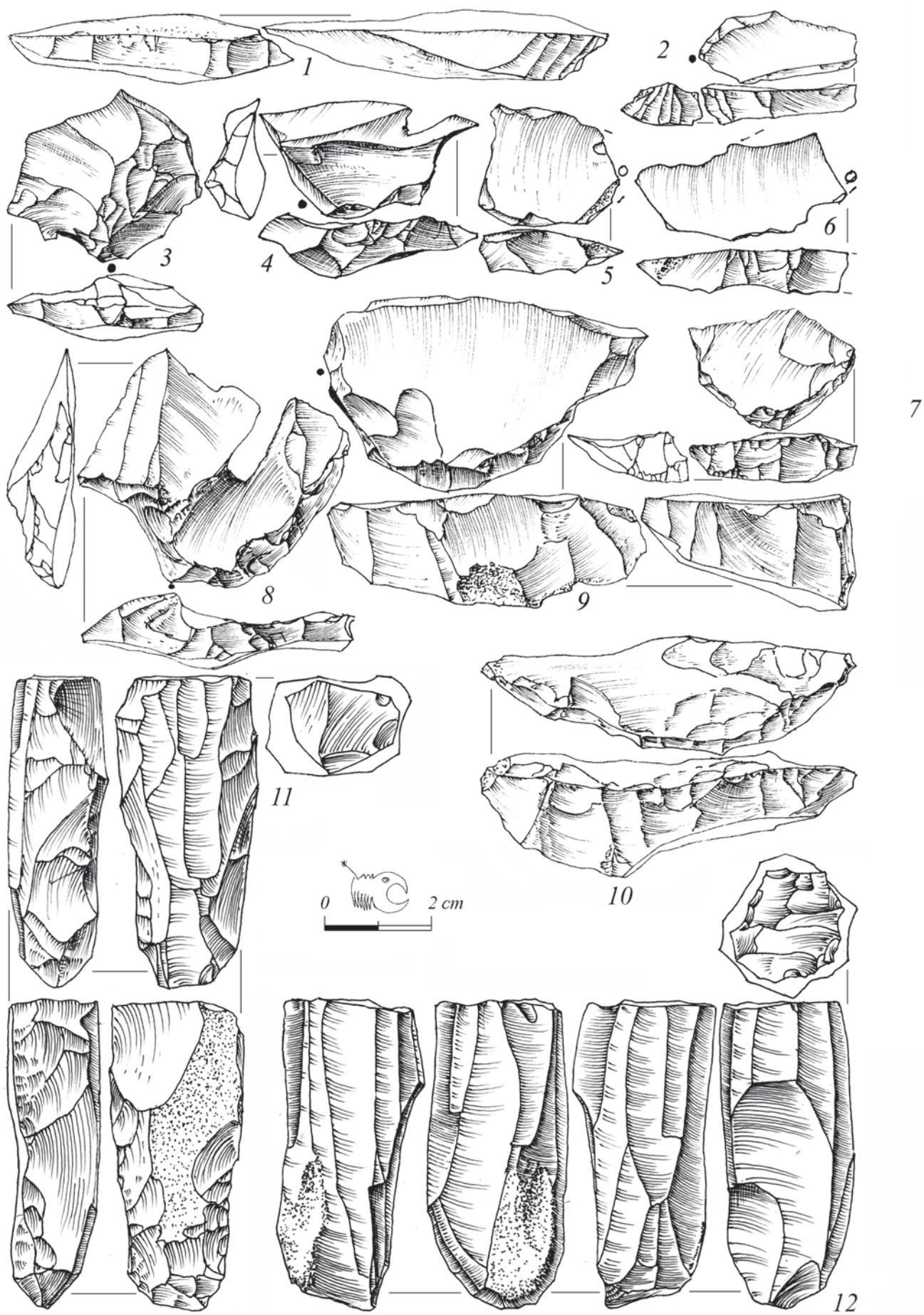

Рис.4. Бернашівка 1. Авіважі, нуклеуси

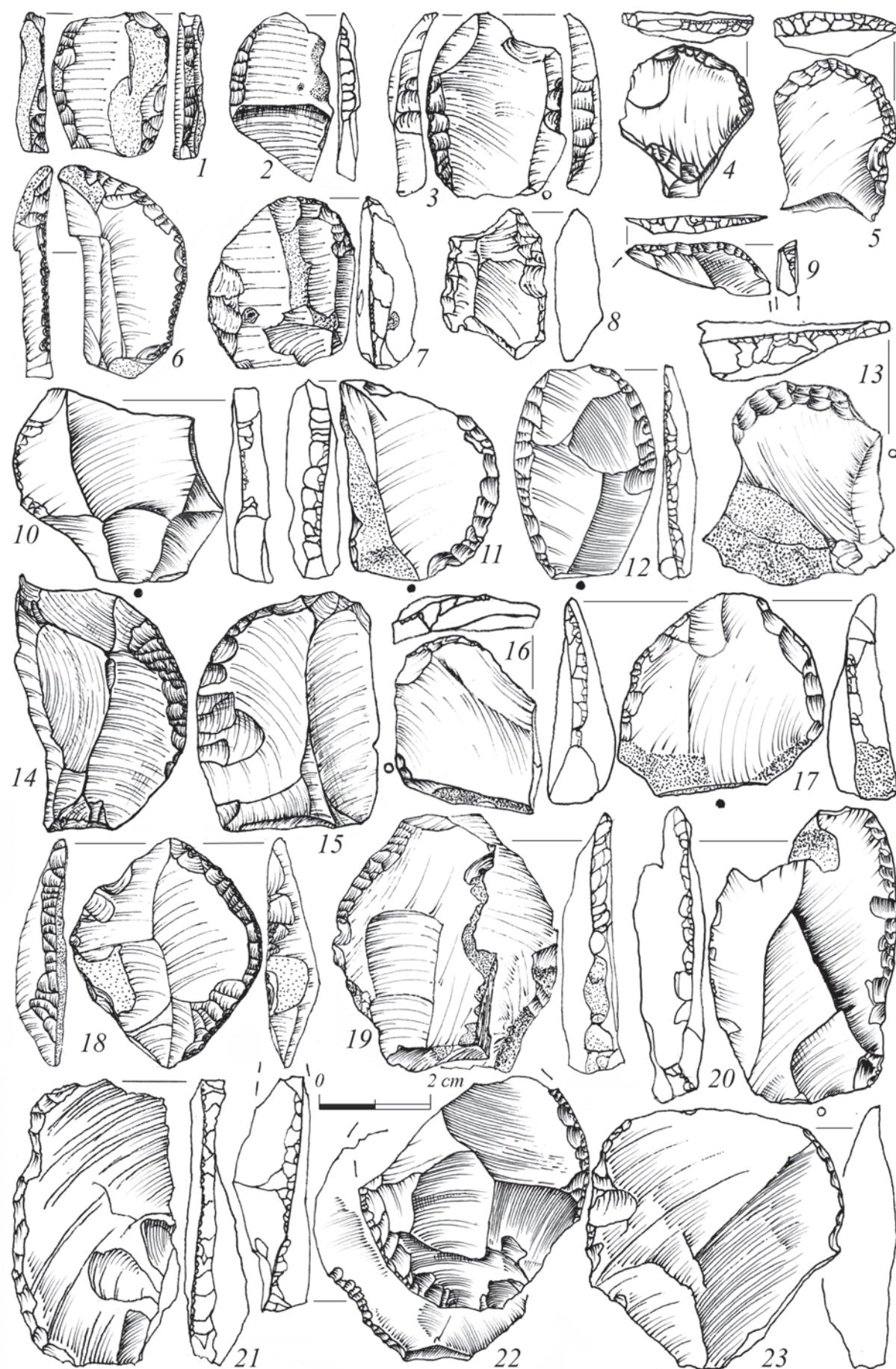

Рис.5. Бернашівка 1. Бічні скребачки

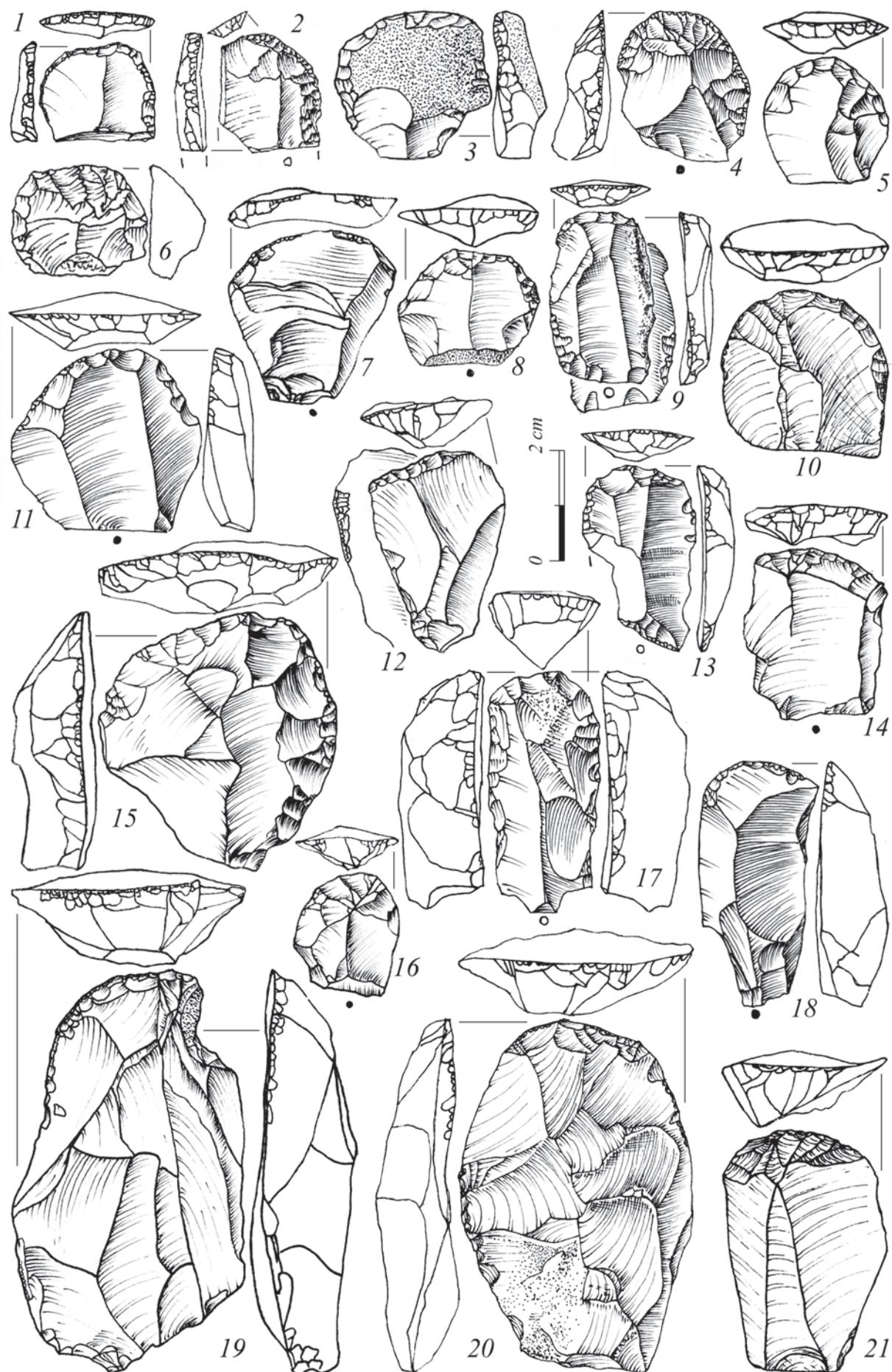

Рис.6. Бернашівка 1. Кінцеві скребачки

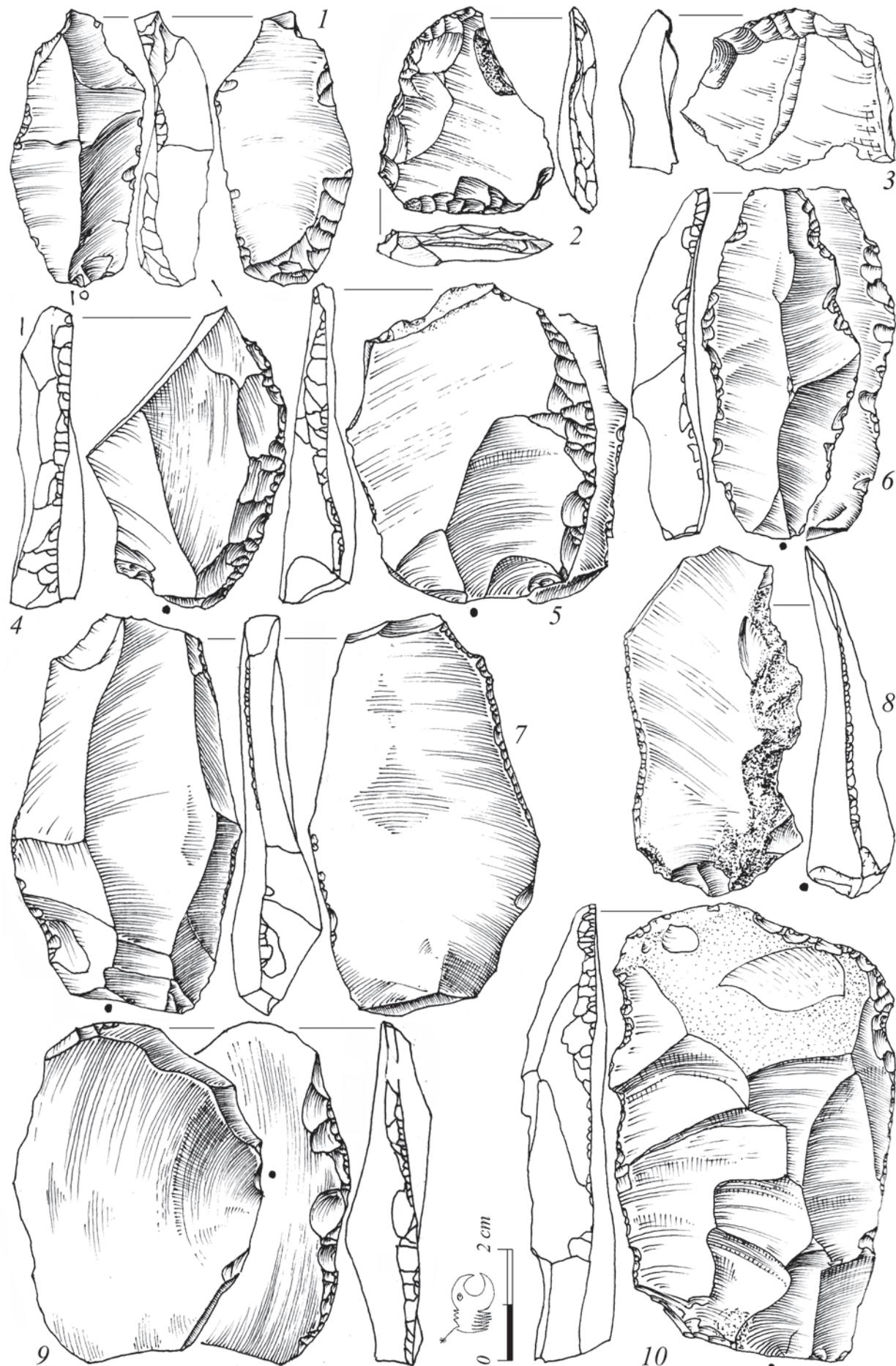

Рис.7. Бернашівка 1. Ретушовані нерегулярні відщепи та пластиини

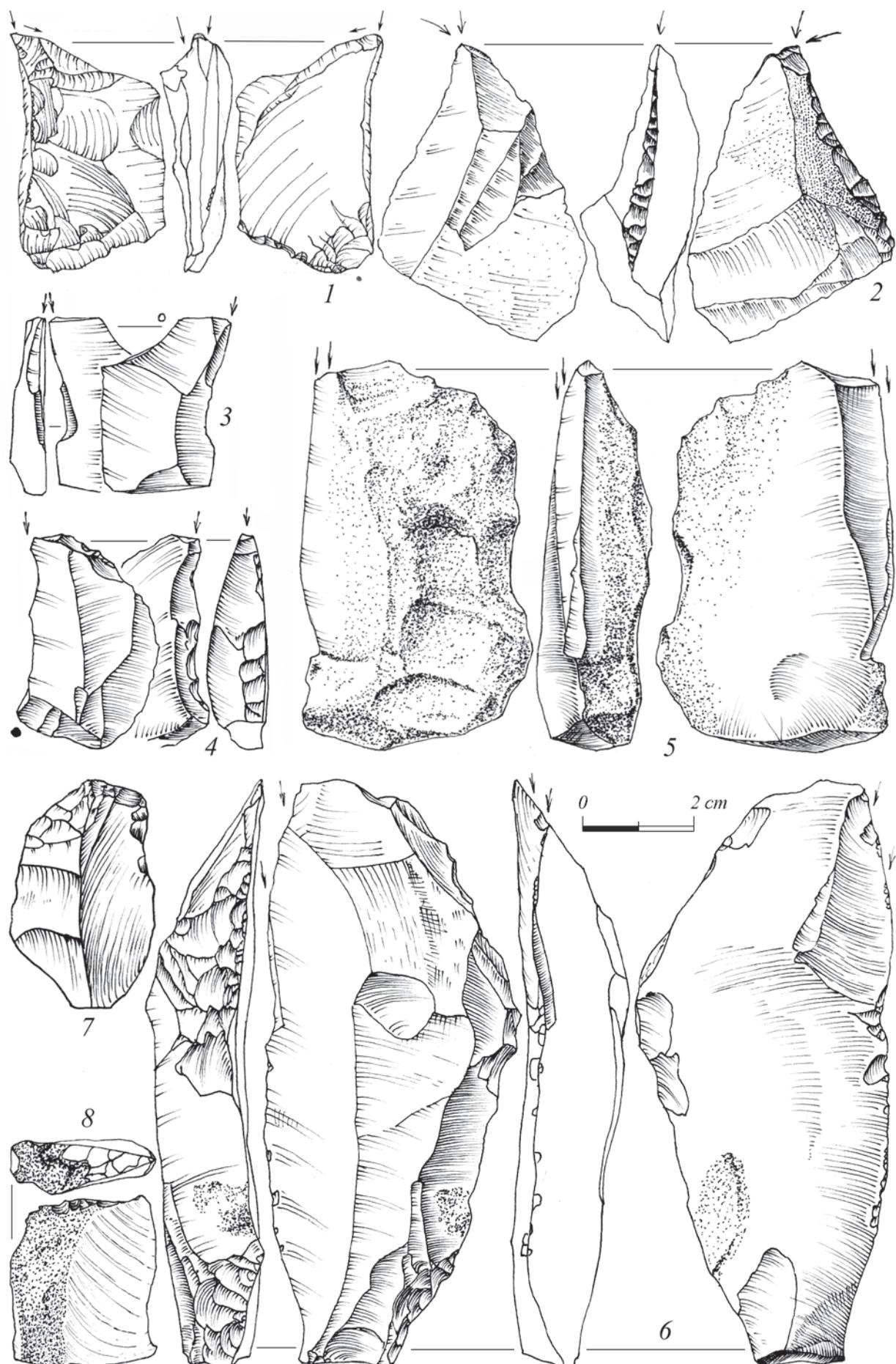

Рис.8. Бернашівка 1. Вироби з різцевим сколом, ретушовані відщепи

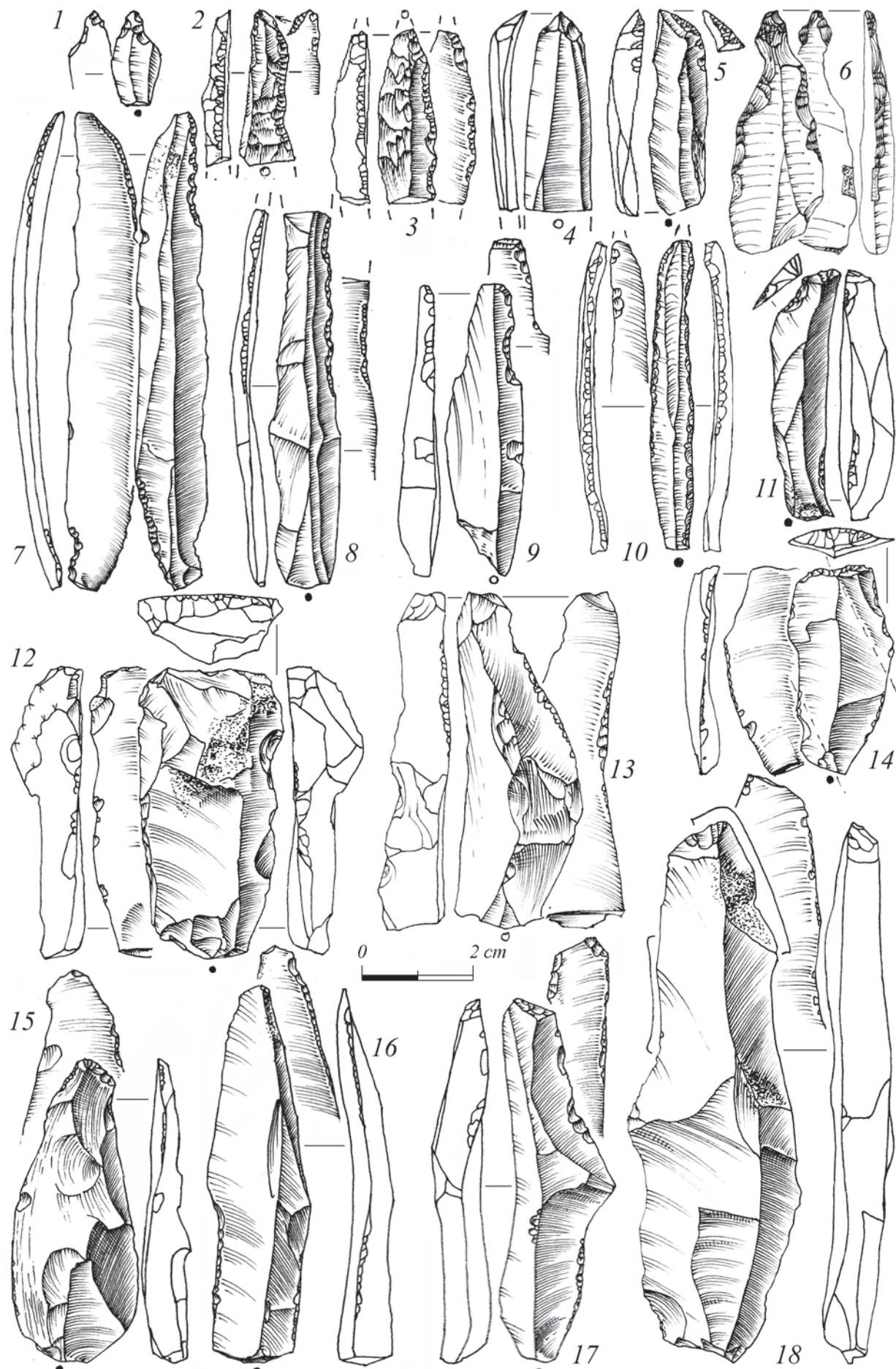

Рис. 9. Бернашівка 1. Проколки та тронковані пластини

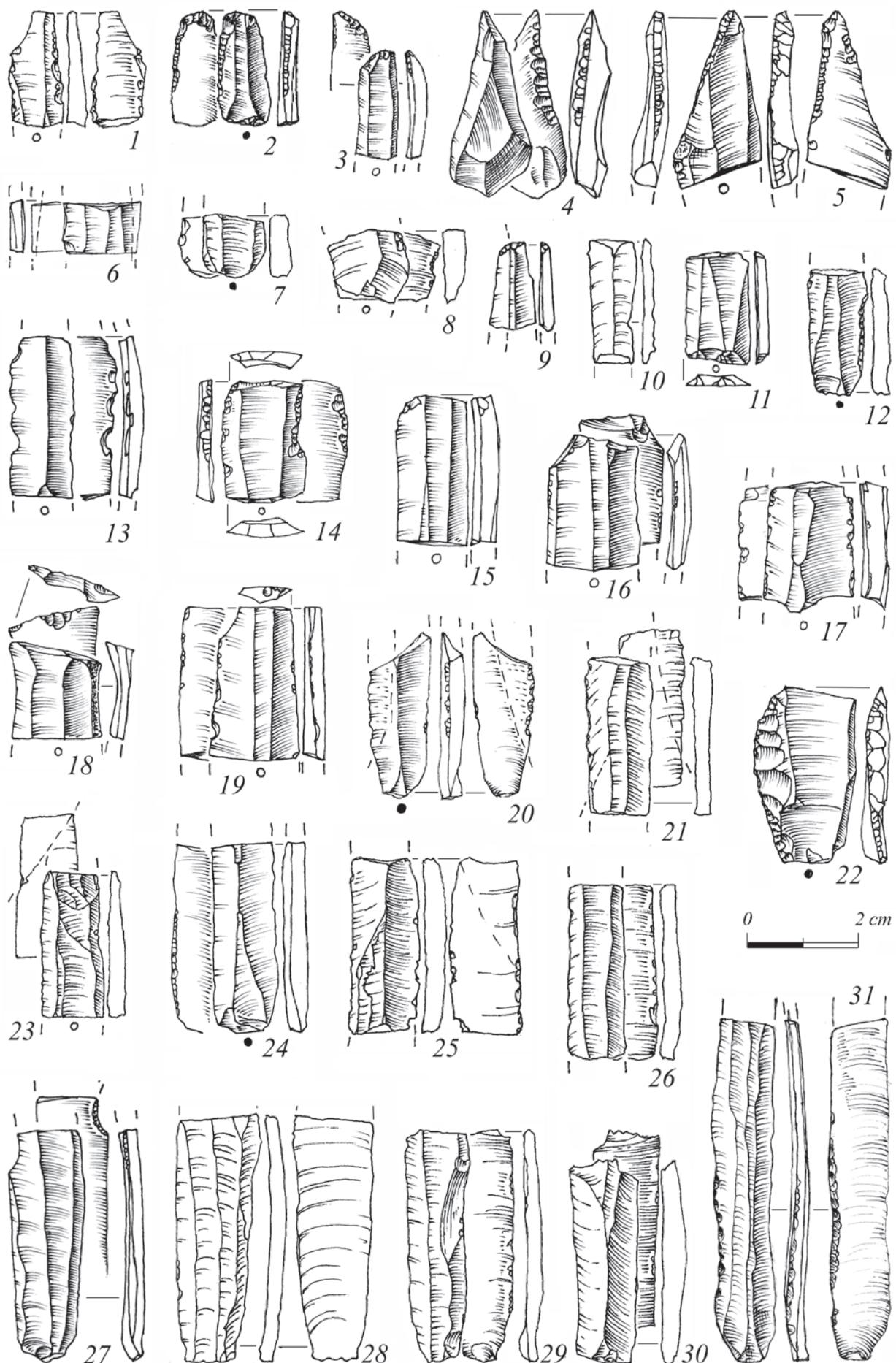

Рис.10. Бернашівка 1. Проколки, вкладні, ретушовані пластини

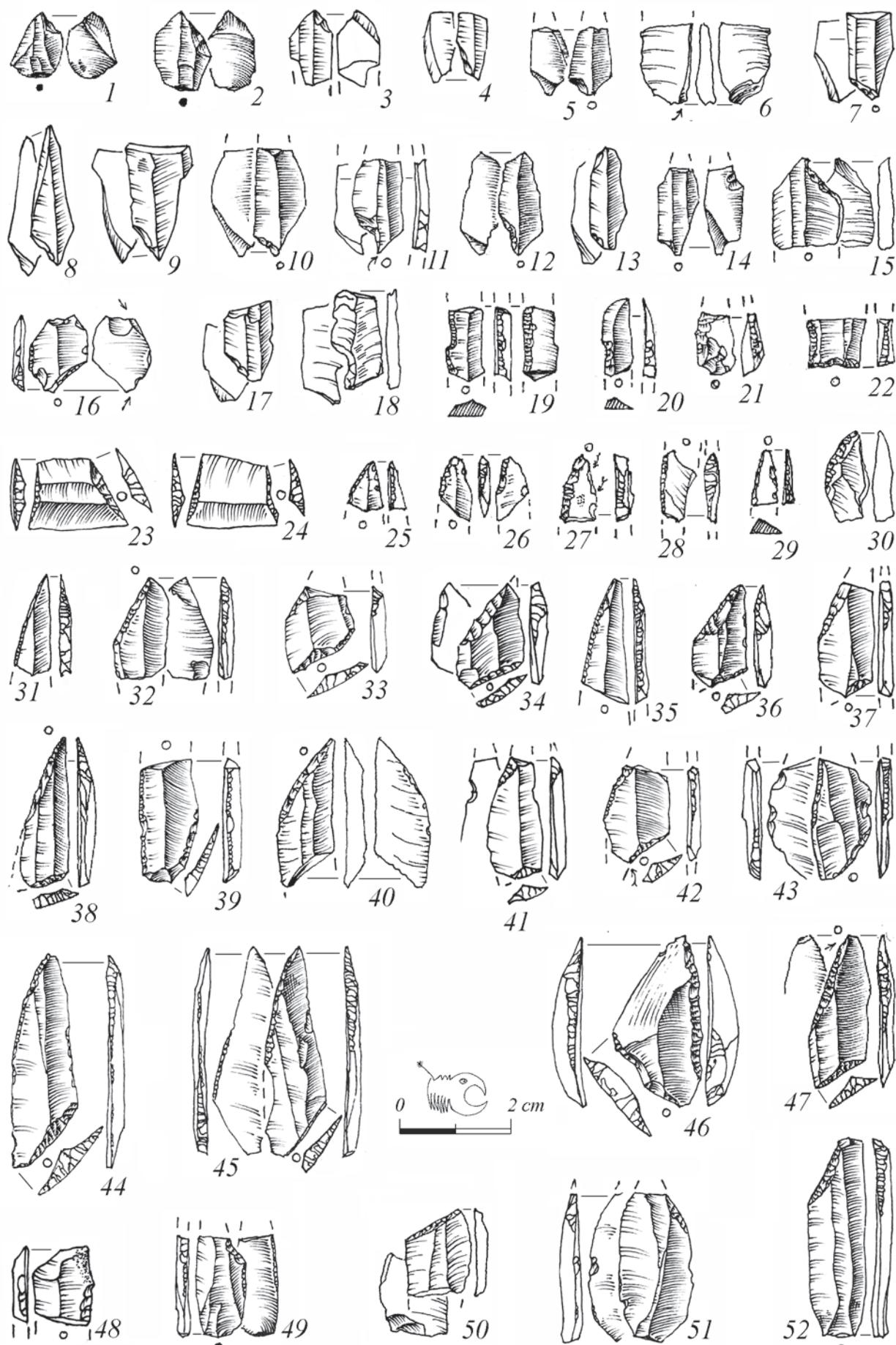

Рис.11. Бернашівка 1. Мікрорізці, мікроліти, їхні фрагменти та заготовки

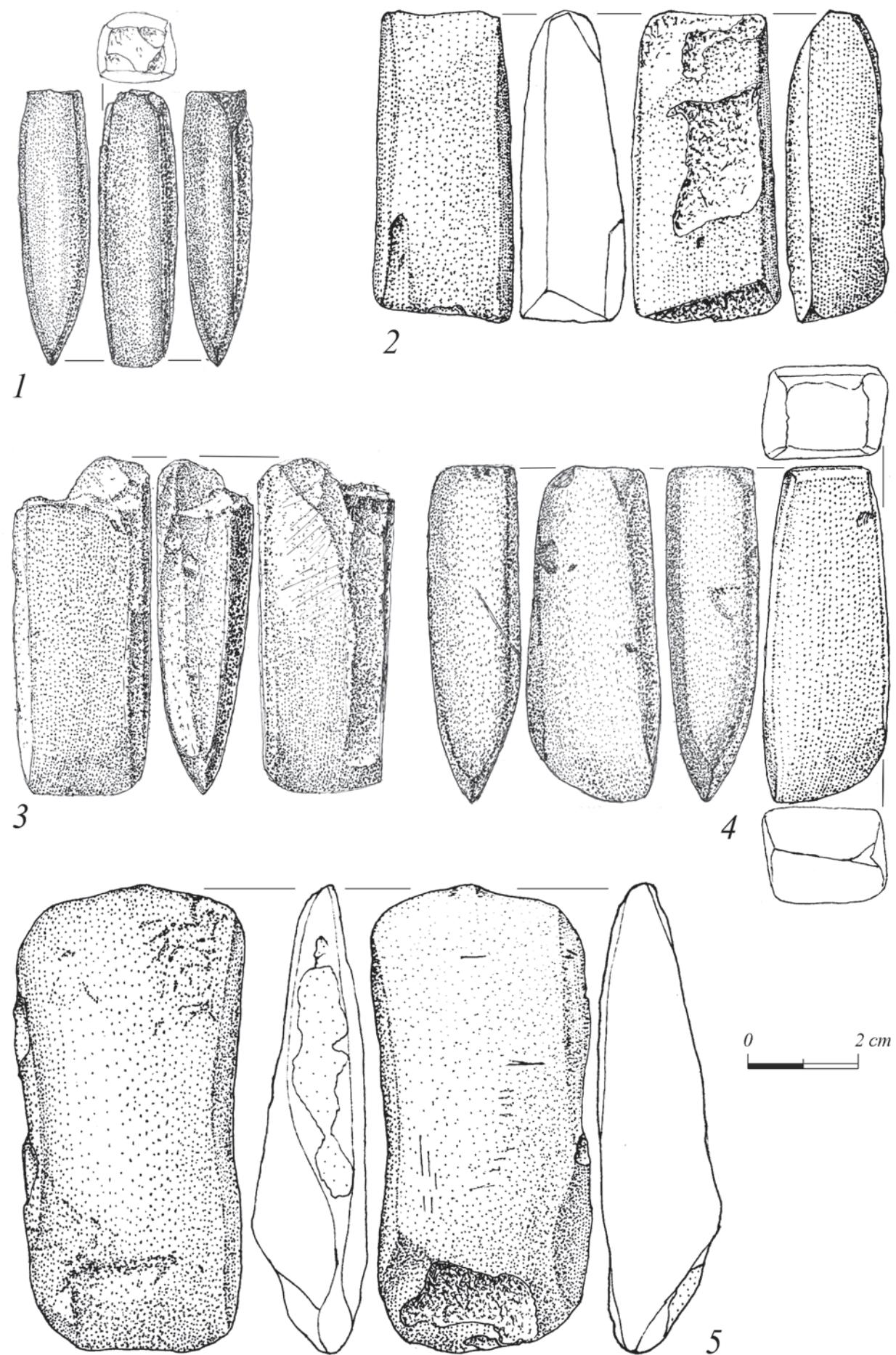

Рис.12. Бернашівка 1. Шліфовані вироби

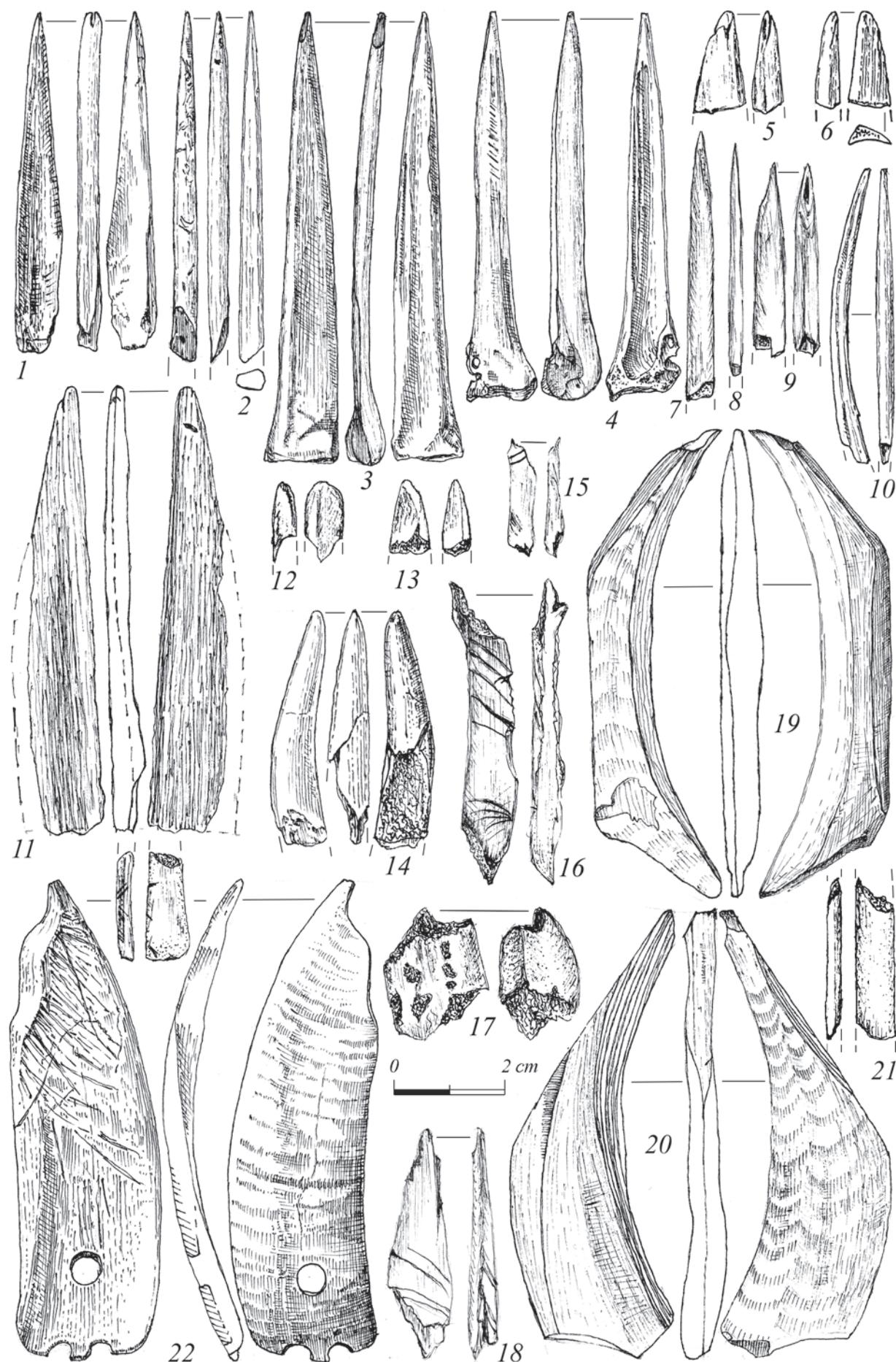

Рис.13. Бернашівка 1. Оброблена кістка

Радомський І.С.

КАМ'ЯНИЙ ІНВЕНТАР З ПОСЕЛЕННЯ ОЖЕВЕ-ОСТРІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2013 р.

У статті розглядаються попередні результати дослідження кам'яного інвентарю з трипільського поселення Ожеве-острів, що датується кінцем етапу В/І, та вводяться у науковий обіг матеріали 2013 р.

Вступ

У 2009 р. Дністровською комплексною експедицією було відкрите трипільське поселення, розташоване на острові р. Дністер на схід від с. Ожеве Сокирянського р-ну Чернівецької обл. (Черновол та ін. 2010, с.463). У 2012-13 рр. були проведені стаціонарні дослідження цього одношарового поселення, попередньо датованого етапом В/І (Кукутень А4). Пам'ятка розташована на першій надзаплавній терасі. Розкопано близько 2000 кв. м площині та виявлено 7 наземних споруд. Східна й західна частини поселення були затоплені водами Дністра (рис. 1). У 2013 р. продовжувалися дослідження площа 3, 4 і 5 та повністю було досліджено площа 7.

Для порівняння кам'яних комплексів періоду В/І (особливо другої половини етапу, до якого відноситься поселення Ожеве-острів) ми маємо мало відомостей. Незважаючи на численні знахідки кам'яних виробів, основну увагу було приділено вивченю керамічних комплексів та домобудівництву. Відтак, попри інтерес дослідників до кам'яних матеріалів, значна частина колекції лишається необробленою і не введеною до наукового обігу. Чи не єдиним винятком є матеріали з поселення Поливанів Яр III, дослідження якого розпочалися у 1949 р (Пассек 1950, с. 53). Ще тоді Т.С. Пассек наголосила на важливості вивчення крем'яного інвентаря і досить детально виклада результати його аналізу.

У 1987 р. вийшла монографія Г.Ф. Коробкової, в якій публікувалися результати експериментально-трасологічних досліджень крем'яних матеріалів (Коробкова 1987, с. 177-178). А в 2003 р. світ побачила узагальнююча праця, де були розглянуті питання технології обробки кременю на поселеннях Поливанів Яр III₁ (початок періоду В/І) та III₂, синхронних поселенню Ожеве-острів (Попова 2003, с. 20-24, 66). У цих виданнях є деякі розбіжності в наведених їхніми авторами даних щодо сировини та техніко-типологічних характеристик крем'яної індустрії Поливанового Яру, що утруднює порівняння з матеріалами інших пам'яток. Ці розбіжності спричинені різними методиками дослідження та тим, що аналізувалися передусім знаряддя праці, а відходам виробництва не приділялося належної уваги.

Radomsky I.S.

STONE IMPLEMENTS FROM OZHEVE-ISLAND SETTLEMENT ACCORDING TO THE MATERIALS OF INVESTIGATIONS 2013

Для характеристики кам'яної індустрії етапу В/І, яка розвивалася впродовж відрізу часу 4700/4600–4400/4300 cal BC (Rassamakin, Menotti 2011, tabl. 1), цього недостатньо. Доповненням до вже наявних даних стане введення у науковий обіг нових матеріалів, добутих розкопками 2013 р.

Під час досліджень Ожеве-острова автор знайомився з матеріалами, що походять з різних об'єктів, тому крем'яний комплекс цієї пам'ятки буде з чим порівнювати після отримання індексів основних категорій інвентарю.

Аналіз сировинної бази

Кам'яна колекція, добута у 2013 р., нараховує 2043 екз., з них 1875 екз. — крем'яні вироби. Для аналізу відібрані лише ті матеріали, що походять виключно з об'єктів.

Сировина в своїй більшості складається з кременю місцевого походження. За свідченнями Е.К. Черниш, біля села, в урочищі Щовб, поруч з виходами кременю знаходилася майстерня (Черниш 1967, с. 65). Хоч ця дослідниця відносить початок розробки родовища до пізньотрипільських часів, припускаємо, що видубуток кременю почався раніше — в часи існування поселення Ожеве-острів. Жовна, виявлені під час розкопок 2013 р., мають невеликі розміри і їх небагато — всього 7 екз.. Це переважно кремінь сірого, білого (верхньосеноманський), чорного з білими вкрапленнями (кремінь-плитняк, за визначенням В.Ф. Петруня) кольору; незначною кількістю представлений також туронський — т.зв. волинський кремінь (Петрунь 2004, с. 204). З останнього різновиду сировини в колекції 2013 р. виготовлено 4 нуклеуси і 1 долотоподібне знаряддя. Родовища сірого кременю відносно гарної якості, за даними С.М. Бібікова, зустрічаються від Могильова-Подільського до Кам'янця-Подільського, по долині Дністра (Бібиков 1953, с. 79). З такої сировини виготовлено переважну більшість призматичних нуклеусів, natomіст з кременю темного кольору маємо лише один пренуклеус. Валунний, темний з білими включеннями кремінь використовувався переважно для продукування відщепів. Крім кременю використовувалися опока, шерт, сланцеві породи тощо.

Техніко-типологічний аналіз

З огляду на те, що у 2013 р. повністю була дослідженя лише одна наземна споруда (площадка №7), статистичні дані окремих об'єктів тут не наводяться, оскільки вони можуть бути хибними.

Серед відходів виробництва найбільшу групу складають відщепи (955 екз.), з яких первинних, отриманих на початкових стадіях процесу розколювання, — 143 екз., вторинних — 780 екз. Серед вторинних виділяється група технологічних сколів (32 екз.), до якої віднесено сколи від ретуші, сколи підправки площинки та реберчасті сколи.

Пластини (79 екз.). Серед них розрізняються: а) пластини середньоширокі (8 екз.), шириноро 0,7-1,2 см; б) пластини широкі (31 екз.), шириноро 1,2-2,0 см; в) макропластини (32 екз.), шириноро 2 см і більше; г) реберчасті пластини (8 екз.), шириноро 1,5-3,6 см. Довжина цілих пластин сягає 14 см. Площадки поділяються на гладкі (11 екз.) та фасетовані (8 екз.).

Пренуклеуси (11 екз.), довжина коливається від 8 до 21 см. Переважають видовжені, з одним або двома негативами сколів. Площадки розташовані під майже прямим кутом до робочої поверхні, рідше — скошені.

Серед нуклеусів розрізняються:

1) безсистемні (багатоплощадкові) — 279 екз., призначенні для отримання відщепів. До цієї категорії віднесені й нуклеподібні уламки (139 екз.);

2) двоплощадкові призматичні (5 екз.), розмірами від 5 до 9 см (рис.2, 1,3; 4, 1). Спостерігається використання зустрічного сколювання для вирівнювання робочої площини у випадку виникнення залому.

3) піраміdalні (13 екз.), розмірами від 7 до 14 см (рис.3; 4, 3). Площадки мають у плані округло-овальний вигляд. Сколювання велося по колу. Заготовки отримували, скоріш за все, за допомогою посиленого відтиску (тобто, з використанням важеля); призначалися для зняття макропластин та великих пластин.

4) конічні (6 екз.), розмірами до 6 см (рис. 2, 2; 4, 2). Характеризуються круговим зняттям пластинчастих заготовок з округлої в плані площинки за допомогою відтиску. Сколювали великі та середні пластини.

Площадки всіх нуклеусів для пластин ретельно оброблялися. Карнизи підправлялися перед зняттям майже кожного наступного сколу. Попередньо з площинки знімали сколи підправки, головною метою яких було створення зручної точки для відтискника (мал.2, 2; 3, 2). Зняття заготовок (пластин та відщепів) здійснювалося двома технологічними прийомами — відтиском (ручним і посиленим) та прямим ударом. Сказати точно в яких випадках використовувався посилений відтиск доволі складно, оскільки його використання залежало від конкретної сировинної бази (Гиря 1997, с.70). Проте, деякі пластинчасті заготовки, шириноро яких сягає 3 см і більше, а довжина — 13-14 см, були отримані, безперечно, з використанням важеля. Шість спрацьованих відтисків нуклеусів реутилізовані у відбійники.

Відбійники та ретушери (38 екз.). До цієї категорії включені й спрацьовані нуклеуси, які використовувалися в якості відбійників. За характерними фасетками

на крем'яних відбійниках можливо встановити, що 17 з них спочатку виступали нуклеусами для відщепів, а 6 — для пластин.

Серед крем'яних виробів є такі, що мають вторинну обробку, та ті, що мають сліди використання в якості знарядь праці.

Найбільшу кількість виробів із вторинною обробкою складають ретушовані відщепи (107 екз.). До цієї категорії віднесені вироби з крайовим ретушуванням. Ретуш переважно дрібна.

Ретушовані пластини (45 екз.). До них віднесені пластинки, пластини та макропластини з крайовою, нерегулярною ретушшю (рис. 5, 3, 10, 13)

Тронковані пластини (3 екз.). З них одна використовувалася в якості вкладня до серпа (рис. 5, 5).

Чималою кількістю представлени скребачки (67 екз.) (рис. 6), виготовлені на відщепах (36 екз.) і на пластинках (31 екз.) Майже всі скребачки на пластинках типологічно належать до кінцевих. У переважній більшості (17 екз.) це — реутилізовані знаряддя з ретушшю по краях (рис.6, 1,2,5,9,10,12). Одна скребачка виготовлена на реберчастій пластині.

Незначною кількістю представлени скобелі (6 екз.). До цієї категорії віднесені знаряддя з виїмкою. Один екземпляр виготовлено на пластині (рис.5, 6).

Проколки представлени доволі виразною серією (9 екз.). Виготовлені вони як з відщепів, так і з широких пластин. Ретуш переважно напівстрімка. Два екземпляри зі зламаними кінчиками свідчать про тривале використання (рис.5, 9). Проксимальна частина одного з виробів підтесана струменевою ретушшю (рис. 5, 8).

Виразною серією (5 екз.) представлени перфорато-ри-розвертки (рис.5, 1, 2), виготовлені на пластинках за допомогою стрімкого ретушування. Ширина таких виробів варіює в межах 1,0-1,3 см.

Пилка (1 екз.) має зубчасту робочу ділянку на дорсальній частині пластини.

Різець (1 екз.) на відщепі, типологічно належить до серединних.

Вкладні серпів (7 екз.) оброблені з одного боку напівкруглим, загострюючим ретушуванням і мають характерну заполіровку (рис.5, 4,5,11,12).

Пластин та відщепів без вторинної обробки, але з помітними неозброєним оком лінійними слідами від використання на проксимальній частині — 18 екз. Втім, цей висновок щодо частини таких виробів може бути й хибним, тому потребує підтвердження трасологічним аналізом.

Репрезентативною колекцією (62 екз.) представлени вістря, заготовки та їх уламки (рис. 7) Переважна більшість вістря виготовлені на відщепах за допомогою двобічної обробки. Вістря оброблялися пласким, рідше струменевим ретушуванням, яке цілковито покривало площину виробу. Є й екземпляри, оброблені лише частково (рис.7, 2,10,11,14) — ця обробка полягала у підправці «жала» та наданні виробу потрібної форми.

Значною кількістю представлені шліфовані знаряддя та їх уламки (23 екз.). Серед них 6 екз. виготовлені з кременю — їх поверхні зашліфовані лише частково (рис.

8, 4). Головною метою шліфування було оформлення робочого леза. Виділяється група долотоподібних (рис.8, I-4) і теслоподібних знарядь та їх фрагментів (рис.8, 5-8).

Зернотерки, абразиви та окремості сировини (168 екз.) представлениі переважно різноманітними уламками невеликих розмірів. На деяких помітні сліди від використання, декілька екземплярів мають заглиблення. Функціональну приналежність більшості з таких виробів без трасологічного аналізу точно визначити неможливо.

Технологічна направленість крем'яного виробництва

Нуклеуси для пластин поділяються за особливостями морфології на два різновиди:

I. Нуклеуси великі та масивні. Оскільки вони до кінця не спрацьовані і в переважній більшості були реутілізовані у відбійники (рис. 2; 3, 3), можна припустити, що їх призначенням було продукування макропластин та великих (широких) пластин.

II. Нуклеуси середніх розмірів (до 6 см) для великих та середніх пластин (рис. 1, I, 2; 3, I, 2).

Для визначення технологічної направленості нуклеусів порівняємо графіки ширини пластин. На графіку 1 представлений як заготовки, так і знаряддя праці. Не враховувалися лише технологічні сколи. Він демонструє, що найбільше продукувалося пластинчастих заготовок розмірами від 1,3 до 2,1 см, з піковим значенням 1,9 см. На графіку 2 представлений виключно знаряддя. Ширина пластин, що використовувалися в якості заготовок для знарядь, коливається в межах 1,8-2,1 см. Причому, відчутним є тяжіння до макропластин (до 3,3 см), тоді як середньоширокі пластини, використовувалися в мінімальних кількостях, переважно для розверток, рідше — скребків. Це пояснює й незначну кількість нуклеусів другого типу — для великих та середньошироких пластин. Останні (конічні нуклеуси) є наслідком подальшої утилізації нуклеусів для сколювання широких пластин та макропластин.

Велика кількість безсистемних нуклеусів та відщепів на поселенні може пояснюватися, з одного боку, низькою якістю місцевої сировини, з другого, — тим, що головною метою виробництва тут було виготовлення вістер стріл та знарядь для використання у домашньому господарстві, що не потребувало спеціальних вмінь та навичок. Така тенденція спостерігається і на більш пізніх поселеннях, як наприклад Бодаки, Пекарі II тощо (Скакун 2005, с.70; Пічкур Шидловський 2003, 2005).

Місце кам'яної індустрії поселення Ожеве-острів, серед пам'яток середнього періоду трипільської культури

Д.Ю. Нужний розвиток мікролітичної техніки поділив на п'ять періодів. Останній — заключний етап — він пов'язав із початком деградації мікролітичної техніки, що характеризується збільшенням розмірів, появою плаского ретушування та стандартизацією мікролітичних виробів (Нужний 2008, с. 180, 198). У трипільській культурі цей процес почався в період Трипілля А, а на етапі В/І вже спостерігається цілковита відмова від мікролітичної техніки.

Пластинчасти технології поселення Ожеве-острів, носить в цілому макролітичний характер. За даними Т.А. Попової, схожа ситуація простежується і на поселенні Поливанів Яр III² (Попова 2003, с.66). Поряд із пластинчастою спостерігається розвиток відщепової технології, головною метою якої було виготовлення трикутних вістер. За даними В.О. Разумова, відщепова технологія витіснила пластинчасті заготовки в кінці енеоліту — на початку бронзового віку (Разумов 2004, с.21-22). Матеріали, отримані з поселення Поливанів Яр III², дають підстави стверджувати, що цей процес (відмова від мікролітичної техніки) розпочався ще в першій половині етапу В/І трипільської культури, де пластинчасті заготовки збільшуються в розмірах і з'являється велика кількість трикутних вістер, виготовлених на відщепах (Коробкова 1987, с.266). Така ж тенденція відмічена й на пізніших пам'ятках етапу В/І-В/ІІ та В/ІІ (Конопля 1999, с.53).

Проте, питання яким чином проходив процес розвитку пластинчастої та відщепової технології в середині Трипільсько-Кукутенської спільноти на початку середнього періоду, залишається відкритим.

Висновки

Отже, технологія отримання відтисків макропластин не могла повною мірою забезпечити потребу в заготовках для виробництва вістер стріл та інших категорій знарядь. Це спричинило поширення відщепових технологій розщеплення кременю на трипільських пам'ятках. Так, В.М. Даниленко зазначав, що збільшення розмірів пластинчастих напівфабрикатів, дало поштовх до змін у складі інших категорій знарядь (Даниленко 1974, с. 34). С.М. Бібіков та В.Я. Сорокін вважають переорієнтацію на широкі пластини результатом розвитку землеробства, яке потребувало масового виготовлення серпів та жниварських ножів, що зумовило відмову від мікролітичних вістер стріл (Бібіков 1953, с. 95; Сорокін 1987, с. 7). Тобто, зміна технологічної направленості виробництва знарядь була пов'язана з розвитком землеробства.

Все ж, на даний момент, ми маємо недостатньо даних для того, щоб констатувати, що поява мікролітичної технології в трипільській культурі — була послідовним процесом. Відповідно залишається відкритим і питання, що саме спричинило переорієнтацію мікролітичної техніки на мікролітичну в середині Трипільської культури: чи було це запозиченням від інших культур, синхронних з трипільською, як то Варна чи Гумельниця (Скакун 2006), а чи реакцією трипільсько-кукутенських колективів на зміни в економіці (тоді зміни технології в різних культурах відбувалися незалежно).

Подальші дослідження матеріалів з даного поселення уточнять кількісні співвідношення між кам'яними знахідками, і при порівнянні з матеріалами інших комплексів дадуть повніше уявлення про крем'яну індустрію синхронних з Ожеве-острів поселень.

Подяки

Автор висловлює вдячність П.С. Шидловському, Д.К. Чорноволу та О.В. Дяченку за надані консультації та матеріали.

ЛІТЕРАТУРА

Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре // МИА. — 1953. — №38. — 460 с.

Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий. — СПб., 1997. — 198 с.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — Киев: Наукова думка, 1974. — 176с.

Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. — Л., 1987. — 320 с.

Пасек Т.С. Трипольские поселения на Днестре // КССИМК. — вип. XXXII. — 1950. — С.40-56.

Петрунь В.Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури // ЕТК. — Т. 1. — 2004. — С. 199-218.

Пічкур Є.В., Шидловський П.С. Комплекс кременеобробки поселення Пекарі II // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. — К.: «Корвін Прес», 2003. — С. 121-128.

Пічкур Є.В., Шидловський П.С. До питання про роль місцевого та імпортного (волинського) кременю в кременеобробці трипільських племен Буго-Дніпровського межиріччя // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. — К. — С-Пб.: Корвін Прес, 2005. — С. 109-123.

Попова Т.А. Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. — СПб., 2003. — 240 с.

Скакун Н.Н. Бодаки — один из центров кремнеобрабатывающего производства на Волыни // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. — Киев — Санкт-Петербург, 2005. — С. 64-80.

Скакун Н.Н. Орудия труда и хозяйство древнеземледельческих племен Юго-Восточной Европы в эпоху энеолита (по материалам культуры Варна). — СПб: Нестор-История, 2006. — 348 с.

Сорокин В.Я. Орудия труда и хозяйство трипольских племен (по материалам среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья) // автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.06 / Ин-т археологии АН УССР. — К., 1987. — 16 с.

Черновол Д.К., Пічкур Є.В., Дяченко О.В., Корвін-Піотровський А.О., Кириленко О.С. Рятівні роботи поблизу с. Бернашівка // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. — К.: ІА НАН України, 2010. — С. 463-465.

Черныш Е.К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА. — вип. 111. — 1967. — С. 60-66.

Rassamakin Y. Menotti F. Chronological development of the Tripolye culture giant-settlement of Talianki (Ukraine): 14C Dating vs. pottery typology // Radiocarbon. — Vol 53. — № 4. — 2011. — p. 645-657.

Radomsky I. S.

Stone implements from the Ozheve-island settlement according to the materials of investigations 2013

The article deals with the preliminary results of studying the stone implements found during 2013 field season at the Trypillian settlement of Ozheve-island which dates back to the late phase B/I. The peculiar features of flint processing and technology of producing blanks for tool manufacture are defined based on the technical and typological analysis.

Графік 1. Розподіл пластин за ознакою ширини

Графік 2. Розподіл пластинчастих знарядь за ознакою ширини

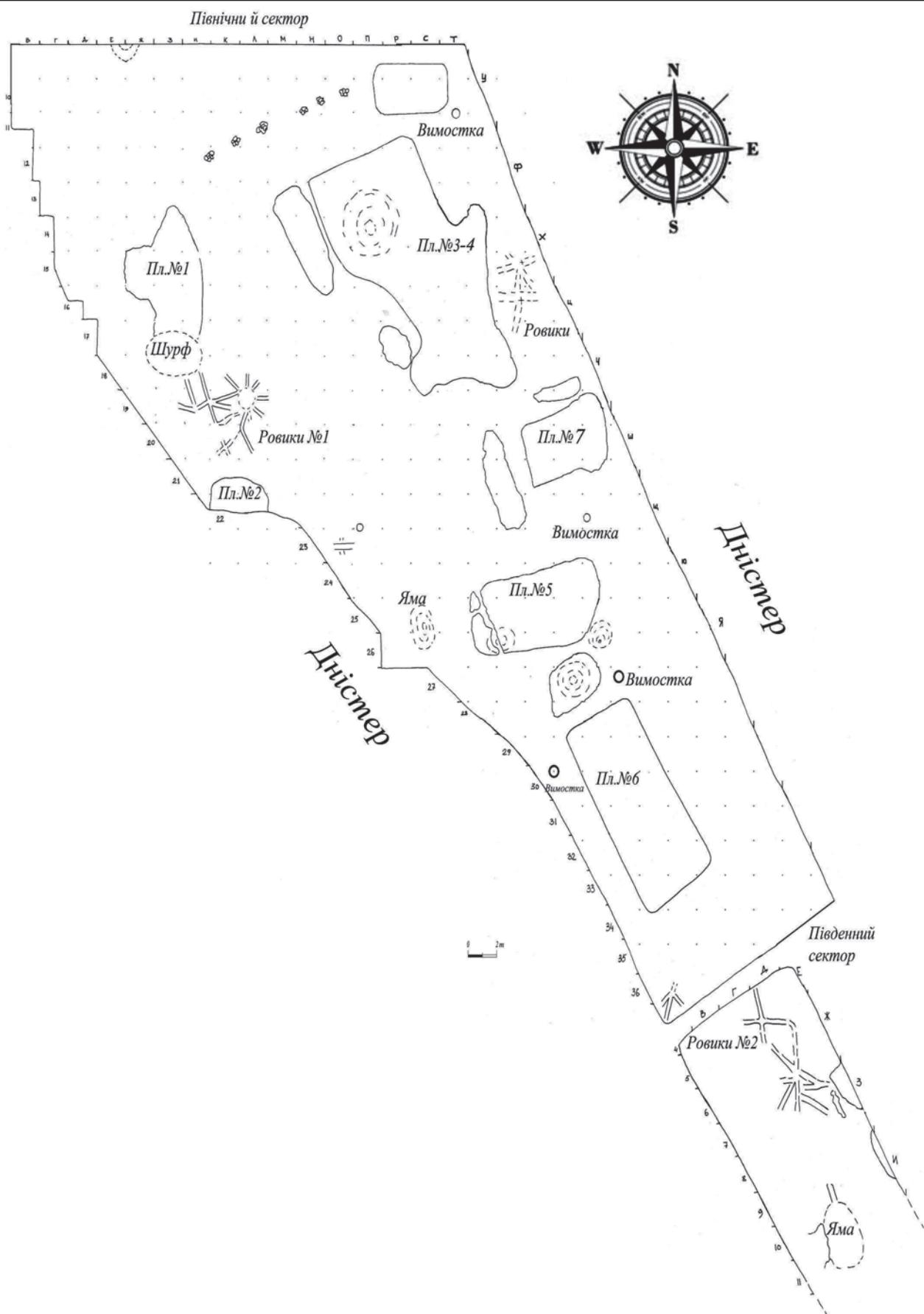

Рис.1. Ожеве-острів. План розкопу

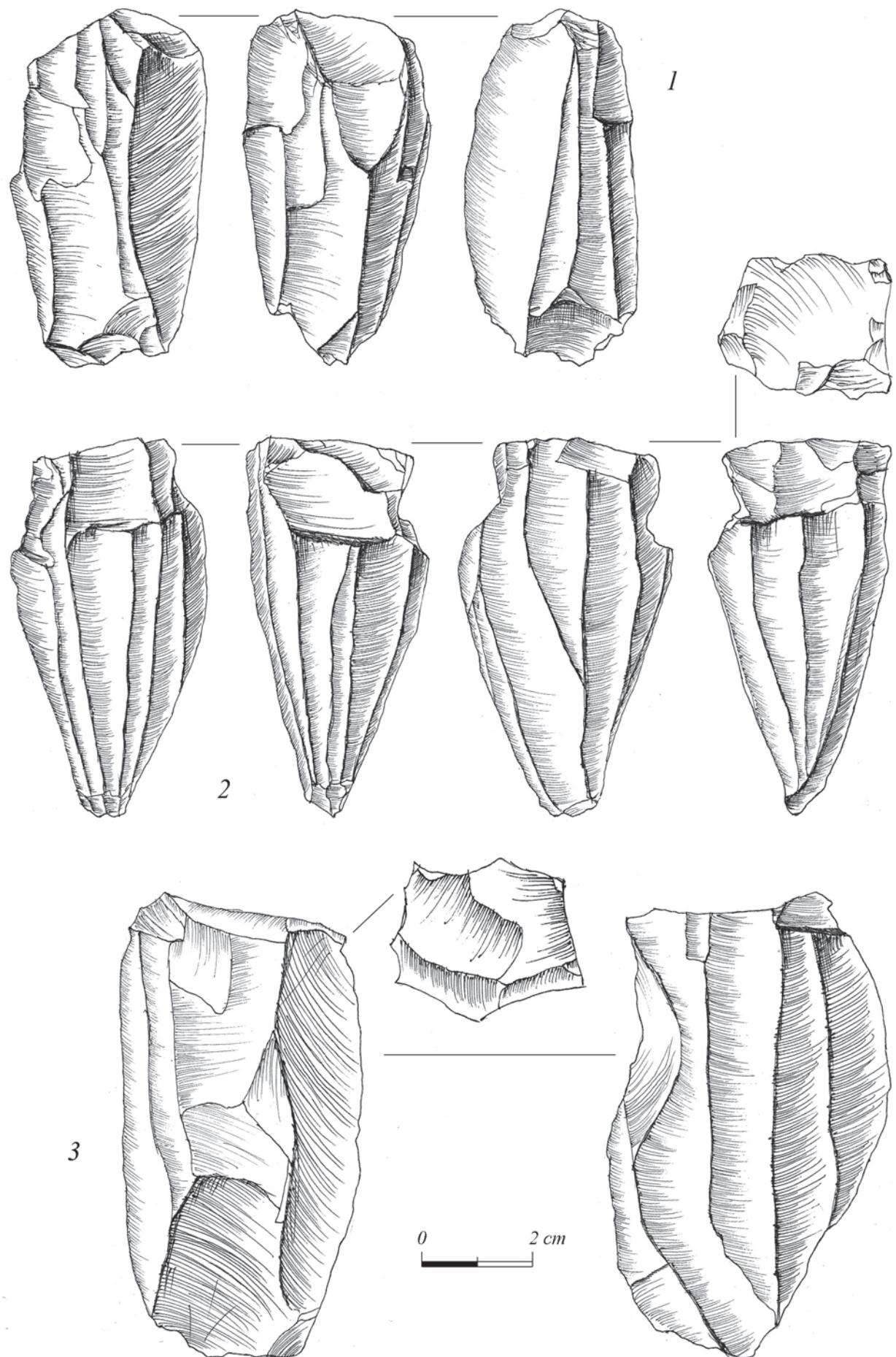

Рис.2. Ожеве-острів. Нуклеуси

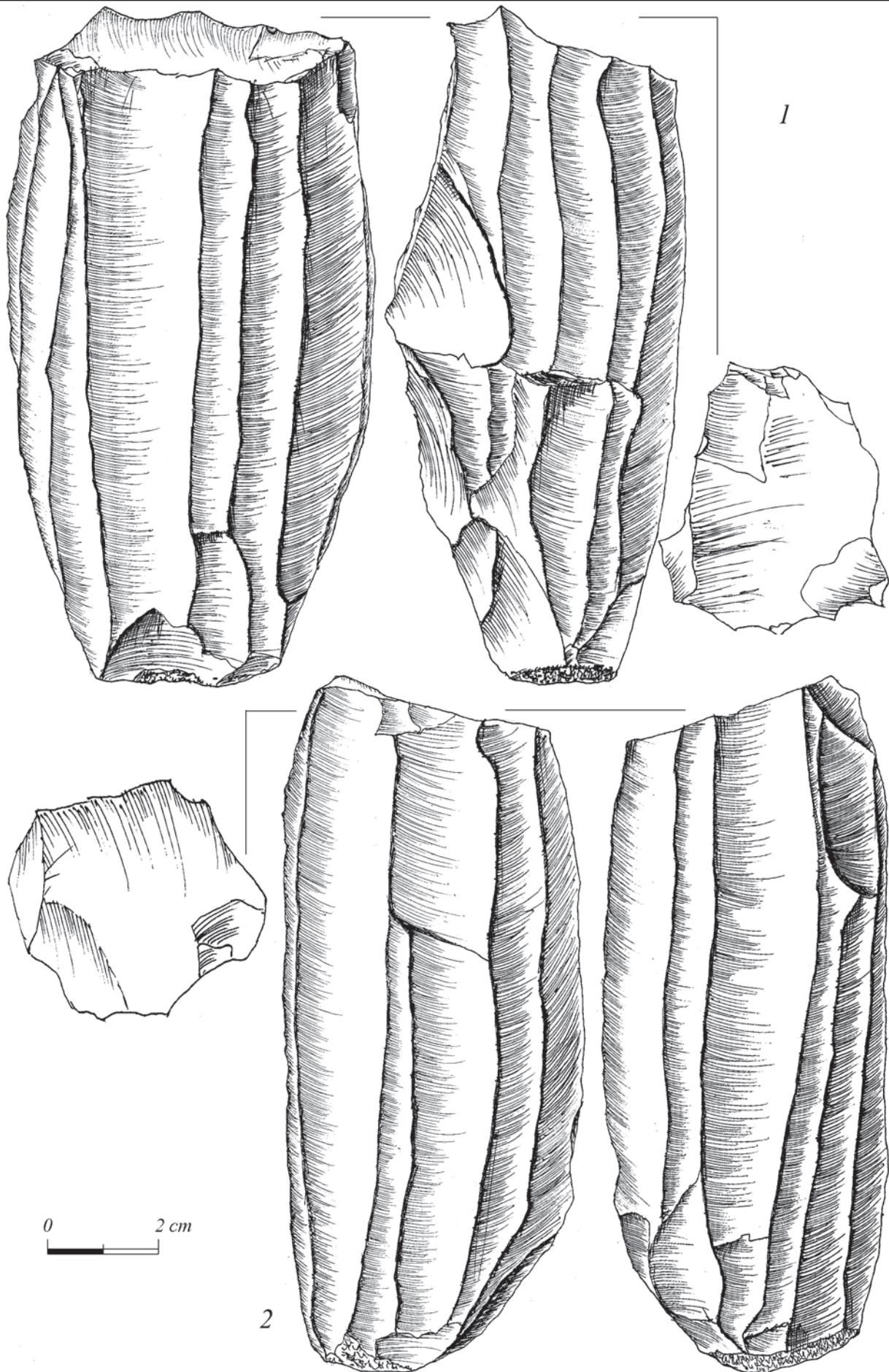

Рис.3. Ожеве-острів. Нуклеуси

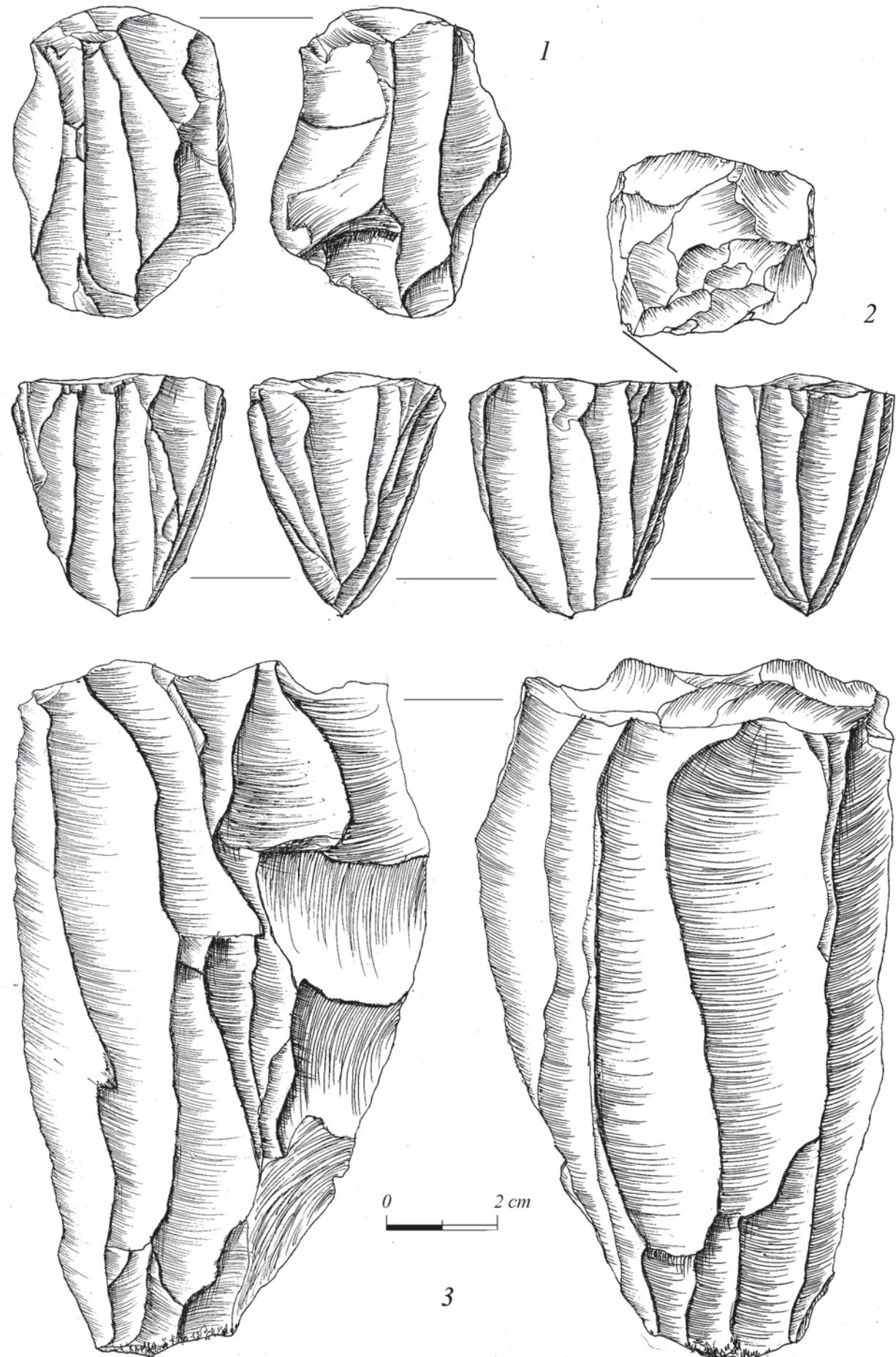

Рис.4. Ожеве-острів. Нуклеуси

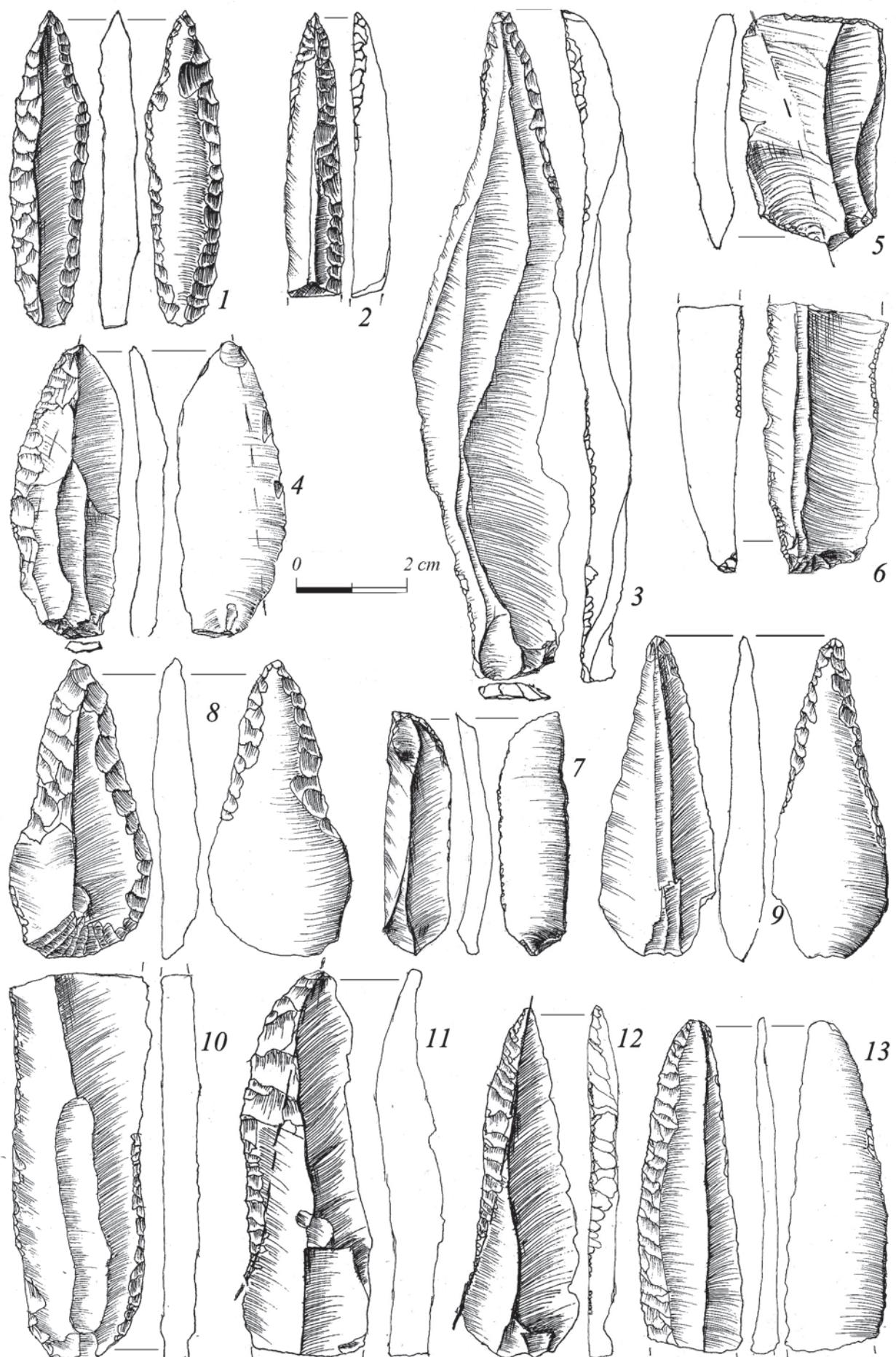

Рис.5. Ожеве-острів. Знайддя

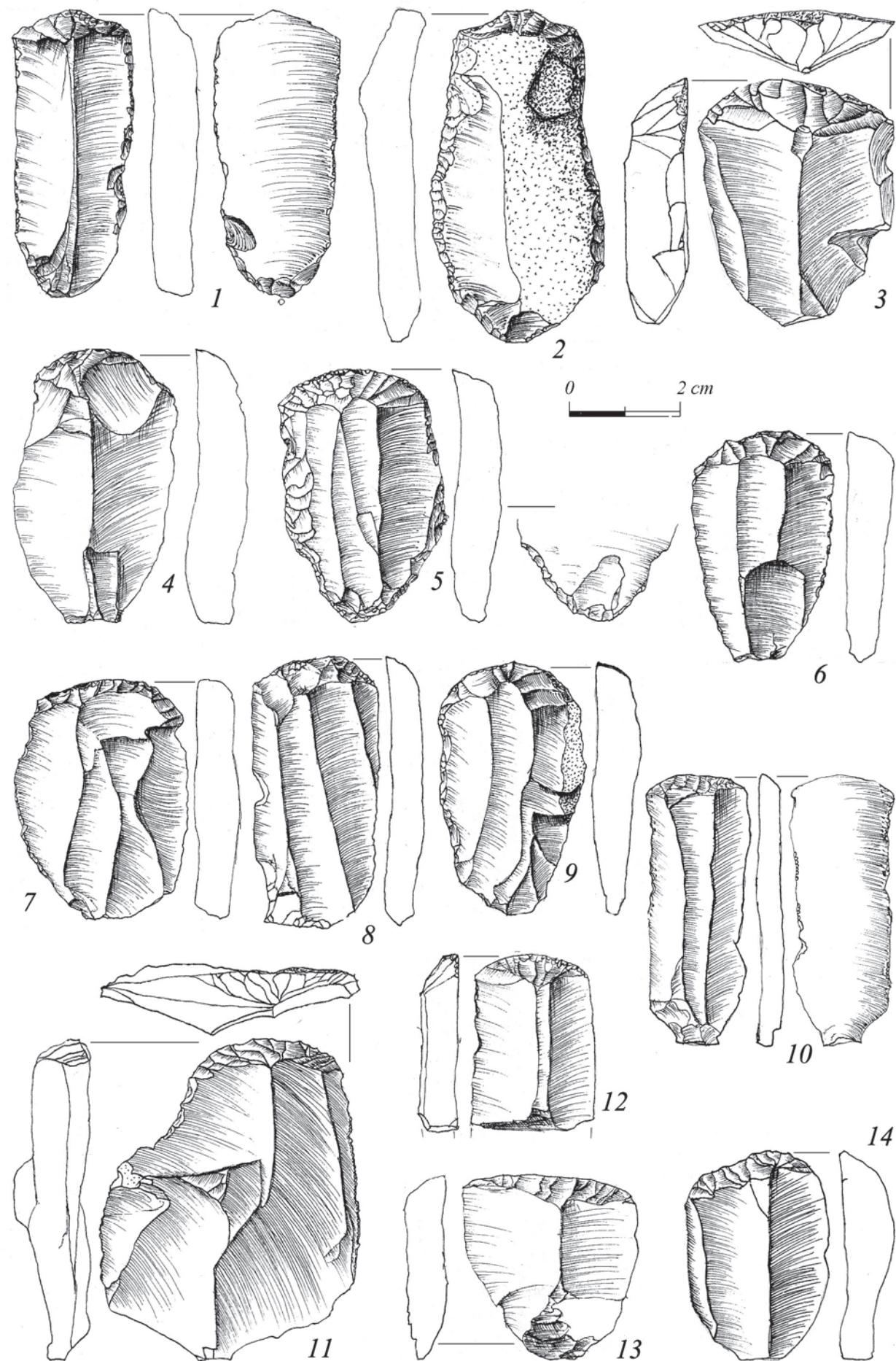

Рис.6. Ожеве-острів. Знайддя

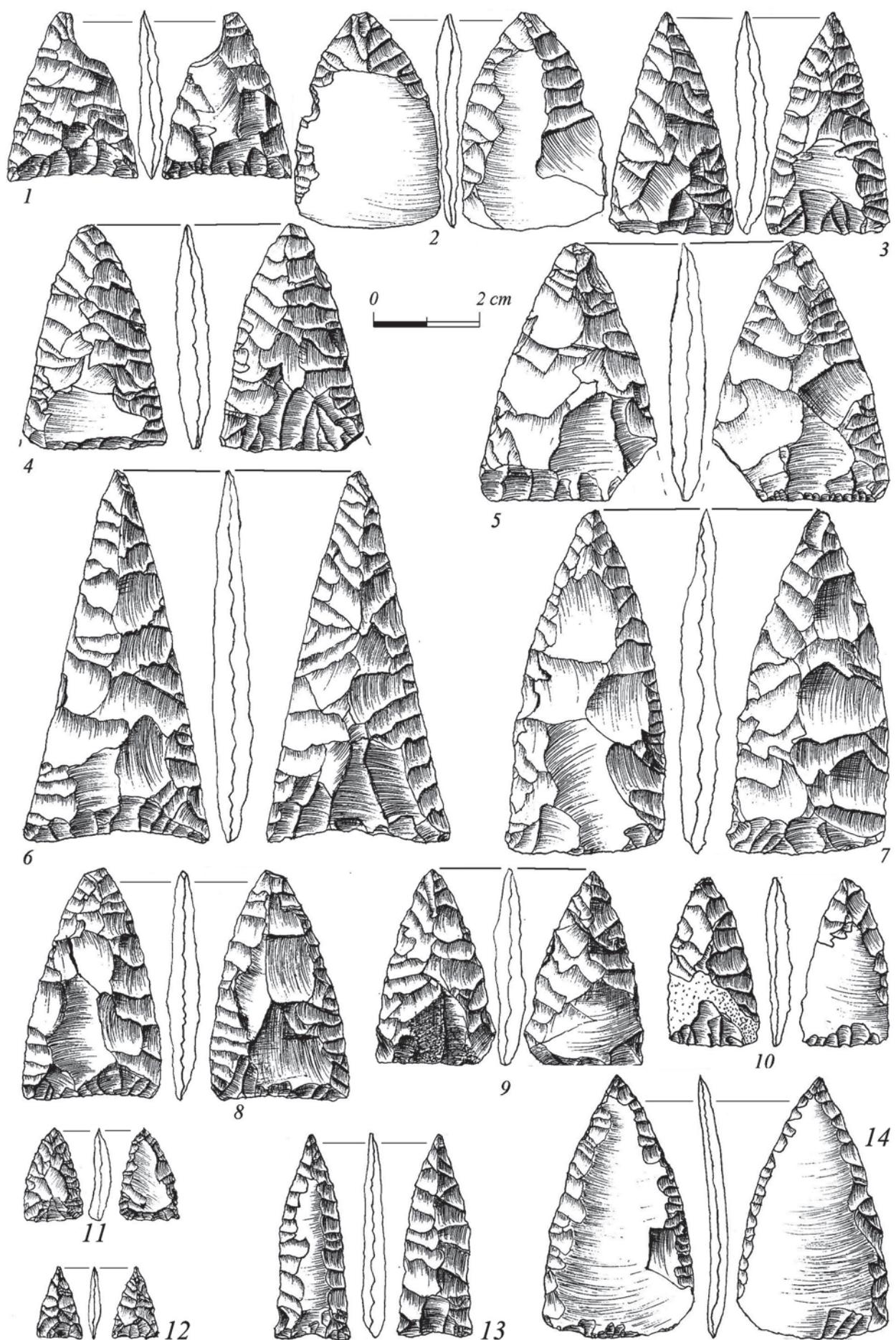

Рис.7. Ожеве-острів. Вістря

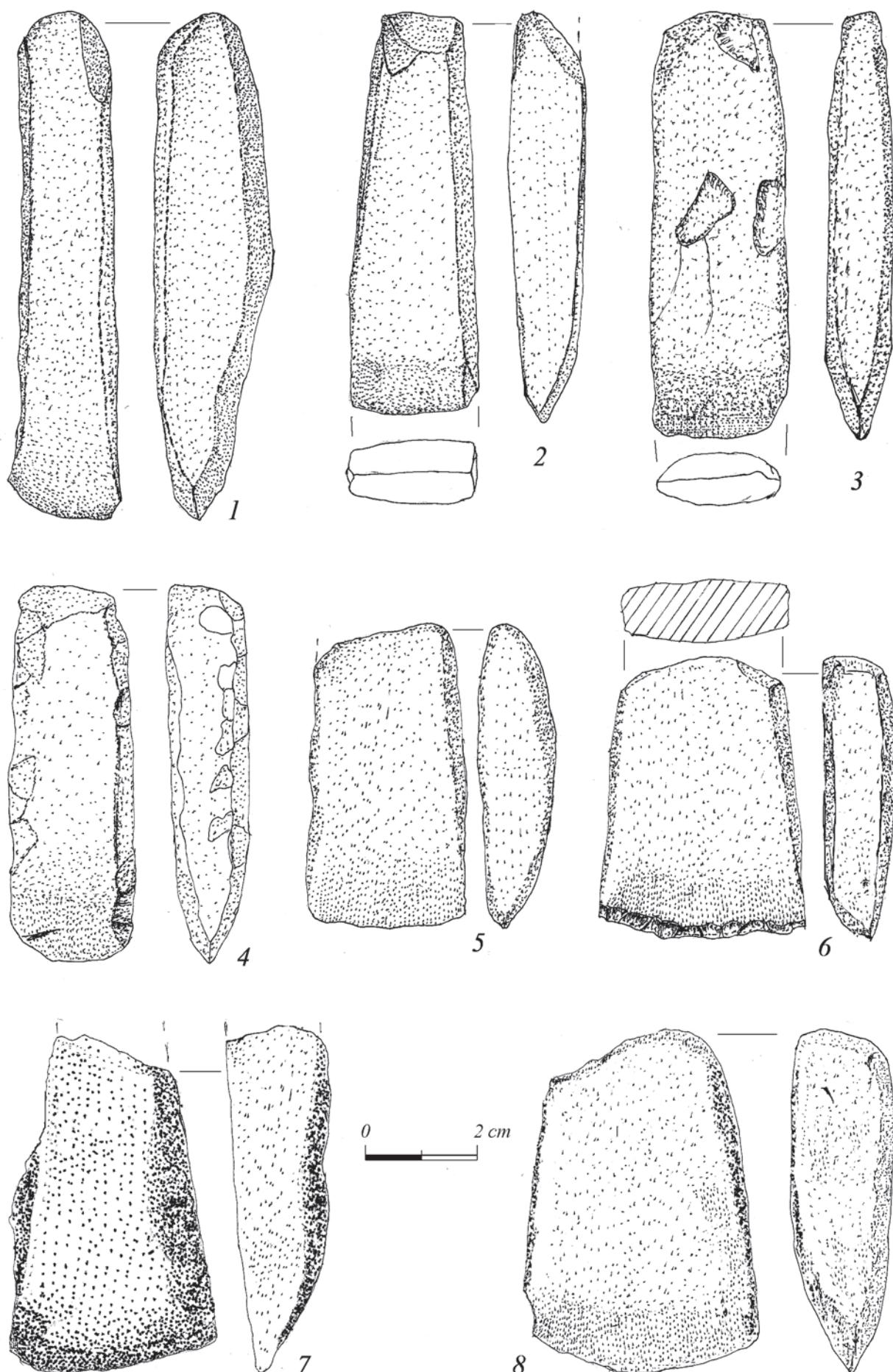

Рис.8. Ожеве-острів. Шліфовані знаряддя

Беленко М.М., Радієвська Т.М.

ПАЛЕОЛІТИЧНІ МАТЕРІАЛИ З ТЕРИТОРІЇ ФРАНЦІЇ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено артефактам доби палеоліту з території Франції, які зберігаються в фондах Національного музею історії України. Характеристика колекції подається на історіографічному тлі, яке нагадує про перші кроки в науковому осмисленні змісту кам'яних знарядь первісної людини.

В археологічній збірці Національного музею історії України (НМІУ) у фондовій групі «Доба каменю» зберігається колекція а195 «Франція», до складу якої входить 109 одиниць зберігання. Хронологічний діапазон матеріалів колекції досить широкий — від середнього палеоліту до доби бронзи. Це переважно вироби з кременю та каменю, кілька кістяних виробів, фрагменти посуду, бронзові кельти.

Авторами даної статті встановлено, що матеріали колекції надійшли з кількох джерел і пов'язані з кількома науковими установами. Так, за старими інвентарними номерами вдалося ідентифікувати 23 предмети, які надійшли у 1936 р. до ЦІМ ім. Т.Г. Шевченка (нині НМІУ) з Археологічного музею київського університету. В інвентарній книзі Археологічного музею київського університету (колишній Музей старожитностей Імператорського університету Святого Володимира) у 1874 р. рукою В.Б. Антоновича була записана колекція матеріалів у кількості 52 одиниці, з приміткою, що "№№ 1436-1486 пожертвованы профессором Louis Leger от имени музея в Saint-Germain" (Рукописний каталог, с.46).

Музей національних старожитностей в Сен-Жермен-ан-Ле (Париж) було засновано в 1863 р. за участю спеціально запрошеного з Німеччини знавця старовини Людвіга Лінденшміта (рис. 1). Музей розчинив двері для відвідувачів 12 травня 1867 р., з нагоди відкриття Міжнародного антропологічного конгресу (Ларичев 1990, с.87).

У 2007 р. під час листування з директором Музею національних старожитностей Патриком Переном наведений вище запис отримав документальне підтвердження. Зокрема, було отримано повідомлення, що в 1874 р., з метою встановлення наукових зв'язків зі східноєвропейськими музеями, Луї Леже від імені Музею старожитностей надав Університету святого Володимира низку експонатів, і що книга записів обміну Музею старожитностей містить під №125 інформацію про акт обміну, здійснений через посередництво пана Л.Леже та пана М.Драгоманова. За цим актом у жовтні 1875 р. Сен-Жерменський музей отримав бронзові наконечники стріл з берегів Дніпра (лист від 5.02.2007 р.).

Найбільш репрезентативні артефакти колекції з Сен-Жермен-ан-Ле тривалий час (1939-1976 рр.) експо-

Belenko M.M., Radievska T.M.

PALEOLITHIC MATERIALS FROM THE TERRITORY OF FRANCE IN ARCHEOLOGY COLLECTION OF NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

Статтю присвячено артефактам доби палеоліту з території Франції, які зберігаються в фондах Національного музею історії України. Характеристика колекції подається на історіографічному тлі, яке нагадує про перші кроки в науковому осмисленні змісту кам'яних знарядь первісної людини.

Нувалися в вітринах нашого музею у розділі «Доба до класового суспільства», «Первіснообщинний лад» — як типові зразки виробів найдавнішого періоду в історії (Книга експонатов, с.2).

Значна частина матеріалів колекції а195 «Франція» пов'язана з Музеєм природничої історії імені М. Філда (Field Museum) (рис. 2). Цей заклад був заснований у 1893 р. як Колумбівський музей м. Чикаго (сучасна назва — з 1905 р.) (<http://fieldmuseum.org/>). В архівній документації відділу археологічних фондів (фондова група «а») зберігається «Опис французьких матеріалів, одержаних від Природничо-Історичного музею в Чикаго», за яким вдалося ідентифікувати 70 артефактів колекції. На жаль, встановити час і шлях надходження цих матеріалів як із Франції до США, так і до нашого музею, поки що не вдалося. Можна припустити, що це — частина колекції Археологічного музею ВУАН, яка поповнила археологічну збірку ЦІМ у 1936 р., після реорганізації структури АН УРСР (НА НМІУ, ф.1260, № 28, арк.2). За усною інформацією к.і.н. Д.Ю.Нужного, в експозиції Field Museum представліні знахідки з Мізинської стоянки довоєнних років дослідження. Можливо, саме тоді, з метою встановлення наукових зв'язків, і був здійснений обмін колекціями.

Статтю присвячено аналізу палеолітичних знахідок у складі колекції а195 «Франція». Вони походять з таких відомих пам'яток, як Сент-Ашель, Ле Мустьє, Оріньяк, Солютре, Ля Міок, Ля-Рошетт, Комб-Каппель. Саме матеріали вказаних пам'яток стали основою для створення перших схем хронології та періодизації палеоліту. Франція вважається «батьківщиною палеолітознавства», проте початкові кроки французької археології доби каменю були доволі складними. Біля витоків нової науки стояли люди неординарні, зацікавлені та наполегливі. Слід згадати тих дослідників-ентузіастів, завдяки самовідданій праці яких було відкрито кам'яну добу Франції та зроблені перші кроки світового палеолітознавства.

Завдяки спостережливості французького натуралиста Жака Буше де Перта (1788-1868 рр.) (повне ім'я Буше де Кревкер де Перт) було отримано матеріальні докази того, що історія людства є набагато тривалішою за час, відведений церквою. Мандруючи у 1830-

х роках берегами р.Сомма у пошуках скам'яніліх решток викопних тварин для створення стратиграфічної колонки найдавніших відкладів, він звернув увагу і на крем'яні вироби, почав їх збирати у комплексі з палеонтологічними та геологічними зразками. Розподіливши знахідки за геологічними (тобто, хронологічними) нашаруваннями, дослідник отримав несподіваний наслідок — крем'яні вироби змінювались у часі, відображаючи розвиток технології.

Перші праці натуралисті були зустрінуті на смішками з боку академічних мужів. Проте їх скептицизм та відкрита ворожість не зупинили вченого. Ж. Буше де Перт наполегливо продовжував шукати доказів своєї теорії. «Я стою навпроти величезної стіни, величезної живої стіни, ім'я якій Академія й Інститут Франції» — писав Ж. Буше де Перт (Ларичев 1990, с.47). Наприкінці 50-х років XIX століття з працями вченого ознайомилися англійські геологи Чарльз Лайель і Джон Еванс. Еванс підтримав натуралиста на засіданні Королівської спілки. Європейський вчений світ остаточно переконався: знахідки на берегах Сомми свідчать про те, що людина була сучасником таких вимерлих тварин, як мамонти, шерстисті носороги, бізони, північні олені (там само, с.48).

Так відбулося відкриття кам'яної доби Франції — фактично було доведено її «допотопний» вік. Французький палеонтолог Едуард Лартре (1801-1873 рр.), один із пionерів археології палеоліту, займався дослідженнями в печерах — спочатку самостійно, а з 1863 р. разом з англійським банкіром та підприємцем Генрі Крісті (1810-1865 рр.). Саме вони розкопали такі знамениті пам'ятки Дордоні як Ложері-От, Ложері-Бас, Ле-Мустьє, Ля-Мадлен (Брей, Трамп 1990, с.134). Результати досліджень були опубліковані в кількох статтях, а в 1865-1875 рр. була підготовлена до видання багатотомна фундаментальна праця «Старожитності Аквітанії», присвячена культурі людині викопної доби Франції. Е. Лартре запропонував поділ кам'яної доби на кілька етапів: доба піщаного ведмедя, доба мамонта та шерстистого носорога, доба північного оленя, доба зубра та бізона. Крім того, для кожного з етапів дослідник визначив особливості кам'яної індустрії. Це була перша схема відносної хронології найдавнішого минулого людства, яка стала своєрідним еталоном для інших дослідників Західної Європи (Монгайт 1973, с.21).

Учень Е. Лартре, професор антропологічної школи Габріель де Мортільє (1821-1898 рр.), засновник одного з перших археологічних журналів «Materiaux pour l'Histoire positive et philosophique de l'Homme», розробив наукову періодизацію доби палеоліту (1869 р.). Вона складалася з 4 періодів, названих за місцевістю, де були знайдені перші або найбільш характерні знаряддя для кожного періоду: шелль (м. Шелль під Парижем) — період гіпопотама за Е. Лартре, мустьє (печера Ле Мустьє) — більша частина періоду піщаного ведмедя та мамонта, солютре (печера Солютре), мадлен (печера Ля Мадлен); два останні періоди відповідали добі північного оленя (Монгайт 1973, с.21, 24-25).

У 1872 р. дещо доповнена класифікація Г. де Мортільє була представлена на Міжнародному конгресі з антропології та доісторичної археології в Брюсселі. За нею нижній палеоліт поділявся на шелльську, мустьєрську, солютрейську добу, а до верхнього палеоліту була віднесена мадленська доба. У 1885 р. у другому виданні книги «Доісторичне життя» Г. де Мортільє ввів ашельський період (між шеллем та мустьє, названим за передмістям Амьену Сент-Ашель).Хоча Г. де Мортільє і вважав свою періодизацію універсальною, проте знахідки з інших частин Європи та інших континентів не вкладались у його схему. Подальший розвиток науки показав, що система Г. де Мортільє повністю відповідає лише тим пам'яткам, на яких її було створено, — для інших частин світу і навіть районів Європи виокремили ряд локальних варіантів (там само, с.25).

60-70-і роки XIX століття — часи справжнього тріумфу археології. З простого збирання та колекціонування старожитностей вона перетворюється в наукову дисципліну. Наочні матеріали демонстрували прогрес людства на шляху від перших кам'яних рубил до цивілізації Єгипту, Греції, Риму. У 1867 р. археологія як наука отримала визнання на Всесвітній виставці в Парижі, де демонструвалися досягнення економіки та культури. Серед відвідувачів виставки викликали певний ажіотаж парова машина (локомобіль), гумовий надувний човен та представлена копія єгипетського храму на острові Елефантіна (Придо 1979, с.20).

Проте чи не найбільший натовп збирався біля вітрин із крем'яними виробами з Дордоні та зразками доісторичного мистецтва з печери Ля-Мадлен (зображення мамонта на фрагменті бивня). Відкриття гравюри мамонта сприймалося дійсно як епохальна подія. Довелось змінити зневажливе ставлення до мешканців печер. Один із дослідників первісного мистецтва Франсуа Бурдье зазначав, що віднині треба бути вкрай зловмисним, щоб насмілитись стверджувати, ніби людина не була сучасником вимерлих тварин. Невідомий майстер засвідчував своєю гравюрою, що жив в один час з мамонтом. Про мамонта заговорив весь Париж! (Ларичев 1990, с.77). Габріель де Мортільє завершив путівник по доісторичному відділу виставки такою проникливою фразою: «Закон людського прогресу... і надзвичайна давність людини... — ось факти, які ясно, точно і неспростовно доводяться тим, що ми побачили на виставці» (Придо 1979, с.24).

З того часу доісторія як окремий напрямок історії Франції перейшла в рішучий наступ на консерватизм у науці та релігійні догмати. Про це свідчило створення в Парижі Музею палеонтології та відкриття Музею національних старожитностей в Сен-Жермен-ан-Ле. Пізніше було створено спеціальну секцію доісторичного часу музею (Ларичев 1990, с.87).

Перейдемо до розгляду матеріалів колекції¹.

¹ Автори висловлюють вдячність за консультації у визначені матеріалів, надані доктором історичних наук В.М.Степанчуком та кандидатами історичних наук О.І.Євшукенком, Д.Ю.Нужним, С.М.Рижовим, Ю.В.Кухарчуком.

Крем'яний інвентар виготовлено з кременю різних відтінків — від світло-сірого до яскраво-коричневого, патинованого й без патини. Переважна більшість знахідок, що надійшли з музею національних старожитностей, походить із багатошарової стоянки Солютре (департамент Сона і Луара, Центральна Франція) (рис.3, 1-10). Серед цих виробів — нуклеус призматичний дво-косоплощинний (рис.3,1). Пластини призматичні представлені неретушованими уламками (рис.3,5,9) та кількома екземплярами з нерегулярною ретушшю на бокових гранях (рис.3,7,8). Серед пластин є реберчаста тронкована зі скощеним ретушшю краєм (рис.3, 10). Знаряддя репрезентовані кінцевими скребачками на призматичній укорочений пластині (рис.3, 2) та уламках пластин (рис.3, 3,4,6). Робочий край скребачок заокруглений, оформлені напівстрімкою ретушшю. Іноді ретуш заходить на бокові грані знарядь (рис.3, 3,4).

Під час дослідження стоянки було розкопано кілька шарів верхньопалеолітичного часу і вказані вироби можуть належати до одного з них, у тому числі й до солютре. Пам'ятки солютрейської культури розповсюджені в Центральній та Південній Франції. Радіокарбонні дати вказують на відносно короткий період її існування — 21-19/18 тис. років тому (Art et civilisation 1984, с.86-88). На жаль, серед Сен-Жерменського комплексу відсутні форми знарядь типові для крем'яної індустрії солютре — двобічно оброблені листоподібні наконечники дротиків та вістря й ножі, які вражают довершеністю форм та досконалістю обробки — відтискою ретуші.

У Сен-Жерменському комплексі є дві знахідки (рис.3, 11, 12) із давнішої пам'ятки — Сент-Ашель (долина р. Сомма, передмістя Ам'єну). Це багатофункціональні за своїм призначенням знаряддя — двобічно оброблені рубила, або біфаси мигдалеподібні, за Ф.Бордом (Васильєв, Бозински и др. 2007, с.135, рис. 30, 6, рис. 31, 2). Ці масивні знаряддя, зіставні з першою половиною середнього палеоліту (300-130 тис. р. тому), мають хвилясті леза, оформлені сколами та ретушшю. До слова, вперше рубила як знаряддя були визначені Буше де Пертом (1847 р.), який називав їх «сокирами»; назуву ж «ручне рубило» запропонував Г. де Мортільє (1883р.) (Брей, Трамп 1990, с.213).

Матеріали, які надійшли з музею природничої історії (м.Чикаго, США), походять із різних пам'яток. За асортиментом знарядь цей комплекс більш різноманітний. Найдавнішими є знаряддя середнього палеоліту. Вони походять із гротів Комб-Капелль (рис.4, 2;) та Ле Мустє (рис.6, 3,4) (департамент Дордонь); з багатошарових стоянок Ля Міок (департамент Дордонь, поблизу м. Тейяк) (рис.9,5) та Оріньяк (департамент Верхня Гаронна) (рис.8, 2), а також з місцезнаходження в долині р.Марни (рис.5,1). Точне місце походження деяких предметів поки що не вдається встановити.

Серед середньопалеолітичного комплексу з музею природничої історії — біфаси (рубила та рубильця). Леза знарядь оформлені пласкими сколами

та іноді додатково ретушшю (рис.5, 1-3; рис.4, 1,2). Представлена й така характерна для цього часу категорія знарядь, як гостроконечники двобічні, іноді однобічні. Леза в них, як правило, симетричні, оформлені сколами та ретушшю (рис.7, 1,2; рис.6, 3,4). Серед інших категорій знарядь — ножі двобічні (рис.8, 1,3) та однобічні (рис.8, 2). Леза цих знарядь опуклі, оформлені сколами та регулярною ретушшю. Скребла — ще одне з найбільш поширених у середньому палеоліті знарядь — представлені однобічними й двобічними формами, виготовленими на уламках та відщепах (рис.9, 1-5). Два з них репрезентують конвергентний тип (рис.9, 1, 4); один екземпляр при вторинному застосуванні міг використовуватися як долото (рис.7, 3). Аналогії вказаним категоріям знарядь знаходимо у Ф.Борда (Bordes 1961, tabl. 26, 1,2; 27, 3; 51, 4). Охарактеризований комплекс виробів може бути віднесенний до другої половини середнього палеоліту — 100-30/40 тис. років тому (Васильєв, Бозински 2007, с.228).

Наступний період — верхній палеоліт — представлений у Чиказькому комплексі переважно матеріалами, що походять із багатошарових стоянок Оріньяк (департамент Верхня Гарона) (рис.4, 1,3,6-13) та Солютре (департамент Сона і Луара) (рис.4, 4,5,14); а кількома знахідками зі стоянки Ля Рошетт (Дордонь) (рис.4, 15). Серед них — оброблені дорсальною ретушшю призматичні пластини, представлені як цілими екземплярами так і уламками (рис.4, 3,6). Знаряддя репрезентовані кінцевими скребачками на пластинах різного розміру (рис.4, 8,9,12) та уламках пластин (рис.4, 13). Робочий край у цих скребачок — опуклий, оформлені напівстрімкою ретушшю — приурочений до дистального кінця заготовки. Наявні й скребачки кінцеві подвійні (рис.4, 14) та комбіновані — кінцева з бічною (рис.4, 7). Серед інших категорій — вістря симетричні павловського типу на пластинах різного розміру (рис.4, 1,10), вістря асиметричне на вузькій пластині (рис.4, 5), вістря діагонально тронковане (рис.4, 2) та стамеска (piece équile) на масивній пластині (рис.4,4). Цікавою формою є комбінація кінцевої скребачки з вістрям павловського типу (рис.4,11). Усі зазначені вироби можуть бути датовані ранньою порою верхнього палеоліту. Враховуючи наявність на деяких знаряддях відбивного горбка типу «lips», ці артефакти можна пов'язати з культурою перигордье (гравет) і датувати приблизно часом 26-20 тис. р. тому. Походження перигордье традиційно пов'язують з розвитком варіанту мустє з ашельською традицією. Основний регіон розповсюдження цього культурного явища — Південно-Західна Франція (Леонова 2006, с.87).

Колекція матеріалів палеолітичного часу з Франції має насамперед історіографічну цінність. Артефакти колекції є свідками перших кроків науки про найдавнішу сторінку в історії людства. Саме з дослідження стоянок Сент-Ашель, Ле Мустє, Оріньяк, Солютре, Ля Міок зароджувалася наука про кам'яний

вік. Ці пам'ятки дали назви палеолітичним періодам, крем'яним індустріям та технокомплексам. Матеріали колекції а195 «Франція» також ілюструють сторінки світового музеєзнавства кінця XIX століття, коли

були засновані перші музейні наукові установи, встановлювалися наукові зв'язки між ними, коли відбувся тріумфальний успіх археології із простого збирання та колекціонування вона перетворилася в науку.

ЛІТЕРАТУРА

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь: Пер. с англ. — М., 1990. — 368 с.

Васильев С., Бозински Г., Бредли Б., Вишняцкий Л., Гиря Е. Четырехъязычный (русско-англо-франко-немецкий) словарь-справочник по археологии палеолита. — Санкт-Петербург, 2007. — 259 с.

Ларичев В.Е. Прозрение. — М., 1990. — 223 с.

Леонова Н.Б. Каменный век. Культурные области и археологические культуры. Западная и Центральная Европа) //Археология: Учебник (под ред. академика РАН В.Л.Янина).— М.: Изд-во Московского ун-та, 2006.— 608 с.

Монгайт А.П. Археология Западной Европы. Каменный век. — т.1 — М., 1973.— 356 с.

Onis французьких матеріалів, одержаних від Природничо-Історичного музею в Чикаго. Документація відділу археологічних фондів НМІУ (фондова група «а»).

Придо Т. Возникновение человека. Кроманьонский человек. Пер. с англ. И. Гуровой. — М., 1979.— 158 с.

Книга экспонатов, находящихся в экспозиции отдела доклассового общества (на 1/1 1939 г.). Документация відділу археологічних фондів НМІУ (фондова група «а»). — 125 с.

Науковий архів Національного музею історії України (далі НМІУ), ф.1260, оп.1, №28. Козловська В.С. Короткі відомості про основні комплекси експонатів був. Археологічного Музею ВУАН та кол. Кабінету Антропології ВУАН, 136 арк.

Науковий архів НМІУ. Рукописный каталог Музея древностей Императорского Университета Святого Владимира. — кн.1. — 125 с.

Art et civilisations des chasseurs de la préhistoire. 34000-8000 ans av. J.-C. Laboratoire de Préhistoire du Musée du Musée de l'Homme. Museum National d'Histoire Naturelle. — Paris, 1984. — 415 p.

Bordes Fr. Typologie du paléolithique ancien et moyen. — Bordeaux, 1961.— 95 с.

Fieldmuseum [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://fieldmuseum.org/>.— Назва з екрана.

Belenko M.M., Radievska T.M.

Paleolithic materials from the territory of France in archeology collection of National Museum of History of Ukraine

The article is dedicated to the Paleolithic artifacts from France, that are kept in the collection of the National Museum of History of Ukraine. The description and the origin history of the collection are being published.

Рис.1. Музей національних старожитностей в Сен-Жермен-ан-Ле (Париж)

Рис.2. Музей природничої історії імені М.Філда (Чикаго)

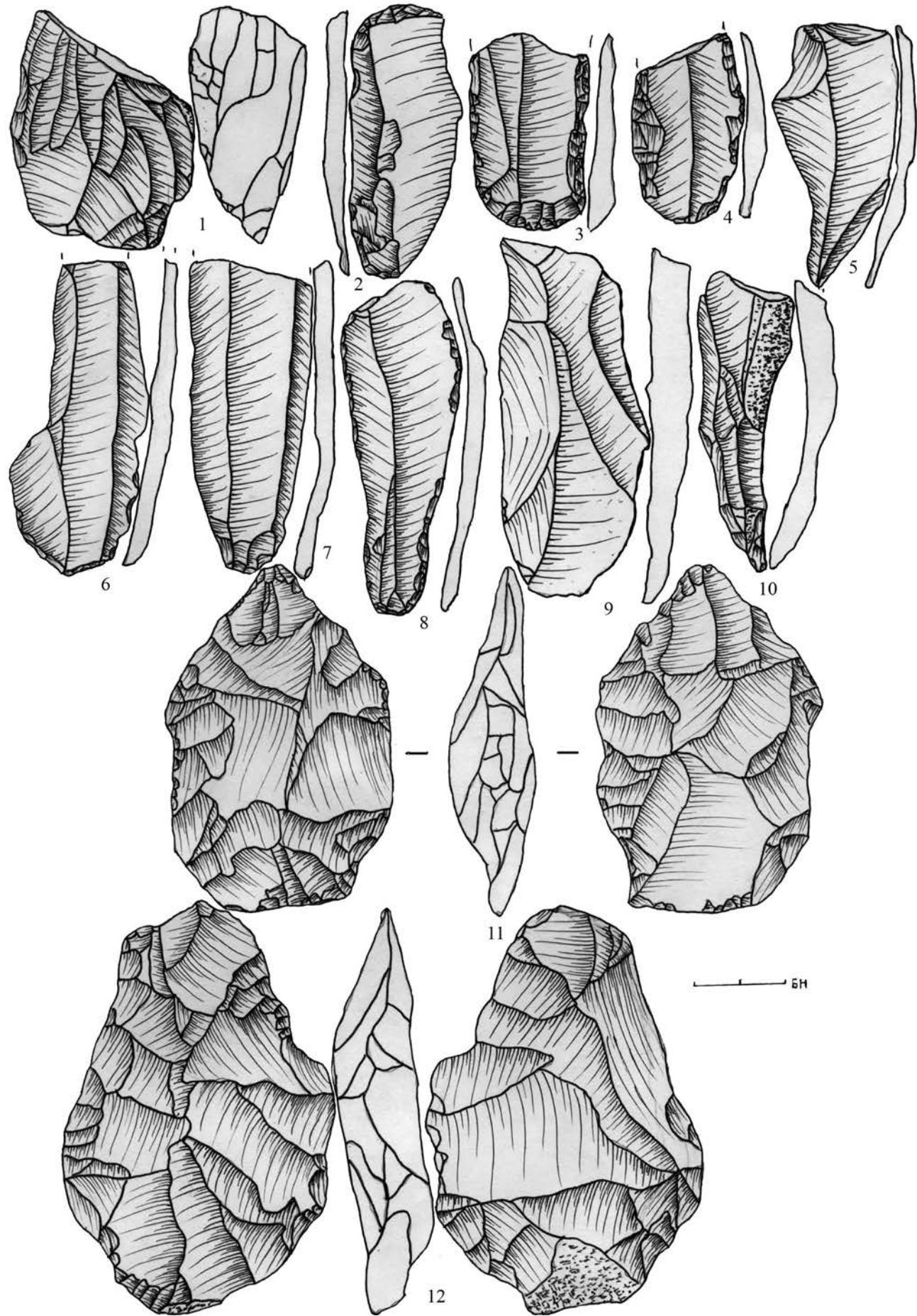

Рис.3. Крем'яні знаряддя із стоянок: 1-10 — Солютре ; 11-12 — Сент-Ашель.
Верхній та середній палеоліт

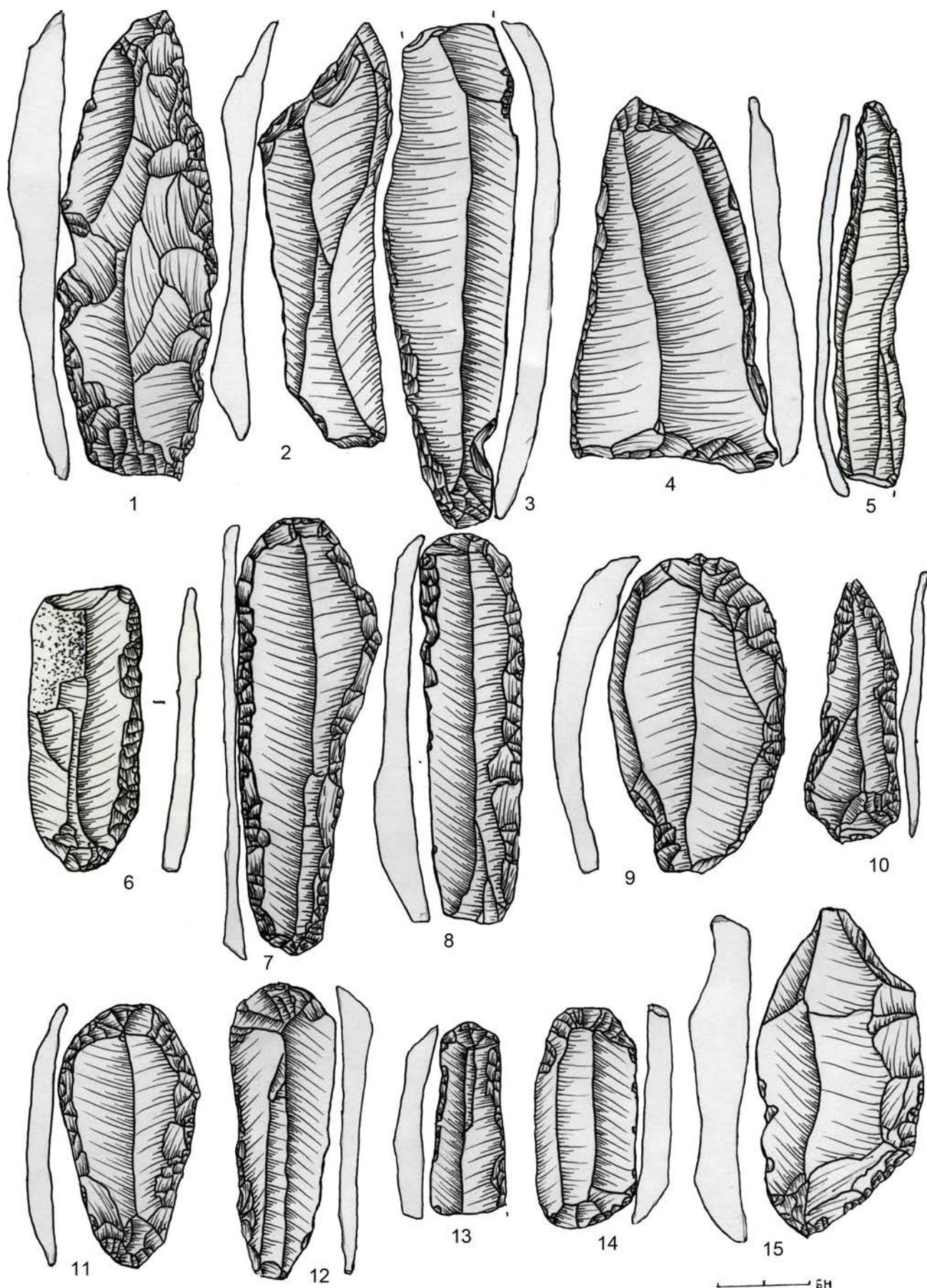
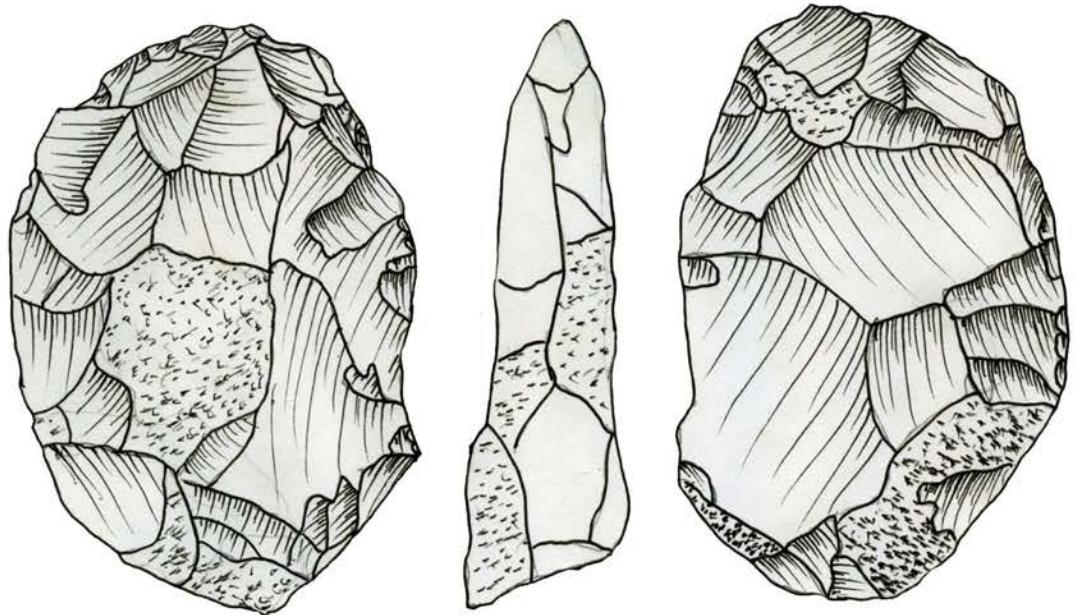
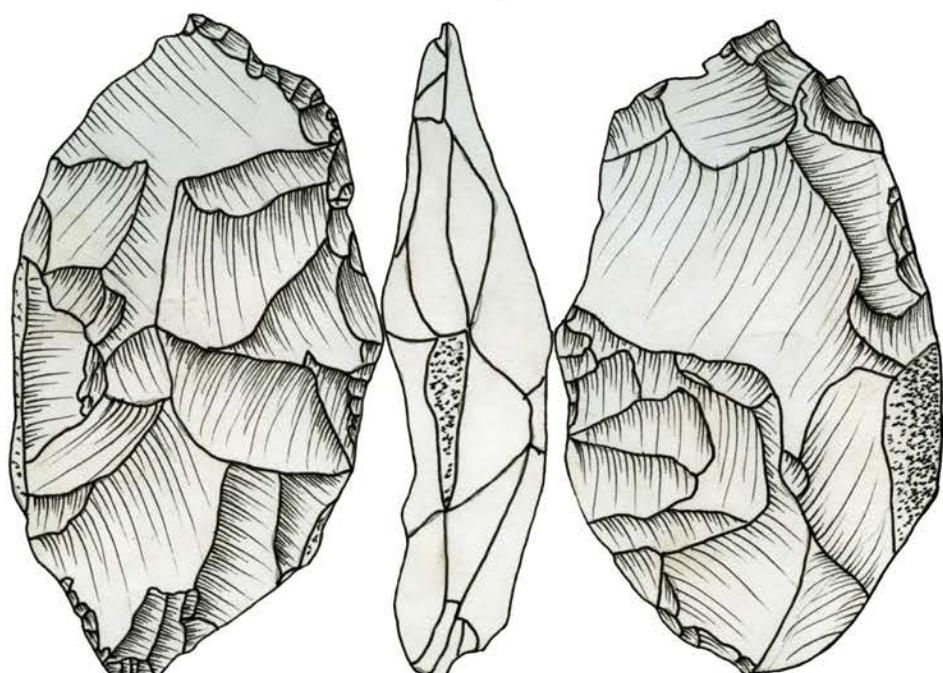

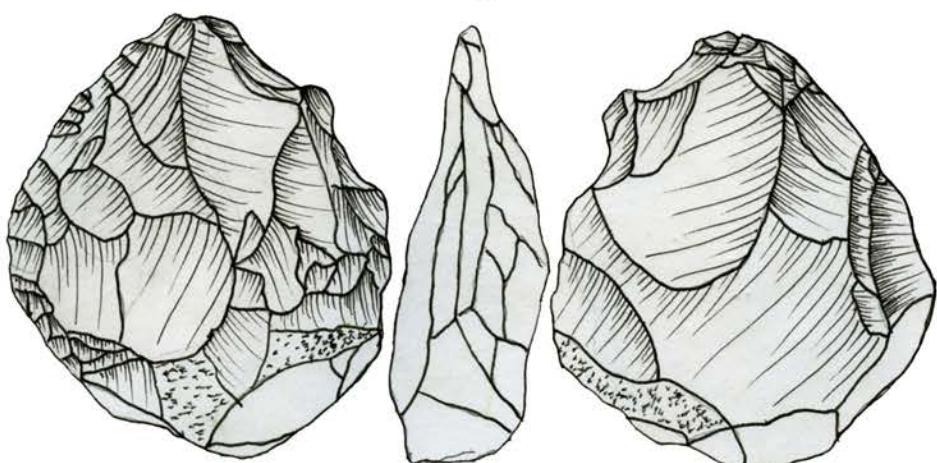
Рис.4. Крем'яні знаряддя із стоянок: 1,3,6-13 — Оріньєк; 4,5,14 — Солютре;
15 — Ля Рошетт. Верхній палеоліт

1

2

3

— 6 см —

Рис.5. Біфаси. Середній палеоліт

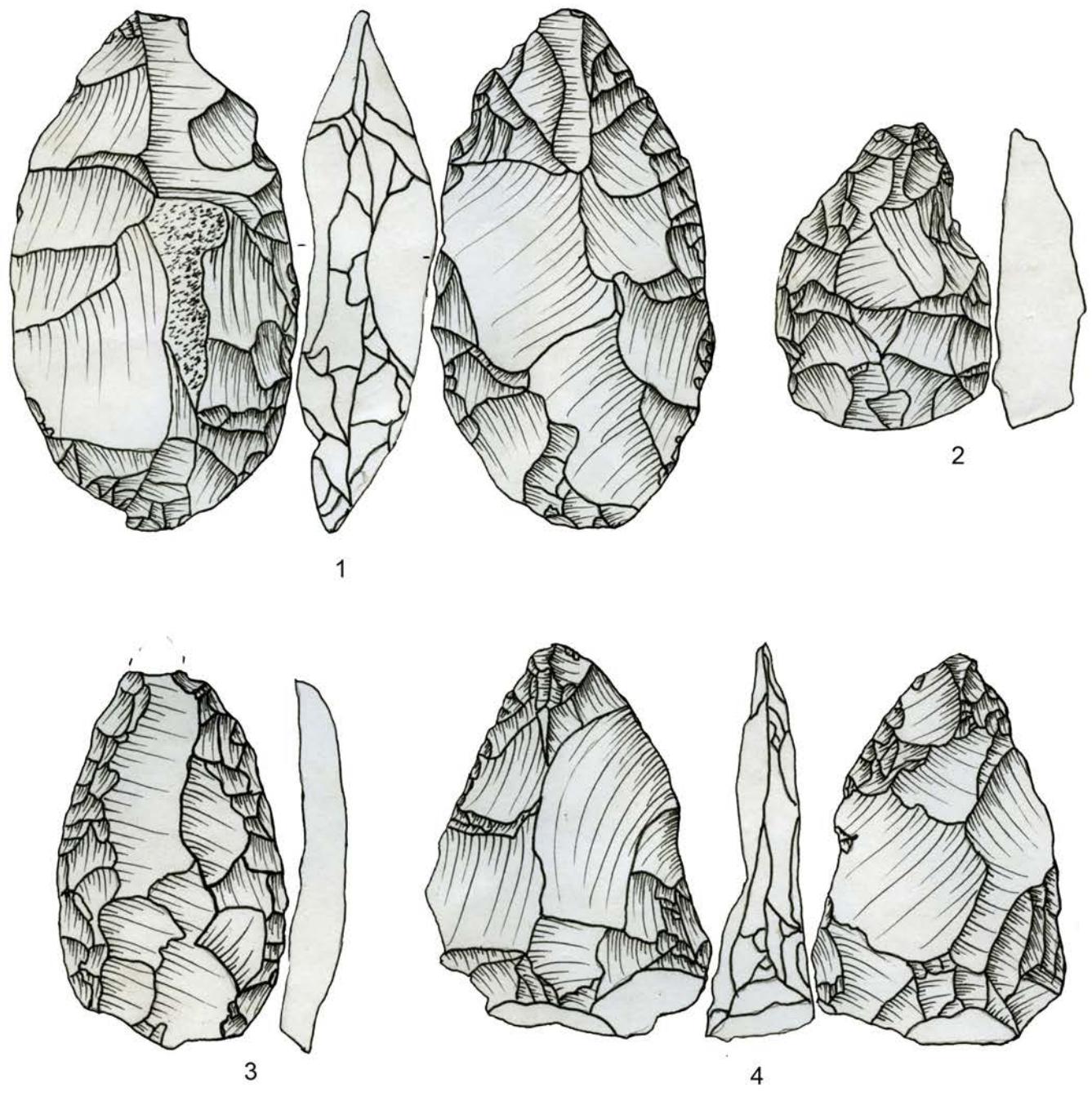

Рис.6. Знаряддя з кременю: 1,2 — біфаси ; 3,4 — гостроконечники. Середній палеоліт

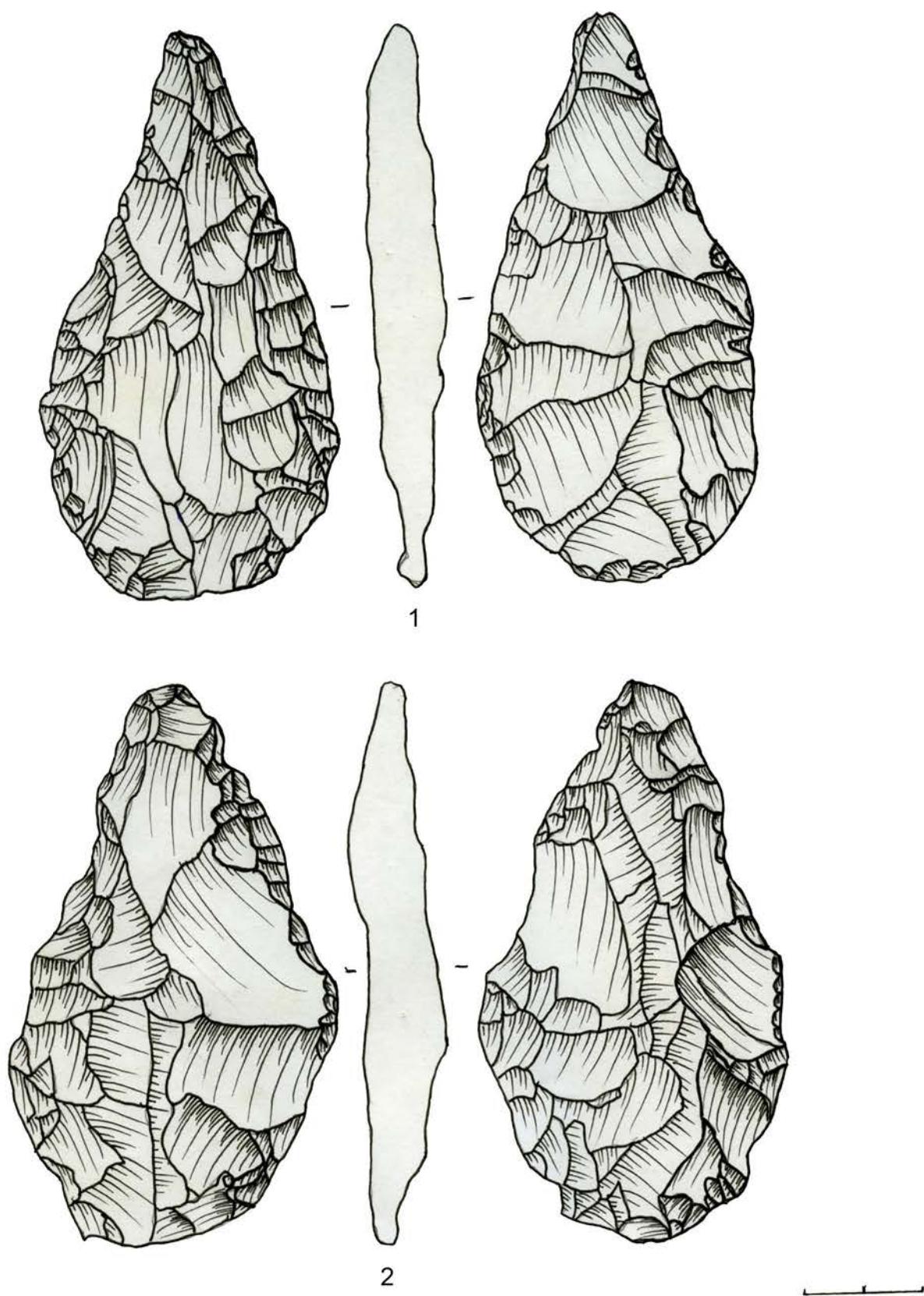
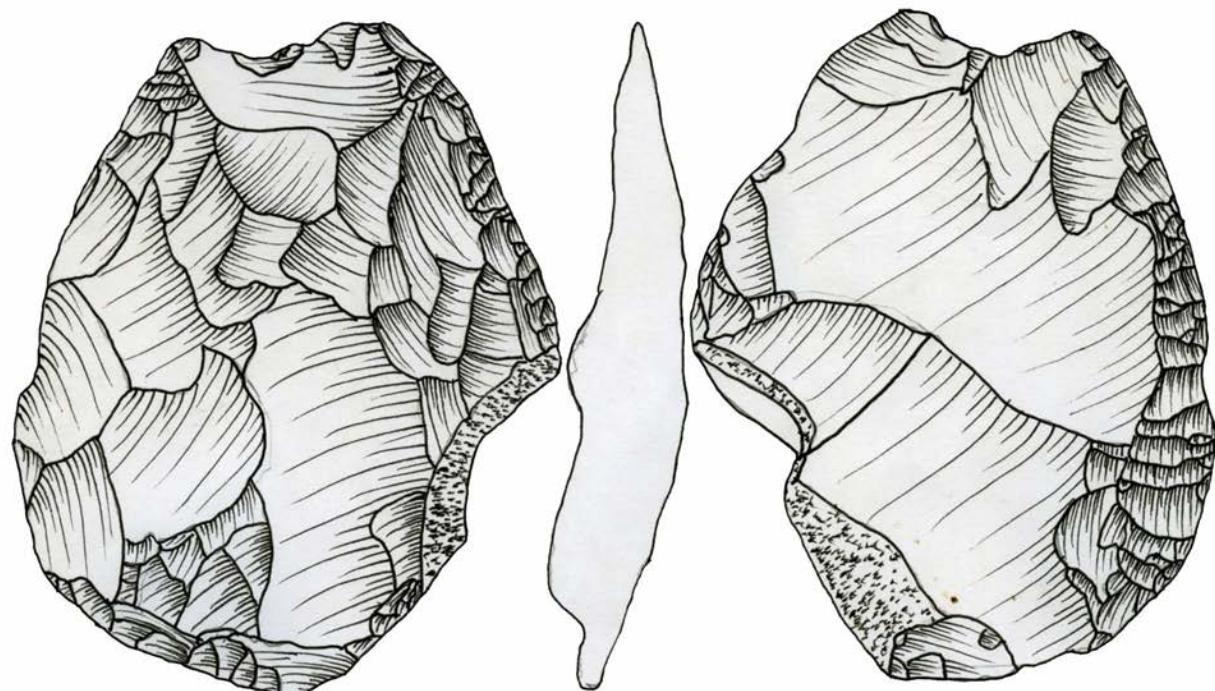
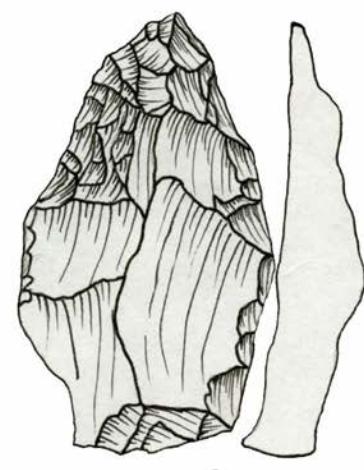
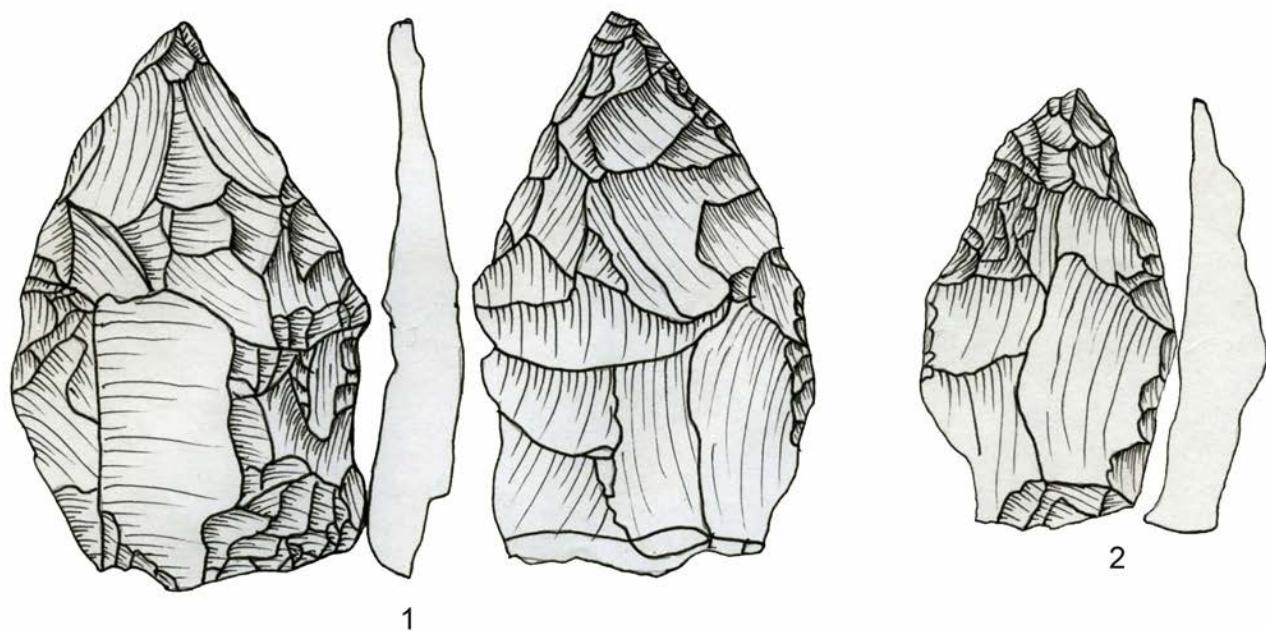

Рис.7. Гостроконечники. Середній палеоліт

3

Рис.8. Ножі. Середній палеоліт

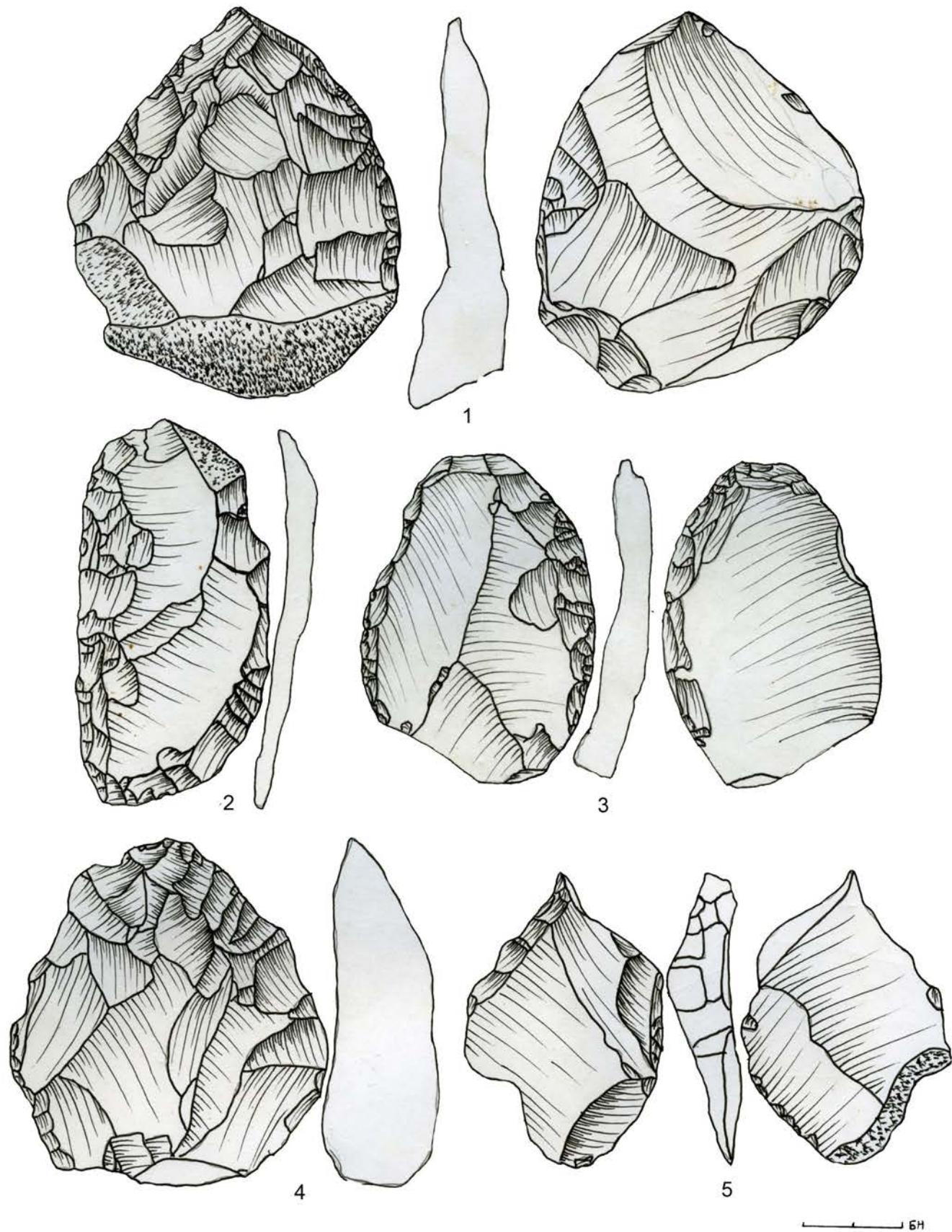

Рис.9. Скребла. Середній палеоліт

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕСНЯНСЬКОГО ЗАГОНУ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1972 року

У статті публікуються матеріали, добуті під час проведення археологічної розвідки на території Середнього Подесення в 1972 році. Дослідження підтвердили наявність трьох верхньопалеолітичних місцезнаходжень, відкритих своєю часу експедицією Ю.Г. Колосова. Подається загальна характеристика артефактів.

В останні роки помітно активізувалися дослідження палеоліту в басейні Десни, що пов'язане передусім з відкриттям тут нових пам'яток верхньопалеолітичного часу — Бужанка II та Оболоння. Ці відкриття стали стимулом до нових польових робіт на вже відомих стоянках — Клюси, Новгород-Сіверська, Пушкарі (Ступак 2005, 2008, 2010, 2012; Беляєва, Васильєв 2012). У зв'язку з цим, важливим залишається питання публікації матеріалів попередніх досліджень у даному регіоні, що досі не знайшли належного відображення в науковій літературі.

Значну увагу приділено в статті результатам розвідок Деснянського загону палеолітичної експедиції АН УРСР у 1972 році, які були проведенні під керівництвом М.І. Гладких. Слід відмітити, що в зазначеному році пошукові роботи експедиція вела і в інших областях Лівобережної України, зокрема в Харківській та Дніпропетровській, — уздовж маршруту майбутнього каналу Дніпро-Донбас (Гладких 1972а, с. 1-3). Матеріали цих досліджень опубліковані лише частково (Гладких, 1973).

На території Чернігівщини розвідки нових палеолітичних місцезнаходжень локалізувалися у двох місцях — в околицях с. Бужанка Коропського району та поблизу м. Новгород-Сіверськ, — широко відомих завдяки концентраціям знахідок плейстоценової фауни та палеолітичних пунктів (Гладких 1972б). Одним із завдань експедиції було також підтвердження наявності палеолітичних пам'яток, які відкрив тут у 1961 р. Ю.Г. Колосов, що провадив пошукові роботи у Подесенні спільно з відділом геології антропогену Інституту геологічних наук АН УРСР (Колосов 1965, с. 321).

Бужанка I. Рештки пізньоплейстоценової фауни були виявлені в околицях с. Бужанка ще до Другої світової війни (Рудинський 1931, с. 150). Перша верхньопалеолітична стоянка була відкрита експедицією Ю.Г. Колосова у 1961 р. на високому правому березі Десни, за 1 км нижче по течії від паромної переправи. Пам'ятку було виявлено за поширенням підйомного матеріалу на береговому схилі і частково досліджено розкопом 4 x 4 м та зачисткою урізу берега (Бачинський, Колосов 1963). У крем'яних матеріалах Бужанки I дослідник вбачав схожість із комплексом Мізинської стоянки, хоч відносив її до більш пізнього часу (Колосов 1965, с. 325-326).

Після десятирічної перерви Деснянський загін обстежив пам'ятку та з'ясував місце розкопу 1961 р. Було встановлено, що підйомний матеріал поширюється

DESNA REGION DETACHMENT PALEOLITHIC EXPEDITION 1972 RESEARCH

на відстань 100 м уздовж берегової лінії та в берегових осипах, що свідчить про досить чітку локалізацію комплексу. На південь від розкопу 1961 р., в урізі берега, у трьох місцях були виявлені кістки мамонта — тазові, лопатка та бивень. Первінне залягання культурних решток приурочено до підвищення на південно-східному схилі берегової ділянки Десни. Воно обмежене з південного заходу давньою балкою, нижче якої підйомний матеріал не зустрічався.

У місцях виявлення кісток, а також по урізу берега було закладено п'ять вертикальних зачисток з метою з'ясування особливостей стратиграфічного положення решток культурного шару та отримання фауністичних і крем'яних матеріалів (рис. 1) (Гладких 1972б, с. 3). За даними зачисток простежено наступну стратиграфію:

0,1-0,2 м — сучасний ґрунт, сіроzem;

0,6-1,0 м — підґрунтя буре грудкувате, шарувате, перешароване білястими тонко-пилуватими прошарками. У верхній частині переважають прошарки широкі (до 15 см), в нижній — вузькі (до 3 см);

4,0-5,0 м — лес палевий карбонатний (блілі плями та вертикальні штрихи вапнякування). У верхній частині горизонту одиничні кротовини, в середній частині — численні вапнякові конкреції, у нижній частині лес опісочений;

5,0 і нижче — супісок шаруватий, що переходить в бучацькі піски. Падіння шарів на південь. Прошарки жовтувато-сірого та сірого кольору.

Фауністичні рештки та крем'яні вироби залягали на глибині 1,5-4,3 м від сучасної поверхні, у верхній неопісоченій частині палевого лесу, на 0,3-0,7 м глибше від межі бурого підґрунтя.

З зачисток було отримано такі кістки мамонта: бивень, лопатку, дві половини тазових кісток, черепні та кістки кінцівок, фрагмент обробленого ребра. Крім того, в підйомному матеріалі було визначено дві черепні та 11 кісток кінцівок мамонта (визначення В.І. Свистуна) (Гладких 1972б, с. 4-5). Оброблена кістка являє собою медіальний фрагмент ребра мамонта поперечно надрізаного різцем та зламаного у двох місцях, на якому чітко збереглись повздовжні та попреречні сліди від роботи знаряддям. Подібні артефакти досить часто зустрічаються на верхньопалеолітичних пам'ятках, зокрема в Межиріцькій стоянці (рис. 2, I).

Серед крем'яних знахідок, виявлених на стоянці у підйомному матеріалі, у Звіті 1972 року згадують-

ся нуклеуси, відщепи, пластини та вироби з вторинною обробкою. Колекція крем'яного інвентарю з 30 виробів та оброблений фрагмент ребра зберігаються в наукових фондах Археологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Крем'яні вироби представлені як знаряддями праці, так і відходами виробництва — відщепами, пластинами та нуклеусами.

Відщепові (загалом 13 екземплярів) представлені відщепами оформлення площинок нуклеусів (2 екз.), вторинними та лусочкою. Серед вторинних відщепів переважають подовжні та подовжньо-крайові (7 екз.); по одному — біподовжній, поперечний та безсистемний. У тих випадках, коли збереглася площастика, спостерігається використання прийомів ізолювання зони розколювання, редукція карниза нуклеуса, абразив. Площадки гладкі, по одному прикладу фасетована та двогранна.

Пластин та їхніх фрагментів — 7 екз.: 3 подовжні, 3 біподовжні і 1 реберчаста. Впадає у вічі масивність пластинчастих заготовок (рис. 2, 5, 12-13). Так, ширина чотирьох виробів перевищує 2 см, а діапазон всіх пластин по ширині складає 1,4–2,9 см. Один цілій екземпляр має довжину 8 см (рис. 2, 12). На цілій та проксимальних частинах пластин спостерігається застосування прийомів ізолювання площинки; площадки гладкі і двогранні. Дистальний кінець у пластин прямий та пероподібний.

До категорії нуклеусів віднесено 3 вироби, серед яких один має характерну забитість від використання його в якості ретушера. Останній — двоплощадковий, односторонній сплющений, із залишками ребра на робочій поверхні. Основна площастика оформлена декількома сколами, скошена, інша — фасетована (рис. 2, 14). Другий нуклеус — теж двоплощадковий, призматичний. Обидві площадки фасетовані, наявне ізолювання зони розколювання (рис. 2, 8). Третій нуклеус — одноплощадковий торцевий на вапняковій плитці, площастика знищена (рис. 2: 10). Усі нуклеуси зазнали інтенсивної утилізації.

Вироби з вторинною обробкою представлені ретушованими відщепами (3), пластинами (3) і серединним різцем. Один відщеп ретушований по дистальному кінцю (рис. 2, 9), другий — дистально-tronkovаний (рис. 2, 11), третій має сформовану ретушшу виїмку (рис. 2, 6).

Оброблені пластини представлені двома проксимально-tronkovаними виробами та одним медіальним фрагментом ретушованої по краю пластинки (рис. 2, 3-4, 7). На цілому екземплярі тронкованої пластини ретушшу сформовано виїмку (рис. 2, 4). Серединний різець сформовано на дистальному кінці подовжньої пластини, що має ретуш на протилежній до робочого краю частині (рис. 2, 2).

Техніка первинного розщеплення крем'яної сировини спрямована на отримання пластинчастих заготовок з призматичних одно- та двоплощадкових нуклеусів. Значні за розмірами відбивні горбки, наявність фасетки на відбивних горбках виробів свідчать про використання досить твердого відбійника; крім того,

в колекції наявний нуклеус, що використовувався в такій якості. Якісні призматичні напівфабрикати отримували з застосуванням специфічних прийомів обробки зони розщеплення перед ударом — фасетування площинки нуклеуса, ізолювання місця удару, редукція карниза нуклеуса. В результаті таких підготовчих дій проксимальна частина сколу набуває вигляду «шпори» (Гиря 1997, с. 165-166). У вторинній обробці характерним є використання поперечного тронкування заготовок. Такі технологічні характеристики та загальна масивність виробів комплексу, на нашу думку, цілком відповідають граветському шляху розвитку верхньо-палеолітичної культури, пам'ятки якого досить яскраво представлені в Подесенні (Пушкарі I, Клюси та ін.).

На даний час площа стоянки Бужанка I майже повністю знищена повенями, що підвищує значимість публікації матеріалів з неї (Комар, Ступак 2011, с. 99).

Дякова Гора. Ще одним верхньопалеолітичним пунктом, що був досліджений у ході розвідок в районі села Бужанка, є місцевознаходження в урочищі Дякова Гора. Розташоване воно в самому селі, за 1 км від берега Десни, на стрімкому схилі яру, що впадає в долину річки. Пам'ятку відкрив у 1961 р. Ю.Г. Колосов, який у зачистках південного схилу Дякової Гори, на глибині 3-4 м відмітив «культурний шар» з включеннями вуглинок, шматочків жовтої та червоної вохри.

У 1972 р. схили балки були досліджені вертикальними зачистками на п'яти ділянках, з метою підтвердження наявності палеолітичного місцевознаходження. Глибина окремих зачисток сягнула 7,6 м, їх сумарна стратиграфія наступна (рис. 3):

1. Сучасний сірий лісовий ґрунт — 0,2 м;
2. Підґрунтя буре, шарувате. Прошарки грудкуватого бурого суглинку та білястості тонко-пилуватої породи — 0,6 м (1);
3. Лес
 - А) палевий тонко-пилуватий пористий — 2,6 м (2);
 - Б) білястий карбонатний з білоглазкою — 1,3 м (3);
4. Лес делювіальний ясно-шаруватий з короткими хвилястими прошарками різного кольору (світло-бурий, білястий тонко-пилуватий, брудно-сірий). З включенням численних вапнякових конкрецій, що інколи залягають прошарками та поодиноких дрібних гальок кристалічних порід — 2,2 м (5-7);
5. Пісок ясно-шаруватий — видно до 0,5 м (9).

У зачистці на ділянці №5 між карбонатним та шаруватим лесом простежено гумусований прошарок шириною до 0,4 м (4), а на ділянці №3 в лесі виявлено лінзу шаруватого суглинку (8) (Гладких 1972б, с. 6-7).

Виявлені в зачистках матеріали представлені фауністичними рештками та нуклеподібним уламком, що залягали у перевідкладеному стані в четвертому горизонті. Однак, на рівні кісток в лесі наявна кісткова крихта та нечисленні вохристі крупинки. Серед фауністичних решток — фрагмент кінцівки та невизначені кістки мамонта, а також два хребця північного оленя (визначення В.І. Свистуна).

Подальші дослідження концентрації палеолітичних стоянок довкола с. Бужанка та стаціонарні розко-

пки відкритої у 2003 р. стоянки Бужанка II велися під керівництвом Д.В. Ступака (Ступак 2006).

Ведмежий Яр. Розвідкові дослідження 1972 року велися також довкола м. Новгород-Сіверськ, де відома низка палеолітичних місцезнаходжень (Новгород-Сіверська стоянка, Ведмежий Яр, Мачун, Хвойняк), а також природні скupчення плейстоценової фауни (Колосов 1965, с. 321-323).

Місцезнаходження Ведмежий Яр, відкрите Ю.Г. Колосовим у 1961 р., розташоване у верхів'ї правого схилі одніменного яру, за 4 км на захід від р. Десна та за 2 км на захід від північної околиці м. Новгород-Сіверськ. Під час шурфування пам'ятки у 1961 р. виявлено дисперсне залягання культурних решток у вигляді шматочків вугілля та крем'яних виробів на глибині 0,2-0,6 м, у жовтому суглинку. Серед виробів виявлених у шурфах — 5 нуклеусів, 8 різців, 3 скребачки та ретушовані пластини. Нуклеуси одно- та двоплощадкові, останні — зі скощеними площинами (рис. 4, 18-20). Переважна більшість різців (6) — бокові однолезові на пластинах (рис. 4, 8-13), два з них — на куті зламаної пластини (рис. 4, 6, 14). Наявні пластини з тронкованим кінцем (рис. 4: 15-17). Скребачки оформлені крутым ретушуванням робочого краю, одна подвійна (рис. 4, 21-23). Є в колекції й один мікроліт — мікропластина з притуленим ретушшю краєм (рис. 4, 7). (Колосов 1965, с. 321-322, рис. 2).

Зі зборів Ю.Г. Колосова 1972 р. наявні лише 7 виробів, що зберігаються у фондах Археологічного музею КНУ імені Тараса Шевченка — 3 відщепи, 3 пластини і 1 різець. На більшості з них присутня нерегулярна ретуш (можливо, це сліди від утилізації) (рис. 4, 2-5).

Пластини (одна ціла, дистальний та медіальний фрагменти) всі подовжньо-крайові. Єдиний цілий екземпляр є сколом, що зняв частину одноплощадкового торцевого нуклеуса з залишками ребра. Площадка гладка, широка, спостерігається використання прийому редукції карниза та застосування абразиву (рис. 4,

3). Один екземпляр різця є однолезовим бічним скісно-ретушним на дистальному кінці подовжньої пластини (рис.4, 1).

За характером первинної обробки, комплекс характеризується використанням переважно подовжнього зняття пластинчастих заготовок з одноплощадкових, рідше двоплощадкових нуклеусів. У вторинній обробці спостерігається активне використання прийому поперечного тронкування пластин з метою виготовлення різноманітних типів знарядь праці — різців, тронкованих пластин. Впадає у вічі домінування бічних різців серед інших виробів з вторинною обробкою. Такі основні характеристики крем'яного інвентарю, а також наявність мікропластини з притуленим краєм та подвійної скребачки, дозволяють віднести комплекс до заключних етапів верхньопалеолітичної епохи і пов'язати його з епіграветським колом пам'яток, представлених у Подесенні декількома технологічними традиціями, що датуються в межах 16-14 тис. р. тому (мізинська, юдіновська, межиріцька) (Nuzhny 2008, с. 98-127).

Результатами експедиції Деснянського загону у 1972 р. стало підтвердження наявності трьох верхньопалеолітичних місцезнаходжень, відкритих у 1961 р. Ю.Г. Колосовим. Неважаючи на те, що на жодній з цих пам'яток не зафіксовано стратифікованого культурного шару, пов'язаного з активною діяльністю первісних мешканців, досліджені пункти, безумовно, потребують внесення в загальну картографію палеоліту Подесення і ще раз підтверджують наявність концентрацій верхньопалеолітичних стоянок поблизу м. Новгород-Сіверськ та с. Бужанка.

В останні роки активна діяльність з пошуку та вивчення палеолітичних стоянок на Подесенні проводиться Д.В. Ступаком, роботами якого відкрито та досліджено нові пам'ятки Бужанка II, Оболоння, а також продовжено моніторинг вузла стоянок поблизу м. Новгород-Сіверськ.

ЛІТЕРАТУРА

Бачинський Г.О., Колосов Ю.Г. Нова пізньопалеолітична стоянка на Україні // Доповіді АН УРСР. — 1963. — №4. — С. 556-559.

Беляєва В.І., Васильєв П.М. Роботи Пушкарівського загону палеолітичної експедиції Археологічного музею ІА НАН України // Археологические исследования в Европе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. — Чернігов: Десна Поліграф, 2012. — С. 8-10.

Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макроанализа древних орудий труда. Ч.2: Археологические изыскания. — Спб., 1997. — Вып. 44. — 198 с.

Гладких М.І. Разведки палеолита в зоне канала Днепр — Донбас в 1972 г. — Науковий архів ІА НАН України. — К., 1972а, ФЕ, спр. №1972/1в. — 3 арк.

Гладких М.І. Отчет Деснинского отряда палеолитической экспедиции 1972 г. — Науковий архів ІА НАН України. — К., 1972б, ФЕ., спр. №1972/11. — 7 арк.

Гладких М.І. Разведки палеолита в зоне канала Днепр — Донбас // АО 1972 г. — М., 1973. — С. 268-269.

Колосов Ю.Г. К изучению палеолита бассейна среднего течения Десны // Материалы по четвертичному периоду Украины (к VII конгрессу ИНКВА в США). — К., 1965. — С. 321-328.

Комар М., Ступак Д. Нові дані про фауну та флору пізньопалеолітичної стоянки Бужанка 2 (Середнє Подесення) // Палеонтологічний збірник. — 2011. — №4. — С. 97-106.

Рудинський М.Я. Деякі підсумки та більші завдання палеонтологічних вивчень у межах УСРР // Антропологія №IV. — К., 1931. — С. 144-184.

Ступак Д.В. Нова верхньопалеолітична стоянка Бужанка 2 у Подесенні // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. — К.-Фастів, 2005. — С. 40-53.

Ступак Д.В. Верхнепалеолитические стоянки воз-

ле с. Бужанка // Деснянские древности. — 2006. — №4. — С. 74-85.

Ступак Д.В. Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Клюси // Дослідження первісної археології в Україні. М-ли міжнар. наук. конференції. — К.: Корвін Прес, 2008. — С. 71-85.

Ступак Д.В. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболоння в Середньому Подесені // Кам'яна доба України: Збірник наук. статей. — Вип. 13. — К.: Шлях, 2010. — С. 169-178.

Ступак Д.В. Дослідження Новгород-Сіверської палеолітичної стоянки // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. — Чернигов: Десна Полиграф, 2012. — С. 100-102.

Nuzhnyy D. The epigravettian variability of the middle Dnieper river basin // Дослідження первісної археології в Україні. Мат-ли міжнар. наук. конференції. — К.: «КОРВІН ПРЕС», 2008. — С. 96-134.

Gladkikh M.I., Shidlovsky P.S.

DESNA REGION DETACHMENT PALEOLITHIC EXPEDITION 1972 RESEARCH

The article gives the materials that were found by Desna expedition that hold in 1972. Three Upper Palaeolithic localities that were opened in 1961 by Yu. G. Kolosov were investigated. One of them — Buzhanka I — can be belonged to Ggavettian industry. And the other one — Vedmezhyi Yar — we can interpret as a site of Epigravettian tradition that widely represented in this area. Novadays, the investigations of Upper Palaeolithic sites concentrations nearby Buzhanka and Novgorod-Siversk providing by D.Stupak expedition.

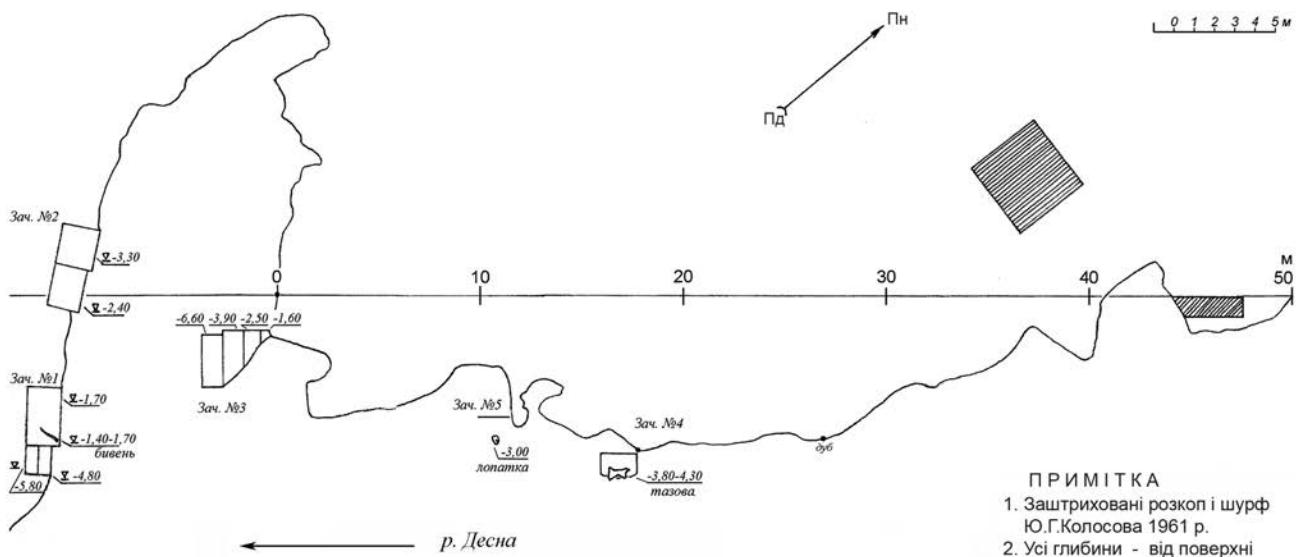

Рис.1. Бужанка І. Взаєморозташування розкопів та шурфів (за: Гладких, 1972)

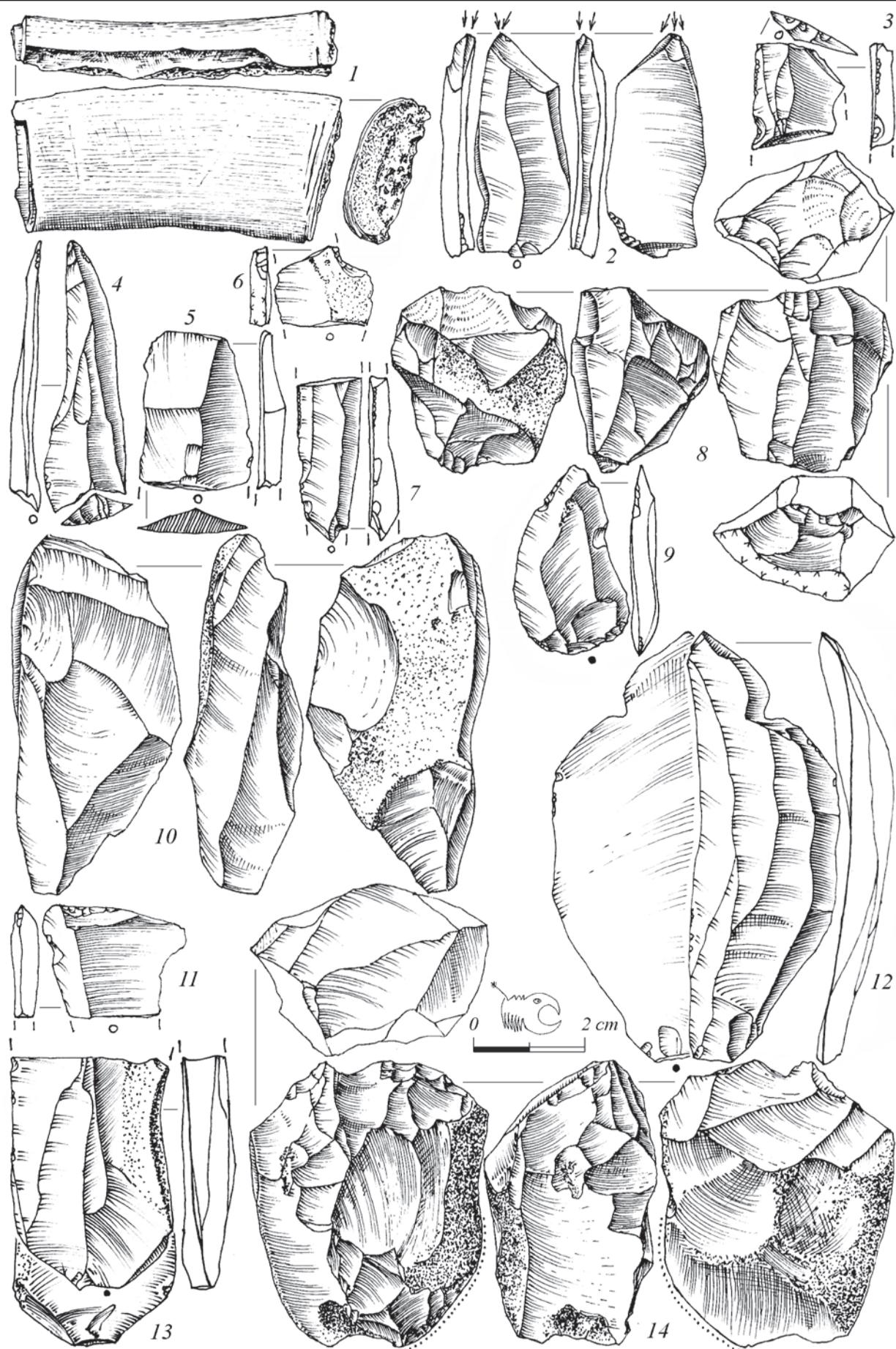

Рис. 2. Бужанка I — 1972. Вироби з кременю та оброблена кістка

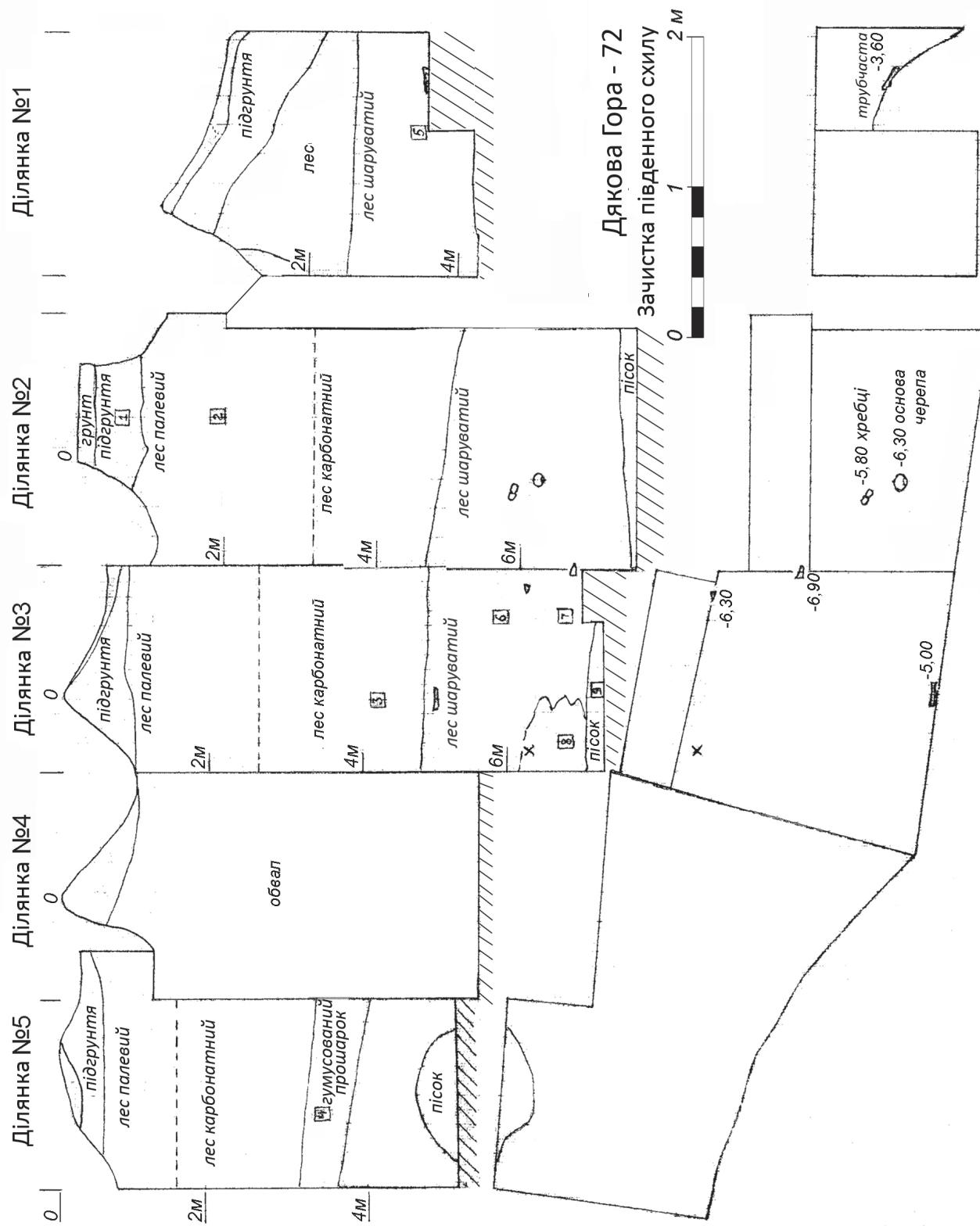

Рис. 3. Д'якова Гора — 1972. Стратиграфія та план зачистки південного схилу (за: Гладкіх, 1972)

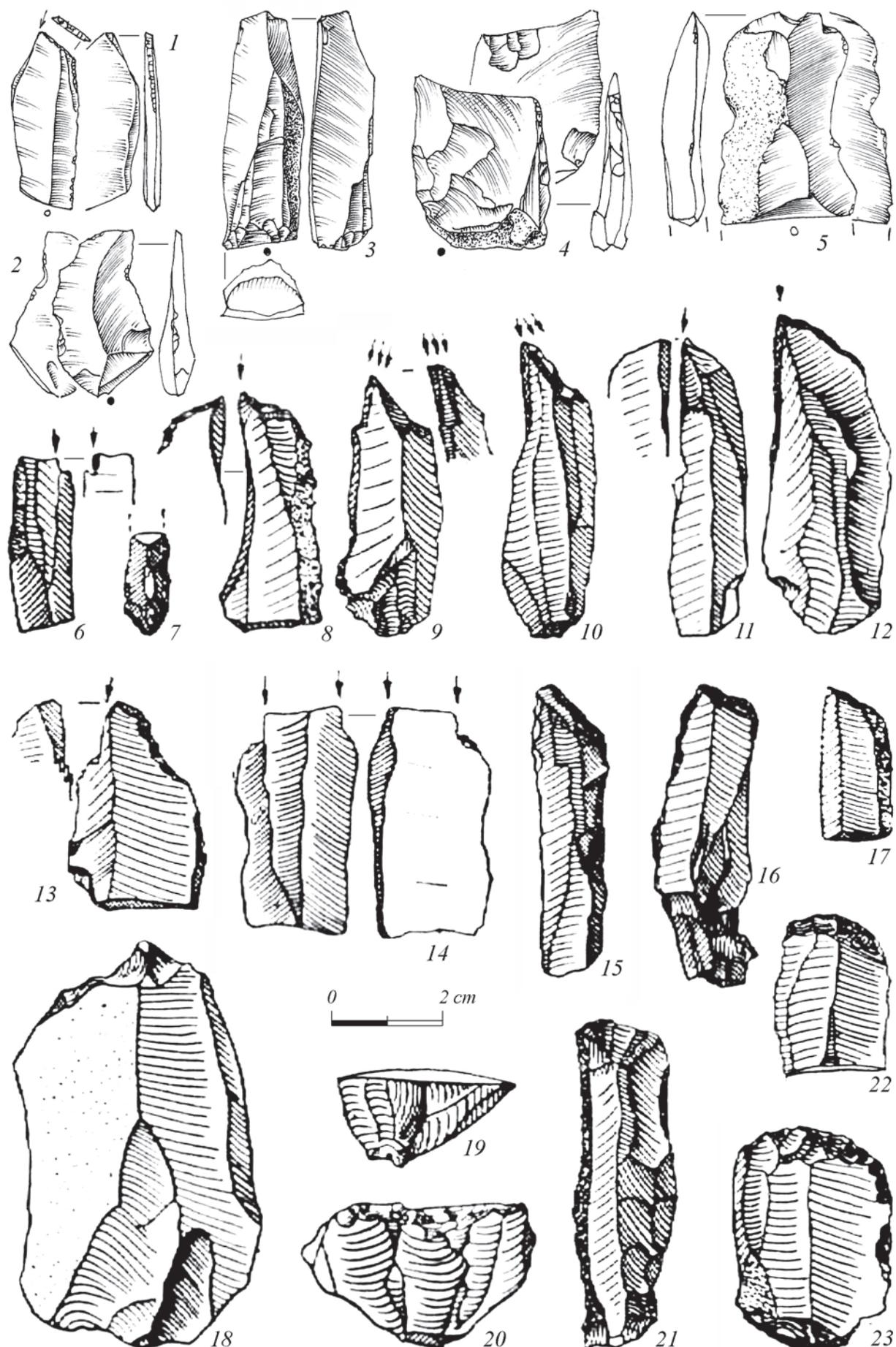

Рис. 4. Ведмежий Яр. Вироби з кременю (6-23 — за: Колосов, 1965)

Наукове видання

Кам'яна доба України

Збірник наукових статей

Випуск 16

До 90-річчя Ю.Г. Колосова

Здано до складання 20.04.2015 р. Підписано до друку 05.05.2015 р.

Формат 60/84/8. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 36,33. Обл. вид. арк. 36,48.

Тираж _____

«Видавець Олег Філюк»
07300, м. Вишгород, вул. Дніпровська, 3б, кв 97
Свідоцтво Державного комітету телебачення
і радіомовлення України
(Серія ДК №4506 від 18.03.2013 р)